De Afscheiding van 1834 in Overijssel. Deel 2. De classes Holten/Ommen

Jan Wesseling

bron
Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel. Deel 2. De classes Holten/Ommen*. Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc09_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

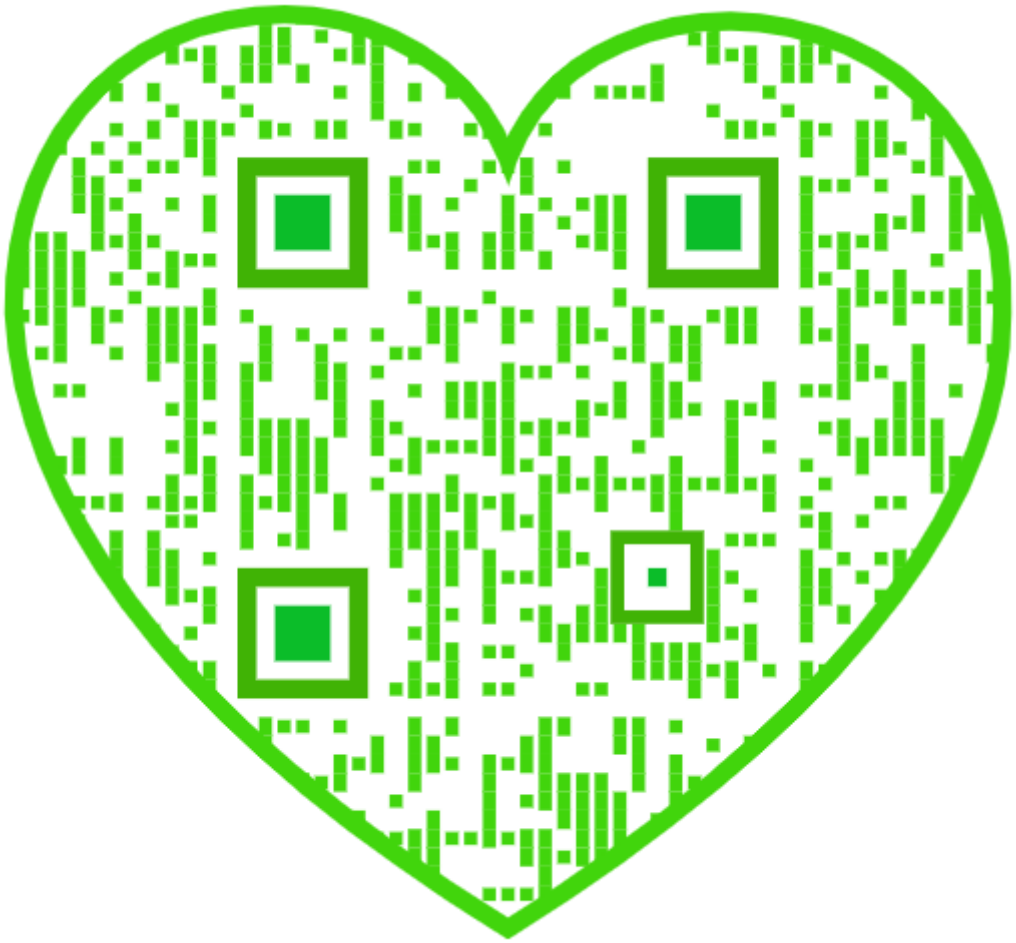

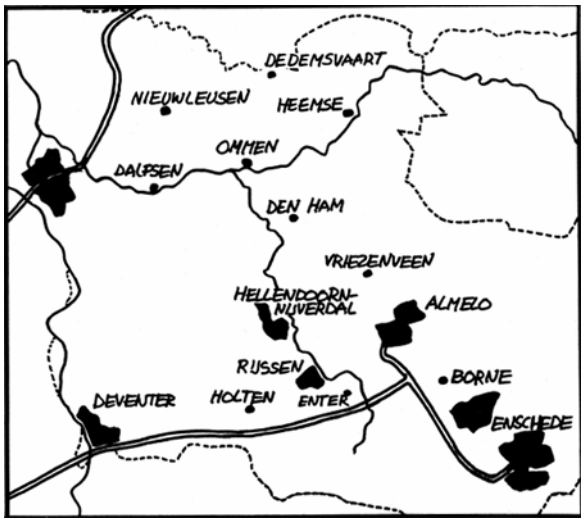
DEDEMSVAART
NIEUWLEUSEN
HEEMSE
OMMEN
DALFSEN
DEN HAM
VRIEZENVEEN
HELLENDOORN-
NIJVERDAL
ALMELO
RUSSEN
BORNE
DEVENTER
HOLTEN
ENTER
ENSCHEDE

Woord vooraf

Na in de afgelopen jaren de beide trilogieën over resp. de Afscheiding van 1834 in *Groningerland* en die in *Friesland* te hebben kunnen voltooien, zijn we dankbaar dat nu het tweede (en laatste) deel over de Afscheiding van 1834 in *Overijssel* klaar gekomen is en gepubliceerd kan worden.

Bij de behandeling van de verschillende gemeenten in dit tweede deel zijn we uitgegaan van de indeling in de classes *Holten* en *Ommen*, zoals die bij de provinciale herverkaveling in 1853 - na de vereniging met de Brummelkamp-groep - tot stand gekomen is. Tengevolge van de diverse kerkelijke troebelen heerste daarvóór te veel instabiliteit in de samenstelling van de classes om tot een overzichtelijke indeling te komen. In het Woord vooraf van ons eerste deel over de Afscheiding van 1834 in Overijssel, kan de lezer daarvan de voorbeelden vinden.

Wanneer in een bepaalde plaats een zogenaamde Kruisgemeente is ontstaan, hebben we de geschiedenis daarvan zoveel mogelijk tot 1869 ‘meegenomen’. In genoemd jaar kwam immers op de synode van Middelburg de officiële vereniging van beide kerkengroepen tot stand (enkele gemeenten uitgezonderd).

In dit tweede deel hebben we - wat de classis Holten betreft - eerst beschreven de gemeenten in *Hellendoorn-Nijverdal, Deventer, Holten, Rijssen, Enter, Vriezenveen* en in één hoofdstuk. *‘Iets over de Twentse Afgescheiden gemeenten Almelo, Borne en Enschede’*.

Vervolgens komt de classis Ommen aan de beurt met de gemeenten: *Ommen, Heemse, Den Ham, Dalfsen, Nieuwleusen* en de eerste jaren van de gemeente te *Dedemsvaart* met als aanhangsel: ‘Iets over de Kruisgemeente te *Avereest*’.

Bij het voorbereiden en voltooien van onze studie hebben we veel steun gehad van met name de volgende personen: G. Lievaart te Aduard (Gr.), die niet alleen het register van persoonsnamen heeft samengesteld, maar ons ook weer geholpen heeft bij de bestudering van de primaire archivalische bronnen.

Vervolgens was er H. Breukelman te Ommen, die ons zijn uit de archieven geputte gegevens over de Afscheiding in Overijssel ter inzage heeft verstrekt. Ook Z.O. Broek Roelofs te Almelo, archivaris van de Particuliere synode van Overijssel heeft ons aan menig gegeven geholpen. Verder waren

er C.J. de Kruijter, archivaris van de Gereformeerde Kerken te Leusden, en drs. J. van Gelderen, werkzaam aan de Theologische Hogeschool te Kampen (Oudestraat), die ons met hun grote kennis van de vindplaatsen van archivalia in de goede richting stuurden.

Van het Rijksarchief te Zwolle en ook van de scribae of archivarissen van plaatselijke kerken hebben we alle mogelijke medewerking ondervonden. We kunnen hier niet alle namen noemen: ze staan in de aantekeningen van de desbetreffende hoofdstukken. Een uitzondering maken we voor G. Stokvis te Nijverdal, W. Roozenbeek te Deventer en G. Velten te Enter.

Met genoegen denken we terug aan onze vele speurtochten in Salland en Twente. Maar hoe zouden we daarin zo diep hebben kunnen doordringen, als niet G. den Otter te Slochteren ons met zijn auto steeds weer van dienst had willen zijn?

Groningen, voorjaar 1986
De schrijver

De Afgescheiden classis Holten

I *Hellendoorn-Nijverdal*

A. De eerste jaren

Het diep uit de middeleeuwen daterende *Hellendoorn* - zie de hervormde kerk - was ± 1840 een agrarisch dorp, gelegen aan de oostzijde van de Hellendoornse berg. Dwars door de gemeente liep (en loopt) de *Regge*, een smalle, bochtige rivier, die 's winters de onverbeterlijke gewoonte had het omliggende laagland op onbepaalde tijden in meren te veranderen. Al eeuwen lang hadden de inwoners van 'Heldern' de lage broekgronden beweid en de hoge essen bebouwd.

Omstreeks 1840 bestond de *burgerlijke* gemeente uit het dorp Hellendoorn en de buurtschappen *Haarle, Elen-en-Rhaan, Egede, Marle, Daarle, Hulsen* en *Noetsele*. Het is niet onbelangrijk deze namen eens te noemen, want het kwam in het algemeen meer voor, dat buiten de kom van het hoofddorp heel wat Afgescheidenen woonden, meestal boeren. Ze hadden daar weinig last van de dorpsgeest, die de Afgescheidenen vaak vijandig gezind was.

We noemden ook *Noetsele*, nu al lang opgeslokt door de enorme uitbreiding, die Nijverdal heeft meegemaakt. Bij het punt waar Regge (transport over water) en de omstreeks 1831 aangelegde straatweg van Zwolle naar Almelo elkaar kruisten, had de Nederlandse Handel Maatschappij omstreeks 1835 een factorij of handelsnederzetting gesticht, die o.a. gebruikt werd voor de overslag van handgeweven goederen uit Twente, bestemd voor het toenmalige Nederlands-Indië. Deze plek kreeg in 1836 officieel de naam Nijverdal: de nijver(heid) in het (Regge)dal.

Op initiatief van de Engelsman Thomas Ainsworth, wonende op de nu verdwenen buitenplaats de Eversberg, is daar toen enige textielbedrijvigheid ontstaan (spinnerij en weverij). Zo werd Nijverdal de bakermat van de Twentse textielindustrie, later echter overvleugeld door Enschede.

Als boekhouder van deze factorij, van dit agentschap, trad in augustus 1835 in dienst *Hendrik Wormser*, Amsterdammer van afkomst. Hij was in de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn een man van het eerste uur. Zijn naam en activiteiten zullen we in de volgende bladzijden van dit hoofdstuk dan ook nog vele malen tegenkomen.

Kerkelijk gezien telde de burgerlijke gemeente van Hellendoorn omstreeks

1844 ongeveer 2200 hervormden, 1100 rooms-katholieken en 300 afgescheidenen.

Hervormd predikant in Hellendoorn was in die dagen *Johannes Coninck Liefsting*, die in 1807 als kandidaat naar het Sallandse dorp was gekomen en daar werkzaam is gebleven tot zijn emeritering in juni 1857. Bijna 50 (!) jaar had hij toen in het dorp aan de Regge gestaan. Lichamelijke zwakheid verhinderde hem op de gebruikelijke wijze afscheid van zijn gemeente te nemen. Niet lang heeft hij van zijn emeritaat kunnen genieten. Een jaar later overleed hij al, 73 jaar oud. In het bericht van zijn dood lazen we, dat hij 'een zachtmoedig en minzaam karakter' had.[1.]

Ds Coninck Liefsting - een domineeszoon - was op 14 mei 1785 geboren in Irnsum (Fr.), waar zijn vader - Fokko Liefsting - toen hervormd predikant was.[2.] Op 4 oktober 1819 trouwde de 34-jarige Hellendoornse Coninck Liefsting te Stedum (Gr.) met de nog jonge *Catharina Wilhelmina van Halsema* (19 jaar), stammend uit een Gronings geslacht. Ze was een dochter van de hervormde predikant Willem Diderik van Halsema te Stedum en Marrigje Liefsting. De vader van de bruid had later grote antipathie tegen de Afscheiding.[3.]

Het begin

Wanneer we nu gaan letten op het ontstaan van de Afscheiding in Hellendoorn, dan reikt een rapport van de hervormde *ring* Ommen, gedateerd april 1836, ons daartoe enige gegevens aan. We lezen daarin, 'dat in Hellendoorn bij sommigen reeds lang een separatistische geest' heerste, al bleef men tot voor kort trouw in kerkgang en Avondmaalsbezoek. Dit klopt wel, want in 1835 en '36 lieten verscheidene toekomstige of reeds werkelijke Afgescheidenen hun kind nog in de hervormde kerk dopen.[4.] De notulen van de hervormde kerkeraad geven ons op dit punt echter geen enkele inlichting.[5.] In het bovengenoemde rapport deelde de scriba verder nog mee, dat de samenkomsten van die separatisten in gehuchten en buurtschappen zo veel mogelijk werden tegengegaan.[6.]

We waren zo gelukkig in het archief van het Kabinet van de Gouverneur een tot nu toe onbekend schrijven van de burgemeester J.C. Bouwmeester van Hellendoorn te ontdekken, dat we hier kort samengevat doorgeven.[7.]

Op zaterdag 25 juli 1835 was de burgemeester naar de buurtschap Marle geweest om daar de staat, waarin het schoolgebouw en enige publieke wegen verkeerden, eens op te nemen. Toen hij op de terugweg op de boerderij de Schuilenburg (bij de Regge) aankwam, merkte hij, dat daar 'veele personen zoo mannen als vrouwen passeerden' (kennelijk op weg naar een conventikel). Naar hem werd verteld, kwam dit op zaterdag vaker voor. Toen de burgemeester vervolgens aan *Gerrit Pastink*, wonende in de buurtschap *Elen*, vroeg, wáár die 'vergadering' zou plaats vinden, kreeg hij als antwoord: 'bij Soepenberg' (een boerderij). De burgemeester besloot nu zelf poolshoogte te nemen en begaf zich 'naar het huis van *G.J. Immink*, bouwman op het erve *groot Soepenberg* te *Hulsen* (een buurtschap) onder deze gemeente'.

Als getuige nam hij mee *Jan Berkel*, landbouwer en 'schatter van het slachtvee'.

Bij Soepenberg gearriveerd, hoorden beide mannen 'een sterk Psalm gezang' uit het huis komen. Ze gingen naar binnen en troffen daar een vergadering aan van ongeveer 50, 60 à 70 personen, die geleid werd door een 'onbekend' persoon. De komst van de burgemeester had in de vergadering grote spanning doen ontstaan, vooral toen deze de vreemdeling wilde 'arresteren'. Nauwelijks had hij zijn naam gezegd: *Van der Veen*, (gaf hij wel een juiste naam op?) of alle lampen en lichten in het vertrek werden uitgeblazen om - we citeren nu letterlijk uit het rapport - 'zoo doende indien zij zich vertrouwden den Burgemeester een pak slaag te geven, die zich dan ook wel heeft verbeeld, dat gemelden G.J. Immink naar hem heeft geslagen, alhoewel daar van geen letsel bekomen, dan alleen het verlies voor een ogenblik van zijne pet, in welken tusschentijd, de zoogenaamde *oeffenaar* of redenaar van die gelegenheid gebruik maakte en zich van de bijeenkomst heeft verwijderd'. Nadat de oefenaar was vertrokken, nam de gastheer Immink het woord, sprak 'eenige brutale woorden' tegen de burgemeester, en stelde de vergadering voor samen ps 25 en 68 te zingen, 'het welk dan ook nog in mijne tegenwoordigheid is geschied' (het zullen wel enkele verzen uit die lievelingspsalmen van de Afgescheidenen zijn geweest).

De burgemeester besloot zijn rapport aan de Gouverneur met de wens uit te spreken, dat de 'houders' van dergelijke bijeenkomsten 'behoorlijk wierden gestraft'. Zo sprak en schreef de burgemeester van Hellendoorn in juli 1835 over de zich toen al aankondigende Afscheiding.

Toch heeft men de rechtbank van Deventer in totaal maar één vonnis tegen een inwoner van Hellendoorn wegens het houden van een ongeoorloofde godsdienstoefening uitgesproken. En toen was het al bijna twee jaar later. We komen erop terug.

Een sterke impuls voor het ontstaan van de Afgescheiden kerk in Hellendoorn betekende de komst van een Amsterdammer naar Noetsele, nl. van de 25-jarige *Hendrik Wormser*, in augustus 1835 als boekhouder van de magazijnen in dienst getreden van het agentschap, dat de Nederlandse Handel Maatschappij in het latere Nijverdal had geopend.

Wanneer die Afgescheiden gemeente precies is gesticht, is niet bekend. In elk geval is de tijdsaanduiding 'vanaf 12 februari 1837' in de jubileumuitgave van 'Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten' (1984) onjuist. Want de eerste kerkeraadsvergadering waarvan notulen zijn gemaakt, werd op *maandag 6 februari 1837* gehouden bij Hendrik Wormser in Noetsele aan huis. En de eerste rekening van ontvangsten en uitgaven van de armengelden begint al met *1 mei 1836*. In die buurt en misschien wel op die datum moeten we de dag van instituering van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn zoeken. Het grootste deel van dit dikke, in het archief van de gereformeerde kerk bewaard gebleven, notulenboek geeft ons het fraaie handschrift van *Hendrik Wormser*. Ook bestaat er nog een soort brievenboek van behoorlijke omvang, eveneens met Wormsers hand geschreven. Het bevat afschriften

van uitgaande brieven van de kerkeraad en kennisgevingen aan de gemeente. Voor de geschiedschrijver bronnen van uitermate groot belang.[8.]

In die eerste kerkeraadsvergadering van 6 februari 1837 waren present de beide ouderlingen *Hendrikus Lankheet*, de molenaar op Schuilenburg, en de al bejaarde *Antonie Pijffers*. De twee diakenen waren *Jan Plaggemars* en *Hendrik Jan Weghorst*, beiden landbouwers, terwijl ook nog aanwezig waren de 'gewone' gemeenteleden *Hendrik Wormser* en *Hendrikus Hulsman*. Besloten werd, dat het lidmaat H. Wormser de kerkeraad met raad en hulp zou bijstaan en fungeren als 'schrijver' (scriba). Nu, dit laatste heeft hij op voortreffelijke wijze vele jaren gedaan en ook in het eerste is hij sterk geweest. Hij was een goed organisator, had een brede blik en een sterke overtuigingskracht. Zo zag hij er het belang van in, dat kerkeraads- en ook gemeenteleden hun kennis moesten kunnen ontwikkelen en op de hoogte blijven van de gang van het kerkelijk leven. Daarom had hij de provinciale correspondent, Wolter Wagter Smitt te Zwolle, verzocht hem enige 'stichtelijke' boekjes te sturen, wat deze had gedaan. De titels worden niet genoemd. Het zullen wel vlugschriften uit die tijd zijn geweest. In elk geval kostten ze samen *ƒ* 10,- en dit bedrag werd op de 'belastbare' gezinnen van de gemeente omgeslagen. Alleen Jan Lubbers was te oud en 'onbekwaam' om van die lectuur nog gebruik te kunnen maken en hoefde dus niet mee te betalen. Nu, dat was terecht. Nog geen drie maanden later overleed deze 'boerwerker', weduwnaar van Diena Agteresch, oud 90 (!) jaar.[9.] De namen van de 18 huisgezinnen, die wel moesten meebetalen, hebben we in de aantekeningen geplaatst. Ze behoorden tot de eerste Afgescheidenen in Hellendoorn.[10.]

In de kerkeraadsvergadering van 6 februari 1837, die we nu aan het bespreken zijn, werden nog meer puntjes op de i's gezet. Voor elke gemeente is het namelijk noodzakelijk de financiële basis en draagkracht niet uit het oog te verliezen. Zo ook in Hellendoorn. De kerkelijke uitgaven zouden worden betaald uit de opbrengsten van de collecten 'in bijeenkomsten, oefeningen of gezelschappen' gehouden. Wanneer *Gerrit Jan Klaassen* uit *Den Ham* kwam oefenen, dan was 'naar oude gewoonte' de collecte voor hem. Boekhouder van de gemeente werd Hendrik Wormser, wat hij in het dagelijks leven ook was.

Ook de *catechisaties* werden geregeld. De kinderen die er voor in aanmerking kwamen en woonden in de buurtschappen *Overwater, Schuilenburg, De Kempe, Marle, Elen en Rhaan* (in totaal 8 catechisanten) zouden bij ouderling H. Lankheet op Schuilenburg door het gemeentelid *H. Mensink* worden onderwezen. H. Wormser nam de 22 kinderen uit Noetsele en directe omgeving voor zijn rekening.

Tenslotte werd nog bepaald, dat H. Wormser altijd de kerkeraadsvergaderingen zou bijwonen 'dezelve met raad en hulp bij staande'. Een betere greep had de kerkeraad niet kunnen doen.

In de volgende kerkeraadsvergadering besloot men - om de gemeente meer effectief te kunnen bearbeiden - het aantal ouderlingen van 2 op 3 te bren-

gen. Diaken *Jan Plaggemars* uit Noetsele werd ouderling en *Hendrik Teeselink* (‘op Keizer’), ook uit Noetsele, zou diens plaats als diaken innemen.

Hemelvaartsdag 4 mei 1837

Beiden werden op Hemelvaartsdag '37 's middags door ds Van Raalte in hun ambt bevestigd in een overigens emotioneel verlopen kerkdienst, bij *Gerrit Jan Immink* op *Soepenberg* gehouden. In de nog prille historie van de Afgescheiden kerk van Hellendoorn is dit een belangrijke dag geweest. 's Morgens preekte ds Van Raalte over psalm 68:19: ‘Gij zijt opgevaren in de hoogte...’.

En na afloop van de preek werd Hendrikus, een zoontje van Mannes Kok gedoopt. Toen ds Van Raalte 's middags met zijn preek over Hand. 1 ongeveer halverwege was gekomen, ging de schuurdeur open en wie kwamen naar binnen? De burgemeester met zijn veldwachter. Algemene consternatie. De burgemeester stapte naar Van Raalte toe en beval hem de vergadering uit elkaar te doen gaan. Maar deze antwoordde, dat hij zelf hier niets te vertellen had. Daarop richtte Hellendoorns eerste burger zich met hetzelfde ‘verzoek’ tot de bewoner van het huis *Gerrit Jan Immink*; deze weigerde echter ronduit te gehoorzamen.

Na nog een poosje midden in de vergadering te hebben gestaan, vertrokken burgemeester en veldwachter, en gingen naar het woonvertrek van de boerderij, waar ze het eind van de godsdienstoefening afwachtten. Intussen had ds Van Raalte na de preek de beide nieuwe kerkeraadsleden ‘bevestigd’.[11.] De weigering met de dienst op te houden kreeg voor de hoofdpersonen nog een minder prettig gevolg. Zowel ds Van Raalte als de 49-jarige landbouwer Gerrit Jan Immink moesten zich voor de rechtbank in Deventer verantwoorden (Van Raalte is niet gegaan). Het vonnis luidde: Van Raalte *ƒ* 100,- boete (de maximum-straf) en Immink *ƒ* 20,-.[12.]

Nu had men als Afgescheiden gemeenten al afgesproken, dat men de boeten en proceskosten gezamenlijk of per gemeente zou dragen. Zo werd in de gemeentevergadering van 3 april 1839 meegedeeld, dat ds A.C. van Raalte ‘om de zaak van Christus’ 8 dagen in de gevangenis te Zwolle had gezeten en dat de proceskosten een bedrag van nagenoeg *ƒ* 135,- bedroegen. Daarin moest ook de gemeente van Hellendoorn meebetalen. In augustus '37 kreeg de hierboven al genoemde Gerrit Jan Immink een dwangbevel binnen 8 dagen *ƒ* 25,53 te betalen, het bedrag van zijn boete plus proceskosten, te voldoen aan het kantoor van de registratie in *Raalte*. Dit bedrag werd door ouderling H. Lankheet voorgeschoten evenals de *ƒ* 100,- boete voor ds Van Raalte. Aan Lankheet moest dus *ƒ* 125,53 worden betaald. Uit naburige gemeenten o.a. *Rijssen* en *Den Ham* was al een bedrag van ruim *ƒ* 39,- ontvangen. Heel lakoniek heet het in de notulen: ‘Men kan giften inleveren wegens de boeten’.

Uiteraard kon ds Van Raalte maar een paar keer per jaar naar Hellendoorn komen om daar te preken en eventueel de sacramenten te bedienen. Dus moesten met eigen mankracht (preeklezen) of met behulp van een *oefenaar*

de kerkdiensten worden verzorgd. Veel steun had men aan *Gerrit Jan Klaassen*, de al eerder genoemde oefenaar uit *Den Ham*. Hij ontving voortaan voor het ‘stichten der gemeente’ een ‘verering’ uit de kerkekas. Het bedrag staat niet genoemd.

Op zondag 13 augustus '37 was ds Van Raalte weer in de gemeente van Hellendoorn. Die dag preekte hij tweemaal aan het *Lochter*, een boerderij aan de Boomcateweg in Nijverdal, destijds bewoond door de familie Scholten.[13.]

In september '37 kreeg de kerkeraad met een merkwaardig geval te maken. Een echtpaar wilde lid van de gemeente worden en werd daarom door de kerkeraad ‘onderzocht’. Tegen de vrouw was geen bezwaar, maar de man verklaarde openlijk, dat hij ‘als hij niet meer kreeg als hij thans bezat, hij dan voor eeuwig moest verloren gaan’. Na deze ‘vroom’ klinkende ontboezeming was de kerkeraad van oordeel hem zó niet te kunnen aanvaarden (‘geen regt te hebben om doode lidmaten tot het lichaam van Christus toe te voegen’). Toen dit de man werd meegedeeld, ontstond ‘eene langdurige redewisseling’ met als resultaat, dat nu ook de vrouw niet aangenomen wilde worden.

In de kerkeraadsvergadering van 6 maart '38 bij ouderling H. Lankheet op Schuilenburg gehouden, besloot de kerkeraad Antonie Pyffers wegens ouderdom en lichamelijke toestand ‘rustend ouderling’ te verklaren. Het werd aan de gemeente plechtig op de volgende manier bekend gemaakt:

> ‘Geliefde broeders en zusters in de Heere.
> Nademaal onze geliefde broeder en mede ouderling Antonie Pyffers door ouderdom en lichaamstoestand, niet langer in de mogelijkheid verkeert, het door ZEerw. bekleed wordende ambt in de gemeente waar te nemen, zoals zulks tot de meeste stichting derzelve, alsook tot vrede voor zijn gemoed behoort, zo is, na rijp overleg, de gezamenlijke kerkeraad met ZEerw. overeengekomen, dat hij van nu af aan, in de gemeente, het ambt van *rustend ouderling* zal bekleden, terwijl de kerkeraad bij deze zijn openlijke dank betuigt voor de diensten door ZEerw. aan de gemeente, *sedert hare stichting*, bewezen, en biddend wenst dat de Genadige God, hem om Christus wil, het loon van een getrouwe dienstknecht schenken wil en hem, in zijn ouderdom met de kroon van ongeveinsde Godsvrucht, meer en meer versieren’.

Tot zover de afkondiging.

Pyffers werd zo ontheven van de zwaarste werkzaamheden ‘aan die post verbonden’, maar behield ‘den naam en eer daarvan’. Bovendien was ieder verplicht naar zijn vermaningen te luisteren ‘in alles gelijk zulks omtrent leeraars geschied(t)’. In de Afgescheiden kerken heeft jarenlang de functie van *rustend* of *oud-ouderling* bestaan. Er waren zekere voorrechten aan verbonden. Hij mocht b.v. altijd de kerkeraads vergaderingen bijwonen.

Wat de ‘ouderdom’ van Pyffers betreft, hij was toen 68 jaar. Dat was voor die tijd zeker oud. Hij had echter nog enkele tientallen jaren leven op aarde te goed. Pas op 25 mei 1861 is hij 91 (!) jaar oud, ongehuwd, overleden.

In verband met de ‘geestelijke behoeften’ en de ‘wij de uitgestrektheid’ van de gemeente besloot de kerkeraad in de vacature-Pyffers niet één, maar twee ouderlingen te laten kiezen. Het werden *Hendrik Wormser* (die in het kerkelijk leven al lang de toon aangaf) en *Derk Jan Agteresch* uit Elen, resp. met 8 en 10 stemmen gekozen. Uit dit aantal blijkt wel, hoe klein de gemeente nog was.

Ds Van Raalte heeft beiden op 13 mei 38 ‘met oplegging der handen’ in een kerkdienst, gehouden op het Logter te Nijverdal, in hun ambt bevestigd. Het was toen een 5-mans kerkeraad, bestaande uit de ouderlingen *H. Lankheet, H. Wormser* en *D.J. Agteresch* met de diakenen *H.J. Weghorst* en *H. Teeselink*.

Wormser zat nog maar net officieel in de kerkeraad, toen op zijn initiatief besloten werd een exemplaar van het tijdschrift *De Reformatie* plus 20 exemplaren van de *Leerregels van Dordrecht* aan te schaffen. De ‘gegoeden’ in de gemeente werden opgewekt van de laatste, er één te kopen à 25 cent per stuk. En wie het niet kon betalen, kreeg er één gratis. Zo probeerde Wormser zijn gemeenteleden in de gelegenheid te stellen hun vaak minieme theologische kennis te vermeerderen en op de hoogte te blijven van de gang van het kerkelijk leven in de Afgescheiden kerken van die dagen.

Een eigen dominee

Natuurlijk wilde de gemeente te Hellendoorn graag een eigen dominee hebben. Vooral ouderling Hendrik Wormser drong daar zeer op aan. Maar hoe die te krijgen? Het was zeker geen geringe zaak. Aan het beroepen van een dominee zaten immers heel wat facetten. Om hierop wat meer zicht te krijgen, las ouderling Wormser in de kerkeraad van 8 juli '39 een pas verschenen stuk voor uit het theologisch tijdschrift *De Reformatie* van die dagen, getiteld *Bedenkingen tegen het verroepen van Leeraars*[14].

Het was van de hand van zijn bekende broer *Johan Adam Wormser*, een toen nog vooraanstaand Afgescheidene in Amsterdam. In de eerste alinea's gaf de schrijver duidelijk het verschil aan tussen *beroepen* en *verroepen*.

Iemand die nog geen dominee was, werd via een verkiezing door zijn eerste gemeente *beroepen*, en mocht die tegen haar wens niet verlaten, want hij was daar immers door God geroepen. Door een *verroeping* werd een reeds aan een gemeente verbonden predikant - als hij het aannam - naar een nieuwe gemeente verplaatst, ten koste van zijn vorige gemeente. Vooral deze laatste woorden wogen bij Wormser zwaar, zo zwaar, dat hij het verroepen zelfs als zonde tegen het *10e gebod* beschouwde: Gij zult niet begeren... iets, dat van uw naaste is, waarmee àlle begeerten werden aangeduid.

Het weghalen van een leraar uit een andere gemeente - behalve als men dat op goede gronden deed - was een onbarmhartige en harde daad en betekende een schending van de onderlinge broederlijke liefde. Wij behoren ons in het geluk van onze naaste te verheugen.

Daarom mochten er geen vasten- of biddagen worden vastgesteld, om al vastende en biddende het 10e gebod te overtreden door de bedoeling anderen

te beroven van wat de Heere hun geschonken had.

Volgens Wormser diende er een eind te komen aan het in de kerk ingeslopen *misbruik* een dominee van een andere gemeente te begeren en daar weg te halen. Maar als deze nu eens van een kleine gemeente naar een grotere verhuisde en zo dus meer zielen kon bereiken? Emotioneel beantwoordde Wormser deze tegenwerping als volgt: Moesten kleine gemeenten dan minder behartigd worden dan grote? Waren de zielen van stedelingen kostelijker voor God dan die van boeren? Kon er dan nooit een beroep op een dominee van een andere gemeente worden uitgebracht? Ja - aldus Wormser - er waren wel gevallen, waarin dit mogelijk was. Een predikant mocht 'verplaatst' worden, met toestemming van de classis (!), als dit in het belang was van het hele 'lichaam' der kerk of van een 'verzameling' van gemeenten.

Ook als een gemeente zo vol zat met argwaan en vooringenomenheid tegen haar dominee en zó met hem in oppositie leefde, dat hij niet meer met stichting en zegen werkzaam kon zijn. Eveneens mocht men een predikant verroepen, als zijn gezondheid dit noodzakelijk maakte, of als de gemeente, waarin hij stond, hem niet meer kon betalen of als bepaalde gemeenten overvloedig van dominees waren voorzien, terwijl andere een predikant hoognodig hadden.

Maar dit was heel iets anders, dan de gebruikelijke 'verroepingen', waarbij men willekeurig uit reeds dienstdoende predikanten koos en de een of andere gemeente tegen haar wil van haar dominee beroofde.

We merken hierbij op, dat Johan A. Wormser een paar maanden later op dit punt terugkwam in zijn artikel in De Reformatie, getiteld: 'Opmerkingen over het zenden van Leeraren'. Hierin stelde hij nog eens duidelijk, dat een dominee verplicht was bij zijn gemeente te blijven, hoewel er omstandigheden konden zijn, die verplaatsing geoorloofd en zelfs wenselijk maakten, maar wel in onderling overleg en met wederzijdse toestemming.

Verroepen vloeide in de regel voort uit zelfzucht, verroepen hield kleine gemeenten in onrust. Volgens Wormser week men door het verroepen van de eenvoudigheid van Gods Woord af 'als we, groot en aanzienlijk in aantal en tijdelijke bezittingen geworden, ons aanmatigen om de voortreffelijke leraren te moeten bezitten en de kleinere gemeenten als middel beschouwen om langzamerhand leraars voor de grotere op te kweken'.

Een overaccentueren van bepaalde factoren bij het verroepen van een dominee was Wormser hier niet vreemd. 'De aanwezige broeders' - het waren alleen maar de drie ouderlingen *Lankheet, Wormser* en *Agteresch* - waren het hartelijk met dit in de kerkeraad voorgelezen 'opstel' eens en zouden graag zien, dat de aanbevolen gedragslijn in de praktijk van het beroepingswerk werd gevolgd. Men kon de gegeven richtlijnen al dadelijk toetsen aan een concreet geval. Want tijdens de op maandag 5 augustus '39 gehouden *classis* had ds Van Raalte meegedeeld, dat hij in *Rotterdam* was beroepen. Mocht hij dit beroep in overweging nemen, was zijn vraag geweest. Volgens de Hellendoornse kerkeraad had de gemeente in *Rotterdam* op 'eene zondige wijze' gehandeld, omdat ze de liefde tot de naaste volkomen over het hoofd

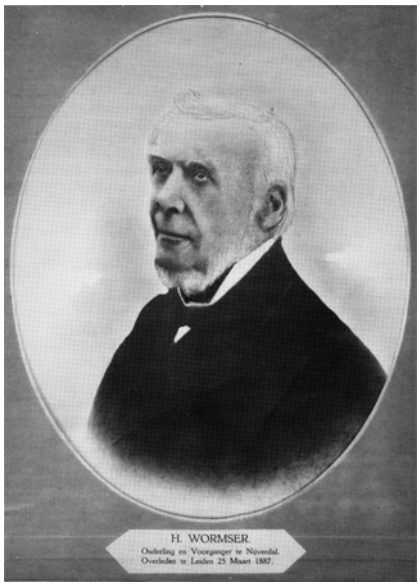

H. Wormser. Ouderling en Voorganger te Nijverdal. Overleden te Leiden 25 Maart 1887.

had gezien. Een hele provincie beroven van de prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten, dat was nog al wat. De provincie Overijssel had immers een ‘wettig recht’ op ds Van Raalte.

Maar deze had daar zelf tegen in gebracht:

1. Men had hem in Ommen wegens twee aldaar gehouden preken over ‘de natuur des geloofs’ voor onzuiver in de leer verklaard.
2. Men had hem veroordeeld wegens het ‘afleggen’ van het ambtsgewaad.
3. Ook had hij gewezen op het onschriftuurlijke van een provinciale bediening als leraar, omdat het bevel luidt, dat *van stad tot stad* ouderlingen moeten worden aangesteld.
4. Een hele provincie bedienen was voor hem te zwaar. Er bleef dan geen tijd over om personen tot predikant op te leiden.

Op deze argumenten had de classis als volgt gereageerd:

1. Al mochten enigen hem dan miskennen, het grootste gedeelte beminde hem.
2. Als de miskenning niet kwam van de kant van nagenoeg al de leden van al de Overijsselse gemeenten, dan was er geen reden om te vertrekken, maar wel om des te ijveriger ‘de leer der waarheid’ te verkondigen.
3. Men zou proberen andere gemeenten over te halen ds Van Raalte van het provinciaal beroep te ‘ontslaan’ en hem te verbinden aan één Overijsselse gemeente. Die vacante gemeenten zou hij dan af en toe kunnen helpen, tot ze ook een eigen dominee hadden.

Met deze redenering ging Van Raalte akkoord. Hij zou Rotterdam schrijven de beroepsbrief voorlopig niet te kunnen beantwoorden. Hij bedankte later.

De kerkeraad van Hellendoorn besloot nu de mogelijkheid te onderzoeken om ‘eenen leerar uit den boezem der gemeente’ te beroepen, waarmee hij bedoelde een ‘leerouderling’, die zich moest laten opleiden tot predikant. Zo geleerd hoefde hij nu ook weer niet te zijn of te worden. Kennis van de grondtalen waarin de bijbel was geschreven, was wel nuttig, maar niet beslist noodzakelijk. Het was mooi, als voorgangers het Grieks en Hebreeuws beheersten, en zo b.v. geleerde tegensprekers konden weerleggen. Maar iemand b.v. op *Urk* of *Schokland* zou zonder die kennis heel goed als voorganger de gelovigen met Gods Woord kunnen voeden, zonder dat hij Hebreeuws of Grieks kende. Anders zouden ongeletterde gelovigen de bijbel immers wel opzij kunnen leggen. Zo schreef de latere ds C. v.d. Meulen in dezelfde jaargang van De Reformatie (1839), waarin J.A. Wormser zijn artikel over het *verroepen* van leraars had gepubliceerd. En op initiatief van ouderling H. Wormser had de kerkeraad in Hellendoorn zich op dit kerkelijk tijdschrift geabonneerd.[15.]

In de lijn van deze gedachten vestigde Wormser in december 1839 de aandacht op de 25-jarige *Seine Bolks* in het buurdorp *Den Ham*[16.].

Hij was een eenvoudige boerenjongen. ‘Zijn ouders behoorden niet tot de groten der aarde, wel tot het volk, dat God vreesde. Al heel vroeg verloor hij zijn vader, zodat hij zich van hem niets kon herinneren; toch deed

het hem altijd goed, als hij van de oprechte godsvrucht van zijn vader hoorde getuigen... Zijn gul en vriendelijk karakter maakte hem de vriend van elk. Toen Seine Bolks 16 jaar oud was, brak de Heere door en maakte woning in zijn hart. Hij kwam tot het volle besluit om met de zonde te breken en zich aan de dienst des Heeren te wijden. Hoewel hij weinig of geen schoolonderwijs genoten had, was hij van God begiftigd met schone gaven..., gaven van ernst, vuur, vrijmoedigheid, belangstelling en van een helder inzicht in de waarheid'.

Als opgroeiende jongen moest hij vaak letten op een groep schapen, die op de heide aan zijn zorgen was toevertrouwd. Als hij dan zo overdag in het veld zat, las hij veel en biddend in een bijbeltje, hem door zijn moeder meegegeven, zodat hij al vroeg zijn kennis van Gods Woord vergrootte. Vaak en graag woonde hij godsdienstige bijeenkomsten bij en op 20-jarige leeftijd ging hij al voor als *oefenaar* 'en dat met vrucht en genoegen van velen'.[17.] In juli 1838 was de toen 24-jarige Seine Bolks in Den Ham getrouwd met de even oude 'arbeider' Geertje Brouwer, ook uit Den Ham afkomstig.[18.] Hem wilde Wormser nu naar Hellendoorn halen. Op Tweede Kerstdag 1839 viel de beslissing in een gemeentevergadering 's avonds om 6 uur bij ouderling H. Lankheet op Schuilenburg aan huis begonnen. Aanwezig waren de 4 ouderlingen *H. Lankheet, J. Plaggemars, H. Wormser* en *D.J. Agteresch*, met de diakenen *H.J. Weghorst* en *B. Timmerman*, en *H. Teeselink* als 'rustend' diaken. Verder nog 10 mannelijke en 5 vrouwelijke belijdende leden.

Natuurlijk had *Hendrik Wormser* de leiding. Hij deelde mee dat de kerkeraad voorstelde *Seine Bolks*, lidmaat van de Chr. Afgescheiden gemeente in Den Ham te beroepen. De aanwezige 17 manslidmaten stemden op twee na allen voor.[19.] Die twee waren diaken *H.J. Weghorst*, die blanco stemde, omdat hij te laat had gehoord, dat over het beroep deze avond zou worden beslist. Zo deed ook het gemeentelid *Mannes Kok*, die te weinig van de persoon van *Seine Bolks* afwist. Hoewel het niet als noodzakelijk werd beschouwd, meenden echter enige broeders, dat men ook de 5 aanwezige vrouwelijke leden zou 'afvragen' om algemeen genoegen te geven! Het gebeurde. Alle 5 zusters stemden vóór: Everdina Kiek in 't Veld, Jenneken Maatman, Femia Mollink, Jennigje Mensink en Berendina Koppelman.[20.]

De uitslag was dus, dat van de 22 aanwezigen 2 blanco hadden gestemd, terwijl 20 de voorgestelde Seine Bolks accepteerden met 'volkomen genoegen'.

De volgende dag ging ouderling Lankheet naar Den Ham om Bolks dit beroep persoonlijk mee te delen, met daarbij het verzoek om woensdagavond 1 januari 1840 de kerkeraadsvergadering op Schuilenburg (bij Lankheet) bij te wonen. Bolks verscheen daar en met hem vele belangstellende gemeenteleden.

Wormser deelde de beroepen Bolks de volgende condities mee: Hij moest het evangelie in Hellendoorn verkondigen, maar mocht tussen de bedrijven door wel zijn beroep als landbouwer blijven uitoefenen. Een vast traktement

kreeg hij niet, maar de kerkeraad beloofde wel, dat gemeenteleden op kosten van de kerk zijn land zouden bewerken, als hij door zijn werk als 'leeraar' daar niet aan toekwam. Terloops merken we hier op, dat in de notulen van april 1840 wordt meegedeeld, dat 'de werkzaamheden met het *veenhakken* ten dienste van Bolks bijna beëindigd' waren.

Al ontving Bolks dan geen van te voren vastgesteld traktement, voor 'zijn moeiten en opofferingen' kreeg hij ook vergoeding in 'geldwaardige dingen'. Het zal wel loon in natura zijn geweest. In de notulen lezen we herhaaldelijk over hem toegezegde porties rogge en boekweit. En ook bij de 'slacht' zal hij niet vergeten zijn.

Tenslotte moest hij zich op kosten van de gemeente in Ommen bij ds Van Raalte tot predikant laten opleiden en, na te zijn geslaagd, als dominee naar Hellendoorn komen. Bolks ging van harte akkoord met wat Wormser hem had gezegd en verklaarde nù al volkomen bereid te zijn het beroep aan te nemen: Maar omdat het beroep op de drie eerstvolgende zondagen nog moest worden 'afgelezen', wilde hij het zolang nog in beraad houden. Uit de notulen van de volgende kerkeraadsvergadering[21.] blijkt, dat ds Van Raalte wel genegen was Bolks op te leiden.

Deze was al in Ommen gaan wonen bij zijn zwager, ouderling *Jan Bosch* in huis,[22.] à *f* 2,- per week. Wel had Van Raalte liever gezien, dat Bolks zijn intrek had genomen bij een diaken, namelijk bij bakker *Evert Dangremond*[23.], waar ook 'zekere Veenstra en De Vries' hun verblijf hadden. Hier wordt gedoeld op student *Ysbrand J. Veenstra* uit Joure, en student *Hendricus de Vries* uit Vriezenveen, die beiden door Van Raalte tot predikant werden opgeleid. Vooral Veenstra, die al enige tijd 'onderwijs' van Van Raalte had genoten, zou Bolks 'tot veel nut' kunnen zijn. Maar een onoverkomelijk bezwaar was, dat het kostgeld dan bijna het dubbele bedroeg, nl *f* 3½ per week.

Bolks moest dus bij zijn zwager Bosch blijven, die 'een vrij kamertje bezat, waar hij zich afgezonderd van het huisselijk gewoel kon houden, en onbelemmerd was in het buigen zijner knieën voor den Heere zoo dikwijls als hij daartoe behoefte mogt gevoelen, hetwelk door het bijeen wonen van drie personen in ééne kamer vaak wordt belet. Ook woonden zij overigens zeer digt bij elkaar, zoodat, wanneer er slechts lust en begeerte mogt zijn, er genoegzame gelegenheid tot gemeenschaps-oefening bestond, en niets hun belette een collegie op te rigten om dagelijks eenige uren met elkander tot onderlinge oefening door te brengen'.

Tijdens zijn studie zou Bolks lid van de gemeente Ommen zijn. Hoe ging het nu met student Bolks in Ommen? Om daarvan wat meer te weten te komen zochten de ouderlingen *Lankheet* en *Agteresch* hem daar in mei '40 eens op om 'naar zijne omstandigheden te vernemen'.

Ze rapporteerden het volgende: In de eerste plaats wilde Bolks graag, dat het verschuldigde kostgeld aan zijn zwager werd voldaan! Ten tweede wenst hij van kosthuis te veranderen, omdat zijn zwager, de voerman, J. Bosch *f* 2,50 per week te laag vond. Nu kon hij voor *f* 3,25 per week in de kost

komen in het huis, waar ook zijn medestudenten Veenstra en De Vries zaten, en waar hij door een ‘afzonderlijke levenswijze vrij (was) van dadelijke inwikkeling in wereldsche aangelegenheden’. We merken hierbij op, dat een voermansbedrijf inderdaad heel andersoortige activiteiten met zich meebrengt dan een bakkerij.

Ten derde wilde Bolks graag zijn (boerse?) ‘klederdragt’ enigszins veranderen, zodat hij meer als een burger gekleed ging. De kerke raad besloot onmiddellijk aan Bolks eerste twee verzoeken te voldoen, maar de wijziging van ‘klederdragt’ moest - gelet op de financiële toestand van de gemeente - nog even wachten. Op de kerkeraadsvergadering van 31 augustus '40, gehouden bij ouderling Lankheet op Schuilenburg, was ook *S. Bolks* ‘beroepen tot het leerambt’ schriftelijk uitgenodigd. De broeders wilden graag weten, hoever hij nu met zijn studie was. Want er was in Hellendoorn hard een dominee nodig en ook het betalen van zijn kostgeld werd voor de gemeente van Hellendoorn ‘bezwarend’. Bolks wilde eerst liever geen informatie geven. Het zou immers aanleiding kunnen geven tot ‘onaangenaamheden’ met Van Raalte. De kerkeraad meende echter dit te mogen en te moeten vragen, want in het begin van de avond was besloten bij de gemeenteleden langs te gaan om zo mogelijk giften toegezegd te krijgen voor de studiekosten van Bolks. En dan moest de stand van zaken - wat zijn studie betreft - toch bekend zijn.

Bolks zag nu het billijke van het verzoek in en gaf de volgende inlichtingen: Hoe verder hij kwam met zijn studie, hoe meer ‘aangenaamheid’ hij vond ‘in studie en onderzoek’. Ds Van Raalte onderwees hem ‘getrouwelijk’. En sedert de lente van dit jaar werden ‘de studiën op eene meer ruime schaal voortgezet dan vroeger’. Deze laatste opmerking deed de kerkeraadsleden de wenkbrauwen fronsen. Ze merkten op ‘dat toen men ongeletterde personen voor het leeraars ambt begon op te leiden’ het de bedoeling was, dat deze personen ‘op eene eenvoudige wijze het evangelie verkondigen en de sacramenten bedienen konden’, om zo in de eerste nood van de kerk te voorzien. Dat moest Bolks niet vergeten!

Deze verzocht nu de kerkeraad Van Raalte van de ‘nood’ van deze gemeente op de hoogte te stellen en hem te vragen ‘de meest mogelijke spoed met zijne opleiding te willen maken’, opdat hij (Bolks) binnen korte tijd tot predikant kon worden bevestigd ‘hoewel alles langs eenen regelmatigen en ordelijken weg’. Bolks nam op zich dit zelf aan ds Van Raalte te vragen. Tenslotte zou de kerkeraad het ook zeer op prijs stellen, als Bolks elke maand iets van zich en van zijn studie liet horen.

De reactie van ds Van Raalte op dit alles was, dat de kerkeraad bij hèm had moeten informeren naar de studie van Bolks en niet bij deze broeder zelf. Verder had hij Wormser meegedeeld, dat hij zelf ook niets liever wilde dan dat Bolks met zijn studie opschoot, maar de kerkeraad moest wel inzien, dat het opleiden van ‘ongeoefende’ personen een moeilijke taak was. Daarom behoorden de broeders ‘lijdzaamheid te oefenen’. Nu, noodgedwongen deden ze dit dan ook.

Pas op *14 december 1841* deed student Bolks tegelijk met student Hendricus de Vries examen op de Provinciale vergadering te *Nieuwleusen*, bij *J. Schoemaker* aan huis gehouden. Er waren 9 Overijsselse gemeenten vertegenwoordigd: *Nieuwleusen, Zwolle, Dalfsen, Ommen, Den Ham, Hellendoorn, Staphorst, Rouveen* en *Vriezenveen*. Ds F.A. Kok van Dwingelo was ook present, evenals ds Van Velzen, die als scriba en examinator zou fungeren.

De vergadering was nog maar nauwelijks geopend of ds Van Velzen vroeg om schriftelijk te stemmen over de vraag of de algemene synode te *Amsterdam*, van 17 november-3 december '40 gehouden, een *wettige* synode was geweest of niet (op deze synode was ds H.P. Scholte geschorst!). Onmiddellijk kwam ouderling Wormser - een aanhanger van ds Scholte - in het geweer; zijns inziens had die stemming al op de vorige Provinciale vergadering[24.] moeten plaats vinden. Toen had hij al de 'rechtmatigheid' van de Amsterdamse synode bestreden.

Maar Van Velzen wilde de beslissing wettig of onwettig niet langer uitstellen en ook niet gedurig 'twisten'. Hij wenste zekerheid; hij was immers nu examinator. Wormser erkende Van Velzen echter niet als zodanig! Het werd een dikke nederlaag voor Wormser, want *alle* afgevaardigden verklaarden de Amsterdamse synode voor 'wettig' en ook de Dordtse kerkenordening, die daar opnieuw was aangenomen. En zo kon het examen van *Seine Bolks* en *Hendricus de Vries* beginnen.

Beiden werden tot de preekstoel toegelaten. Echter niet zonder reserves van ds Van Velzen en ds F.A. Kok, die wilden, dat zowel Bolks als De Vries hun gemeenten zouden 'regeren' volgens de Dordtse kerkenorde. Bolks beloofde het, maar hield een slag om de arm door eraan toe te voegen: voor zover die kerkenorde met Gods Woord overeenkwam.

Op zondag *19 december '41* is Bolks in de morgendienst door ds Van Raalte als predikant van Hellendoorn bevestigd, bij welke gelegenheid ook het kerkgebouw van de gemeente in gebruik is genomen. 's Middags deed ds Bolks zijn intree met ps 27:4: 'Eén ding heb ik van den Heere begeerd, dat zal ik zoeken: dat ik al de dagen mijns levens mocht wonen in het huis des Heeren, om de lieflijkheid des Heeren te aanschouwen en te onderzoeken in zijnen tempel'.

In de kerkeraadsvergadering van donderdag 23 december 1841, 's avonds om 7 uur in het nieuwe kerkgebouw gehouden, trad ds Bolks voor het eerst als praeses op. Hij deelde mee een brief van ds F.A. Kok van Dwingelo te hebben ontvangen, waarin hij werd vermaand en geadviseerd toch niet af te wijken van de Dordtse kerkenorde en zich vooral op dit punt niet te laten verleiden door ouderling Wormser. Wat moest hij met deze brief aan, vroeg hij aan de kerkeraad. Omdat het een particulier schrijven was, was het het beste, dat hij zelf ds Kok maar terugschreef, aldus de broeders. Maar ze raadden hem aan 'zulks zachtmoedig en met liefde te doen, doch zonder in veel byzonderheden te treden, aangezien Ds Kok voor alle teregtwijzing en leer in deze onvatbaar is'. (!)

In deze kerkeraadsvergadering werden ook een aantal regelingen getroffen: Zondags was er kerk om 10 en 2 uur. Het voornemen van de leraar om op zondagavond ook nog een bijbeloefening te houden, zou later worden bekeken. In de middagdienst behoorde uit de catechismus te worden gepreekt, te beginnen met zondag 1 op de eerste zondag van het nieuwe jaar; dat was al over 9 dagen. Ook elke woensdag zou er een godsdienstoefening zijn, 's avonds van 6-8 uur; de ene woensdag een bijbelverklaring, de andere een biduur.

Het Avondmaal werd vastgesteld op de tweede zondag van elke maand (dus éénmaal per maand). De donderdag was voor de catechisaties, om 10 uur voor de kleine, en 's middags om 2 uur voor de grotere kinderen, waarbij het vragenboekje van *Borstius* en het *Kort Begrip* zouden worden gebruikt.

Elk gemeentelid mocht de kerkeraads vergaderingen bijwonen. Ze werden om de twee weken op donderdagavond van 7-9 uur gehouden en duurden dus niet zo lang, althans korter dan tegenwoordig in de regel het geval is. Bij het doorbladeren van het notulenboek viel het ons op, dat jarenlang dit ritme (ongeveer om de twee weken een kerkeraadsvergadering) is volgehouden. Bolks traktement bedroeg *ƒ* 500,- per jaar, in 4 kwartalen te voldoen. Verder kreeg hij voor de meubilering van zijn woning *ƒ* 200,- ineens.

Voordat we nu een overzicht gaan geven betreffende de dienstperiode van ds Bolks in Hellendoorn, moeten we eerst nog enkele belangrijke punten aan de orde stellen nl. *het eerste kerkgebouw* en de *erkenning door de overheid*.

We schreven al, dat op de zondag waarop Bolks tot predikant van Hellendoorn werd bevestigd, ook een eigen kerkgebouw in gebruik werd genomen (19 december 1841). Aan dit laatste is een hele voorgeschiedenis verbonden, waaruit we slechts enkele bijzonderheden aanstippen.[25.] Al in het voorjaar van '39 sprak de kerkeraad over de noodzaak in Hellendoorn een stuk grond te kopen en daarop een kerk te bouwen. Men had het oog laten vallen op grond van Gerrit Roelofs, gelegen aan de dorpsstraat ten westen van het dorpskerkhof.

Uiteindelijk ging dit plan niet door. In 1840 was er weer een nieuw perspectief. In februari '40 kwam ouderling Wormser namelijk op de kerkeraadsvergadering met een schets tekening van een kerkgebouw, gemaakt door *D. Hartgerink*, timmerman te Goor en eerder lid van de gemeente Hellendoorn. De uitvoering ervan zou ongeveer *ƒ* 3000,- gaan kosten. Dat vond de kerkeraad te veel, waarna besloten werd de bouwsom tot ongeveer de helft terug te brengen door kleiner te bouwen en het weglaten van alles wat als ‘sieraad’ kon worden beschouwd. De volgende maand lag er weer een tekening, bestek en begroting op de kerkeraadstafel. Kosten nu *ƒ* 1600,-.[26.] Enkele weken later gingen kerkeraad en gemeente akkoord met een plan voor kerkbouw inclusief binnenbetimmering, waarvan de kosten op *ƒ* 2000,- uitkwamen. Maar de werkelijkheid maakte al spoedig duidelijk, dat men financieel nog veel te hoog in de boom zat. Het kon dus weer niet doorgaan.

In februari 1841 kwam er opnieuw beweging in de kerkbouwkwestie. Door A. Slotboom was voor de gemeente voor *ƒ* 525,- het huis van Derk Baron te Hellendoorn gekocht. Het stond aan de noordrand van het dorp. Maar hoe daar een kerk plus eventueel een pastorie van te maken? Verbouwen? Slopen en dan bouwen? Men zou een timmermansbaas uit Ommen om advies vragen. Deze adviseerde om te slopen, en van de afbraak een pastorie en daarnaast een kerk te bouwen. Die timmermansbaas kon het mooi vertellen, maar die operatie kwam wel op *ƒ* 3000,- (!) uit. En dat was immers ver boven de begroting van de kerkeraad 'die de meest mogelijke eenvoud aan de minst mogelijke kosten wenscht te paren, aangezien zij overtuigd is, dat de zegen en uitbreiding des Christendoms niet afvloeit van de uitwendige praal en vertooning van het gebouw der onderlinge zamenkomst der gemeente.

Ook is zij overtuigd van het nadeel, hetwelk er in gelegen zou zijn, om de gemeente in groote onaflosbare schulden te steeken, door welker intrestvoldoening later alle inkomsten der gemeente zouden worden verslonden, zoodat er gelden, noch tot onderhoud des Leeraars, noch tot andere einden, in betrekking tot de uitwendige godsdienstoefening voorhanden zouden zijn'.[27.]

Hoe nu? Het gemeentelid A. Slotman nam aan voor *ƒ* 600,- het huis tot kerk te verbouwen 'met genot van de afbraak' voor zover deze niet gebruikt werd voor de 'wederopbouw'. Toch bleek een doeltreffende verbouwing niet haalbaar. Het gekochte huis werd alsnog gesloopt en een kerkje met pastorie onder één kap gebouwd voor *ƒ* 1100,- Wormser vroeg aan ouderling Lankheet of deze niet *ƒ* 1000,- à *ƒ* 1200,- wilde lenen tegen een behoorlijke rente. Lankheet antwoordde daarvoor niet in de gelegenheid te zijn.

Nu stelde Wormser voor, dat twee kerkeraadsleden naar Ommen, naar C.G. de Moen, een vermogend man en ouderling aldaar, zouden gaan om hem te vragen het genoemde bedrag tegen behoorlijke interest (al was het 5%) te lenen. Ouderling Lankheet vond het echter beter bij de gemeenteleden langs te gaan om vrijwillige giften los te krijgen, vooral voor de kerkbouw. Het eventueel dan nog ontbrekende zou hij zelf aanvullen.[28.] Al de kerkeraadsleden waren enthousiast over het voorstel van de molenaar van Schuilenburg. Nadat de rondvraag door de gemeente gehouden was, leende Lankheet nog renteloos *ƒ* 900,- met het kerkgebouw als onderpand. En zo is op zondag 19 december 1841 het 'fiene karkie' aan de dorpsstraat tegenover de daar afbuigende Schuilenburgerweg, nu Ommerweg 3, in gebruik genomen. Tot 1847 heeft het dienst gedaan als kerk van de Afgescheidenen in Hellendoorn, dus maar 6 jaar. In 1847 werd het gebouw verkocht. De eigenaar maakte er een boeren woonhuis van. Boven de deeldeuren plaatste hij een steen met het jaartal 1847. In 1967 maakte dit huis weer plaats voor een nieuwe woning. Toen in 1847 een groot deel van de gemeente van Hellendoorn naar Amerika emigreerde werd afgesproken, dat de *ƒ* 900,- die Lankheet had voorgeschoten, zou betaald worden door de met hem naar

Amerika vertrekkende broeders.[29.]

Het jaar 1841 is dus in de geschiedenis van de Afgescheiden kerk van Hellendoorn een belangrijk jaar geweest. Ze werd toen een eigen dominee en een eigen kerkgebouw rijk. En niet minder belangrijk was het feit, dat de kerk bij K.B. van *1 april 1841 no. 106* door de regering was erkend, als antwoord op een 'adres' door *51* personen ondertekend. Dit aantal wijst erop, dat de gemeente toen al flink was gegroeid. In het verzoekschrift hadden ze opgegeven, dat ze hun kerkdiensten hoopten te houden in het huis van D.J. Agteresch in de buurtschap Elen (gem. Hellendoorn), 'getekend D 39'. Maar we hebben hierboven al gezien, dat uiteindelijk (eind 1841) het eerste kerkgebouw kwam te staan op de plek, nu aangegeven als Ommerweg 3.

B. Ds Seine Bolks

Ds Seine Bolks, 19 december 1841 - 16 augustus 1847

De komst van een nieuwe dominee betekende in die dagen een impuls voor het gemeentelijk leven. Dit is trouwens nog vaak het geval, tenminste wat de eerste tijd betreft. Het pastorale werk kan nu immers beter geregeld en verzorgd worden dan tijdens een (lange) vacature mogelijk was. Zo ging het ook na de komst van de jonge ds Bolks in Hellendoorn. Hij was nog maar net in functie of op zijn voorstel werd besloten om voor een betere aanpak van het werk de kerkeraad met twee diakenen uit te breiden. Het werden *Hendrik Mensink* uit Noetsele en *Gerrit Nijenhuis* (getrouwd met Jenneken Maatman).

De gemeente begon nu te groeien. Ds Bolks stond nog maar amper 4 maanden in Hellendoorn of er werden 8 personen met in totaal 15 kinderen tot ‘lidmaat’ aangenomen. Intussen hadden zich al weer 4 nieuwe personen aangemeld, onder wie Berend Wieldraaijer met zijn 4 kinderen. En in juni '42 kwamen er opnieuw 9 ‘nieuwelingen’ bij.[1.]

In het notulenboek van de kerkeraad ligt nog een lijst met de namen van de gezinshoofden van de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn. In totaal telden we 59 adressen, als volgt verdeeld: 14 in Marle, 11 in Noetsele, 10 in Elen, in het dorp zelf 6, op de Twilhaar ook 6, en in Nijverdal, Notter en Egede elk 4 adressen. In Marle en Noetsele woonden dus de meeste Afgescheidenen. We hebben de namen een plaats gegeven in de aantekeningen.[2.]

Niet alleen het geestelijk leven van de gemeente werd verzorgd, ook op de

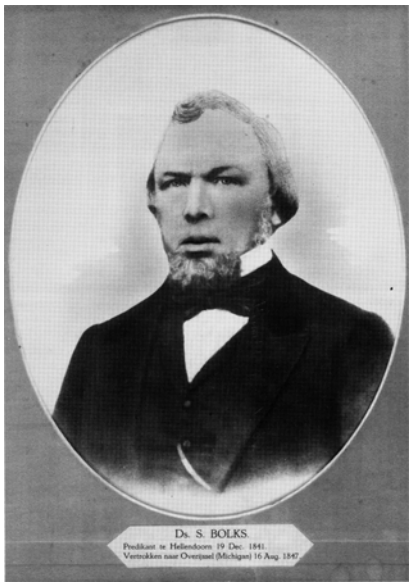

Ds. S. Bolks. Predikant te Helledoorn 19 Dec. 1841. Vertrokken naar Overijssel (Michigan) 16 Aug. 1847.

materiële belangen diende te worden gelet. Die taak werd voor een deel opgedragen aan een soort commissie van beheer, waarin naast ds Bolks de ouderlingen D.J. Agteresch en diaken B. Timmerman zitting kregen.[3.] Als één van de eersten profiteerde ds Bolks zelf van deze commissie, want voor hem werd bij de pastorie een put gegraven. Een jaar later werd op de zolder van de pastorie een 'meidenkamer' getimmerd. Het viel ons op, dat het predikanten in die dagen nooit aan huishoudelijke hulp ontbrak.

Wanneer we de kerkeraadsnotulen uit de periode van ds Bolks verder doorlezen, dan trekken kerkelijke zaken van allerlei aard onze aandacht. Laten we er een bloemlezing van mogen geven.

De diensten, die de Afgescheidenen elke zondag en ook wel op een avond in de week in hun pas gebouwde kerkje hielden, waren voor vele dorpelingen een nieuwigheid, waaraan ze nog maar slecht konden wennen. Die kerkdiensten werden daarom in het begin herhaaldelijk gestoord door nieuwsgierig volk, 'vooral roomschen'. Ze deden de deur telkens open en dicht of stonden in het portaal luid te praten. Om tegen alle stoornis en wanorde te waken, besloot de kerkeraad twee van zijn leden bij de voordeur te laten zitten.[4.] Zou het veel hebben geholpen?

Een orgel was de kerk nog niet rijk, wat er soms oorzaak van was, dat de gemeentezang bepaald niet ordelijk verliep. Daarom werd *Mannes Roelofs* tot *voorzanger* aangewezen 'om alle ongeregeldheden bij het godsdienstig gezang op den dag des Heeren te voorkomen'.[5.]

De kerkeraad lette scherp op of de leden in het dagelijks leven ook een *christelijke levensstijl* vertoonden. Daar hoorde o.a. geen nodeloos herbergbezoek bij en tegen de *kermis* was men ten zeerste gekant. Dat waren maar plaatsen der ijdelheid, waar de wereld werd gediend in plaats van God. Twee zusters waren op een zondag in het voorjaar van 1842 in één van de herbergen van Hellendoorn gesignaleerd. Ze werden hierover ernstig vermaand.[6.] Toen het op 28 april '42 weer kermis in Hellendoorn zou zijn, namen de kerkeraadsleden zich voor erop toe te zien of 'er zich jonge leden der gemeente in de herberg mochten bevinden'. Ruim een jaar later werd een dochter van *G.J. Immink* (op Soepenberg) erover onderhouden, omdat ze onlangs de *kermis* in het naburige *Den Ham* had bezocht en nota bene de volgende dag in Hellendoorn aan het Avondmaal was geweest. Het meisje bekende, dat ze met haar jongere zuster inderdaad naar de Hammer kermis was gegaan, maar daar alleen maar de markt was overgestoken. In de herberg was ze niet geweest. Verder verklaarde ze, dat ze achteraf toch berouw en leedwezen over haar tocht naar Den Ham had gevoeld.

De gemeente van Hellendoorn had haar leden tot ver in de omgeving wonen, zo ver zelfs, dat *Roelof op den Dries* toestemming vroeg om zijn kind bij *ds De Moen* in *Den Ham* (daar pas gekomen) op catechisatie te doen. Hij woonde immers veel dichter bij Den Ham dan bij Hellendoorn. Om diezelfde reden wilde hij ook graag zijn stoel uit de kerk in Hellendoorn weghalen en in die van Den Ham zetten. Ds Bolks en de zijnen reageerden positief, omdat 'de kerkeraad van de dienst van God niet gaarne een last voor de ge-

meenteleden maakt'. Wèl hadden ze zich er vooraf van vergewist, dat Roelof met zijn verzoek geen bij-oogmerken had gehad.[7.]

In die tijd waren vele Afgescheiden gemeenten vacant. Het sprak dus vanzelf, dat ds Bolks - één van de weinige predikanten in Overijssel - vaak een preekverzoek van een andere gemeente kreeg. In de regel was zijn kerkeraad soepel genoeg hem - als het even kon - toestemming te geven. Maar toch niet altijd. In augustus '42 had ds Bolks een verzoek uit *Zwolle* gekregen om daar op een zondag of desnoods op een dag in de week voor te gaan. De kerkeraad was echter van mening, dat hij beter helemaal niet naar Zwolle kon gaan, omdat men daar 'van twisten houdt, en de leeraars liefdeloos beoordeelt'.[8.] Het was net in de tijd, dat er in Zwolle een scheuring had plaats gevonden. Maar vier maanden later mocht ds Bolks van zijn kerkeraad wèl naar de Overijsselse hoofdstad om daar op één van de Kerstdagen te preken.[9.]

Toen hij in de zomer van 1843 weer een preekverzoek van de Afgescheiden gemeente in Zwolle ontving i.v.m. de aanwezigheid van haar leraar H.A. de Vos op de Algemene synode van Amsterdam, op 26 juli '43 geopend, weigerde de kerkeraad weer toestemming, met als reden 'omdat niemand hunner die synode heeft begeerd' en het nut ervan niet inzag. Zoals bekend, is die synode mislukt. Onverrichter zake zijn de afgevaardigden weer naar huis gegaan, na enkele dagen te hebben vergaderd.

In de notulen van Hellendoorn treffen we nog meer illustraties van de verdeeldheid in de Afgescheiden kerken van Overijssel aan. De Provinciale vergadering van 20 juni '44 besloot dat de predikanten in Overijssel om beurten in de 'onverzorgde' gemeenten van de provincie zouden preken. Maar de kerkeraad van Hellendoorn ging hiermee niet akkoord, omdat het bijna alleen gemeenten betrof 'die hun tijd met knibbelen over steekhoeden en kerke-ordeningen doorbrengen, en wanneer men hun nu ging verzorgen, zij dan waarschijnlijk tot nog meerdere zorgeloosheid zouden vervallen'. Met die steekhoeden werd hier gedoeld op het predikantskostuum, waarbij toen ook een driekanten steek behoorde. Ook over die predikantskleding was er in die dagen veel ruzie: moest een dominee deze nu wel of niet dragen? De kerkeraad van Hellendoorn vond deze kwestie amper van enig belang. Overlaten aan ieders keuze, was de reactie. En van kerkenordes moest de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn - onder invloed van ouderling Hendrik Wormser - ook niet zoveel hebben. In meer kwesties nam Hellendoorn trouwens een apart standpunt in, dat aan een zeker independentisme niet vreemd was, d.w.z. het recht van de plaatselijke kerk werd sterk overtrokken, zo sterk zelfs, dat het kerkverband erg onderschat werd. De gemeente heeft later dan ook een poos buiten het kerkverband gestaan.

Laten we van dit innemen van een 'apart' standpunt nog één illustratie geven. Het betreft de uitoefening van de Christelijke *tucht* in de gemeente. In een officiële kanselafkondiging deelde de kerkeraad namelijk aan de gemeente mee, dat men zich had afgevraagd hoe het toch kwam 'dat de Christelijke tuchtoefening onder ons zo weinig heilzame vruchten droeg', en

de opzieners al spoedig geneigd waren ‘de tucht niet in haar omvang uit te oefenen’.

De oorzaak hiervan meende de kerkeraad gevonden te hebben in het gebruik gaan maken van ‘tussentrappen’ in de Christelijke tuchtoefening. Dat was een ‘uitvinding van vleselijke wijsheid en voorzichtigheid’, die de uitoefening van de tucht verlamde. De ‘trappen’ waren in Gods heilig Woord niet te vinden. Hoe moest het dan? De kerkeraad had besloten, dat voortaan de Christelijke tucht in ‘deze’ gemeente zou worden uitgeoefend naar het voorschrift van Mattheüs 18:15-17 en de daarmee overeenstemmende leer van de Heidelbergse catechismus zondag 31; ‘zodat ieder in zonden vervallen lidmaat der gemeente, wanneer hij over zijn zondig gedrag door de kerkeraad meermalen en ernstig vermaand zijnde, zich niet bekeert en berouw over zijn zonde bewijst, zonder enige verder tussenkomende trap of graad van tucht’ door het ontzeggen van de sacramenten van de gemeente des Heren zal worden afgesneden, en niet weer opgenomen dan na betuiging van berouw en bewijs van waarachtige verbetering ‘overeenkomstig het formulier der wederopneming van afgesneden lidmaten in de Christelijke gemeente’.[10.]

Gezelschappen

Op het platteland van die dagen waren weg en pad vaak slecht en bij ongunstige weersomstandigheden soms onbegaanbaar. Wanneer men dan door regen en duisternis vanuit boerderij of arbeiderswoning naar het dorp moest lopen b.v. naar de kerk, dan was dit haast ondoenlijk. Het betekende, dat een boerenstreekje geïsoleerd in het veld lag en de bewoners op elkaar waren aangewezen en een kleine gemeenschap vormden.

Toen ds Bolks zijn tweede winter als predikant in Hellendoorn inging, stelde hij voor om in de verschillende buurtschappen - die nog al ver uit elkaar lagen - *gezelschappen* te houden waarin dan vrijuit over het werk van de Geest in de harten van de gelovigen kon worden gesproken. Een paar weken later besloot de kerkeraad elke zondagavond een ‘bijbel-oefening’ te houden. Op Schuilenburg zou die door ds Bolks worden geleid en in Noetsele door ouderling Wormser. En opnieuw drong men erop aan alles in het werk te stellen om het bijeenkomen in gezelschappen te stimuleren. In de buurtschap Noetsele had zich al zo'n gezelschap gevormd.[11.] Zo bleven de Afgescheidenen onderling met elkaar in contact.

Bejaardenzorg

Een heel ander punt trok bij het doorlezen van de kerkeraadsnotulen onze aandacht. Tegenwoordig wordt er veel gedaan aan het professioneel verzorgen van bejaarden in allerlei tehuizen en inrichtingen. Maar in de tijd, die we nu beschrijven, lag dit alles veel moeilijker. Vaak ontbraken middelen en wegen om dit goed te doen. En toch moest er geholpen worden. Voor menige diaconie een moeilijk probleem. Ook in Hellendoorn kreeg men hiermee te maken. Daar was een oude, arme broeder, H. Top, die zich alleen beslist

niet meer kon redden. Van de kant van de kinderen of familie viel geen enkele hulp te verwachten. Daarom werd de oude man in een gemeentevergadering - gehouden in maart '43 - 'uitbesteed' onder de kerkleden, nadat eerst o.a. de volgende condities[12.] waren voorgelezen:

1. De 'verpachting' vindt plaats voor de tijd van 3 maanden wederzijds. Men kan elkaar 14 dagen voor het eindigen van de termijn van 3 maanden opzeggen; gebeurt dit niet, dan gaat het in de kost hebben van de betreffende broeder opnieuw voor 3 maanden in.
2. Als deze geen melk of brij kan verdragen, dan is men verplicht hem 's morgens en 's avonds 'andere spijzen voor te zetten' en zich helemaal aan te passen bij de ouderdom en toestand van de verzorgde.
3. In geval van ziekte zal door de diakenen, naar omstandigheden een billijke vergoeding worden gegeven aan hem, die de bejaarde in de kost heeft.
4. De aanbesteding vindt plaats 'bij opklimming en mijning'.
5. Als iemand 'gemijnd' is, dan mag de kerkeraad zich een kwartaal beraden of hij aan de 'mijner' gegund wordt of niet.
6. Onder het woord 'kost' moet ook worden verstaan: slapen, wassen, naaien, kousen stoppen en 'verdere behandeling van dienstbetoon'.
7. De betaling van de 'kostpenningen' gebeurt om de drie maanden.

De bejaarde man werd door ouderling Agteresch 'gemijnd' voor 20 stuivers per week, dus voor *f* 52,- per jaar.[13.] Hendrik Top overleed bijna 2 jaar later, op 16 februari 1845, oud 'circa 90 jaren'!

Oprichting van een Christelijke school

In de kerkeraadsnotulen van april 1844 sprak de kerkeraad over kinderen van de gemeente, die al de huwbare leeftijd hadden bereikt *en nog niet konden lezen*! Dat was een grote misstand. Want dan waren ze ook niet in staat zelf de bijbel te lezen en die te maken 'tot eene dagelijksche regel voor geloof en wandel'. En éénmaal getrouwd konden ze ook niet voorgaan in het bijbellezen aan tafel. Daarom besloot de kerkeraad er tijdens de huisbezoeken op aan te dringen de kinderen te leren lezen. Anders was immers ook de 'bijbelverspreiding' van weinig nut. Ds Bolks deed persoonlijk zijn best om kinderen, die het lezen niet machtig waren 'te doen vorderen'. En opnieuw werd afgesproken te proberen er achter te komen, hoeveel van die kinderen er in de gemeente waren. Want het plan rijpte om te komen tot oprichting van een 'eigen' lagere school of, zoals het deftig heette, van een 'byzondere school der 1e klasse'. In die tijd bestond namelijk nog geen leerplichtwet en bij de Afgescheidenen was de tegenzin tegen de openbare school groeiende, zodat er ouders waren, die hun kinderen thuis hielden. Deze leerden dus helemaal niets meer. In november 1844 deed de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn de eerste serieuze stap om het plan van schoolstichting te verwezenlijken.

De voortvarende en met de pen goed overweg kunnende ouderling Wormser had al een verzoekschrift aan de gemeenteraad opgesteld. Wat het doel en de aard van die eventueel op te richten school betrof, werd duidelijk

gesteld, dat het onderwijs ‘in het wetenschappelijke’ zich zou aansluiten bij de behoeften van de tijd. Verder zou het onderwijs - voor zover het betrekking had op de opvoeding - door het behoorlijk en dagelijks gebruik maken van de bijbel dogmatisch-christelijk zijn. De hele kerkeraad ondertekende het stuk en zo ging het rekest naar de gemeenteraad van Hellendoorn. Deze wees het verzoekschrift echter af op de volgende gronden:

1. Er was ‘in het wetenschappelijke’ geen enkele behoefte aan de gevraagde school. Want zowel in het dorp als in de buurtschappen bestond al overvloedig gelegenheid zulk onderwijs te ontvangen.
2. Volgens de wet mocht geen enkele schoolmeester leerstellig-christelijk onderwijs geven.

In de kerkeraadsvergadering van 15 januari 1845 werd dit antwoordschrijven besproken en viel het besluit om een nieuw rekest te verzenden, nu niet alleen ondertekend door de kerkeraadsleden maar ook door hen, die sympathiseerden met het plan. Die laatste groep telde niet minder dan 53 personen.[14.]

Wormser had zijn hele ziel in dit tweede verzoekschrift gelegd. Het was uitgedijd tot 17 folio-vellen; gedateerd 19 februari 1845. Voor de geschiedenis van het ontstaan van het christelijk onderwijs in Hellendoorn-Nijverdal is dit stuk te belangrijk om er zonder meer aan voorbij te gaan. Daarom geven we de belangrijkste passages eruit weer.

Om twee redenen - hierboven al genoemd - was het verzoekschrift dus afgewezen. Zonder op de deugdelijkheid van het thans gegeven wordend onderwijs iets te willen afdingen - aldus de adressanten - meenden ze er toch op te moeten wijzen, dat dit onderwijs ‘ongenoegzaam’ was. Waarom? Omdat op zijn zachtst gezegd ‘de vreeze des Heeren niet het beginsel is der aldaar geleerd wordende wetenschap’.

En wat die 7 Hellendoornse scholen betrof, merkten de adressanten op, dat ze nooit geklaagd hadden over plaatsgebrek voor hun kinderen op die scholen. Het ging dan ook niet over het *aantal* scholen, maar over ‘de aard van het onderwijs’. Al zouden er nog 7 Hellendoornse scholen bijkomen, dan bleven de bezwaren van adressanten tegen het gegeven onderwijs zo lang bestaan, totdat ‘de vrije verkondiging van Jezus Christus als God en Zaligmaker ook voor kinderen aldaar zal geoorloofd zijn’.

Waarom - vroegen de adressanten zich af - noemde het gemeentebestuur in zijn afwijzend antwoord het aantal van de in de gemeente Hellendoorn bestaande openbare scholen (7)? Uit vrees voor concurrentie, zodat enige gemeente-scholen geheel of gedeeltelijk te niet zouden kunnen gaan bij het oprichten van een bijzondere school? In dit verband werd genoemd de school in het dorp en vooral die in de buurtschap Noetselen. Maar - vervolgt het tweede verzoekschrift -: ‘is het nu redelijk, is het bestaanbaar met de vrijheid van godsdienst, ons bij de grondwet gewaarborgd, de begeerte van een *groot aantal* ingezetenen, wanneer zij binnen de perken van de wet worden kenbaar gemaakt, van de hand te wijzen, omdat het gemeentebestuur meent zedelijk verplicht te zijn voor het bestaan der *openbare onderwijzers*

te moeten zorg dragen? Is het verstandig en staatkundig scholen in strijd met de begeerte, de overtuiging en het geweten der ouders in stand te willen houden, door die ouders te dwingen die kinderen onchristelijk en godsdienstloos te doen opvoeden? Is het billijk dat men zeven schoolmeesters van *brood* voorziet, ten koste van het *brood des levens* der kinderen? Adressanten vermenen van neen! Zij geloven, dat ieder Christen verplicht is in de eerste plaats te zoeken: *het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid* en stellen voor vast, dat dit in de *openbare* scholen niet is te vinden'.

Dit wordt dan met de volgende opmerkingen verduidelijkt: Het *openbaar* onderwijs is niet leerstellig-Christelijk en kàn dat ook niet zijn. Weliswaar is in de wet van 1806 te vinden, dat de kinderen tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden moeten worden opgeleid. En ook is het waar, dat een man als schoolopziener prof. Hofstede de Groot te Groningen het standpunt heeft verdedigd, dat in de openbare scholen Christelijk-leerstellig onderwijs moest gegeven worden en *niet* Christelijk leerstellig *kerkgenootschappelijk* onderwijs. Maar - schrijven de adressanten - 'dit opleiden tot Christelijke deugden kan niet plaats hebben dan door het dagelijks gebruik maken van de oorkonden des Christendoms, de *Bijbel*'. Wat kon er van dat Christelijk-godsdienstig (niet eens Christelijk-leerstellig) onderwijs in de openbare gemengde school terecht komen, als aan niemand aanstoot mocht worden gegeven?

Wanneer men lette op het vervullen van vacatures, dan bleek dat bij de sollicitant alleen bekwaamheid gold; protestant, roomse, jood, ongelovige, Godloochenaar hadden allen het volste recht te solliciteren. 'De tijdelijke en eeuwige belangen der protestantse kinderen kunnen aan de roomse, die van de Christelijke jeugd aan de Israëlitische onderwijzer worden toevertrouwd.' Vervolgens stelden de adressanten de vraag: Is het Christelijk godsdienstig, is het Christelijke leerstellig onderwijs in de *byzondere* school van de 1e klasse volgens de wet geoorloofd? Hierop moest volgens hen het antwoord volmondig *ja* luiden, waarbij moest worden bedacht, dat zij met de term 'leerstellig Christelijk' bedoelden: '*positief, bepaald, zeker Christelijk*, in tegenstelling tot dat *zogenaamde*, dat *negatieve* christelijke, waaraan het wezen, de hoeksteen, het fundament Jezus Christus ontbreekt, het Christendom, dat men zolang verfijnd, gezuiverd, beschaafd, geschaafd heeft, totdat het geheel zijn vaste zelfstandigheid heeft verloren en in een natuurlijke godsdienst, in een heidense zedeleer ontaard is'.

De adressanten verklaarden verder uitdrukkelijk, 'dat zij in de door hen op te richten school geen onderwijs in het *leerstellig kerkgenootschappelijke*, noch bepaald in het Christelijke leerstellige zullen geven, maar zich zullen vergenoegen met *Bijbels Christelijk* onderricht; met opvoeding van de kinderen in de vreeze des Heeren, naar uitwijzen van Zijn heilig Woord, zonder zich daardoor te willen blootstellen aan de ijdele onderscheidingen, die sommigen later mochten goedvinden te maken'.

Even verder schreven ze, dat het misschien niet overbodig was op te merken 'dat men over het algemeen, doch ten onrechte, wanneer er van *Christe-*

lijk onderwijs in de school sprake is, meent, dat men voornemens zou zijn de kinderen met het haarfijn uitpluizen van dogma's bezig te houden, hun hoofden op te vullen met de verschillende twisten over godsdienstige leerbegrippen van vroegere of latere tijd, hen te catechiseren of wel de Heidelbergse catechismus tot spelboek in handen te geven'.

We citeren ook nog het slot van het lange verzoekschrift: 'God de Almachtige *beveelt* ons in Zijn heilig Woord, dat wij onze kinderen zullen opvoeden in de lering en vermaning des Heeren (Efeze 6 vs 4). En bij de doop van uw kroost hebt gij in het openbaar voor de gemeente en als voor het aangezicht van de Alwetende God getuigd, en dus als het ware gezworen, gelijk wij gedaan hebben bij die van het onze, dat wij ieder onze kinderen in de leer der Zaligheid zouden onderwijzen of doen onderwijzen.

Het kind verkeert van het 5e tot het 12e jaar bijna uitsluitend in de school, het is in het ouderlijk huis gedurende die jaren dagelijks bijna niet langer dan vereist wordt voor eten en slapen. Zullen wij nu aan de eis van God, aan de doopbelofte, aan de burgerlijke wet hebben voldaan, wanneer wij het kind gedurende *zeven* jaren van zijn eerste ontwikkeling, van het vatbaarste tijdperk voor opvoeding en ontvangen van indrukken, vervreemd laten van God en Zijn dienst, en ons alleen bepalen bij een paar uren 's weeks godsdienstig onderwijs bij een leraar der gemeente, en een woord gesproken in de ouderlijke woning?

Meent men in goede ernst, dat een kind *zeven jaren* als heiden opgetogen, met het 12e jaar, wanneer de krachten der ziel, en dus ook die der ondeugd, reeds vrij sterk zijn geworden, gemakkelijker tot het dienen van God, zijn bestemming op aarde en voor de Hemel, zal gebracht worden dan wanneer men met dat werk al in de prilste jeugd begonnen was en het van kindsbeen af had bekend gemaakt met de Schriften, die het wijs kunnen maken tot zaligheid?'[15.]

Dit lange verzoekschrift had niet het gewenste resultaat evenmin als een in 1846 door de aanvragers ingediend klaagschrift bij de Koning over de weigering van het gemeentebestuur. Er volgden nog meer aanvragen, maar het gemeentebestuur bleef weigeren autorisatie te geven. Nadat in 1847 het grootste deel van de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn naar Noord-Amerika was geëmigreerd, bleven verdere pogingen tot stichting van een Christelijke school voorlopig achterwege. Pas in 1866 kon de eerste Christelijke school in Nijverdal aan de Grotestraat worden geopend.[16.]

In de dagen, dat Wormser zich tot het uiterste inspande om tot de oprichting van een Christelijke school te komen, leefde hij ook onder de druk van moeilijke gezinsomstandigheden. Welke dat waren wordt niet gezegd (ziekte?). In elk geval werd de spanning zo sterk, dat hij de kerkeraad schriftelijk meedeelde graag 'rustend ouderling' te willen worden. Wèl was hij nog bereid het 'Zondagavond' werk voort te zetten. En als hij niet in Noetsele kon voorgaan, dan wilde hij het wel in Hellendoorn doen.

Ds Bolks had hierover met Wormser gesproken en verklaarde, dat diens

'gezinstoestand' het inderdaad noodzakelijk maakte hem van bepaalde verplichtingen als ouderling te ontheffen. De kerkeraad besloot nu, overtuigd van Wormsers 'bereidwilligheid in het gemeentewerk' hem verlichting van zijn ambtswerk te geven, zolang hij 'zich in dien drukkenden toestand' bevond. Hij bleef echter wel gewoon ouderling. Men kon hem moeilijk missen.[17.]

In februari '42 stelde ds Bolks voor in het vervolg de notulen van de kerkeraad wat te bekorten 'waar aan thans veele nuttelooze arbeid wordt besteed', en alleen 'byzondere gemeentezaken' uitvoerig te behandelen. De kerkeraad vond het best. Maar toch werden die notulen niet op staande voet korter. Ze bleven doorgaan tot 12 augustus '45, maar dan stoppen ze zelfs helemaal. Van verkorten gesproken! In het notulenboek valt dan opeens een hiaat van 2 jaar en 8 maanden. En toch is er in dat tijdvak in de gemeente van Hellendoorn heel wat gebeurd. Ze was namelijk als gevolg van emigratie voor een groot deel naar een heel ander gebied van deze wereld verplaatst, naar Michigan in Noord-Amerika. Aan deze emigratie wijden we de volgende paragraaf.

Emigratie in 1847

In 1845 kregen de predikanten Brummelkamp en Van Raalte, die in Arnhem aanstaande dominees opleidden, te maken met een bij velen opkomende neiging tot landverhuizing. In hun omgeving was die neiging het eerst in het district Zutphen merkbaar geworden, waar ze spoedig om zich heen greep. Vanuit Duitsland was die 'Amerikakoorts' naar hier overgewaaid.

Brummelkamp en Van Raalte besloten deze beweging - wat hun geestverwanten betrof - te kanaliseren, want ook hun gemeente in Arnhem en die in andere plaatsen en provincies bleken er niet ongevoelig voor te zijn. Van Raalte trouwens zelf ook niet. Daarom richtten ze een Christelijke landverhuizingsvereniging op en in een pamflet *Landverhuizing* gaven ze richtlijnen en adviezen voor adspirant-emigranten.

De daad bij het woord voegend vertrok Van Raalte in september 1846 met een grote groep bestemming Amerika. In het voorjaar van 1847 emigreerden vervolgens drie groepen, hoofdzakelijk uit Zeeuwen bestaande, naar de Nieuwe Wereld. Vooral ds C. van der Meulen, en de vermogende landbouwer Jannes van de Luyster speelden hierbij een grote rol.

Als motieven voor hun vertrek werden opgegeven:

1. De toenemende verwerping van het Evangelie in Nederland.
2. De kerkelijke onvrijheid in godsdienstoefening en prediking.
3. De belastingen tot het onderhouden van een massa valse godsdienstleraars, waaraan moest worden meebetaald.
4. Het ontbreken van Christelijk onderwijs, zodat men niet kon voldoen aan de doopbelofte betreffende een Christelijke opvoeding.
5. Het verlangen naar 'verlossing uit een zinkend land, welks bronnen van welvaart de Heere zigtbaar toont te stoppen'.

God gaf in Amerika een alternatief voor de bedelstaf. Natuurlijk was ook

Amerika niet ideaal, maar ‘wij zoeken hier op aarde geen paradijs, maar een land, waar het geweten niet gebonden wordt. Landverhuizing was geen vlucht voor Gods oordelen, maar een door God gegeven uitweg.[18.]

In het voorjaar van 1847 stak een kleine groep Friese landverhuizers o.l.v. ds Marten Annes Ypma de oceaan over. Ook ds Scholte met zijn groep deed dit en in de zomer van '47 besloot de meerderheid van de Afgescheiden gemeente te *Hellendoorn* met als leider haar eigen dominee Seine Bolks naar Amerika te emigreren. Deze landverhuizing met de daaraan voorafgaande voorbereiding baarde in Hellendoorn en omgeving groot opzien. Iedereen in het dorp zat er vol van! Het veel omstreden ‘fiene karkie’ liep leeg. Net goed, zeiden sommigen met leedvermaak. 't Is toch jammer, meenden anderen, die wat vriendelijker van aard waren. Van alle kanten werd in die dagen het onderwerp landverhuizing besproken en becommentarieerd.

In de zomer van 1847 vonden in de gemeente Hellendoorn publieke verkopingen plaats van roerend en onroerend goed van de aanstaande emigranten.

De burgemeester gaf zijn indruk in een belangrijke brief aan de Gouverneur als volgt weer: ‘Onder de leden der Afgescheidene Christelijke gemeente alhier heeft dezer dagen eene beweging plaats, waarvan ik Uwe Excellentie niet onbewust mag laten, namentlijk, door den invloed en onder de leiding van den zoogenaamden leraar dier gemeente en andere volksmenners heeft een groot gedeelte van dezelve (na vooraf kerk en pastorij te hebben verkocht), zamengesteld uit 19 huisgezinnen en 4 op zichzelven staande personen, 126 zielen tellende, besloten binnen weinige dagen het vaderland en hunne betrekkingen te verlaten en naar Noord-Amerika als landverhuizers te vertrekken om zich in den vrijen staat van Michigan te vestigen, alwaar één der bekende leiders van de scheuring in de Hervormde Kerk hier te lande met name Van Raalte, hen is voorgegaan en heenlokt!

Daartoe hebben de hoofden der huisgezinnen al hunne have en goed te gelde gemaakt, en daaronder bevinden zich 2 à 3 personen die een kapitaal van *ƒ* 12.000,- à *ƒ* 20.000,- mede nemen.

De meesten hebben hunne vaste goederen tegen hooge prijzen verkocht, maar meest alle die goederen waren met hypotheek bezwaard. Het voornemen bestaat om in de eerste helft der volgende week van hier op Zwolle te vertrekken, aldaar op twee beurtschepen op Rotterdam de reis voort te zetten en vandaar per stoomboot naar Londen over te steken, alwaar een Amerikaansch schip hen voor de reis naar Nieuw York is wachtende.

Aan de reders van dat schip is door deze landverhuizers bereids eene som van *ƒ* 5000,- gestort tot het nakomen van het aangegane accoord. Onder die personen bevinden zich zwakken, ouden en vrouwen, kinderen, zieken en een krankzinnige jongeling.[19.] Deze uittogt brengt veel sensatie te weeg onder de ingezetenen dezer gemeente en wekt eene angstige bezorgdheid voor het lot en toekomst van de vertrekkende personen bij de vele hier te lande blijvende aanverwanten en vrienden.’[20.]

We maken bij deze brief enkele opmerkingen. Geeft de burgemeester aan, dat 19 huisgezinnen en 4 ‘op zichzelf staande personen’, in totaal 126 zielen

half augustus 1847 op het punt stonden Hellendoorn en directe omgeving voorgoed te verlaten en naar Noord-Amerika te emigreren, Van der Linde geeft als aantal op 123. Ponsteen, zich beroepend op een onjuiste opgave in Van Hintes 'Nederlanders in Amerika', komt op 89 personen en weet met de overigen geen raad en gist slechts waar die vandaan kwamen ('landverhuizers die van de gelegenheid gebruik maakten met de groep mee te reizen'). Ook is het foutief als hij twee zinnen verder meedeelt: 'Hoe ze de reis naar Zwolle maakten wordt nergens vermeld: vermoedelijk hebben Enterse schippers hen met hun zompen daarheen gevoerd.'[21.] Zoals we zullen zien, gebeurde dit met 21 boerenwagens.

Het vertrek

Dinsdag 17 augustus 1847 werd de grote dag van vertrek uit Hellendoorn. De reis ging eerst naar Zwolle. Met 21 volgeladen boerenwagens, waarvoor één of twee paarden waren gespannen, begonnen de kersverse emigranten hun avontuurlijke tocht naar de Nieuwe Wereld, naar Noord-Amerika, van welk land velen zich een vage idealistische voorstelling hadden gevormd. Daar zou vrijheid van godsdienst en onderwijs heersen die in Nederland - gezien hun ervaringen - onvindbaar was. En daar zouden ze een beter bestaan kunnen opbouwen voor zichzelf en de kinderen.

Dat het afscheid zwaar was en diep emotioneel werd verwerkt, sprak vanzelf ... tranen, gesnik, bij de bocht in de weg nog éénmaal achterom zien. Het was een vaarwel voorgoed. In de omstandigheden van toen viel het niet te verwachten, dat men elkaar op aarde nog eens zou weerzien. Het leven in het oude vertrouwde Hellendoorn, Nijverdal en omgeving met al zijn lief en leed, zijn lasten en zijn lusten was definitief voorbij. Wat wachtte was een toekomst als vreemdeling in een ver en nog onbekend land, weliswaar hoopvol, maar toch ook met veel onzekerheid tegemoet gezien.

Die dag kwam men tot *Zwolle*. Dit was ook volgens plan, want daar lagen 2 beurtschepen te wachten, die de landverhuizers met al hun meegenomen bagage naar Rotterdam zouden vervoeren. Die bagage was weliswaar niet zo omvangrijk, maar toch moesten allerlei spullen worden meegenomen, die men op reis en direct na de aankomst in Amerika nodig had. De kerk had een deel van de onkosten voor haar rekening genomen en als gevolg daarvan beschikken we over een staatje met allerlei uitgaven. Het is te interessant om het hier niet op te nemen. We vonden het in één van de drie (gestencilde) geschriftjes van de hand van A. van der Linde: Geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Hellendoorn, enige jaren geleden verschenen. De schrijver geeft ons hierin vele bijzonderheden over het leven van de Afgescheiden kerk in de begintijd.[22.] Door de Afgescheiden kerk van *Hellendoorn* was voor de hierboven genoemde emigranten het volgende uitgegeven (we voegen tussen haakjes er een enkele opmerking aan toe):

Voor de aanschaf van 3 petten	*f* 2,20

Vracht voor één persoon en 3 kinderen van Rotterdam naar Amerika (dit kan het gezin van ds Bolks zijn geweest, dat

bij vertrek nog 3 kinderen telde. Op 26 februari 1847 was een zoontje Hendrik van nog maar 2 maanden oud overleden)	130,-
Voor hen reeds gestort op de vracht	32,-
Vracht van Zwolle naar Rotterdam	6,-
Vracht 2 kisten	4,-
Uitgegeven voor de naaister	1,40
Uitgegeven voor de kleermaker	1,65
Garen en lint	0,50
G.J. Hutterd voor het brengen naar Zwolle	0,75
IJzeren banden voor de kisten	0,20
Voor het nabuursmaal (afscheid van de buren)	1,-
Een Engelse bijbel	0,90
Twee Engelse Nieuwe Testamenten	0,60
Twee Hollandse Testamenten	0,50
Sloten, hengsels aan de kisten	1,15
Voor erwten	2,-
Voor rijst enz.	7,15½
Voor spek	8,75
Voor tinnen borden, waterpo's enz.	5,59
Voor vertering bij aankomst in Zwolle	0,50
Voor boekweit	7,50
Aan Staman (de Afgescheiden schoenmaker in het dorp)	3,65
Voor de naaister	0,25
Voor meel	2,40
Voor een keteltje en lamp	1,25
Voor brood en stoeten	4,65
Voor attest van (goed) gedrag van de burgemeester	1,79½
Voor 62 el katoen à 12½ cent	7,75
Tenslotte ontving ds Bolks bij zijn vertrek op	

17 augustus '47 nog ¼ kist sigaren	3,-
10 pond tabak à 6½ cent per ons	3,25
en voor de hofzaden (tuinzaad)	1,57½

(Ds Bolks was dus een behoorlijk roker!)

De volgende middag - woensdag 18 augustus '47 - vertrokken de beide afgehuurde schepen uit Zwolle naar Rotterdam, Vóór dit vertrek had de Afgescheiden ds De Moen van Zwolle de Hellendoornse landverhuizers ‘met eenen hartelijken afscheidsgroet geluk op hunne reize toegewenscht’. ‘Onder den aanhef van Ps 134’ hadden de emigranten ‘den wal verlaten, en den grond hunner geboorte vaarwel gezegd’. De samenstelling van de bovengenoemde groep is te vinden bij A. van der Linde.[23.]

Wat de financiële positie van de bovengenoemde emigranten uit Hellendoorn betreft, vonden we opgegeven dat 6 gezinnen ‘welgesteld’ waren. Tot hen behoorden ongetwijfeld molenaar Lankheet en boer Immink. Verder werden 13 gezinnen evenals 3 vrijgezellen als ‘mingegoeden’ aangeduid.[24.]

Drie dagen na hun vertrek uit Zwolle arriveerden de emigranten in *Rotterdam*. Per stoomboot ging het verder naar *Londen*, vanwaar een kleine twee week later op 3 september de tocht over de Atlantische oceaan begon. Met een *zeilschip*, propvol met emigranten. Het waren toestanden. De reis - met weinig storm - verliep gelukkig zonder ongelukken. Maar ze had wel 37 (!) dagen geduurd. Op 10 oktober 1847 zetten de landverhuizers voor het eerst voet op Amerikaanse bodem. Dat was in *New York*. Wat nu? De groep reisde door naar *Albany*, waar ze opgevangen werd door de uit Nederland afkomstige ds Wijckof. Vervolgens ging de tocht naar Syracuze, waar men de winter doorbracht en uitkeek naar een geschikte plaats van vestiging. Het werd uiteindelijk het dorp *Hellendoorn*, later omgedoopt in *Overisel* in Michigan.[25.]

C. De periode 1848-'58

Na de exodus van 17 augustus 1847 bleven de in Hellendoorn gebleven Afgescheidenen ontredderd achter. Meer dan de helft van de gemeente was met bijna de hele kerkeraad voorgoed achter de horizon verdwenen. Niet alleen hun dominee Bolks, maar ook de drie ouderlingen *Hendrikus Jacobus Lankheet, Derk Jan Agteresch* en *Berend Timmerman* met de twee diakenen *Gerrit Nijhuis* en *Gerrit Hendrik Veldhuis*. Het kerkgebouw was publiek verkocht en werd nog in hetzelfde jaar (1847) tot een boerenwoonhuis verbouwd.[1.]

Gelukkig voor de achtergeblevenen was ouderling Wormser niet door de emigratie-drift meegezogen. Het kleine overgebleven groepje bleef als gemeente bestaan en vond in Hendrik Wormser opnieuw een toegewijd voorganger.

Waar moesten de kerkdiensten nu worden gehouden? Men kreeg vergunning dit te doen op de deel of in de keuken van het erf *Koersen*, vlakbij Nijverdal. En dit bleef zo tot 1856, in welk jaar een kerkje werd gebouwd op een zandbelt vlak bij 'Koersen', gekocht van *Hendrik Teesselink* en *Antonia Koersen*. In het voorjaar van 1856 werd de bouw van een kerk aanbesteed volgens tekening en bestek van *Derk Hartgerink* te *Goor*. Gerrit Hendrik Meijer te Wierden nam het aan voor *ƒ* 1567,- (zonder banken, preekstoel, doophekje en vloer). Wenste de kerkeraad blauwe i.p.v. rode pannen, dan werd het iets duurder. Op zondag 9 november '56 werd dit nieuwe kerkje in gebruik genomen door ds Schuurman van Holten, een schoonzoon van

ouderling Wormser. Bij die gelegenheid preekte hij over Lucas 17:20-21, waarin het gaat over de aard van het koninkrijk Gods.

In dit 'Koersens kerkje' heeft de gemeente 22 jaar haar kerkdiensten gehouden. Wormser trad als voorganger op tot 1859, toen er eindelijk opnieuw een predikant kwam, *P.B. Bähler*, over wie straks meer.

Om de kerkeraad weer voltallig te maken, waren na het vertrek van een groot deel van de gemeente naar Noord-Amerika tot diaken gekozen *Mannes Kok* en *G.J. Nijkerk*, en tot ouderling *Frederik Staman*. In 1858 vroeg deze laatste 'wegens gevorderde leeftijd en veeljarig dienstbetoon' ontheffing uit die functie.

De beide hierboven genoemde diakenen werden al spoedig tot ouderling gekozen waarbij we opmerken, dat Gerrit Jan Nijkerk, 'boer werker' te Noetsele, in augustus '50 ook al emigreerde, waarschijnlijk als gevolg van goede berichten uit Amerika. De veel gezag hebbende ds Bolks schreef tenminste in 1849 uit Michigan: 'Ook wordt hier de geringe burger of de arme man niet achtergezet en veracht, maar daartegen bemind.'[2.] Na 1848 stellen de kerkeraadsnotulen een aantal jaren lang inhoudelijk nauwelijks iets voor. Het zijn per jaar maar enige notities. Daardoor beschikken we tot 1858 - het jaar waarin P.B. Bähler van Meppel werd beroepen - over weinig materiaal voor een verhaal over het gemeentelijk leven in dat decennium. Slechts enkele feiten en gebeurtenissen springen eruit. Aangevuld met het gevondene in de notulen van de classis en Provinciale vergaderingen kunnen we de lezer nog de volgende schetstekening voorleggen.

In 1853 - het jaar van de *vereniging* van de Chr. Afgescheiden gemeente met de Brummelkamp-groep - ging Hellendoorn tot de nieuwe opgerichte *classis Holten* behoren. Het was maar een kleine classis; tot 1861 telde ze slechts 5 kerken: *Deventer, Holten, Enter, Vriezenveen* en *Hellendoorn*. In dit groepje nam de gemeente Hellendoorn een enigszins aparte positie in. Onder invloed van ouderling H. Wormser leefden daarin independentistische neigingen. Op het recht van de plaatselijke kerk werd zwaar de nadruk gelegd. Men geloofde eigenlijk niet, dat een tot in details geregeld kerkverband (kerkenorde!) zegenrijk voor alle gemeenten in classis en provincie en verder in het land kon werken.

In de eerste notulen van de nieuwe classis Holten schemerde deze Hellendoornse eigenaardigheid al door. Men constateerde dat de kerkeraad van Hellendoorn nog steeds niet zijn fiat had gegeven aan de vereniging met ds Brummelkamp en de zijnen en dus in feite nog buiten die vereniging stond. Waarop de afgevaardigden van Hellendoorn de wens uitspraken 'met ons in vereniging te leven'.

Nu goed, maar dan moest eerst wel worden onderzocht 'om latere onaangenaamheden te voorkomen', of ze wat de gereformeerde leer en kerkregering betrof, op dezelfde grondslag stonden als de overige classiskerken. Bleek dit wel het geval te zijn, dan kon men spreken over het verzoek van Hellendoorn om de twee maanden een classisbeurt te krijgen, waarin de 'Bondszegelen (doop en Avondmaal) konden worden bediend. Vlot liep het echter

niet. In de classis van juli '53 kwam dit punt opnieuw ter sprake. Kon om de twee maanden een classis-dominee naar *Nijverdal* (zo is nu soms de naam) gaan om daar te preken en de sacramanten te bedienen? Maar - werd hiertegen ingebracht - dan hadden ook de herderloze gemeenten *Deventer* en *Vriezenveen* het recht dit te vragen. Bovendien hadden de afgevaardigden van *Enter* er bezwaar tegen hun predikant Brunemeyer zo vaak op een zondag naar een vacante gemeente te laten gaan. Zo'n vacature-beurt moest maar op een avond in de week worden verzorgd. Dit gebeurde in Enter vroeger immers ook. Toen de kerkeraadsleden van Hellendoorn op hun beurt opmerkten, dat dit niet kon, omdat er in de weekdiensten veel minder kerkgangers verschenen dan op zondag, werd besloten deze zaak door te schuiven naar de Provinciale vergadering. Dan was er getalsmatig gezien tenminste een breder draagvlak.

In die dagen hielden de Afgescheiden kerken in het land zich met een uiterst belangrijke kwestie bezig. Moest men voor de opleiding van predikanten proberen te komen tot het oprichten van een *algemene* Theologische school, opdat ‘eens alle geschillen, die er noch in de kerk plaats vonden, mogten ophouden’. De verschillende lokale opleidingen zouden dan dienen te verdwijnen.

Uiteraard kreeg ook de classis *Holten* hiermee te maken. In de vergadering van januari 1854 - het was een half jaar voordat het landelijk besluit genomen werd die opleidingsschool in *Kampen* te stichten - vroeg een afgevaardigde uit Hellendoorn (Wormser?) of het niet beter was, dat eerst de rechtzinnigheid of onrechtzinnigheid van het *Seminarie* in Amsterdam werd onderzocht. Daar had men al een opleiding, waar de studenten bovendien gratis onderwezen konden worden. Maar sommige classis-afgevaardigden vonden, dat dit overbodig was, want die school was immers niet ‘vereenigt’ met de Chr. Afgesch. Geref. kerk in Nederland. Wat zou men dus nog onderzoeken?

Met dit Seminarie werd gedoeld op een theologisch seminarie, een opleidingsschool voor predikanten, bestemd voor de gereformeerde gezindte, al of niet-afgescheiden. Johan Adam Wormser te Amsterdam, de broer van ouderling Hendrik Wormser in Hellendoorn had zich zeer ingespannen voor het tot stand komen daarvan. Aanvankelijk had ook ds Brummelkamp sympathiek tegenover dit plan gestaan. Hij was zelfs al tot één van de docenten benoemd. Ook verscheidene Afgescheiden predikanten, onder wie *ds De Moen* van het dicht bij Hellendoorn gelegen *Den Ham*, hadden grote belangstelling voor het initiatief gehad. Ds Brummelkamp echter trok zich onverwachts terug, omdat hij, bij nader inzien, meende op het punt van de predikantsopleiding met niet-Afgescheiden gelovigen niet te kunnen samenwerken, behalve als hij hen telkens aan hun kerkelijke ontrouw mocht herinneren. En dat namen deze laatsten natuurlijk niet. Dat was in 1852. Het plan van de Amsterdamse Wormser viel dus in duigen.

Op zoek naar een alternatief meende men dit gevonden te hebben door

de oprichting in handen te geven van de *Vrije Schotse kerk*, in 1843 in Schotland onder leiding van Thomas Chalmers ontstaan, waarmee zowel Afgescheidenen als niet-Afgescheidenen in Nederland sympathiseerden. Zo werd in Amsterdam het Schotse seminarie gesticht met als doel de opleiding van colporteurs en evangelisten, en voor de zending onder de Joden, die de Schotse kerk in Nederland dreef.

Een bijzonder netelige zaak was verder het heftige verschil van mening, dat door het tweede huwelijk van ouderling Hendrik Wormser oplaaide. Deze had in maart 1854 zijn 42-jarige vrouw *Magdalena Arends* verloren en op 30 november 1855 was de toen 45-jarige weduwnaar hertrouwd met haar 29-jarige halfzuster *Maria Arends*.[3.] Nu werd in die jaren de opvatting wel vernomen, dat volgens Leviticus 18 een weduwnaar geen tweede huwelijk mocht aangaan met de zuster van zijn overleden vrouw. Een huwelijk tussen zwagers en schoonzusters achtte men verboden.

In vele andere gemeenten - overal in het land - had die kwestie al gespeeld en de algemene synoden hadden zich al meermalen moeten bezig houden met die 'bloedschandige' huwelijken, zoals ze wel werden genoemd. Toch waren en bleven de meningen op dit punt sterk verdeeld. Dit bleek o.a. op de synode van *Amsterdam* (1840), die daarom in concreto geen beslissende uitspraak wilde doen. De algemene synode van 1849, eveneens in *Amsterdam* gehouden, moest zich weer met deze zaak bezig houden en was duidelijker. Ze sprak namelijk uit 'zich vereenigende met de kantteekeningen op Lev. 18:16', dat het ongeoorloofd was, als een man met de zuster van zijn overleden vrouw trouwde.

De synode van *Zwolle* (1854) - drie maanden na de dood van Wormsers eerste vrouw gehouden - verklaarde zich ook tegen en noemde ter illustratie het geval, dat iemand een huwelijk aanging met de vrouw van zijn overleden broer. Verder trad de synode niet in details over 'bloedschandige' huwelijken, hoewel tussen de regels door wel viel op te maken, dat de situatie waarin Wormsers tweede huwelijk tot stand zou komen, ongetwijfeld zou worden veroordeeld. Wormser hertrouwde op 30 november 1855.

In elk geval keurde de Provinciale vergadering van Overijssel dit huwelijk ten strengste af. Zo kon Wormser geen ouderling blijven. De vergadering raadde de classis Holten aan Wormser over te halen vrijwillig zijn ambt neer te leggen 'om der ergernis wil'. Wormser op zijn beurt trachtte aan te tonen, dat diverse synoden geen 'vast' standpunt hadden ingenomen, waarin hij wel een beetje gelijk had. Maar wat voor hem het zwaarst woog: er was hem geen gebod uit Gods Woord voorgelegd. Daarom meende hij niet verplicht te zijn als ouderling af te treden.

De september-classis van 1856 besloot, dat twee van haar predikanten hierover met hem zouden corresponderen. Wel mocht het zoontje - in augustus uit dit huwelijk voortgekomen - worden gedoopt, omdat de doop aan het lidmaatschap van de kerk en niet aan het ouderlingschap was 'verbonden'.[4.] Vader Wormser is ouderling gebleven. Maar nog enige jaren lang bespeuren

we in de kerkeraadsnotulen het telkens opnieuw aan de orde komen van deze kwestie. Zelfs op de classisvergadering van maart 1860 - zo'n vier jaar later - kwam de zaak betreffende Wormsers tweede huwelijk weer naar voren.[5.] Enter wenste bij monde van ds Brunemeyer, dat deze kwestie afgehandeld werd in overeenstemming met het besluit van de synode en de beslissing van de provinciale vergadering. Maar in de vergadering gingen stemmen op, die zeiden dat deze zaak niet meer in geding was, nu Wormser oud-ouderling was geworden. Enter wilde hierin echter niet berusten. Nadat hierover nog lang was gediscussieerd, vooral door ds Brunemeyer ‘en den Heere Wormser zelven’, werd tenslotte een opening gevonden. Wormser deed afstand van de titel oud-ouderling, niet omdat hij overtuigd was, maar alleen om ds Brunemeyer ter wille te zijn. De Provinciale vergadering had in 1859 geadviseerd, dat elke kerkeraad ‘naar goedvinden’ moest handelen met huwelijken in de verboden graden van bloedverwantschap.

Dat de kerkeraden toezagen op het handhaven van een christelijke levensstijl en een ‘wereldse’ levenswijze probeerden tegen te gaan, daarvan kunnen we voorbeelden vinden in de kerkeraadsnotulen van nagenoeg elke Afgescheiden gemeente in die tijd. Voor Hellendoorn hebben we hiervan ook al enkele illustraties gegeven in voorafgaande pagina's. We voegen er hier nog een tekenende bijzonderheid aan toe.

In de kerkeraadsvergadering van 19 juli 1858 waren klachten binnengekomen over een bruiloft die ‘volgens de land wij ze allerluidruchtigst was gevierd, tot groote oneer voor Christus en blaam voor de gemeente’. Bruiloften waren in de bijbel niet verboden, maar men diende erop toe te zien, dat ze zo ‘beperkt’ (sober) mogelijk werden gehouden. Meldde zich een bruidspaar, dan behoorden de ambtsdragers erop te wijzen, dat de bruiloft op christelijke wijze moest worden gevierd. Vaak bestond immers de mogelijkheid om dan beschonken te raken. Daarom raadde de kerkeraad de ‘mingegoeden’ aan zich tot de familiekring te beperken. Mochten in zo'n geval minder geschenken binnenkomen, dan kon men proberen een ‘vergoeding’ uit de kerkekas te krijgen. Als het er maar ingetogen bleef toegaan!

D. Pierre Benjamin Bähler

Bijna 10 jaar na het emigreren van ds Seine Bolks met het grootste deel van zijn gemeente, had Hellendoorn (Nijverdal) wel weer een eigen nieuw kerkje gekregen, maar een eigen dominee had men nog steeds niet. Het lag ook heel moeilijk. De gemeente was arm en bovendien was ouderling Wormser van mening, dat geen dominee uit een andere plaats mocht worden beroepen. Dat was immers zonde tegen het 10e gebod: gij zult niet begeren iets dat van uw naaste is. Over deze opvatting hebben we in vorige bladzijden al uitgeweid.

Toch bleef men in Hellendoorn-Nijverdal niet met een boekje in een hoekje zitten. Op de classisvergadering van april 1854 had de kerkeraad al eens de wenselijkheid van een eigen dominee uitgesproken, maar men kon die helaas niet betalen. Kon de classis helpen of raad geven? Sommige classisleden meenden in een neiging om deze zaak af te schuiven dat de gemeente Hellendoorn 'haar eigen krachten daartoe maar zullen beproeven'. Enige maanden later luidde het advies: steun vragen aan de Provinciale vergadering, want de classiskerken hadden ook geen geld. Het werd voorlopig niets. Maar zie, enkele jaren later leek er een opening te zijn gevonden. In een vergadering van kerkeraad met gemeente werd op 20 januari 1858 beroepen *Pierre Benjamin Bähler*, toen wonende te *Meppel*. Bij die verkiezing waren 20 manslidmaten aanwezig geweest, en 15 absent. Deze notitie wijst er al op, dat lang niet allen vóór het plan waren. Het traktement zou *ƒ* 500,- plus vrij wonen bedragen met voor één keer *ƒ* 100,- 'vestigingskosten' erbij. Het duurde echter nog meer dan anderhalf jaar voordat Bähler officiëel dominee in Hellendoorn werd. Want hij was een wonderlijke figuur, die al allerlei beroepen bij de hand had gehad en kerkelijk nog niet eens tot de Afgescheiden kerk hoorde. Daarom ter verduidelijking eerst iets over zijn wisselvallige levensloop in Nederland en België.

Enkele biografische bijzonderheden

*Pierre Benjamin Bähler*q werd op 25 mei 1807 in Zwolle geboren, waar zijn vader Louis Henri Bähler Waals predikant was. Op 18-jarige leeftijd ging hij tegelijk met zijn iets oudere broer *Christian Daniel Louis Bähler* aan de universiteit van Leiden theologie studeren. Deze laatste heeft - wat weinig bekend is - de Afgescheiden gemeente van Heemse nog korte tijd als predikant gediend (zie hoofdstuk Heemse).

De beide broers kwamen in Leiden in huis bij de 68-jarige Lucretia Sophia Egeling, een zuster van de confessioneel ingestelde Leidse hervormde predikant *Lucas Egeling*, die indertijd de bekeerde israëlieten Da Costa, Hanna Belmonte en Capadose had gedoopt. Pierre Benjamin zette zijn studie echter

niet door en keerde naar Zwolle terug.

Eind 1829 woonde hij in Amsterdam, waar hij misschien in een administratieve functie werkzaam was op een chocoladefabriek, daar gekomen op voorspraak van Willem de Clercq. Vier jaar later werd hij huisonderwijzer bij de elitaire families W. de Clercq en H. Gildemeester in Amsterdam onder voor waarde dat hij het onder wij zersdiploma moest halen, maar door zijn examenvrees slaagde hij niet.

In Amsterdam nam hij deel aan activiteiten door Reveil-kringen ontplooid. Vooral toen in 1833 voor geestelijke en materiële hulp aan krijgsgevangenen in St. Omer, in Noord-Frankrijk gelegen, moest worden gezorgd (het was kort na de Belgische Opstand). Die activiteiten betekenden voor Bähler verschillende hernieuwde contacten met België, zoals met de 'Société evangélique ou Eglise Chrétienne missionnaire Belge', waarin W. Pascoe Tiddy een leidende figuur was.

Op 21 mei 1835 trouwde *Pierre Benjamin Bähler* in Amsterdam met *Charlotte Henriette Sames*. Het huwelijk werd gezegend met een dochtertje (jong overleden) en 4 zoons. Een paar maanden later solliciteerde hij bij een protestantse gemeenschap in *Antwerpen* naar de vacante betrekking van koster en werd op voorspraak van de families De Clercq en Gildemeester ook benoemd tot voorzanger-onderwijzer d.w.z. tot voorzanger in de frans- en nederlandstalige diensten en tot onderwijzer van de arme gemeente-kinderen. Wegens ziekte was hij vaak absent. In mei 1837 kreeg hij ontslag en werd nu onderwijzer-evangelist in *Brussel*. Daar bleef hij maar kort; wat later vinden we hem in *Mons* (Bergen in Henegouwen) in een semi-kerkelijke functie van evangelist, een relatie die financieel niet lonend was. Want de Société Evangélique, die op papier Bählers gemeente steunde, had geen geld.[1.] Door bemiddeling van Tiddy werd hij corrector bij de drukker van bijbels, die de Société verspreidde. Vanuit Mons werkte hij als evangelist en bijbelcolporteur o.a. in Charleroi. In de zomer van '46 vertrokken de Bählers uit Mons en gingen nu wonen in *Breda*, vervolgens in *Nijmegen*. Als beroep van Bähler staat steeds opgegeven corrector. Vader en kinderen behoorden tot de Waals-hervormde gemeente, de moeder noemde zich Chr. Afgescheiden.

In mei 1853 vertrok het gezin naar *Meppel*. Beroep van vader nog steeds corrector. Ook de kerkelijke samenstelling van het gezin was gelijk gebleven, dus de moeder Chr. Afgescheiden, de vader Waals-hervormd. Hij had een buitentje gekocht aan het Sluispad, 'Op de Werf' geheten en gelegen op het Bleekerseiland, waar de Meppeler wevers hun textielprodukten bleekten. In Meppel steeg de ondernemingsdrift van Bähler tot gevaarlijke hoogten. Al gauw werd hij compagnon in een drukkerij, die onder de firmanaam 'Wilson en Co' bestond. Maar we zien hem ook bezig - al of niet geassisteerd door anderen - in de grillige trits azijnfabrikant, sigarenfabrikant en... konijnenfokker. Helaas had Bähler geen kijk op geld. Mee daardoor liep ook in Meppel - financieel gezien - alles mis.

Daar kwam nog iets onaangenaams bij. Toen Bähler in Breda woonde, had-

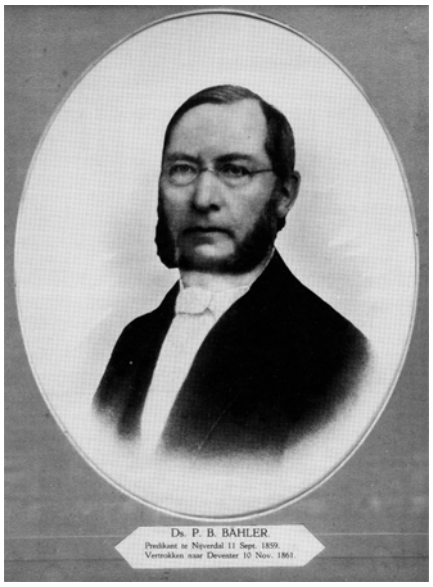

Ds. P.B. Bähler. Predikant te Nijverdal 11 Sept. 1859. Vertrokken naar Deventer 10 Nov. 1861.

den zijn vrouw Charlotte Sames en haar broer elk *f* 20.000,- geërfd. Toen voorwaar geen gering bedrag! Omdat Bählers zwager op het punt stond naar het buitenland te vertrekken, had deze aan Bähler verzocht dit kapitaal zolang te bewaken. Juist in de tijd dat de Bählers in Meppel woonden, kwam zwager Martin Sames uit Malakka (Singapore) terug en wilde nu zelf zijn geërfd kapitaal beheren. Er viel echter - door welke oorzaak dan ook - niet veel meer te beheren. Dat de verhouding tussen de beide zwagers nu - zacht gezegd - wat onplezierig werd, laat zich gemakkelijk indenken. Iets daarvan was natuurlijk bij geruchte naar buiten gewaaid.

Welnu, deze Bähler, als het ware grossier in beroepen, ook ex-evangelist, probeerde predikant bij de Afgescheidenen te worden. Voor die functie was hij tenminste gevraagd door de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn. Zeer waarschijnlijk door toedoen van de dominante ouderling Hendrik Wormser in Hellendoorn (Nijverdal), die door zijn afkomt en geestelijke ligging heel goed op de hoogte was met het reilen en zeilen van Reveil-families en zelf ook sterk bepaalde Reveil-ideeën koesterde. In elk geval was hij in de kerkeraad een strijdlustig voorvechter van het plan om Bähler vanuit Meppel naar Hellendoorn te halen.[2.]

We moeten nu eerst iets meer zeggen over de kerkelijke positie van het echtpaar Bähler tijdens hun Meppeler periode. Toen ze daar in 1853 waren komen wonen, vroeg Bählers vrouw aan de Afgescheiden predikant *S. Sijpkens*[3.] (1851-'54), of ze tot het avondmaal mocht worden toegelaten, met de mededeling dat ze zich in Utrecht ten tijde van ds Scholte (1837-'47) bij de Afgescheidenen had gevoegd.[4.] Haar verzoek werd ingewilligd onder voorwaarde dat ze een attest zou inleveren. Dit kwam in maart 1854 inderdaad binnen. Bähler zelf was geen lid. In de kerkeraadsvergadering van 6 maart 1854 werd gesproken ‘over het prediken van iemand niet tot de afgescheiden gemeenten behoorende, maar buiten ons Vaderland ook werkzaam zijnde onder de Heidenen’. Of hier gedoeld werd op Bähler of diens zwager Sames, is niet duidelijk, maar in elk geval besloot de kerkeraad zo iemand niet te laten preken, behalve als hij een verklaring aflegde dat hij ‘de afgescheiden Kerk erkent als de ware kerk’.

Wanneer Bähler eenmaal in het blikveld van de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn is gekomen (1857), duikt zijn naam ook weer in de notulen van de Afgescheiden gemeente van *Meppel* op. Bij de kerkeraad was namelijk een bezwaarschrift binnengekomen tegen het deelnemen van Bähler aan het Avondmaal, omdat hij geen lid was.[5.]

De kerkeraad besloot hem een briefje te schrijven: ‘hem in bedenking gevende wat raadzaam ware dat tot stichting en wering van ergernis door hem werde gedaan of vermeden’. Als reactie hierop liet Bählers vrouw enige tijd later weten, dat zij zich afscheidde van de gemeente. Maar zie, in oktober 1857 vervoegde zij zich weer bij een ouderling en deelde hem mee, dat zij en haar man het voornemen hadden zich weer bij de gemeente aan te sluiten. De kerkeraad besloot echter leden die ‘zich schriftelijk van de gemeente hadden losgescheurd, niet zoo weder aan te nemen’.

In januari 1858 herhaalde mevrouw Bähler haar verzoek; bovendien toonde Bähler zelf een attest uit *Brussel*, getekend door de rechtzinnige ds Ed. Panchaud. In het voorbijgaan merken we hier op, dat Bähler op 20 januari '58 in Hellendoorn bij de Afgescheiden gemeente was beroepen. Bähler kreeg te horen, dat zijn attest was 'verouderd', maar zijn vrouw werd door de kerkeraad uitgenodigd voor een gesprek. Dit had tot resultaat, dat ze weer als lid werd aanvaard, mits de classis akkoord ging. Dit gebeurde.[6.]

Het door de gemeente Hellendoorn op Bähler uitgebrachte beroep riep tegenkanting op; het werd een affaire, die meer dan anderhalf jaar bleef slepen. Laten we uit die lange periode enkele momenten belichten, waarbij we veel profijt hebben gehad van de kerkeraadsnotulen en van die van de classis Holten.

Er zat weinig schot in de zaak. Pas drie maanden later werd aan de kerkeraad van Meppel een verzoek gericht zwart op wit een 'getuigenis' over Bähler af te geven.[7.] Inderdaad stuurde Meppel een brief met allerlei grieven tegen Bähler. Maar de kerkeraad van Hellendoorn tilde niet zwaar aan die ingebrachte bezwaren en vond het attest, indertijd afgegeven door ds Panchaud te Brussel, waar Bähler, zoals we zagen, onderwijzer (evangelist) was geweest, geldig en voldoende.[8.]

Aan het einde van mei '58 nam de kerkeraad het protest van de *classis* tegen het beroepen van Bähler voor kennisgeving aan en besloot Bähler en zijn vrouw als lid in te schrijven. Uit de gemeente waren immers geen bezwaren gekomen! En een gemeente was baas in eigen huis.

Weer een maand later had de kerkeraad een gesprek met de beide classisdominees *Schuurman* van Holten en *Brunemeijer* van Enter. Het ging over de moeilijkheid, dat op Bähler een beroep was uitgebracht, toen hij in Meppel nog niet als lid van de Afgescheiden kerk stond ingeschreven (hij was toen nog Waals-hervormd). Dus zou hij opnieuw moeten worden beroepen, onder leiding van de consulent.[9.]

De kerkeraad besloot een vergadering met de manslidmaten te beleggen om hen in kennis te stellen met de bezwaren, die in de classis tegen het beroepen van Bähler leefden, en om hun te vragen of ze bij het op 20 januari uitgebrachte beroep wilden blijven. Op de vergadering met manslidmaten, 14 juli gehouden, werd het beroep 'bekrachtigd'.[10.]

Vijf dagen later kwam op de kerkeraad een voorstel van ds Schuurman en ds Brunemeijer in behandeling: Bähler zou eerst een attest van 'leer en leven' van de kerkeraad ontvangen en dan daarmee naar de classis gaan met het verzoek om 'toelating tot de dienst'. Vervolgens moest hij de Provinciale vergadering vragen hem te examineren. Dan kon de classis erover oordelen of hij dadelijk beroepbaar kon worden gesteld.[11.] Weer enkele dagen later verzocht ds Schuurman Bähler op 12 augustus op de classisvergadering aanwezig te zijn en deze met een prediking te openen (zoals gebruikelijk was). En vooral moest hij niet vergeten zijn attest van de kerkeraad mee te nemen.

Inderdaad was op de classis van 12 augustus '58, in Enter gehouden, Bähler present en liet aan het begin van de vergadering een 'proeve van zijn ga-

ven' horen. Dat was dus de openingspreek. De bedoeling was duidelijk. Bähler wilde tot het examen 'bevorderd' worden en daarom aan het begin al dadelijk een goede indruk maken. Maar eerst moesten enige drempels worden verlaagd. Dus kwam de vraag aan de orde: Zijn de door de kerke - raad van Meppel en de classis Ruinerwold ingebrachte bezwaren tegen een eventuele toelating van Bähler als herder en leraar uit de weg geruimd? Zo niet, kon dit dan nu gebeuren?

Er kwam beweging in de zaak. De kerkeraad van Hellendoorn 'doet schulderkentenis over hun wanordelijke handeling' en ook Bähler deed op bepaalde punten schuldbelijdenis: een plaatselijk bezwaar (in Meppel) was geen grond genoeg om op zichzelf te blijven staan. Ook erkende hij, dat hij zich tegenover de kerkeraad van Meppel 'onbehoorlijk' had gedragen. Het op hem uitgebrachte beroep werd nu ongedaan gemaakt, totdat het op wettige wijze opnieuw was uitgebracht. Verder zou hij positief classicaal attest betreffende art. 8 ontvangen (singuliere gaven) om op de Provinciale vergadering van 25 augustus '58 te Zwolle te worden geëxamineerd.[12.] Het ging dus de goede kant op.

Bovendien waren ds De Moen van Den Ham en ds Te Bokkel van Ommen bereid zijn zaak te 'bevorderen' en zouden graag zien, dat Bähler en zijn kerkeraad met de leden van zijn classis op de Provinciale vergaderging present waren. Hoe ging het nu met het examen van Bähler op die Provinciale vergadering van 25 augustus '58? Het werd 3 maanden uitgesteld, want de classis Ruinerwold protesteerde ertegen, dat Bähler nog geen jaar als lid van de Afgescheiden kerk stond ingeschreven.[13.] Het was waar.

Met het examen van Bähler werd het een hele lijdensweg. Weliswaar hadden de kerkeraad van Kampen en de classis Zwolle bezwaar tegen het uitstellen van een examen, maar ze hadden er begrip voor, dat Bähler eerst een jaar lid van een Chr. Afgescheiden gemeente moest zijn geweest. De kerkeraad van Hellendoorn verklaarde zich hierin 'lijdelijk' te zullen gedragen. Intussen ging Bähler wel geregeld in Hellendoorn voor!

Op de classisvergadering vsn 18 mei '59 in Holten gehouden, zou het dan eindelijk gebeuren. Behalve Bähler was er nog een examinandus, H. Weenink, al in Holten beroepen. Het resultaat? Proponent Weenink werd toegelaten, maar Bählers examen werd opnieuw uitgesteld, nu wegens een bezwaar door ds Eising van Rouveen, provinciaal deputaat, naar voren gebracht. Bähler zou een 'geschil' hebben met zijn zwager 'mijn heer Sjeems' (Sames), aldus de kerkeraad van Meppel. Dus moest nu deze zaak eerst weer aan de kant. Daarvoor werden aangewezen de dominees Te Bokkel uit Ommen en L. Dijkstra te Steenwijk. Hellendoorns kerkeraad besloot nu zelf deze beschuldiging te bekijken.

Op de volgende classis, waarop ook weer provinciale deputaten aanwezig waren, bleken de bezwaren tegen Bähler op onwaarheid te berusten. Hij slaagde nu voor zijn examen volgens art. 8 van de Dordtse kerkenorde. Eindelijk. Op *12 september '59* werd hij als predikant van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn bevestigd door *ds De Moen* van Den Ham, die toen

preekte over 1 Petr. 5:1-4.[14.] Met 1 Cor. 3:9 deed Bähler zijn intree: ‘Want wij zijn Gods medearbeiders; Gods akkerwerk, Gods gebouw zijt gij’. En zo had Bähler eindelijk door een sterke branding heen het predikantschap bereikt.

In de kerkeraadsvergadering - de volgende dag gehouden - las ds Bähler een brief voor van docent ds Brummelkamp te Kampen, waarin deze ‘zijn innige spijt’ te kennen gaf verhinderd te zijn geweest de bevestiging te verrichten en dat hij ds De Moen had gevraagd zijn plaats in te nemen.

Bähler kon dus nu officieel met zijn velerlei werk als herder en leraar in de gemeente Hellendoorn-Nijverdal beginnen, waarmee hij in feite al bezig was geweest.

Het was toen nog gewoonte ook op een avond in de week een kerkdienst te houden. De ervaring had echter geleerd, dat er dan maar weinig mensen kwamen. Daarom besloot de kerkeraad het anders aan te pakken. Voortaan zou men die samenkomsten op een avond midden in de week niet meer in het kerkgebouw houden, maar afwisselend in de verschillende buurtschappen bij gemeenteleden aan huis, zodat ook zij die het verst af woonden in de gelegenheid waren ‘onder de verkondiging van het Evangelie te komen’.[15.] Het waren dus in zekere zin veredelde conventikels. Als plaats van ontmoeting wordt o.a. een keer genoemd de woning van de familie Poorten in Rhaan.[16.] Afgescheidenen in de buurt kregen nu ook de kans van de nieuwe dominee in Hellendoorn te profiteren, zoals die te *Vroomshoop*, waar zich een veenkolonie begon te vormen en waar het enkele jaren later tot instituering van een Afgescheiden gemeente zou komen (1864). In oktober '59 kreeg ds Bähler van zijn kerkeraad toestemming daar een keer te gaan preken, mits hij met een rijtuig werd gehaald en teruggebracht.

Op sommige punten pakte ds Bähler zijn werk wat anders aan, zoals van een Reveilman viel te verwachten. Elke laatste zondag van de maand zou het Avondmaal worden gevierd en even later werd besloten, dat niet elke keer het hele formulier werd gelezen. Dit was immers geen onmisbaar vereiste voor de stichtelijke viering van het Avondmaal en het lezen daarvan kon dus zonder bezwaar achterwege worden gelaten. En de gebruikelijke preek kon bij die gelegenheid wel vervangen worden door een toespraak, waarin de gemeente hartelijk werd uitgenodigd het sacrament te gebruiken.

Een aangevraagde attestatie hoefde niet meer 3 zondagen achter elkaar te worden afgekondigd, maar twee maal op één zondag was voldoende. Deze wijziging werd aangebracht, nadat op 13 oktober '59 Wormsers dochter, de 22-jarige *Magdalena*, in Hellendoorn getrouwd was met de 40-jarige *ds J. Schuurman* van Deventer en dus naar die IJsselstad verhuisde. Terloops merken we hier op, dat als getuigen bij dit huwelijk o.a. optraden ouderling Frederik Staman, de 60-jarige schoenmaker, en de 52-jarige ds P.P. Bähler.

Op de *evangelisatie* werd sterk de nadruk gelegd. Van de personen, die min of meer geregeld in de kerk kwamen zonder lid te zijn, werd een lijst gemaakt met de bedoeling hen te bezoeken en aan te spreken. Ook zou men

een aantal godsdienstige traktaatjes laten komen om daarvan de bezochte personen een exemplaar te overhandigen. Eveneens werden enige Nieuwe Testamenten besteld met daarbij ingebonden de onberijmde psalmen, in zakformaat, om die bij bepaalde bezoeken aan te bieden.

Van de zwager van ds Bähler, Sames, kocht men voor *ƒ* 2,95 250 traktaatjes om die te verspreiden, vooral onder de bewoners van de zogenaamde *Verdeling* in Nijverdal, een arbeiderswijk aan de straatweg (Grotestraat). En folders gericht tegen het gebruik van sterke drank werden 'tot weering van dit kwaad' onder de mensen verspreid. Al in 1839 had men een broeder, die 'tapper' was, verzocht met zijn beroep op te houden, omdat de 'welvaart' van een tapper 'gebouwd was op de ondergang van den drinker en zijn huisgezin', en aanleiding gaf tot het begaan van allerlei zonden.[17.] Ds Bähler, die als zo menig Reveilman het frans goed beheerste - wat iemand van goede stand in die tijd behoorde te doen - vroeg en kreeg toestemming van zijn kerke raad om apart catechetisch onderwijs in de franse taal aan de kinderen van burgemeester *Campbell* te geven. Ook hield men zondagsschool, geleid door Johannes en Andries Wormser, zoons van ouderling Wormser.

Nu de gemeente weer een eigen dominee had, wilde vader Wormser het wat kalmer aan gaan doen, ook al vanwege zijn drukke dagelijkse bezigheden. Hij zou graag zien, dat het afleggen van ambtelijke huisbezoeken hem werd bespaard. Inderdaad was dit een zeer tijdrovend onderdeel van zijn ouderlingschap. Men denke zich de uitgestrektheid van de gemeente en de toestand van de wegen in die dagen maar eens in. Al ging het per rijtuig, het bleef een vermoeiende zaak. Om het kerke raadswerk doeltreffend te kunnen uitvoeren, kwamen er op aandrang van ds Bähler drie diakenen bij, die in december '59 'met oplegging der handen' in hun ambt werden bevestigd. Het waren Hendrik Gierveld, Hendrik Hulsman en Hendrik Scholten (genoemd Logter).

Ds Bähler stond nog maar enkele maanden in Hellendoorn of 4 hervormden gaven de wens te kennen zich bij de Afgescheiden kerk te voegen: *Christiaan van Luit* met zijn vrouw *Johanna Frederika Seelenhorst, Jan Hendrik Gierveld* en *Tonia Reefman*. Na afgelegde geloofsbelijdenis - bij het onderzoek werd als leidraad het Kort Begrip gebruikt - werden 9 personen 'aangenomen':

Harm Borkent
Jenneke Kalvenhaar
Wilhelmina Heersing
Gerrit Jan Katerman
Jan Konijnenbelt
Gerrit Jan Hoekje
Johanna Gesina Katerman
Gerritdina Staman
Katharina Wormser

De eerste drie waren door geboorte en doop hervormd, de overigen waren kinderen van de Afgescheiden gemeente.[18.] In de kerkeraadsvergadering van 13 december 1859 deelde ds Bähler mee, dat de classispredikanten afgesproken hadden één maal per maand een dag in Holten bij elkaar te komen om de gang van zaken te bespreken

in het koninkrijk Gods ‘zoowel in 't algemeen, als meer byzonder in 't belang der hun toevertrouwde gemeenten’.

Ouderlingen mochten ook meedoen ‘welke bereid zijn de hun geschonken gaven aan het voorgenomen doel ten dienste te stellen’. De eerste samenkomst - met een deftig latijns woord nu wel coetus genoemd - zou 5 januari '60 zijn. Zoiets was natuurlijk een kolfje naar de hand van ouderling Wormser. Dan kon hij in Holten ook nog eens ds J. Schuurman van Deventer ontmoeten, die enkele maanden eerder met zijn oudste dochter was getrouwd. Misschien was Magdalena er dan zelf ook wel bij.

Natuurlijk - zouden we haast zeggen - kende het gemeentelijk leven in Hellendoorn-Nijverdal ook zijn schaduwzijden: toenemende ‘wereldsgezindheid’ en onverschilligheid ten opzichte van de dienst des Heeren, uitkomend in - zoals de notulen het aangeven - het verwaarlozen van de middagkerkdienst, in het niet geregeld laten catechiseren van de kinderen of ‘dienstbaren’.

De kerkeraad besloot het werk van de evangelisatie nu even opzij te zetten en de adressen in de gemeente één voor één te laten bezoeken door ds Bähler, vergezeld van één van de kerkeraadsleden. Ds Bähler en ouderling Staman zouden eerst de leden in 't Overwater, Notter en Kollenstaart opzoeken; de volgende keer ging ouderling Hoekje mee naar de gezinnen in Noetsele en Nijverdal, en vervolgens kregen de nog niet bezochte leden in Noetsele en Zuna een beurt. De gemeente had ook te kampen met financiële moeilijkheden, terwijl - zoals de notulen het enigszins bitter uitdrukken - wel veel geld werd uitgegeven ‘voor opschik en pronk’. De kerkeraad ging proberen de achterstallige bijdragen alsnog te innen.[19.]

Dat een dominee ook wijsheid en mensenkennis moet bezitten om zijn werk goed te kunnen doen, is bekend genoeg. Hij krijgt immers in de praktijk met uiterst gevoelig liggende zaken te maken en moet die helpen oplossen, althans daarin adviseren. Laten we ter illustratie een geval uit Bählers pastoraat geven. In de kerkeraadsvergadering van 17 januari 1860 deelde ouderling Staman mee, dat hij een moeder bij zich had gehad, die allerminst te spreken was over het gedrag van haar zoon Jan. Wat had deze dan misdaan? De jongen had verkering met een meisje, Tonia. Ze was weliswaar lid van de kerk, maar de moeder van Jan had het niet begrepen op Jans keus. De avond van de tweede Kerstdag had het paartje bij Pluimers aan huis doorgebracht en was nota bene niet eens thuis geweest. Met alle macht verzette de moeder zich tegen die verkering en wilde nu de kerkeraad voor haar karretje spannen, wat ouderling Staman zich dom genoeg liet doen. Hij verzocht ds Bähler de jongen ernstig over zijn vrijerij te onderhouden en hem onder het oog te brengen, dat hij verplicht was zijn verkering uit te maken, omdat ze niet naar de zin van zijn ouders was.

Maar ds Bähler antwoordde dit niet te zullen doen, omdat z.i. de motieven van de ouders van Jan ‘verre van geestelijk, maar integendeel ten eenenmale vleeschelijk’ waren. Op de verkering van de jongelui viel toch niets aan te merken; beiden vreesden de Heere en hadden elkaar oprecht lief. En wat dat zitten bij Pluimers aan huis betrof, dit gebeurde alleen maar om onderdak

te zijn. De jongen mocht immers niet met zijn meisje thuiskomen en dus was hun uithuizigheid te wijten aan het onverstandig optreden van de ouders. Ds Bähler dàcht er niet aan te adviseren de verkering uit te maken. Dat zou in dit geval zelfs ongeoorloofd ja zondig zijn.

De kerkeraad kon toch niet met zichzelf in tegenspraak komen door met de ene hand af te breken wat hij met de andere trachtte op te bouwen. Als jonge mensen in de gemeente verkering aanknoopten met iemand van buiten de kerk, dan werd dit betreurd en sterk afgekeurd. En als de kerkeraad dan ook nog ging proberen relaties tussen jonge gemeenteleden onderling 'overeenkomstig Gods Woord aangegaan', te verbreken, dan was dit besluit onjuist. 'Dit kunnen noch mogen we', staat er in de notulen. De kerkeraad was het met dit gevoelen eens, waarna ds Bähler meedeelde de betreffende jongelui eens te zullen opzoeken en hen aan te manen 'tot voorzigtigheid en een wandelen naar Gods Woord, zoowel als tot toegeefelijkheid jegens en zooveel mogelijk tegemoetkoming en onderwerping aan des jongelings ouders'. Wijs gezien van ds Bähler!

In de notulen van maart 1860 bespeuren we de eerste symptomen van een verandering in de verhouding tussen ds Bähler en zijn kerkeraad. Er werd aanmerking gemaakt op de manier, waarop de notulen waren gesteld. Ze zouden te subjectief gekleurd zijn. Het was ook niet goed, als daarin de één te veel werd verheerlijkt en de ander, de gemeente, in een onaangenaam daglicht gesteld. Ze behoorden beknopt te zijn en 'zonder byzondere kleur'.[20] Inderdaad maakte ds Bähler heel lange notulen. Voor de historievorser overigens een groot gemak! Ook blijkt ds Bähler telkens afwezig te zijn. Met zijn schriftelijke reacties hierop (de brief is niet meer aanwezig) kon de kerkeraad het niet eens zijn. Was zijn zwerfdrift hem weer de baas geworden? In de notulen van mei 1861 wordt bij de behandeling van het punt financiële toestand van de gemeente geconstateerd, dat er tussen gemeente en leraar een grote 'verwijdering' bestaat. Als gevolg van een traktements-kwestie? Om kort te gaan, op 10 november 1861 preekte hij zijn afscheid van Hellendoorn en vertrok naar *Deventer*, waar hij als afgescheiden predikant was beroepen. Twee jaar en twee maanden had hij de gemeente van Hellendoorn-Nijverdal gediend.[21] Vanuit Deventer is hij in 1864 naar Amerika geëmigreerd, waar zijn kinderen toen al woonden.

E. Ds H. Weenink (1864-'66)

Ds H. Weenink 17 juli 1864-2 december 1866. Na Bählers vertrek uit Hellendoorn kwam als vanzelf ouderling *Hendrik Wormser* opnieuw naar voren. Hij ging de kerkdiensten weer leiden, terwijl om de twee maanden de dominees van *Enter, Holten* en *Deventer* elke keer naar Hellendoorn zouden komen om daar te preken en de sacramenten te bedienen. Ze kregen de reiskosten vergoed plus nog *f* 5,- extra.[1.] Maar een half jaar later besloot men niet alle predikanten uit de classis steeds uit te nodigen, maar zich te beperken tot *ds H. Weenink* van Holten.[2.] Deze viel in Hellendoorn blijkbaar zo goed in de smaak, dat men hem daar in mei 1864 met algemene stemmen beriep. Op 17 juli 1864 deed hij zijn intree[3.], na bevestigd te zijn door ds W. van der Kleij van Almelo. Holten had nog tevergeefs tegen dit beroep geprotesteerd, omdat dit onwettig zou zijn. Er was niet met gesloten briefjes gestemd en ds Weenink had altijd 'met vrede en zegen' in Holten geleefd en gewerkt.

In dit laatste horen we een weerklank van Wormsers vroegere opvatting. Inderdaad had Hellendoorn bij het beroepingswerk altijd op het standpunt gestaan, dat het 'verroepen' van dominees - het willekeurig weghalen uit een andere gemeente - in wezen zonde was tegen het 10e gebod: Gij zult niet begeren wat van uw naaste is. Het verroepen vloeide voort uit zelfzucht en hield kleine gemeenten in onrust. Een dominee was verplicht bij zijn ge-

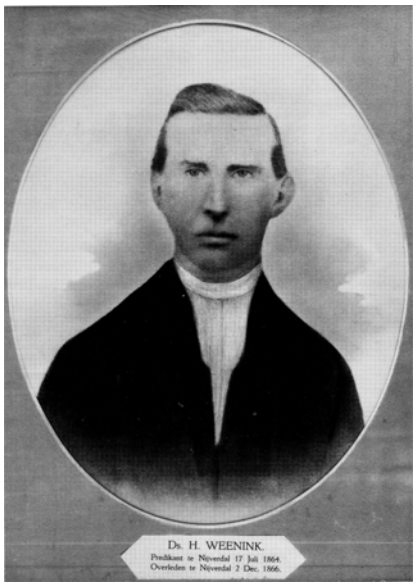

Ds. H. Weenink. Predikant te Nijverdal 17 Juli 1864. Overleden te Nijverdal 2 Dec. 1866.

meente te blijven, hoewel er omstandigheden vielen te bedenken, dat verplaatsing geoorloofd en zelfs wenselijk was, maar dan wel in onderling overleg en met wederzijdse toestemming. In het begin van ons hoofdstuk over Hellendoorn hebben we dit standpunt besproken.

Hoe reageerden nu de Hellendoornse broeders (lees Wormser) op het herinnerd worden aan hun indertijd zo vurig verdedigde standpunt? Ze antwoordden aan de kerkeraad van Holten:

1. We blijven in principe tegen het verroepen van Leraars. Maar er kùnnen zich omstandigheden voordoen, die het verroepen wettigen, ja zelfs nuttig en noodzakelijk maken.
2. We hebben slechts onze begeerte bekend gemaakt. Leraar en u moeten nu samen uitmaken of aan onze begeerte kan worden voldaan.
3. Er zijn in onze gemeente nogal 'bijzaken', waarvoor wij een Leraar nodig hebben als ds Weenink. Misschien kunt u een andere prediker vinden, die bij u past.
4. U hebt onze gemeente altijd geholpen met Uw Leraar. Wij zullen u 'wedervergelden', als uw Leraar het beroep aanneemt.
5. Het is hard een Leraar volstrekt te willen binden aan zijn eerste gemeente, als zijn traktement klein is.

Maar met deze argumenten had Wormser wel aangetoond, dat zijn vroeger standpunt inzake het beroepen van dominees in de praktijk niet haalbaar was.

Ds Weeninks traktement bedroeg *ƒ* 500,- per jaar. Bij zijn komst kreeg hij voor één keer *ƒ* 100,- erbij, voor laten we het noemen vestigingsonkosten. In de notulen staat het geformuleerd als: 'ter nauwe samenbinding, als entree-geld en ter aanmoediging in het dienstwerk'. Ds Weenink was er heel blij mee en beloofde 'al zijn krachten te zullen aanwenden'.

Wat later werd zijn traktement opgetrokken tot *ƒ* 600,-. De reden voor deze verhoging was, dat de benoemde hoofdonderwijzer ook *ƒ* 600,- salaris kreeg. En mocht een predikant minder verdienen dan een meester? Bovendien was hij de afgelopen zomer langdurig ziek geweest, met als gevolg extra-uitgaven.[4.] Over de korte dienstperiode van ds Weenink in Hellendoorn-Nijverdal valt weinig bijzonders te melden. Daarom geven we hier slechts enkele notities door. Het feit, dat in oktober '64 dieven in de kerk bezig waren geweest, maakte bij het kerkvolk nogal wat emoties los. Hoe bestaat het? was de veel gehoorde verzuchting. Gestolen waren: 3 groene wollen glasgordijnen, 1 groot bankkussen voor vier personen, gevuld met veren en overtrokken met linnen blauw en wit geruite dobbelstenen, 1 éénmans groen wollen bankkussen en 6 koperen oliebakjes onder aan de lampen. Men kon weinig anders doen dan de diefstal aan de burgemeester te melden.[5.] Toen in het volgend voorjaar besloten werd gordijnen in de kerk aan te schaffen, zou men dit zo goedkoop mogelijk doen.

In de notulen van januari '65 wordt gesproken over de dorre en wereldse toestand, waarin de gemeente verkeerde. De oorzaak hiervan lag bij de gezinnen, waarin te weinig ernst met de belangen van Gods koninkrijk werd

gemaakt. Een gevolg hiervan was onder meer, dat de jongelingsvereniging kwijnde, omdat de ouders zich daaraan te weinig gelegen lieten liggen. Dit kon en mocht zo niet blijven. Om hierin verandering te brengen, zou de kerkeraad een ‘oproep’ laten uitgaan.

Ds Weenink is slechts kort in de gemeente *Hellendoorn-Nijverdal* werkzaam geweest, want op 2 december '66 kwam het einde van zijn leven hier op aarde. In de kerkeraadsnotulen van 25 september '66 lezen we, dat zijn gezondheidstoestand zonder meer slecht was te noemen. Al meer dan een jaar was hij ‘zeer sukkelend’ geweest en onlangs had hij een hevige bloedspuwing gekregen. Het is wel zeker, dat hij in de komende winter onmogelijk aan het brengen van huisbezoek kon meedoen. De beide rustende ouderlingen boden aan die winter te assisteren. Een paar weken later beloofde men hem te helpen bij ‘het steken’ van zijn *aardappels* en te zorgen, dat hij *turf* genoeg had.[6.]

Ook de classisnotulen van oktober '66 melden, dat ds Weenink doodziek was (zware bloedspuwingen en longtuberculose). Ds Van der Kleij van Almelo had hem tijdens zijn ziekte in Nijverdal opgezocht, tijdens welk bezoek ds Weenink hem had verzocht de groeten aan de broeders van de classis over te brengen, omdat ‘hij spoedig bij zijn Heer dacht te zijn’. Ook bedankte hij voor alle liefde en trouw hem geschonken. ‘Met diepe smart’ hoorde de vergadering het rapport van ds Van der Kleij aan.[7.]

Ds Weenink was 36 jaar, toen hij op 2 december '66 als man van Adriana Liesveld overleed.[8.] Als tragische bijzonderheid voegen we hier nog aan toe, dat in het gezin Weenink op 17 februari van hetzelfde jaar (1866) een dochtertje Martina was gestorven, ruim één jaar oud.

In De Bazuin[9.] verscheen een door ouderling H. Wormser namens de kerkeraad opgesteld overlijdensbericht, waaruit we het volgende in aangepaste spelling citeren:

> ‘*Nijverdal*, 3 december 1866 - kalm en zacht ontsliep in de avond van zondag 2 december *H. Weenink*, Leraar der Christelijk Afgescheiden gemeente te Hellendoorn. Hij werd op 36-jarige leeftijd afgelost van zijn arbeid, die hem zo lief was, en die hij met zoveel ijver verrichtte, omdat hij daarin zijn Heer diende.
> Zelfs reeds ziekelijk en zwak bezocht hij nog zijn gemeenteleden en iedere kranke, die zijn toespraak begeerde; en predikte voor elf weken nog op de dag, die de nacht vooraf ging, waarin hij door een bloedspuwing werd bezocht, die hem verder bedlegerig maakte.
> Slechts 2½ jaar was hij onder ons werkzaam, maar die tijd was genoeg om ons ten volle de ervaring te geven, dat hij een degelijk mens en gelovig christen was, die in kerk en school steeds vaardig en werkzaam, zich niet bekreunde om vorm of gewoonte, maar de Heer diende naar Zijn Woord. Zijn jeugdige gade en vier jonge kinderen treuren met de gemeente over zijn gemis; en moge de smart al enigszins verzacht worden door het geloof, dat ook tot hem zal zijn gesproken: ‘gij, goede en getrouwe dienstknecht, ga in, in de vreugde uws Heeren!’ zo blijft toch zeker,

> dat het verlies te groter is naarmate het verlorene dierbaarder was.
> Zwaar is de slag, ofschoon door een Vaderhand toegebracht, de droefheid is groot, ofschoon door het geloof geheiligd, en in onderworpenheid door zijn echtgenote gedragen; zij weet, hij is thans boven alle lijden, en geniet een onuitsprekelijke en eeuwige heerlijkheid.'

Op de novemberclassis van 1867 stelde de kerkeraad van Hellendoorn voor de wed. Weenink met haar gezin door de Provinciale commissie voor weduwen en wezen te doen ondersteunen. Dan kon de gemeente weer gaan beroepen. In het voorbijgaan merken we hier op, dat de weduwe Weenink 94 jaar oud is geworden.

F. Scheuring en vereniging

Het volgend jaar (1868) deed zich in het kerkelijk leven van de Afgescheiden gemeente van Hellendoorn een ernstige complicatie voor. We moeten zelfs spreken van een *scheuring:* ze trad uit het kerkverband van de Afgescheiden kerken. Voor de insiders kwam deze slag niet uit de lucht vallen, want de overheersende, talentvolle figuur Wormser had o.a. over kerkenorden altijd al ideeën uitgedragen, die overdreven sterk de nadruk legden op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente.

We geven hier eerst een stukje voorgeschiedenis. Al veel vroeger, bij de vorming van de *classis Rijssen*, had hij namelijk duidelijk uitgesproken, dat hij niets moest hebben van het gezag en de werkzaamheden van een classis, zoals die in vroegere en hedendaagse kerkenorden stonden aangegeven, zolang de wettigheid daarvan 'niet klaarlijk uit Gods Woord zal zijn aangetoond'. En dat men er voor moest waken, dat geen inbreuk werd gemaakt op de 'onafhankelijkheid van de plaatselijke gemeente, die geen gezag behoorde te erkennen dan dat van Jezus Christus haar Heer.[1.] Tien jaar later (1848) kwam er weer een botsing met Wormsers min of meer independentistische opvattingen. In de classisnotulen heet het de zaak-Wormser. Na de emigratie van ds Bolks met het grootste deel van zijn gemeente was Wormser als vanzelf weer de man geworden, die in de gemeente Hellendoorn leiding ging geven. En hij deed dit op de hem eigen manier d.w.z. hij trad op

alsof hij predikant was. Hij verklaarde niet alleen de Schrift, maar *doopte* ook! In de omliggende gemeenten had dit veel irritatie en 'beweging' veroorzaakt. Ook *ds De Moen* van Zwolle - vroeger in het naburige Den Ham - had hem een brief geschreven om hem het verkeerde van zijn optreden onder ogen te brengen.

Het mocht niet baten. Eigenzinnig verklaarde Wormser geen raad van andere broeders nodig te hebben, omdat men 'genoegzaam licht' had uit Gods Woord. Het punt waar het hier om ging, was of er tweeërlei soort ouderlingen waren: *leer*- en *regeer*ouderlingen. Volgens Wormser was dit in de Schrift niet het geval. Er bestond slechts één soort ouderlingen, die alles moesten doen wat tot stichting en opbouw van de gemeente diende. Daarom had hij de vrijmoedigheid onder de gegeven omstandigheden als ouderling op te treden, zoals hij deed. Hij achtte dit zelfs zijn dure verplichting. Hij voegde er nog aan toe, dat hij het wel wilde nalaten, àls de gemeente dan maar bediend werd. En daar was kans op, wat er bestond gegronde hoop, dat *ds De Moen* uit Zwolle weer in de buurt kwam. Inderdaad gebeurde dit: hij ging voor de tweede maal naar Den Ham.[2.]

Vervolgens kwam de zaak-*Hellendoorn* in 1850 weer eens aan de orde. Vooral de praeses ds De Moen trachtte aan te tonen uit Gods Woord en de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat Wormsers manier van doen - zich te gedragen alsof hij dominee was - niet schriftuurlijk mocht heten. De apostelen stelden immers opzieners aan, die eerst 'beproefd' moesten worden en pas daarna gingen dienen. Daarom mocht men niemand overhaast 'de handen opleggen'. Maar noch Wormser noch de andere broeders uit Hellendoorn waren te overtuigen.

'Ze staan in hun aangenomen beginsel onbewegelijk', aldus de classisnotulen. Even 'onbewegelijk' bleven alle overige classisleden op hùn standpunt staan. En de Hellendoornse broeders zwegen verder. Ds De Moen wenste zijn protest tegen de opvattingen van Wormser c.s. officieel in de notulen te zien opgenomen, omdat hij deze zag als een schending van art. 30 en 31 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Volgens de Schrift waren er *regeer*- èn *leer*ouderlingen, en ze waren van elkaar terdege onderscheiden (1 Tim. 5, 1 Cor. 12:28). Zondere nadere opleiding kon niemand predikant worden. Toch nam de classis geen ingrijpende maatregelen en jarenlang bleef de samenwerking in classicaal verband met Hellendoorn - al was het met horten en stoten - redelijk goed verlopen. Men ontzag Wormser - de man die zo veel goeds voor de gemeente had gedaan en nog deed - zoveel mogelijk. Maar nu, in 1868, sneden Wormser en de zijnen zelf het tafellaken door. Een breuk met het kerkverband was daarvan het onvermijdelijk gevolg. Wormser had dit er echter voor over. Hij was altijd vuurbang geweest voor de overheersing van de ene kerk door de andere via een kerkenorde.

Het blijkt weer uit de classisnotulen van *9 december 1868*. Hierin komt ook de zaak van het visitatierapport van Hellendoorn-Nijverdal voor. De broeders daar (Wormser) hadden verklaard het gezag van de classis niet meer te erkennen en dus ook geen antwoord te zullen geven op de vragen, die zo-

als gebruikelijk door kerkvisitatoren werden gesteld. Als reden gaven ze op, dat de gemeente Hellendoorn vanaf haar ontstaan tegen de indeling in classes en provinciale synoden was geweest. Ze wenste slechts 'broederlijke gemeenschap' met de Chr. Afgescheiden gemeenten te oefenen en beschouwde zichzelf als een 'afzonderlijke huishouding'. Aan het 'toezicht' van andere gemeenten had ze geen enkele behoefte.

Verder sprak ze uit, dat ze de Dordtse kerkenorde niet 'tot leidraad van kerkregering' aannam en dit ook nooit had gedaan. De classis concludeerde daarom dat ze t.o.v. de gemeente Hellendoorn nu ook geen enkele verplichting meer had. De volgende classis - in maart 1869 gehouden[3.] - probeerde nog de breuk te lijmen. Daarom stelde ze voor aan de gemeente te Hellendoorn te vragen de verklaring niet meer tot het verband van de Chr. Afgescheiden kerken te behoren, in te trekken. Hellendoorn zou dan als kerk, die de Dordtse kerkenorde niet aannam, op de classis een prae-adviserende stem krijgen, maar ze mocht geen lid naar de Provinciale vergadering afvaardigen. Het voorstel werd aangenomen en de Provinciale vergadering van een week later ging ermee akkoord, daarbij uitdrukkelijk vaststellend, dat de gemeente Hellendoorn nu 'geisoleerd' t.o.v. de andere gemeenten stond. Dit buitenverband-staan heeft een jaar of 9 geduurd.

We gaan nu deze kwestie en het einde daarvan vanuit de kerkeraadsnotulen nader detailleren. Maar vooraf moeten we iets meedelen over de komst en het werk van de *evangelist Jacob van Houte* in *Nijverdal*.

Jacob van Houte

In 1868 was in Nijverdal komen wonen en werken een leerling van de bekende hervormde predikant *H.W. Witteveen*. Deze was door zijn synode afgezet en had een Zendingsgemeente gesticht. We citeren nu verder uit de in mei 1936 door J. van der Wal gehouden herdenkingsrede over 'De Afscheiding te Nijverdal en haar geschiedenis' (niet gepubliceerd).[4.]

'Zelf ging hij (ds Witteveen) uit spreken op vele plaatsen in ons land, ook in Nijverdal, en leidde zendelingen op, niet alleen voor de binnenlandse, maar eveneens voor de buitenlandse zending. De jodenzending had zijn bijzondere liefde. Zo werden er zendelingen gezonden naar Suriname en Sumatra. In onze omgeving kwamen evangelisten uit Ermelo in Raalte, Almelo en ook in Nijverdal. Destijds zag het er met het overgrote deel van de fabrieksbevolking in ons dorp, vooral wat het godsdienstig en zedelijk leven betreft, treurig uit. Drinken, dobbelen en sabbatsontheiliging waren aan de orde van de dag.

De evangelist Jacobs te Almelo spoorde nu de heer Jacob van Houte, die in mei 1867 juist uit Ermelo naar deze streken was gezonden, aan om in Nijverdal te komen werken.'

Inderdaad vestigde hij zich in Nijverdal en is daar 10 jaar werkzaam geweest, tot november 1877, toen hij als predikant naar Almelo vertrok.

'In Nijverdal preekte hij in de huizen van zijn vrienden, maar paste tevens het woord van Jezus toe: "Dwing ze om in te komen".'

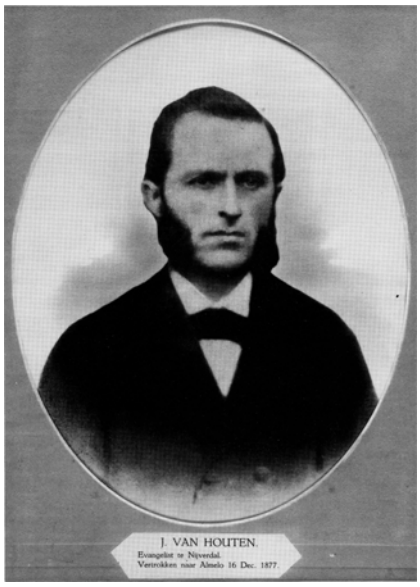

J. van Houte. Evangelist te Nijverdal. Vertrokken naar Almelo 16 Dec. 1877.

Zo ging hij langs de wegen en sprak tot de mensen, die dobbelend langs de weg lagen, over de Heere Jezus. Door zijn krachtige overtuigende prediking werden velen van hun zondige weg afgebracht. Men luisterde naar hem en volgde hem. Vloekers werden bidders, dobbelaars werden bijbellezers, drinkers geheelonthouders. Er kwam een algehele ommekeer in Nijverdal. De oude heer Salomonson, groot industrieel alhier, getuigde dan ook eens openlijk bij een herdenkingsfeest: 'Die ommekeer hebben we te danken aan dat kleine zwarte mannetje', daarbij doelend op Van Houte (hij was half-jood).

Men moest nu een vergaderplaats hebben om de heilbegerige mensen te kunnen bergen. Daartoe werd het oude huis van meester Fransen gekocht en dit werd veranderd in een kerkgebouw. Eén van de zendelingen van ds Witteveen, De Ruiter, collecteerde voor dit doel *f* 3000,- in Duitsland en Zwitserland. De nieuwe kerk werd in 1873 in gebruik genomen ... De tegenwoordige Gereformeerde kerk staat op dezelfde plaats als deze oude kerk.

Van Houte trok veel volk, niet alleen uit *Nijverdal*, maar uit de hele gemeente *Hellendoorn*. Onder oud en jong had er een geestelijke opwekking plaats. De leden van de jongedochtersvereniging begroetten elkaar op Paasmorgen met: De Heere is waarlijk opgestaan, en vertelden elkaar wat de Heere aan hun ziel gedaan had. Men steunde met alle macht de door de Gereformeerden opgerichte school.' Tot zover J. van der Wal.

Scheuring 1868

We gaan nu terug naar 1868, het jaar waarin Wormser de zijnen buiten het kerkverband bracht. In voorafgaande pagina's hebben we daarover al iets gezegd, nu treden we in bijzonderheden.

In november 1868 was bij de kerkeraad het bericht binnengekomen, dat de predikanten *W. van der Kley* van *Almelo* en *W. Doorn* van *Deventer* van plan waren namens de classis in Nijverdal *kerkvisitatie* te komen houden. Wormser en zijn mede-ambtsdragers vonden dit geen prettig bericht. Maar goed, men zou de broeders 'welwillend' ontvangen in de 'kerkeraadskamer' bij de weduwe Weenink aan huis.

De bezoekers moesten echter goed beseffen, dat ze over de gemeente te Nijverdal (Hellendoorn) niets te vertellen hadden, en dat ze niets mochten vragen over de gemeente, waartoe ze niet behoorden. Zo'n kerkvisitatie was in de grond van de zaak 'op overheersing gegrond, welke strekking tegen Gods Woord strijdt'.[5.]

In dezelfde vergadering deelde Wormser mee, dat de evangelist Van Houte hem zijdelings te kennen had gegeven van plan te zijn om voortaan zondags met zijn volgelingen godsdienstoefeningen te houden in het huis van de weduwe Fransen, dat hij wilde kopen of huren. Maar Wormser had daartegen ingebracht, dat dit op velen een onaangename indruk kon maken, want de twee vergaderplaatsen lagen nagenoeg naast elkaar. En dit leverde bezwaren op, als de aanvangsuren van de diensten ongeveer gelijk waren. Toen had Van Houte gevraagd of hij dan gedurende de winter het Afgescheiden kerk-

gebouw (Koersens kerkje) mocht huren, maar daar had Wormser niet van willen weten. Het zou immers ergernis geven aan de gemeenteleden, die bedenkingen tegen Van Houtes optreden hadden.

De volgende dag meldden zich de kerkvisitatoren. Toen de vergadering begon, viel ds Van der Kleij maar dadelijk met de deur in huis door de aanwezige ouderlingen een vraag te stellen. Maar Wormser greep onmiddellijk in en vroeg welk 'regt' en welke 'magt' hij had om de zaken van een gemeente te onderzoeken, die de zijne niet was.

Ds Van der Kleij antwoorde, dat de classis Holten hem dit had opgedragen, waarop Wormser repliceerde, dat dit recht uit Gods Woord moest worden aangetoond, maar dat dit onmogelijk was, want dit Woord verbood duidelijk elke 'overheersing van elkander'. De gemeente Hellendoorn had trouwens nooit meegewerkt om de classis te machtigen een dergelijke opdracht te geven. Vanaf het begin van de Afscheiding had de gemeente van Hellendoorn altijd bekend gestaan als een Christelijk Afgescheidene *gemeente*, die geen Chr. Afgescheiden *kerk* erkende, maar wel 'broederlijk' wilde omgaan met andere Afgescheiden gemeenten. Na nog wat heen en weer gepraat stapten de visitatoren op.[6.] En zo was de gemeente van Hellendoorn buiten het verband van de Afgescheiden kerken geraakt. De onaangename gevolgen lieten zich al spoedig gevoelen. In januari '69 weigerde ds Van der Kleij een kind van ouders in Hellendoorn te dopen. Deze waren immers wel lid van de Afgescheiden *gemeente* in Hellendoorn, maar niet van de Afgescheiden *kerken* in Nederland, omdat in Hellendoorn de Dordtse kerkenorde niet werd gehanteerd als 'regel van kerkbestuur'. Dus konden - aldus Van der Kleij - geen kinderen in de *kerk* worden gedoopt dan alleen zij, van wie de ouders leden van die kerk waren. Volgens de notulen had Wormser schriftelijk op deze 'sofisterijen' (spitsvondige redeneringen) geantwoord.

Inmiddels bleek de evangelisatie van *Van Houte* wel een concurrent te worden voor de vrije, geïsoleerde gemeente van Wormser. De notulen van februari '69 meldden al dat verscheidene gemeenteleden niet meer in de kerk kwamen, maar de evangelist Van Houte - volgden'. D.J. Staman en J. Rientjes zouden daar zelfs al ouderlingen zijn. Maar dit laatste was niet waar, want na onderzoek bleek, dat Van Houte nog geen 'geordende' gemeente had en dus waren er ook geen ouderlingen.[7.]

Toch kreeg Wormser ook in zijn eigen gemeente sterke oppositie te verduren, die zich uitte in de kerkeraadsvergadering van 15 april '69. Hierin waren 9 manslidmaten verschenen. Eén van hen verklaarde, dat ze gekomen waren om te proberen een *vereniging* tot stand te brengen met de genabuurde gemeenten van de Chr. Afgesch. *kerk*. Hierover hadden ze contact gehad met ds Van der Kleij van *Almelo*. Weliswaar had deze met veel achting gesproken over br Wormser, maar toch de volgende bezwaren tegen hem naar voren gebracht:

1. Wormser was niet wettig als ouderling gekozen en niet door een Leraar met oplegging der handen als zodanig bevestigd.
2. Hij was in vroeger dagen wegens zijn bediening van de sacramenten als

ouderling geschorst of afgezet.
3. Ook wegens zijn tweede huwelijk met de halfzuster van zijn overleden vrouw zou hij afgezet zijn geweest.
4. Ds. J. Schuurman, toen dominee te Holten, was destijds wegens de kerkelijke bevestiging van dit tweede huwelijk geschorst geweest en had voor zijn gemeente schuldbelijdenis moeten doen.

De weergave van bovengenoemde feiten rammelde echter aan alle kanten en daarom had Wormser enigszins wel gelijk, toen hij de ingebrachte beschuldigingen schandelijke ‘leugen en laster’ noemde.

Als volgt verdedigde hij zich:

ad 1. Hij was door ds Van Raalte als ouderling bevestigd met oplegging der handen.

ad 2. De kwestie van de sacramentsbediening was ‘vereffend’ door zijn onverplicht toegeven. Van schorsen was geen sprake geweest.

ad 3 en 4. Wat de zaak van zijn tweede huwelijk betrof, ds Brunemeijer - destijds te Enter - had jarenlang ‘met grote bitterheid’ die zaak in nagenoeg iedere classisvergadering ter sprake gebracht, totdat hem tenslotte was geboden dit punt niet weer aan te roeren. Deed hij dit toch, dan zou men hem als een ‘twistmaker’ beschouwen. De classis had immers uitgesproken, dat dergelijke huwelijken in Gods Woord niet verboden waren.

Een andere bezwaarde broeder had ds Doorn van Deventer nog om inlichtingen gevraagd over de wettigheid van de doop, door ouderling Wormser bediend. En had-volgens Wormser - als antwoord gekregen: Houd die doop voor onwettig of voor geen doop. Zulke kinderen moesten overgedoopt worden! Furieus reageerde Wormser met te zeggen, dat de doop door een anti-christelijke priester bediend dus hoger aangeslagen moest worden, dan het dopen door een *wettig ouderling*. En ds Doorn moest wel bedenken, dat ook zijn bedienen van de doop niets zou betekenen, als hij niet tevens ouderling was, want de ‘kracht van het ambt van predikant ligt in het ouderlingschap’.

En teruggrijpend in de geschiedenis van de oud-christelijke kerk vervolgde hij: In de tijd van de apostelen werd de bediening van de sacramenten ver beneden de verkondiging van het Woord gesteld en zelfs door diakenen en lidmaten verricht. Dit heeft men in latere tijd ‘omgekeerd’. Men is toen veel meer waarde gaan hechten aan de prediking van het Woord dan aan de bediening van de sacramenten.

Ook merkte Wormser nog op, dat ds Doorn in zijn uitgebreid schrijven zich niet éénmaal op Gods Woord beriep, maar alleen op de Formulieren van enigheid en de liturgie. De broeders lidmaten betuigden met de gegeven inlichtingen voldaan te zijn en verlieten de vergadering.

In de notulen werd ook nog herinnerd aan de gemeente-avond van zondag 25 april '69, waarin al de aanwezige lidmaten van de gemeente - op 3 na - zich hadden verklaard vóór de bediening van de sacramenten ‘in ons midden’ door ouderlingen. Een week later had ouderling Wormser dan ook

het *Avondmaal* bediend. Toen is ook besloten, dat voortaan de bediening van het Avondmaal zou plaats vinden op de eerste zondag van elke maand.[8.] Wormser bevestigde nu ook de nieuwe ambtsdragers 'met oplegging der handen'. Hij had in zijn kring gezegevierd op alle fronten.

Als we hierbij enige kritische opmerkingen mogen maken, dan moeten we zeggen, dat de tijd van de eerste Christengemeente en van het toen nog niet genoeg georganiseerd kerkelijk leven niet normatief en maatgevend is. Bovendien wordt in het N. Testament de sacramentsbediening niet gesteld beneden de bediening van het Woord, maar nauw daarmee verbonden als bevestiging, als onderstreping van het Woord. Wormser devalueert de sacramentsbediening om zo zijn eigen indringen in deze dienst goed te praten. Dat de gemeente zich ervoor verklaard had, dat Wormser zou dopen en het Avondmaal bedienen, zegt niets. Die gemeente werd teveel door hemzelf overheerst.

Dat de samenkomsten van Van Houte aantrekkingskracht uitoefenden op leden van Wormsers gemeente, blijkt ook uit de notulen van 11 februari 1870: Zij die belijdenis hadden afgelegd bij de evangelist Van Houte werden niet langer als leden van de gemeente beschouwd.

De aanhang van de groep-Van Houte groeide, die van Wormsers alleenstaande gemeente liep terug. Blijkbaar voelden niet weinigen van zijn gemeente zich aangetrokken tot de gevoelvolle prediking van de jonge, vurige evangelist Van Houte. Nog meer verloop ontstond, toen deze het huis aankocht aan de Grotestraat te Nijverdal, waarin het hoofd van de school te Noetsele, Fransen, had gewoond, en dat verbouwde tot kerk.[9.]'

In 1875 besloot de kerkeraad Wormser - omdat het hem te zwaar werd - zo spoedig mogelijk te ontheffen van zijn taak de prediking te verzorgen, maar wel 'op ons *vrij* standpunt te blijven staan, waarop de gemeente gestaan heeft van haar eerste vorming af'. Dat wilde dus zeggen: geen aparte kerkenorde, zich vrijblijvend opstellen t.o.v. besluiten van classis of synode, en een ouderling de bevoegdheid toekennen om de sacramenten te bedienen. Mocht er later behoefte aan vereniging met de Chr. Geref. kerk, zoals de Afgescheiden kerk vanaf 1869 heette, worden gevoeld, dan kon die vereniging wel worden gezocht, maar niet dan nadat er eerst een dominee was gekomen.[10.]

Maar ja, een eigen dominee, hoe zou men die ooit kunnen betalen? Zelfs al zou de toelage van 'juffr. Weenink', de weduwe van de overleden predikant, met de helft worden verminderd, dan viel er nòg niet te denken aan het beroepen van een predikant als de gemeenteleden hun 'maandelijkse bijdrage' niet tot het 'driedubbele bedrag' optrokken. De wed. Weenink was wel genegen een winkeltje te beginnen.[11.] We merken hierbij op, dat de positie van predikantsweduwen en -wezen in die dagen bedroevend slecht was.

In *maart* '76 handelde de kerkeraad weer over de 'voorgenomen' vereniging met de Chr. Geref. kerk; mocht deze tot stand komen, dan kwam er tenminste enig uitzicht om financiële hulp te krijgen voor het onderhoud van de weduwe Weenink met haar kinderen. In dat geval kon men er serieus over

denken een eigen dominee te beroepen.[12.]

In mei van hetzelfde jaar (18767 handelde de kerkeraad weer over een eventuele vereniging met de Chr. Gereformeerden. Men zou daarover eens gaan praten met *ds R.M. Polman* van Almelo. De zaak leefde dus wel. En zie, op de *classisvergadering* van *12 juli '76* keerde de buiten het kerkverband staande Afgescheiden gemeente van Hellendoorn (Nijverdal) terug in de schoot van de Chr. Afgesch. kerk (nu Chr. Geref. kerken).

Nu kon de kerkeraad plannen maken om een predikant te beroepen. Bij de bespreking daarover was in de kerkeraad van september 1876 ook aanwezig een in Amerika geordend predikant, niemand minder dan de 29-jarige *Andries Wormser*, die toen in Nijverdal bij zijn vader verbleef.[13.]

Men zou bij ds Scheps van Deventer - classicaal correspondent - erop aandringen om haast te maken met de regeling van de financiële ondersteuning van de wed. Weenink. En de (Amerikaanse) ds Wormser had gezegd pas te kunnen antwoorden op de vraag of hij een beroep naar de gemeente van Hellendoorn zou aannemen, als dit beroep ook werkelijk was uitgebracht.

Opeens nam de zaak echter een zeer verrassende *wending*. Al in september '76 ging het gerucht, dat de evangelist *Jacob van Houte* met zijn groep tot de Chr. Geref. kerk wilde overgaan. Er zat inderdaad waarheid in. Een jaar later (1877) werd hij op de classis geëxamineerd en volgens art. 8 van de kerkenorde toegelaten tot het ambt van predikant in de Chr. Geref. kerk. De weduwe Weenink zou bovendien voortaan van het predikantsweduwenfonds financiële steun ontvangen.

Het grootste deel van de gemeente van Van Houte was bereid om hem te volgen, en op *16 december 1877* kwam de fusie met de Chr. Geref. gemeente van Hellendoorn-Nijverdal in principe tot stand.

In zijn al enige malen genoemde herdenkingsrede (1936) gaf J. van der Wal deze zaak als volgt weer: ‘In de zomer van 1877 reisde de heer Van Houte naar Amsterdam om een zendingsbijeenkomst aldaar te bezoeken. In Kampen kreeg hij als medereiziger de professoren De Cock en Brummelkamp, die ook ter conferentie togen. Deze heren knoopten een gesprek aan met Van Houte en stelden hem voor zich te laten examineren als predikant op art. 8, echter onder voorwaarde, dat zijn gemeente zich dan zou verenigen met de Chr. Geref. kerk te Nijverdal (zo was toen de Afgescheiden kerk komen te heten). Dit werd door de heer Van Houte aangenomen’. Tot zover Van der Wal.

Om precies te zijn laten we nu de notulen van de vergadering der *classis Holten* van 5 september 1877 spreken. Ds Diephuis van Rijssen was praeses, ds Van Apeldoorn van Holten scriba. Van de 9 classisgemeenten waren de volgende afgevaardigden aanwezig:

Voor Almelo - de ouderlingen G.J. Smith en Hammink
Voor Borne - oud. Abbink
Voor Deventer - ds Scheps en oud. J.H. van den Bovenkamp
Voor Enschede - ds Graansma en oud. W. Lazonder
Voor Enter - de oudl. J. ten Bosch en J. ter Horst[14.]

Voor Holten - ds Van Apeldoorn en oud. J.W. Stam
Voor Rijssen - ds Diephuis en oud. H. Keykes
Voor Vriezenveen - de oudl. J. Nijland en J. Pereboom
Voor Hellendoorn - oud. H. Bossink en diaken A. Zwiers

Ook was verschenen *J. van Houte*, 'Leeraar der Zendingsgemeente te Nijverdal om zich te onderwerpen aan een onderzoek in de Gereformeerde leer'. Om na zijn eventueel slagen opgenomen te worden in de kring van predikanten der Chr. Geref. kerk.

Namens de provincie Overijssel waren present de deputaten:
ds Bavinck van Kampen
ds Te Bokkel van Ommen
ds Gispen van Zwolle.

De praeses stelde voor dadelijk tot onderzoek van Van Houte over te gaan, maar daartegen hadden enkele classisleden toch bezwaar. Ze wilden graag eerst weten, hoe de zaak-Van Houte zo ineens kant en klaar op het agendum was gekomen, terwijl ze toch nog nooit op een classisvergadering was behandeld. Deze vraag leidde een langdurige discussie in. Vooral ds Gispen en ds Scheps gaven breedvoerig inlichtingen, die hoofdzakelijk op het volgende neerkwamen:

Van Houte met zijn gemeente 'het onkerkelijke leven moede' en overtuigd van het bijbels standpunt van de Chr. Geref. kerk 'kon de drang des harten naar vereniging met die kerk niet langer weerstand bieden. Vreemdeling als hij was in onze kerkelijke organisatie, meende hij niet beter te kunnen doen dan zich te vervoegen bij enige leraren der *classis Holten*. Dezen, het geheel buitengewone inziende, raadden de heer Van Houte zich bij de synodale commissie te vervoegen, die hem op haar beurt naar de Provinciale vergadering van Overijssel verwees.

Deze vergadering gaf aan Van Houte de raad zich voor alle dingen in verbinding te stellen met de kerkeraad der reeds bestaande gemeente te *Nijverdal*, en verleende verder de classis volmacht om, bijgestaan door deputaten, hem te onderzoeken, en na voldoend examen als predikant van de Chr. Geref. kerk op te nemen.

Van Houte had met de kerkeraad van de Chr. Geref. gem. te Nijverdal gesproken, maar dit had niet tot een resultaat geleid. Nu wendde hij zich overeenkomstig het advies van de Provinciale vergadering tot de classis en daarom was hij dus nu hier present. De hele vergadering 'het buitengewone geval in aanmerking nemende', kon nu in de zaak berusten en men besloot onmiddellijk met het onderzoek te beginnen.

Van Houte werd binnengeroepen en door ds Te Bokkel en anderen in de leer van de Gereformeerde kerk geëxamineerd. De uitslag was, dat zijn rechtzinnigheid en kennis voldoende werden bevonden en dat hij met algemene stemmen werd toegelaten.[15.] Ds. Van Houte trad nu op als predikant. Maar hij bleef nog geen 2 maanden in de verenigde gemeente: hij ontving al dadelijk een beroep naar *Almelo*, dat hij aannam. Met 35 van de 62 stemmen beriep de gemeente van Hellendoorn-Nijverdal nu *ds J. Slager* van

Vroomshoop, die van 1878-1908, bijna 30 jaar lang, de gemeente van Nijverdal heeft gediend.

En hoe is het met de ‘vader’ van de Afgescheiden kerk in Hellendoorn-Nijverdal, met Hendrik Wormser, verder gegaan? Hij is in 1884 naar Leiden vertrokken en daar op 25 maart '87 overleden. In 1893 is hij herbegraven in Hellendoorn. Strikt genomen valt de inhoud van de laatste bladzijden buiten het bestek van onze studie, dat niet verder reikt dan ± 1870. Maar omdat in 1869 Wormser met de zijnen buiten het kerkverband waren komen te staan en er op wonderlijke wijze weer in terugkwamen, hebben we gemeend de beschrijving van deze gelukkige ontwikkeling niet achterwege te mogen laten.

Eindnoten:

1. Boekzaal der geleerde Wereld 1858 I, 670.
2. Zijn moeder heette Hendryka Sluiter, die op 16 augustus 1813 is overleden.
3. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, II 113, 115.
4. In 1835 b.v. de echtparen Hendrik Mensink-Hermina Fokkert wonende te Noetsele, Berend Keizer-Geesje Teeselink te Marle, Arend Tysselink-Hendrina Plasman te Noetsele. En in 1836 nog Frerik Staman-Jenneken Baron. In 1837 betaalden sommige Afgescheidenen nog hun plaatsengeld in de hervormde kerk!
5. Ds Marchal van Hellendoorn was zo vriendelijk ons het raadplegen van deze bronnen mogelijk te maken. Ook geldt onze dank mevr. F.C. Hekkert te Hellendoorn.
6. Bos III, 174.
7. Het schrijven is gedateerd 30 juli 1835. In de weergave van dit schrijven hebben we soms ter verduidelijking enige woorden tussen haakjes erbij geplaatst.
8. De heer G. Stokvis te Nijverdal is ons zeer terwille geweest bij ons raadplegen van deze bronnen.
9. Jan Lubbers overleed 30 april 1837.
10. Roeloef op den Dries
    Hendrik Jan Weghorst
    Hendrikus Hulsman
    Mannes Nijhuis
    Berend Keizer
    Gerrit Jan Immink
    Hendrikus Kiek in 't Veld
    Willemina Kiek in 't Veld
    Hendrikus Lankheet
    Berend Timmerman
    Gerrit Jan Fijnewever
    Antonie Pyffers
    Hendrik Mensink
    Jan Plaggemars
    Jan Mensink
    Hendrik Teselink
    Arend Teselink
    Hendrik Wormser
11. A. van der Linde, *Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk* te Hellendoorn, I, 11 (gestencild).
12. Vonnis 13 juni 1837.

13. A. van der Linde, a.w., 12.
14. Het was gedateerd 5 juni 1839 (De Reformatie, Tijdschrift voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, deel VI 1839, 9-26).
15. De Reformatie 1839, 82-105. ‘Over het beroepen van leeraars’.
16. Notulen kerkeraad 5 december 1839. Hierin wordt hij Gerrit Jan Seine genoemd. Hij was op 30 april 1814 in Den Ham geboren.
17. Zie A. van der Linde, *Geschiedenis Gereformeerde kerk Hellendoorn* II, 61.
    H.S. Lucas, *Dutch immigrant memoirs and related writings* II, 371-379 (Assen, 1955).
    A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 286.
18. Seine Bolks of Flierman, landbouwer, was een zoon van Albert Bolks of Flierman en Zwaantje Gerrits. Geertje Brouwer was een dochter van Gerrit Brouwer en Hendrika Brouwer.
19. Behalve de kerkeraadsleden waren het: J. Scholten, H. Kiek in 't Veld, J. Kroeze, H. Maatman, G. Nijenhuis, G.J. Immink, A. Teeselink, H. Kroeze en G.J. Fienewever.
20. Jenneken Maatman is in 1841 getrouwd met Gerrit Nijenhuis, Femia Mollink was getrouwd met G.J. Bloemendaal en Berendina Koppelman trouwde in 1841 met Gerrit Jan Fijnewever.
21. Notulen kerkeraad 30 januari 1840.
22. Jan Bosch, voerman, was in 1832 op 39-jarige leeftijd getrouwd met de 23-jarige Gezina Bolks uit Den Ham. Hij emigreerde in 1846 met vrouw en 3 kinderen naar Amerika (Michigan).
23. Evert Antonie Dangremond was in 1829 getrouwd met de 19-jarige Maria van Elburg.
24. Provinciale vergadering 18 mei 1841.
25. De geïnteresseerde lezer kan meer details vinden in A. v.d. Linde, *Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Hellendoorn* pag. 52-57 en in A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 287. En niet te vergeten in de kerkeraadsnotulen.
26. Notulen kerkeraad 26 maart 1840.
27. Notulen kerkeraad 24 maart 1841.
28. Notulen kerkeraad 23 november 1841.
29. A. van der Linde II, 49.
1. Notulen kerkeraad 21 april, 2 en 30 juni 1842.
2.

In het dorp

M. Roelofs
F. Staman
A. Pijffers
H.J. Lankheet
M. Kok
S. Bolks

Nijverdal

M. Bos
H. Wormser
L. Slotman
H. Teeselink

Elen

B. Imhof
H. Lankheet
B. Timmerman
J. Scholten
J. Kroeze
G.J. Fijnwever
D.J. Agteresch
Maria Klumpers
H. Poorten

Op den Twilhaar

D. Poelakker
H. ter Hulsen
J. Schipper
E. Katerman

H. Beltman
W. Hoekje

Notter

F.D. Jansen, de vrouw
G.J. Kollen
M.H. Slotman
J. Scholten

Marle

G.J. Soepenberg
J. Pazie
H.D. Kiek in 't Veld
H. Pakhuis
G.J. Bloemendal
Jan Schuurman
H.D. Maatman
H. Klumpers
J. Schoppink
B. Wieldraaijer
J. Lohuis
G.J. Peters
B. Keizer
M. Nijhuis

Noetsele

Teeselink op Koersen
H. Teeselink of Keizer
A. Teeselink of Plasman
G. Nijkerk
G.H. Veldhuis
J. Plaggemars
J. Mensink
H.D. Teeselink te Noetsele
H. Hoekje
H. Mensink
H. Kleinheksel

Egede

E. Plaggemars
G. Schoten ‘en de vrouwen van de Ploers’

3. Notulen kerkeraad 24 februari 1842.
4. Idem 19 mei 1842.
5. Idem 8 september 1842.
6. Idem 7 april '42.
7. Idem 22 september 1842.
8. Idem 25 augustus 1842.
9. Idem 1 december 1842.
10. A. van der Linde, *Geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Hellendoorn I*, 63.
11. Notulen kerkeraad 17 november 1842 en 1 december 1842.
12. A. van der Linde I,a.w. 72.
13. Maar aan het eind van het jaar (1843) deelde hij mee het voor dit bedrag niet langer te kunnen doen. Voor *ƒ* 70,- zou het nog gaan. Het werd *ƒ* 67,50. Vgl. A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 200.
14. De kerkeraadsleden waren H. Wormser, B. Timmerman, H. Mensink, D.J. Agteresch, S. Bolks, H. Lankheet en G. Nijhuis.

15. A. van der Linde II, a.w. 19-33. Een afschrift van het stuk is te vinden in het archief van de Gereformeerde kerk te Nijverdal.
16. A. Ponsteen, *Van Noetsele tot Nijverdal*, 288 (Enschede 1973).
17. Notulen kerkeraad 3 december 1844.
18. Aluds P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika* 1846-1847, 124 (Leiden 1977).
19. Hij was een zoon van molenaar Lankheet van Schuilenburg.
20. Stokvis, a.w. 125-126.
21. A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 292, 293 (1970).
22. A. van der Linde, a.w. II, 49.
23. A. van der Linde, a.w. II, 51-57.
24. A. van der Linde, a.w. 42.
25. A. van der Linde, a.w. 51. A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 295.

1. De nieuwe eigenaar liet boven de deeldeuren een steen plaatsen met het jaartal 1847 (A. Ponsteen, *Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen*, 292).
2. P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, 90.
3. Magdalena Arends overleed op 22 maart 1854 als dochter van Jan Hendrik Arends en Hendrika Jurriens. Ze was geboren in Ambt-Ommen. Wormsers tweede vrouw Maria Arends, dochter van Jan Hendrik Arends en Aleid Bolk was ook in Ambt-Ommen geboren en stierf 9 april 1872 in Hellendoorn. Uit Wormsers eerste huwelijk zijn 9 kinderen geboren, uit zijn tweede 4. A. van der Linde, Gesch. Geref. Kerk Hellendoorn, I, 79, 80.
4. Karel was geboren 21 augustus 1856.
5. Op deze classisvergadering van 28 maart 1860 waren voor Hellendoorn aanwezig: H. Wormser, H. Scholten, H. Hoekjen en W. Gierveld. Holten had ds Weenink, J.W. Stam en H.J. Aanstoot gestuurd. Voor Deventer waren er ds J. Schuurman, B. Scherphof en H.J. van Stuivenberg, terwijl Enter vertegenwoordigd was door ds G. Brunemeyer en J.H. ten Bosch. Namens Vriezenveen was alleen J. Nijland gekomen.

1. In de notulen van de Afgescheiden classis Ommen van 16 maart 1842 wordt meegedeeld, dat er een bedankbrief voor ontvangen ondersteuning is binnengekomen van ds Ed. Panchaud te Brussel en P. Bähler te Mons in Henegouwen ‘terwijl de Leeraar Bähler zich zelve blijft aanbevelen, omdat hij in eene gemeente woont, waar hij geene ondersteuning geniet, als zijnde daartoe onbemiddeld. Zijn standplaats was echter zeer gewichtig, omdat hij in eene landstreek verkeerde waar bijna alles de knieën boog voor die Gods vereering, die zich zelve een zichtbaren God en Christus vormt en welke door den Paus van Rome geboden en voorgestaan wordt’.
2. Bovenstaande gegevens over Pierre Benjamin Bähler hebben we grotendeels te danken aan drs H.H. van der Laan te Oostzaan, die nog een studie over P.B. Bähler hoopt te publiceren onder de titel: Een wonderlijk hovenier in 's Heren wijngaard. Pierre Benjamin Bähler (1807-1882).
3. S. Sijpkens stond van 16 april 1851-28 mei 1854 in Meppel. Zijn opvolger W.J. Wijenberg van 3 februari 1856-20 februari 1859.
4. C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, deel IV, 461.
5. Notulen kerkeraad Meppel 20 januari 1857.
6. De hierboven genoemde gegevens uit de Meppeler notulen hebben we te danken aan drs S.J.Th. Homan te Tolbert (Gr.).
7. Notulen kerkeraad Hellendoorn 14 april 1858.
8. Idem 11 mei 1858.
9. Notulen kerkeraad 30 juni 1858.
10. Idem 7 juli 1858.
11. Idem 19 juli 1858.
12. Notulen classis Holten 12 augustus 1858.
13. Notulen kerkeraad 18 augustus en 2 september 1858.
14. Petrus vermaant de ouderlingen, dat zij de kudde van God behoorlijk weiden en belooft hun als loon de kroon der heerlijkheid.
15. Notulen kerkeraad 12 september 1859.
16. Idem 18 oktober 1859.
17. Idem 18 december 1859.
18. Idem 8 december 1859.
19. Idem 20 februari 1860.
20. Idem 26 maart 1860.
21. Van 11 september 1859-10 november 1861. Men zie voor hem ook het hoofdstuk over Deventer.

1. Notulen kerkeraad 20 juli 1863.

2. Idem 12 januari 1864.
3. Met Hand. 20:24.
4. Notulen kerkeraad 7 november 1865.
5. Idem 25 oktober 1864.
6. Idem 16 oktober 1866.
7. Notulen classis Holten 18 oktober '66.
8. Hij was in Deventer geboren als zoon van Albert Weenink en Hendrika Gezina Lijsen.
9. De Bazuin 7 december 1866.
1. Notulen kerkeraad 6 maart 1838.
2. Notulen classis Ommen 15 juli 1848.
3. Notulen classis 31 maart 1869.
4. We raadpleegden een getypt exemplaar (9 pagina's), te vinden in de bibliotheek van de Theologische Hogeschool te Kampen (Oudestraat).
5. Notulen kerkeraad 24 november 1868.
6. Idem 25 november 1868.
7. Idem 25 februari 1869.
8. Idem 13 mei 1869.
9. A. Ponsteen, *Het kerkdorp in vroeger eeuwen*, 294.
10. Notulen kerkeraad 29 september 1875.
11. Idem 11 november 1875 en 13 januari '76.
12. Idem 9 maart 1876.
13. Notulen kerkeraad 3 augustus 1876.
14. Idem 6 september 1876.
15. Notulen kerkeraad 24 januari 1878. Niet allen maakten met Van Houte het overstapje. Ze bleven doorgaan in de geest van ds Witteveen. Hun voorganger werd de heer Zubli, die in mei 1881 uit Ermelo overkwam (herdenkingsrede J. van der Wal).

II *Deventer*

A. Tot ± 1840

Deventer is de oudste stad van Overijssel. Door de gunstige ligging aan de Ussel ontwikkelde de plaats zich al in de middeleeuwen tot een handelscentrum, waarvan de glorietijd viel in de 14e en 15e eeuw (Hanzestad!). Ook nog wel in de 16e eeuw, toen Deventer na Antwerpen en Amsterdam de derde grote koopstad van de Nederlanden heette. Maar in de 17e en vooral in de 18e eeuw zakte Deventer af tot een stil provinciestadje. Daarna ging het opnieuw excelsior en ± 1820 had het inwonertal weer hetzelfde peil bereikt als omstreeks 1500, namelijk 11.000.

Wie nu door de nauwe straten en over de pleinen van de oude binnenstad

dwaalt, met haar goed geconserveerd middeleeuws stratenplan, ontdekt veel fraaie en merkwaardige gebouwen, getuigend van vroegere grootheid. Om slechts enkele voorbeelden te geven: De middeleeuwse *Grote* of *St. Lebuïnuskerk*. De 17e-eeuwse torenbekroning (1613) wordt gevormd door een op 8 zuilen rustend koepeldak. Wanneer we bij die kerk komen, laten we nooit na om omhoog te kijken, naar de toren. Want vanaf de eerste keer dat we ze ontdekten, werden we getroffen door de vier in het latijn gestelde raadgevingen, duidelijk leesbaar geplaatst boven aan de toren, om en om aan 4 van de acht zijkanten. Het zijn de opwekkingen *Fide Deo* (vertrouw op God), *Vigila* (wees waakzaam), *Consule* (wees bedachtzaam) en *Fortis age* (wees sterk). Schone woorden! Ze zijn waarschijnlijk gekozen door de rector van de latijnse school Gualtherus Sylvanus (Wolter Woltersz 1573-1631). Hij was in de periode, dat de koepel op de toren gebouwd werd, als rector zeer actief, namelijk in de jaren 1603-'19. De vier spreuken ademen een duidelijk bijbelse geest.[1] En zullen zeker naar de zin geweest zijn van *ds Jacobus Revius*, die vanaf 1614 hervormd predikant in zijn geboortestad Deventer was.

Ook diep uit de middeleeuwen daterend is de *Bergkerk* of *St. Nicolaaskerk*, staande op de plek (heuvel) waar we waarschijnlijk het begin van Deventer moeten zoeken. We noemen ook nog de *Broerenkerk*, behorend bij een in 1335 gesticht Minderbroedersklooster.

Was Deventer in de late middeleeuwen een economisch centrum, nog lang daarna nam het ook op onderwijs- en cultureel gebied een belangrijke plaats in. Geen wonder dat de stad kan bogen op mannen, van wie de namen nu nog een goede klank hebben. Laten we enkele daarvan uit vroegere tijden noemen.

1 *Geert Groote* (1340-'84), geboren in Deventer en daar - 43 jaar oud - overleden aan de pest. Hij staat aan het begin van de geestelijke beweging, die de Moderne Devotie wordt genoemd en die o.a. in de Usselstreek zo heeft gebloeid.
2 *Alexander Hegius* (1433-'99), rector van de Latijnse school en leermeester van Agricola en Erasmus.
3 En niet te vergeten *Jacobus Revius* (1586-1658), geboren in Deventer als zoon van een burgemeester, en in die stad vanaf 1614 enkele tientallen jaren predikant. Hij was ook een bekend dichter en geschiedschrijver en is in Leiden overleden als medewerker (revisor) aan de Statenvertaling. Voor de oprichting van het *Athenaeum Illustre*, dat in 1630 tot stand kwam, heeft hij zich erg ingespannen. Bij de herdenking van zijn 450e geboortejaar is in 1936 in een zijmuur in de Grote kerk te zijner ere een gedenksteen aangebracht.
4 Tenslotte wijzen we nog op *Gerard Terborch* (1618-'81), portret- en genrestukkenschilder. Vele van zijn meesterwerken zijn tot stand gekomen in Deventer, waar hij ook is overleden.

Wanneer we nu onze aandacht op het kerkelijk leven richten, dan constate-

ren we, dat omstreeks 1840 Deventer 14.000 inwoners telde, kerkelijk als volgt verdeeld:

10.000 hervormden
3.000 rooms-katholieken
500 evangelisch-luthersen
280 israëlieten
150 doopsgezinden

Een Afgescheiden gemeente bestond er in Deventer in 1837 al wel, maar ze was bijzonder klein.

De hervormde gemeente van Deventer, die de Grote kerk en de Bergkerk tot haar beschikking had, werd in 1840 gediend door 4 predikanten (hun Deventer dienstjaren zetten we er achter):

Philip Christiaan Molhuysen 1819-'55
Jan Adolph Anspach 1831-'69
Hendrik Johannes van Rijndorp 1831-'53†
Adrianus Verwijs 1820-'44†

Over ieder van hen hier enkele bijzonderheden.

Philip Christiaan Molhuysen (1793-1865) was de oudste in dienstjaren. In 1819 vanuit Vught naar Deventer gekomen, zou hij de gemeente aldaar meer dan 35 jaar als predikant dienen, tot hij in januari 1855 eervol emeritaat ontving. Op zijn oude dag vertrok hij nog naar Kampen (1860), waar hij door de raad van Kampen tot archivaris was benoemd, een functie waarin hij tot zijn dood in 1865 werkzaam is geweest.

Van hem is gezegd: ‘Hij was een geliefd prediker en vooral een zeer gewaardeerd zielzorger. In het godsdienstige was hij gematigd orthodox; hij was echter zeer verdraagzaam en *een warm voorstander van het vrije wetenschappelijk onderzoek*, maar afkering van de moderne richting, waarin hij te veel aprioristische negatie vond’.[2.] De door ons gecursiveerde woorden wijzen erop, dat de kleur van zijn prediking zeker niet die van de Afscheiding was. Zijn pastorie stond tussen de nu afgebroken Stallen en de Houtmarkt.[3.]

Jan Adolph Anspach (1803-'85). Hij kwam in 1831 vanuit Zalk naar Deventer. Op 1 oktober '69 kreeg hij emeritaat en bleef tot zijn dood in de IJsselstad wonen. In 1829 was hij in Amsterdam getrouwd met Johanna Judith ter Haar, zuster van de Utrechtse theoloog Bernard ter Haar. Deze laatste heeft Anspachs dissertatie over Paulus' rede op de Areopagus uitgegeven samen met een *Welkomstlied op Zalk*, de eerste gemeente van Anspach. De pastorie stond in de Polstraat, die uitloopt op het kerkhof bij de Lebuïnuskerk en vroeger een deftige straat in het hart van de binnenstad was.

De derde Deventer predikant was *Hendrik Johannes van Rijndorp*, een vrijgezel. Met zijn dienstbode Hermina Bosch woonde hij in een huis op de Brink. In februari 1853 overleed hij op bijna 53-jarige leeftijd, na ruim 21 jaar als predikant in Deventer te hebben gestaan. Van hem is getuigd, dat hij met zijn collega's ‘in den geest der liefde en des vredes heeft gearbeid’.[4.]

Tenslotte *Adriaan Verwijs*, in 1820 vanuit Dokkum naar Deventer overgekomen. Bij hem zullen we ook wat langer stilstaan, omdat zijn opvattingen in de hervormde kerk van Deventer de heersende waren geworden. Toen hij op 1 december 1844 plotseling overleed, was hij ruim 56 jaar oud. Hij woonde toen met zijn 10 jaar jongere vrouw Trijntje Fokkema (uit Dokkum afkomstig) en drie nog jonge kinderen, plus twee dienstmeisjes in de Polstraat.[5.] Al geruime tijd had zijn gezondheid te wensen overgelaten.

Zijn preektrant is na zijn overlijden als volgt getypeerd: Hij 'bouwde zijn prediking niet op menschelijke leerstellingen en bepalingen, maar op het eeuwig blijvende Woord van God'.[6.] Deze woorden duiden er wel op, dat hij van de Afscheiding niets moest hebben, die zich juist orienteerde op de officiële belijdenisgeschriften van de kerk.

Over zijn godsdienstige 'ligging' zijn we trouwens goed ingelicht. Af en toe zocht hij zijn vroegere gemeente Dokkum en zijn speciale vrienden daar op, o.a. ds P.A.C. Hugenholtz. In 1836 - het jaar waarin de Afscheiding in het land op vele plaatsen om zich heen greep - was hij nog eens als gast in een vergadering van de ring Dokkum aanwezig. Op 10 augustus 1836 hield hij daarin een lezing met als titel: *De strekking der godsdienstige woelingen, die in deze dagen ons Vaderland oplevert*. De Afscheiding was inmiddels in een aantal gemeenten in de classis Dokkum een feit geworden. Weliswaar nog niet in Dokkum zelf, maar wel in enige omliggende gemeenten. Van deze lezing heeft de scriba van de ring Dokkum, *ds François Bekius* van Dantumawoude, in de notulen een zeer uitvoerig verslag opgetekend, zoals hij dit trouwens van bijna elke voordracht deed. Ds Verwijs verdeelde zijn verhandeling in 3 punten:

1. Van welke grondbeginselen zoeken ons de woelingen onzer dagen weer af te trekken?
2. Is er reden om ons door de woelingen van die beginselen te laten aftrekken?
3. Wat moeten dan de woelingen onzer dagen uitwerken bij de Leraars en voorgangers onzer kerk?

Wat het eerste punt betreft, in de strijd tussen de aanhangers van 'oud en nieuw licht', waren de laatsten aan de winnende hand. In het Hervormd kerkgenootschap waren heel andere denkwijzen ontstaan en dat 'nieuwe licht, vóór 30 jaren of iets vroeger in ons Vaderland opgegaan, zag men voorspoedig klimmen'. Daarvoor week alle oudere manier van denken en leven. 'Zekere grondbeginselen werden heersende, van wier juistheid en gewicht alle denkende mensen zich overtuigd hielden'. Men meende nu, dat het 'oude licht' wel ras zou doven en dat men zich onder het reine, heldere, liefelijke evangelie zou verenigen en verheugen. Maar men had toch mis gedacht.

Verwijs haalt dan uit naar de Afgescheidenen: 'de woelgeesten onzer dagen, die zich wanen alleen in het bezit der waarheid te zijn, als onfeilbare keurmeesters van al wat Christendom en vroomheid is'.

De protestantse Christenheid moet vooral vasthouden aan wat ze als haar

onbetwistbaar eigendom heeft leren kennen:

a. onbelemmerd en onbevooroordeeld onderzoek van de H. Schrift.
b. een bescheiden, redelijke en onbekrompen denkwijze van God en al het bovenzinnelijke.
c. verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, gegrond op respect voor ieders overtuiging.

Wat dit onbevooroordeeld onderzoek van de bijbel aangaat, één van de 'grondzuilen' van de protestantse kerk is het niet door een mens gebonden zijn (zie art. 7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis).

Men zou handhaving van dit beginsel verwacht mogen hebben. Maar er ontstonden al spoedig partijen als Calvinisten, Lutheranen enz. Men begon met zijn belijdenis in het hoofd en bij de hand, de Schrift te onderzoeken om er juist dat in te vinden, wat in die belijdenis was vastgesteld, terwijl men alle andersdenkenden als ketters ging beschouwen. Heel erg werd dit bij de hervormden in ons vaderland sedert de *Dordtse Synode*!

Langer dan een eeuw zwoer men bij de door haar vastgestelde 'geloofsregels'. Dit werd anders door het werk van *Ernesti* en andere grote mannen. (Ernesti was professor in Leipzig, die voor de uitlegging van de bijbel de filologische methode toepaste). Weliswaar daalde de achting voor de grote hervormers niet, want ze hadden volgens hùn inzicht voor de waarheid gestreden, maar hun gezag ging verloren. De laatste 30 à 40 jaren werd de predikanten ingescherpt de bijbel grondig te onderzoeken 'met vergeting van alle vorige mening en terzijdestelling van alle bepalingen van mensen'. En van dit grondbeginsel willen de woelingen van de laatste tijd ons nu aftrekken.[7.] Dit waren dus de vier hervormde predikanten, die in Deventer de Afscheiding hebben beleefd. Nu ja 'beleefd', er viel op dit punt niet veel te beleven, want het begin van de Afscheiding stelde in Deventer nauwelijks iets voor. Terloops merken we hier nog op, dat getalsmatig ook de Doleantie (1886) in Deventer weinig betekend heeft en dat de hervormde kerk overwegend vrijzinnig was geworden. En die lijn is in onze eeuw doorgegaan, want bij de volkstelling van 1957 bleek Deventer zelfs de meest onkerkelijke stad van Overijssel te zijn.

De eerste jaren 1836-'40

Over het begin van de Afscheiding in Deventer zijn slechts weinig gegevens voorhanden. W. Roozenbeek, archivaris van de gemeente, was zo vriendelijk ons het raadplegen van belangrijke stukken uit het archief te vergemakkelijken. Het oudste, bewaard gebleven notulenboek van de kerkeraad begint pas met *juni 1844*. Dat is dus niet zo vroeg. Van vele Afgescheiden gemeenten in het land en in de provincie Overijssel beginnen de notulen eerder. Maar het begin in Deventer was ook heel erg zwak. Na een paar jaar (1838) deed zich zelfs al een kleine scheuring voor als gevolg van de opkomende troebelen met de Kruisgezinden, waarvan Deventer ook een vlaag meekreeg.

Uit een 'Voorrede' in het hierboven genoemde oudste notulenboek worden

we toch nog enige algemene bijzonderheden over de oorzaken van het ontstaan van de Afscheiding gewaar. Dit Woord vooraf is opgesteld door ds P.H. Eskes in zijn pastorie in de Groote Overstraat - de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente - en is gedateerd Deventer 23 oktober 1848. De schrijver begint zijn Voorrede met een zin waarvan de woorden ons uit het hart gegrepen zijn: 'Naardien dit Notulenboek van belang kan worden voor onze Nageslachten, ten einde daaruit de eerste oorsprong dezer Gemeente te kunnen ontwaren, zoo is het eene noodzakelijke pligt daarvan in de eerste plaats eenige melding te maken'.

Vervolgens wijst hij de noodzaak van de afscheiding van het hervormd kerkgenootschap aan, zoals dit in de inleiding van het eerste notulenboek van zo menige Afgescheiden gemeente gebeurt. Eskes formuleert het als volgt: in dat genootschap zijn 'de fondamenten onzer aloude Gereformeerde kerk in derzelver eerste beginselen aan het wankelen geraakt, voornamelijk door de verandering in het onderteekeningsformulier van jonge aankomende predikanten'.

Hij doelde hier op de opzettelijk aangebrachte dubbelzinnigheid; men kon ook lezen dat de ondertekening van de drie formuleren van enigheid gold *in zover* deze overeenkwamen met Gods Woord. Niet *omdat* ze in alles op Gods Woord waren gegrond, zoals vroeger de bedoeling ervan was geweest. En - aldus Eskes - zo was de mogelijkheid geschapen 'dat vele ontrouwe Leeraren in het Hervormd Kerkgenootschap inbreuk maakten op de eeuwige waarheden in die formulieren op grond van Gods onfeilbaar Woord vervat, en die nu (hunne) meeningen met Gods Woord wilden overeenbrengen, waardoor de kerk (van) lieverlede met zoodanige kettersche gevoelens als verloochening van de eeuwige generatie des Zoons, de godheid van Christus, de regtvaardigmaking des zondaars voor God alleen door het geloof in Christus, de noodzakelijkheid der wedergeboorte, bekeering enz., werd bedorven'.

De 'binding' aan de drie formuleren van enigheid was dus verdwenen. Ook werd de kerkelijke tucht nergens meer gehandhaafd, 'zoodat dan ook het H. Nachtmaal des Heeren verschrikkelijk werd ontheiligd, dewijl men aan de tafel toeliet alle degenen, die maar daarvan gebruik wilden maken, zonder op de leer en het onberispelijk leven der Ledematen meer te letten'.

Bovendien 'waren er ook in het begin der 19e eeuw *Evangelische Gezangen* ingevoerd, waarin eene algemeene genadeleer doorstraalt, en de *Psalmen Davids* van lieverlede in onbruik geraakten.

Maar ds. H. de Cock te Ulrum en ds. H.P. Scholte te Doeveren, Gendringen en Gansooyen verzetten zich 'tegen den plaats hebbenden Anti Christischen geest, bragten de dwalingen in 't licht, lieten na om de Evangelische Gezangen te laten zingen bij den Openbaren Godsdienst, waardoor zij zich de haat en afkeer der ontrouwe Leeraren op den hals haalden; zij werden eerst geschorst, daarna van hunne bediening afgezet. Dit was insgelijks het lot van andere getrouwe predikanten in ons Vaderland. De Koning der Kerk, de Heere Jezus Christus, evenwel maakte hen getrouw ... De Cock procla-

Handscrift van ds P.H. Eskes (1818-1851); van 1848-1850 predikant te Deventer.

meerde de Afscheiding bij Acte van 13 October 1834, stichtte overal Gemeenten in ons Vaderland, maar werd even als de Ledematen zelven hevig vervolgd, in gevangenissen gezet, voor de regtbanken tot boete en gevangenisstraf veroordeeld, hetwelk alles plaats vond op aanvrage der Haagsche Synode aan de Regering des Lands'.

Onder koning Willem II hielden de vervolgingen echter op. Omdat het in Deventer maar enige personen waren 'die van harten instemden met de gedane afscheiding van het zoogenaamd Hervormde Kerkbestuur, zoo konde er geene gemeente, als elders geschiedde, dadelijk gesticht worden, maar verbonden zich de afgescheidene broeders aan de naburige Gemeente *Twello*, alwaar broeder *Denekamp* in den jare 1840 met meerderheid van stemmen, volgens de Notulen aldaar aanwezig, is verkozen tot ouderling en *Hogenakker* tot diaken'.

We zijn nu ongeveer op de helft van de voorrede van ds Eskes gekomen en onderbreken diens relaas hier om uit andere bronnen wat meer gegevens uit de beginperiode naar voren te halen. We beginnen met enkele reacties op de Afscheiding van hervormde zijde.

Het Provinciaal kerkbestuur van Overijssel wekte via een vertrouwelijk schrijven van haar secretaris J.S. Wor, gedateerd 14 november 1835, het classicaal bestuur van Deventer op zich door de 'praetors' (voorzitters) van de ringen te laten informeren over eventuele conventikelen en woelingen van de Separatisten in de afzonderlijke gemeenten. Voor een beter overzicht geven we hier de hervormde gemeenten in de *ring* Deventer:

Bathmen
Colmschate
Deventer
Diepenveen
Holten
Markelo
Olst
Welsum
Wezepe

De praetor van deze ring, ds Ph.C. Molhuysen, antwoordde, dat er in het ressort van deze ring 'geen personen gevonden werden, die zich door de opzegging van hun lidmaatschap van de Hervormde kerk hebben afgescheiden' (22 februari 1836). Maar in 1837 bestond er in Deventer toch al een Afgescheiden gemeente, want op de Provinciale vergadering van 6 juli 1837 was ook Deventer vertegenwoordigd, idem op die van 18 november '37. Op deze laatste vergadering werd *Deventer* samen met *Rijssen* en *Hellendoorn* in één classis ingedeeld. Of deze classis ooit als zodanig heeft gefungeerd, wagen we te betwijfelen. Op de tumultueus verlopen Provinciale vergadering van 18 juni 1838 in Nieuwleusen liep het immers mis en ontstond een scheuring.

Eén van de oorzaken was de vervanging van de aloude Dordtse kerkenorde door die van Utrecht (1837). Maar er was meer. Uit de passage in één van de inleidende artikelen van de Utrechtse k.o. 'Allen die belijdenis des geloof s afleggen en dienovereenkomstig handelen, moeten met hun kinderen als lidmaten der gemeente

Christi beschouwd worden', trokken de opposanten de conclusie, dat dus allen voor 'wedergeboren' gehouden moesten wor-

den! De Cock c.s. vonden deze conclusie veel te ver gaan. Over de kinderen werd immers slechts gesproken volgens Gods *geopenbaarde* en niet volgens zijn *verborgen* wil.

Een andere beschuldiging van de opposanten was, dat door de verandering van de Dordtse kerkenorde 'de grond van Scheiding' was verloochend. Maar - was het antwoord - men had in de D.K.O. alleen die wijzigingen aangebracht, die door de tijdsomstandigheden noodzakelijk waren geworden.

Van hun kant probeerden de opposanten de tegen hen ingebrachte beschuldigingen, dat ze het dopen door Hoksbergen en het bevestigen van ambtsdragers door Schouwenberg in Zalk goedkeurden, als volgt goed te praten: Wie had het anders moeten doen? Ze hadden immers geen enkele dominee meer. Tijdens de discussie waren de emoties bij sommigen hoog opgelaaid. Vooral ouderling *A. de Ton* van *Deventer* werd driftig en gebruikte vele malen 'smadelijke uitdrukkingen'. Kortom, de bespreking ontaardde in 'een wanordelijk getwist'. Daarom sloot ds De Cock de discussie over deze zaken en stelde een ander punt aan de orde. Schouwenberg had zich beroepen op een gedrukte brief van *W.W. Smit*, waarin deze de gronden aangaf, waarop 'men een aanvankelijke scheuring wilde billijken'. Het schrijven was oorspronkelijk gericht aan ouderling *F.A. Kok* te Dwingeloo. Ook werd voorgelezen de door ds De Cock opgestelde weerlegging van deze brief. De broeders zagen dus de zaak van twee kanten belicht en moesten nu maar zelf oordelen.

Na de lezing van de beide stukken vroeg praeses De Cock aan de vergadering, of de broeders, die al met een scheuring begonnen waren, te bestraffen waren of niet. De grote meerderheid was vóór bestraffing.

Toen De Cock de uitslag van de stemming had meegedeeld, drong hij er nog éénmaal bij de 'afwijkende' broeders op aan om toch schuld te bekennen 'omtrent het verwerpen van de dienst van de Dienaren alsmede vanwege het indringen in het werk, door Gods ordinantie (alleen) den Dienaren des Woords opgedragen'. De beslissing was gevallen. Schouwenberg - die iets dergelijks wel had verwacht - stond nu op en las een al van te voren opgestelde verklaring voor, gedateerd Zwolle 18 juni 1838 en getekend door hemzelf en zijn mede-ambtsdragers in Zwolle, *H. van der Sluis, C.T. van Ommen* en *N. van Beek*.

Met deze 'afscheuringsverklaring' betuigden de afgevaardigden van *Kampen* (met uitzondering van ouderling *D. van Spijker*, die het al geruime tijd niet eens was met het optreden van zijn mede-ambtsdragers), van *Zalk en van Deventer*, ouderling *Jochem Kok* en diaken *Berend Nies* van *Mastenbroek*, en ouderling *Roelof Harink* van *Rouveen*, hun instemming. De in het ongelijk gestelden stonden op en verlieten 'tegen alle vermaning' de vergadering. De scheuring was een feit.

De Provinciale vergadering besloot nu eenparig om de ambtsdragers van *Zwolle, Kampen* (op Van Spijker na) en *Zalk* te schorsen en hun gemeenten op te wekken 'hen in die paden niet te volgen'. Als schorsingsgrond werd opgegeven, dat ze zich tegen alle kerkenordeningen van de Gereformeerde

kerken in hadden bezondigd door zonder ‘ordening’ te dopen en ambtsdragers te bevestigen.

Ook werden geschorst zij, die zich met *Hoksbergen* en *Schouwenberg* ‘verenigd’ hadden verklaard nl. *A. de Ton* en *J. Beugelink*, ouderlingen te Deventer, *Jochem Kok* en *Berend Nies* resp. ouderling en diaken te Mastenbroek, en ouderling *Roelof Harink* te Rouveen. De geschorsten zouden door een ‘commissie van vermaning’ nog worden bezocht en bij volharding in hun kwaad van hun ambt vervallen worden verklaard. Tien dagen later maakten de ‘weggelopen’ broeders een pril begin met een soort kerkverband.

Op deze vergadering - op 28 juni 1838 in Zwolle gehouden - waren aanwezig opzieners van de gemeente te *Zwolle, Deventer, Kampen, Hasselt, Zalk, Rouveen, Mastenbroek, Woerden, Linschoten* en *Hattem*, in totaal 10 kerken, waarvan 7 uit Overijssel. Ook Deventer was dus vertegenwoordigd.

De vergadering benoemde een commissie, die de heruitgave moest voorbereiden van de aloude Dordtse kerkenorde. De commissie bestond uit 4 leden:

A. de Ton, ouderling te Deventer
A. Flier, ouderling te Woerden
H. van der Sluis, ouderling te Zwolle
D. Hoksbergen, ouderling te Kampen.

De lezer ziet het, Albertus de Ton uit Deventer is er bij. De heruitgave is nog in hetzelfde jaar verschenen[8.] met een merkwaardige voorrede van het bovengenoemde viertal.[9.]

Mocht iemand bevreemd opmerken, dat die oude Dordtse kerkenorde ‘in zijn geheel en onveranderd’ niet meer te handhaven viel, dan luidde het antwoord van A. de Ton c.s.: ‘Wij geloven dat de Almagtige leeft, en dat het hem niet te wonderlijk is om de steden Juda's uit het stof te herbouwen, gelijk in de dagen onzer Vaderen, en dan zullen die Artikelen, welke thans als van zelve buiten werking zijn, wel weder gebruikt kunnen worden en te pas komen’.

Wie waren nu eigenlijk die Deventer ambtsdragers van het eerste uur? Over hen vonden we de volgende persoonsgegevens.

Volgens het volkstellingsregister van 1839 was *Albertus de Ton* toen (1840) een 37-jarige schipper, geboren in Zwartsluis en getrouwd met de 32-jarige *Johanna Maria Speek* (geboren te Zwolle).[10.]

De 46-jarige *Jan Beugelink*, geboren te Meppel, was schilder van beroep en getrouwd met de eveneens 46-jarige *Catrina Stooter* (ook in Meppel geboren). Het gezin telde 3 kinderen en woonde in Deventer in de Rijkmanstraat.[11.]

In Deventer is kort na het begin van de breuk (1838) *een officiële Kruisgemeente* ontstaan. De Ton en Beugelink hadden hun aanhangers en die maakten het grootste deel van de gemeente uit. Het blijkt uit een (ongedateerde) brief door *M. Hassink (Assink?)* kort na de scheuring (1838) geschreven aan de bekende ouderling A. Schouwenberg te Zwolle. Hassink noemde zich ‘lid der Gemeente’.[12.] De schrijver deelt ‘betrekkelijk de toestand onzer Ge-

meente te Deventer' mee: '*A. de Ton* en *A. Albers* (hebben) als ouderling en diaken zig van ons verwijdert, en hebben de plaats onser samenkomst verlaten, en zijn ook in de kerkeraadsvergaderingen niet verschenen, en hebben na (naar) de behoeftigen en weezen die zig in onze Gemeente bevinden, niet omgezien. Zij hebben de reegels, welke uw afgezondene Commissie heeft neergelegt, terstond verworpen, onder uytbraking van die woorden: de Zwolschen behoeven ons hier geen wetten te stellen' (hier wordt wel gedoeld op de 'commissie van vermaning', die de op 18 juni 1838 door de Provinciale vergadering geschorste broeders - onder wie De Ton en Beugelink uit Deventermoest bezoeken en die bij volharding in hun kwaad van hun ambt vervallen zouden worden verklaard). De brief vervolgt met: 'Of nu die personen welke zig aan voornoemde daden hebben schuldig gemaakt, hun naar den Woorde Gods hebben gedragen en aan hun eed en pligt hebben beantwoord, en naar de regels onzer Dordtsche vaderen hebben gehandeld, geef ik aan uwe beoordeling over.

Ten anderen zijn zij overgegaan tot het vervoeren en verscheuren der leden; met allerlij aanslagen hebben zij dezelve van ons afgescheurd, zoo dat het grootste gedeelte zig door blindheid en onwetendheid hebben laten vervoeren. Zij hebben hunne kinderen van het catiegeties onderwijs onttrokken; de kinderen van de leden welke door hun vervoert zijn, worden ook van dat heylzaam onderwijs onthouden, zoo dat het getal der leerlingen ook al zeer kleijn word. Wat is het niet treurig, dat het kroost om de wandaden der ouders moet kwijnen. Mog(t) de Heere, die alle harten in zijn hand heeft, ook in dezen hunne harten eens stil houden, maar het heeft de Heere tot hier toe nog niet behaagt. Daar zij nog dagelijks in hun woede voortgaan; og mog(t) er in dezen eens een waar berouw gezien, en een hartelijke belijdenis worden gevonden, dan zoude ik mij zeer verheugen en verblijden, anders kan ik mij in mijn hart niet met hun verenigen'.

Maar De Tons schorsing en afzetting als ouderling had bij diens sympathisanten verontwaardiging gewekt. Ze gaven daaraan uiting in een ongedateerd schrijven, gericht 'aan de ouderlingen der Gereformeerde Gemeente van Zwolle'. 'Tot ons aller hartelijk leetwesen' hadden ze vernomen, dat 'onse geliefde ouderling Albertus de Ton' was afgezet. En de ondertekenaars voegen er klagend aan toe, dat De Ton 'altijd onder ons verkeerd heeft als in alle opregtheid'. Hoe vaak had hij hen niet bemoedigd in het moeilijke leven 'in dese tijd'. De Heere zelf had hem in het ambt van ouderling gesteld. En gij 'ouderlingen en kerkenraad' (van Zwolle) hebt zelf kunnen opmerken, hoe de Heere hem met de geest des onderscheids had uitgerust 'om te strijden voor (het) allerheiligste geloof'. En 'soo verkeert hij nog daaglijks onder ons'. Daarom willen de briefschrijvers hem blijven erkennen als 'onsen ouderling'. Temeer daar er op zijn levensgedrag niets viel aan te merken, maar hij 'in alle eerbaarheid onder ons woont als een vader in zijn huis'.

Daar kwam nog bij, dat de zaak waarvan hij beschuldigd werd, nog lang 'niet genoegsaam' was onderzocht. En nu al klonken de kreten 'weg met

hem', die de ongelovige joden ook de Heere Jezus toeschreeuwden.

Dus - aldus de ondertekenaars van de brief - zullen we een keuze moeten doen net als de apostelen, toen Jezus hun toevoegde: Wilt gijlieden ook niet henen gaan? En in de slotzin van het schrijven lezen we, dat ze *Albertus de Ton* als hun ouderling blijven erkennen 'daar hij ons tog van de Heer gegeven is'. Het schrijven was ondertekend door:

W. Heukels
Jan Willem van der Wal[13.]
Jan Harm Littink
Jan Lamberts
Christiaan Kruisweg[14.]
Hendrik Meilink

Bij de naam *Christiaan Kruisweg* merken we het volgende op: In januari 1838 werd de 50-jarige kleermaker Christiaan Kruisweg, geboren te Holten en wonende in de gemeente *Diepenveen*, voor de rechtbank van eersten aanleg te Deventer veroordeeld tot een boete van *f* 8,-, omdat hij zijn huis op 18 december '37 beschikbaar had gesteld voor het houden van een godsdienstoefening, waarin ds Van Raalte was voorgegaan. Deze moest *f* 100,- boete betalen.

Vanuit Zwolle werden pogingen tot verzoening aangewend. C.T. van Ommen schreef op 15 juni 1839 'uit aller naam', dat 'wij hier even min als de overige broeders eenig regt over u hebben of hebben willen' en hij wekte de groep-De Ton op hun bezwaren op de eerstkomende kerkelijke vergaderingen in te dienen in 'een geest der zagtmoedigheid en verdraagzaamheid'. Maar uit een schrijven van enkele maanden later van de hand van J. Beugelink blijkt, dat er tussen *A. de Ton* en *Beugelink* ruzie was ontstaan (25 november 1839).

In de 'dienst' (dit woord gebruikt de brief) van 8 september had Beugelink aan De Ton verzocht - geheel in de sfeer van de conventikels - of deze 'een versje wilde opgeven', waarop De Ton negatief had gereageerd. En toen de 'dienst' afgelopen was, waren De Tons eerste woorden geweest: 'wat hebt gij hier een ellendige godsdienst'. En dat - aldus Beugelink - terwijl er nog bezoekers waren achtergebleven, die nog 'eens uyt haar hart wilden spreken, want het was er niet ongezegend'. Geen wonder, dat De Tons woorden de gemoederen hadden 'beroerd'.

's Middags had De Ton wel een 'versje' (psalm) opgegeven, overigens zonder enig commentaar. Maar 's avonds was hij aan het 'schelden en lasteren gegaan, zoo dat hij de gehele avond wel tot beroering is geweest, maar in het minste niet tot stigting'.

Drie zondagen later liet De Ton zich weer zien - hij kwam dus alles behalve geregeld - maar al vóór 11 uur was hij tijdens het lezen (van een preek) 'de kamer af gelopen'. Toch was hij 's middags opnieuw present, en toen hij ongevraagd de hoorders verzocht de tien geboden te zingen, greep Beugelink in en verklaarde, dat hij hem niet langer als ouderling kon erkennen, want die 'post' had hij zich - gezien zijn vorig optreden - onwaardig gemaakt.

Zelfs wilde Beugelink hem niet langer als lid beschouwen, 'want zoo had

hij hem niet aangesloten'. De Ton reageerde hierop alleen met de woorden 'dat is wat te zeggen', en was op staande voet weggelopen.

Natuurlijk beschuldigde De Ton later Beugelink ervan, dat hij was weggejaagd, wat Beugelink weer ontkende. Deze eindigde zijn brief met de woorden: 'Og mogt de Here de *verschillen* en *twistzaken* eens bij de hant nemen en dat hij zijn volk één harte en éénen Geest mogte geven ... en dat wij elkanders lasten en gebreken mogten dragen, dit geve de Here'.[15.]

Gelet op al het voorafgaande kunnen we dus vaststellen, dat er in Deventer zeker al in 1837 een Afgescheiden gemeente heeft bestaan. Het is onjuist te stellen dat ze in Twello is ontstaan. Ten overvloede wijzen we er nog op, dat op 7 juni 1837 ouderling J. Plaggemars en diaken H. Teeselink namens de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Hellendoorn een schrijven richtten aan de zusterkerk in Deventer. Hierin staan enige bijzonderheden vermeld over een naar Deventer vertrokken gemeentelid Gerritdina Mensink, die 'bij eenen bleeker dienstbaar is'; 'het lidmaat uwer gemeente Beugeling', met wie ze al contact heeft gehad, zal wel meer informatie over haar kunnen geven. De kerkeraad van Hellendoorn kon haar echter geen 'gewone' attestatie geven, omdat ze zich als dienstmaagd verhuurd had in een 'Roomsch huisgezin', wat het haar heel moeilijk maakte de zondagse kerkdiensten bij te wonen, zodat ze al geruime tijd niet in de kerk was geweest.

Nadat ze daarover ernstig onderhouden was, had ze 'onder vele tranen' beterschap beloofd en was daarna ook werkelijk enige malen 'in ons midden verschenen'. De kerkeraadsleden uit Hellendoorn bevalen daarom dit meisje aan de bijzondere zorg van hun Deventer collega's aan.

Na de scheuring (1838) heeft er in Deventer dus een korte tijd een Kruisgezinde groep bestaan, die door onderlinge verdeeldheid en gebrek aan leiding al heel spoedig is weggekwijnd.

En hoe is het gegaan met de oorspronkelijke Chr. Afgescheiden gemeente? Daarvan was na de scheuring in 1838 nauwelijks iets overgebleven, te klein in aantal om nog zelfstandig te blijven bestaan.

Die weinigen oriënteerden zich nu op het aan de overkant van de IJssel in Gelderland gelegen Twello. Dit was in die dagen een groot en fraai dorp (het is dit trouwens nog) met voorname buitenplaatsen, schilderachtig in het geboomte gelegen. Voor menig Deventenaar betekende een wandeling of tochtje per rijtuig daarheen een welkome verpozing. Twello is wel eens genoemd de vroegere 'buitenplaats' van Deventer.

Er woonden ook een aantal Afgescheidenen. Het blijkt uit de notulen van de Chr. Afgeschieden *classis Apeldoorn* (1838-'44) die in het Gemeentearchief te Arnhem bewaard worden. Zoals te verwachten viel komen we daarin niet meer de namen A. de Ton en J. Beugelink tegen. In 1838 wel de naam van *Hermanus Denekamp*, een later in Deventer zeer bekend geworden en gewaardeerde ouderling. Toen hij in 1881 op 85-jarige leeftijd overleed, werd in het lidmatenboek van Deventer bij zijn naam de aantekening geplaatst: 'In den Heere zijnen God ontslapen Zaterdag 3 September 1881.

Eere aan zijne nagedachtenis. Hij was naast God de vader der gemeente'. Het was deze zelfde Hermanus Denekamp, die zich in 1838 met zijn broer Abraham Denekamp schriftelijk onttrokken had aan 'het thans bestaande Nederlands Hervormd kerkbestuur en zijn kerkwetten, ingevoerd sedert 1816 en zich vereenigen (wilde) met de afgescheidene Hervormde Gemeente'. Zo luidde de formulering.[16.]

We voegen hieraan nog toe, dat Denekamps vrouw, Gerritjen Stegeman, op 23 oktober 1837 in Deventer was overleden, 38 jaar oud. Op 30 april 1840 hertrouwde deze toen 44-jarige metselaar met de 49-jarige *Catharina Schut*, 'dienstbaar', geboren in Apeldoorn.[17.]

Wat de gemeente Twello betreft, deze is voor de preekvoorziening enige jaren met die van Apeldoorn gecombineerd geweest. De dominee van Apeldoorn zou in deze gemeente tweemaal preken, en in *Twello* en *Beekbergen* elk éénmaal.

In Twello werden in 1840 'volgens de notulen aldaar aanwezig' Denekamp tot ouderling en Hogenakker tot diaken gekozen.[18.] *Twello* was in 1838 officieel ingedeeld bij de classis Apeldoorn waartoe ook de gemeenten *Apeldoorn, Beekbergen, Voorst, Dinxperloo* en *Nijkerk behoorden*.[19.] Enkele jaren later werd op de Provinciale vergadering van Gelderland (bovengedeelte) bepaald, dat nu onder de classis Apeldoorn ressorteerden Apeldoorn, Beekbergen, Elspeet, *Twello* en *Deventer*, Putten en Nijkerk.[20.]

Twello en Deventer worden dus gecombineerd genoemd. Tot 1853 heeft Deventer tot de classis Apeldoorn behoord, maar in 1844 was ze als een aparte gemeente los van Twello komen te staan.[21.] In 1853 kwam Deventer onder de classis *Holten* en daarmee was ze weer volledig bij Overijssel beland, wat ze al jarenlang gewenst had.[22.]

B. De periode 1840 ± 1864

Langzamerhand nam het aantal Afgescheidenen in Deventer enigszins toe. In de hervormde kerkeraadsnotulen van 8 december 1841 lezen we, dat er een schriftelijk bericht van onttrekking was binnengekomen van *Jan Buter* en *Martinus Herman Johan Bosch*. Beiden zouden later in het leven van de Afgescheiden kerk van Deventer nog een vooraanstaande plaats innemen, Buter vele jaren als scriba. Hij was een dagloner uit de Roggenstraat[1.] en

toen getrouwd met Maria Lunenberg. Bosch is predikant in de Afgescheiden kerken geworden.

Het was *ds P.R. de Wit* van Apeldoorn-Het Loo die ouderling Denekamp aanraadde om in Deventer zelf elke zondag een godsdienstoefening te beleggen. Daarin moest dan een preek worden gelezen, terwijl men elkaar ook met zingen, gebed en dankzeggingen kon opbouwen in het geloof. Af en toe zou er voor een predikant van elders wel een mogelijkheid zijn om in Deventer voor te gaan. Verder diende dan te worden afgewacht 'wat de Heere beliefde uit te werken'. We lazen, dat op 24 april 1840 de 31-jarige ds Klaas Wildeboer uit Rijssen te Deventer bij Jan Uterink (Uulderink?) aan huis een 'oefening' had geleid, wat hem en zijn gastheer op een boete kwam te staan van resp. *f* 25,- en *f* 10,-.[3.]

De Afgescheidenen in Deventer volgden het advies van ds De Wit op. En het lukte. Want in de gemeentevergadering van *5 augustus 1842* werd - nadat ds *H.H. Knol* van het Loo een preek had gehouden - Harmen van Zwol[4.], een timmerman uit de Walstraat, tot diaken gekozen.

Hermanus Denekamp was al ouderling voor Deventer, toen de Deventenaren nog bij Twello inwoonden en hij bleef dit nu. Na de troebelen met Albertus de Ton en de zijnen in 1838/39 is de Afgescheiden gemeente van Deventer op *5 augustus 1842* dus (opnieuw) geïnstitueerd.

Nu werd ook weer aandacht geschonken aan de organisatorische kant van het kerkelijk leven. Dit moest ook wel, want voor het goed kunnen functioneren in breder verband, was het nodig, dat de koninklijke goedkeuring van het bestaan der gemeente werd verkregen. Daarom richtten in het voorjaar van 1843 (22 maart) 19 Deventer Afgescheidenen zich met een verzoekschrift tot de koning om als zelfstandige gemeente te worden erkend.

We hebben dit rekest onder ogen gehad. Het is wel interessant die namen weer eens aan het licht te brengen en op een rijtje te zetten.

We voegen er soms enkele persoonsgegevens aan toe. Het waren: *Hermanus Denekamp* en *Harmen van Zwoll*. Natuurlijk gaan de beide ambtsdragers voorop. Dan volgen:

Jan Buter.
Jan Alberst (getrouwd met Geertje Last).
Hendrik Vennekaten (Venekate). Hij was ongeveer 58 jaar, geboren in Gildehuis (in het Graafschap Bentheim) en van beroep meester metselaar; zijn vrouw heette Gerritje van Ermel.
Jan Elferink (Elfrink), een metselaar en getrouwd met de 5 jaar oudere Jannetje Buitenhuis.
Booi Hendriks Booi, in januari 1877 ongehuwd overleden (80 jaar). Hij woonde toen aan de Welle te Deventer.
Hermanus Vaupel, een ± 24-jarige zadelmaker, wonende in de Bagijnenstraat.
Jan Kolkert, een ongeveer 47-jarige winkelier in de Nieuwstraat.
Zijn een jaar oudere vrouw was Frederika Spijkerman, geboren in Hellendoorn.
Jan H. Kolkert was 65 jaar, toen hij in mei 1862 als weduwnaar over-[2.]

leed in de Noordenbergstraat.
Johan Hendrik Grebel, een ± 36-jarige winkelier in de Bergstraat, getrouwd met Catharina Maria Jongeling.
Henderijk Booijs (Hendrik Booi), geboren in Hoogeveen, 'kostkoper'. Hij woonde in een soort gasthuis in de Bagijnenstraat. Zijn vrouw Eva van 't Sant (van Zanten) was geboren in Olst.
Lambert Michmershuizen, ± 35 jaar, wonende in de Smedenstraatgang, van beroep smid. Hij was een zoon van de 'warmoezier' Philip Wilh. Michmershuizen, geboren in Doornspijk en Hendrika Johanna van Apeldoorn.
Jan van Zwoll, timmerman, een broer van diaken Harmen van Zwoll. Hij woonde in de Menstraat en was getrouwd met Jennechien Jansen. In 1847 is hij met zijn vrouw en 3 kinderen naar Amerika geëmigreerd, maar later weer teruggekomen.
Derk van der Wal. Deze schoenmaker was getrouwd met J. Beuzeman, daarna met Josina Bussemaker en is later (1848) met vrouw en 4 kinderen naar Noord-Amerika geëmigreerd.
Jannes Stoevenbelt. Een ongeveer 55-jarige dagloner en getrouwd met Diena Hagedoorn. Het volkstellingsregister van 1839 geeft aan, dat hun zoon Gerritjan, kaarsenmaker, bij hen in woonde.
Harmen van Hummel. Een metselaar, getrouwd met Aaltje Ensink. Het echtpaar woonde in de Voorstad buiten de Brinkpoort. Hun 26-jarige zoon Hendrik, een arbeider, was nog thuis.
Gerrit Stilwagt. Later naar Noord-Amerika vertrokken.
Albert Jan Stenvert. Hij is naderhand met attestatie naar Holten verhuisd.
Martinus Herman Johan Bosch. Het volkstellingsregister van 1829 geeft op, dat hij in dit jaar 8 jaar oud was en zoon van Hendrik Bosch 'opzigter der turfmarkt' en van Hend[a] Everd[a] Jansen.

Dit waren de 19 ondertekenaars van het verzoekschrift om erkenning in de burgerlijke maatschappij. Daarin werd ook nog meegedeeld, dat men zou kerken in een gehuurde woning, staande in de *Groote Overstraat*, wijk G no 1634[a]. Het was een huis met nog gotische spitsbogen in de voorgevel en stond in de smalle Groote Overstraat, slechts een paar huizen van de Brink vandaan. In 1939 is het afgebroken. Waarschijnlijk werden de kerkdiensten in het benedenhuis gehouden, terwijl de bovenverdieping als pastorie dienst deed voor de in 1848 als eerste Afgescheiden predikant naar Deventer gekomen *ds P.H. Eskes* (die in 1850 al weer vertrok). Dit oude huis is vanaf 1843 gebruikt voor de godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen in Deventer, totdat ze in 1851 een eigen kerk in de Smedenstraat konden bouwen.[5.] Op deze plek staat nu nog de Gereformeerde kerk, natuurlijk in de loop der jaren vernieuwd en verbouwd.

Bij K.B. van 22 mei 1843 no 47 kregen de Afgescheidenen in Deventer hun erkenning van de hoge overheid.[6.] Ze kwamen nu wat gemakkelijker te zitten en pakten de zaken organisatorisch gezien ook wat beter aan. De kerkeraad werd van 2 op 4 man gebracht. In het begin van 1844 werd na een preek van *ds Wissink* van *Heerde* tot ouderling gekozen *Johan Hendrik Grebel*, de

Het gebouw in de Groote Overstraat, waarin de Afgescheiden kerk van Deventer in de beginjaren vanaf 1843 kerkte.

winkelier uit de Bergstraat.[7.] Diaken werd *Jan Elfrink*, de metselaar, wonende 'achter de muren'.

Enige steun had de gemeente in 1843/44 nog van student *Jacob Talsma*, die om de derde week in combinatie met *Twello* en *Beekbergen* in Deventer als oefenaar optrad en die hoopte na zijn examen als herder en leraar de gemeenten te dienen. Helaas zakte hij, waarna hij van zijn verplichting in Deventer, Twello en Beekbergen werd ontheven.[8.] Dat was in 1844. Vanaf dit jaar hebben we voor de beschrijving van het kerkelijk leven van de Afgescheiden gemeente in Deventer vaste grond onder de voeten, want we kunnen nu putten uit het oudst bewaard gebleven notulenboek van de kerkeraad. Het begint met 4 juni 1844.

Het was voor de beide ouderlingen en de twee diakenen voorwaar geen geringe zaak ervoor te zorgen, dat elke zondag de kerkdiensten in goede orde en regelmaat verliepen. Op *Hermanus Denekamp* rustte wel de zwaarste taak: bijna elke zondag één- of tweemaal de dienst leiden met het voorlezen van een preek en het voorgaan in gebed. In de eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering werd dan ook besloten, dat de nieuwe ouderling *Johan Hendrik Grebel* hem hierin zou assisteren. Het was voor iedereen duidelijk, dat er dringend behoefte was aan een eigen dominee, zeker nu men een aparte gemeente was geworden, los van Twello. In de vergadering van de kerkeraad met de manslidmaten van 13 juli 1844, waarin 13 mannenbroeders aanwezig waren (hoe klein was toen de gemeente nog maar!) werd over dit punt dan ook indringend gesproken; 'hoewel de weg daartoe strekkende voor de gemeente donker scheen, zoo is een ieder der gemeente dringend vermaand om in vurige gebeden tot den Heere geduurig zijn toevlugt te nemen met deze behoefte, indien het den Heere mogt behagen daarin genadig te willen voorzien'.

Het zou nog 4 jaar duren, voordat deze wens in vervulling ging (1848). Al in oktober 1844 hadden de Deventenaren met op één na algemene stemmen de merkwaardige *ds B. Fijnebuik* van Zwolle beroepen, die nota bene daar nog maar goed twee maanden stond, maar die het helaas niet met zijn collega H.A. de Vos kon vinden.[9.] Hij bedankte. Een na enkele maanden op hem uitgebracht tweede beroep had evenmin het door de Deventer gemeente gehoopte resultaat. Pas in de zomer van 1848 kwam *ds P.H. Eskes*, die als student in april '48 met algemene stemmen (24) was beroepen.[10.] We komen nog op zijn dienstperiode in Deventer terug.

Gerrit Jan Hoogenakker

De kleine Afgescheiden gemeente van Deventer kreeg met haar 4-manskerkeraad in 1844/45 te maken met een moeilijk geval en de noodzaak van een pijnlijke beslissing. Het betrof hier Gerrit Jan Hoogenakker en zijn echtgenote, die zich schuldig maakten aan het koesteren van vele dwalingen en naar vermaningen niet wilden luisteren. De kerkeraad meende terecht, dat beiden niet langer als leden van de gemeente konden worden erkend. In het lidmatenboek staat achter de naam Gerrit Jan Hoogenakker dan ook: 'om ge-

wigtige redenen geëxcommuniceerd'. Inderdaad waren beiden in maart '45 wegens verharding 'openlijk' van de gemeente afgesneden.

Wat waren dan hun 'dwalingen'. Dat kunnen we lezen in de notulen van de Provinciale vergadering van december 1844. Het lid Hoogenakker te Deventer verwierp de kinderdoop en ook de formulieren van enigheid. Hij kerkte nu bij *ds J. de Liefde*, doopsgezind predikant te Zutphen en wilde zich bij die gemeente voegen. We merken hierbij op, dat ds De Liefde in 1839 als doopsgezind predikant naar Zutphen was gekomen, maar zich in september 1845 van deze gemeente afscheidde. Hij stichtte een 'Apostolische chr. afg. gemeente', die na zijn spoedig vertrek weer teniet ging.[11.]

Wie was deze Hoogenakker eigenlijk? Hij was een uit *Wijhe* afkomstige borstelmaker en woonde in 1840 met zijn vrouw Egberdina Strunk en twee kinderen in de Noordenbergstraat in Deventer.

Rel 1836

Het is hier de plaats een verslag in te lassen van een 'oploop wegens ongeoorloofde godsdienstige oefeningen', die een aantal jaren eerder, op *zondag 27 maart 1836* in *Olst*, had plaats gevonden en waarbij Gerrit Jan Hoogenakker nauw was betrokken geweest.

De burgemeester van Olst, L. Nilant, rapporteerde de volgende dag aan de Gouverneur van Overijssel, dat hij in de avond van de 27e maart '36 tussen 8 en 9 uur geroepen was om naar het huis van kastelein *Jannes Lindeboom*[13.] te komen 'tot demping van een volksoploop'.

Een zekere *Gerrit Jan Hoogenakker*, wonende te *Wijhe*, en 'aan het hoofd staande van eenigen die zich van de Hervormde kerk willen of hebben afgescheiden', zou die dag een oefening hebben gehouden bij *Teunis Rouwendal*[14.], landbouwer te Olst. Maar onder de druk van een dreigende menigte was Hoogenakker uit de woning van Rouwendal gevlucht en had hij bij kastelein Lindeboom een schuilplaats gezocht, 'vervolgd wordende door eene hoop volks welke zich had verzameld voor het huis van Rouwendal'.

Toen de burgemeester bij Lindeboom arriveerde, trof deze daar 'eene groote menigte volks' aan, 'van beiderlei sexe, zoo wel vóór als in het huis'. Hoogenakker zat op een stoel voor de tafel, terwijl de mensen die om hem heen stonden, hem 'vele verwijtingen deden' en hem openlijk voor één van de 'verstoorders der ware Godsdienst uitkreten'. De burgemeester slaagde erin de verhitte gemoederen enigszins te kalmeren en nam - geassisteerd door een veldwachter en nog twee personen - Hoogenakker mee naar huis om deze daar - naar zijn zeggen - eerst te 'verhoren'. Zo voorkwam hij - naar hij schreef - dat deze oefenaar werd 'gesteenigd', daar men 'hoe langer hoe meer, door de drank verhit, dreigde hem in het water te smijten'. Inderdaad lukte het de burgemeester Hoogenakker 'ongestoord' mee naar huis te nemen. Maar nauwelijks had hij de deur gesloten 'of meer dan 200 menschen onringden mijne woning in afwachting dat ik de gevangene zou laten gaan om hem dan te vervolgen: daar het mij echter gelukte de menigte te misleiden, ging men uiteen, en omstreeks tien uren liet ik deze persoon langs [12.]

eenen omweg uit het dorp brengen, tot bijna aan de grens der gemeente, tot dat hij met rust en in veiligheid zijnen weg kon vervolgen'.

Hij had Hoogenakker bevolen 'zich hier niet weder te vertoonen, hetgeen hij niet alleen beloofde, maar in zijnen angst ook stellig heeft voorgenomen; want gewis ware hij mishandeld geworden, ware ik niet tusschen beiden gekomen'. De burgemeester vervolgde zijn rapport: 'Uit de heden ingewonnene informatien en uit de verhooren is het mij echter voorgekomen, dat, alhoewel er juist gisteren geene oefeningen hadden plaats gehad, deze Hoogenakker, wiens beroep is borstelmaker, als hij Vrijdags van Deventer komt, zich veel des avonds ophoudt bij *Teunis Rouwendal* voornoemd, als ook wel komt bij *Albert Boers*, veerman te *Olst*, die almede niet vrij is van die verderfelijke leer, en dat zij dan elkander met dezelve bezig houden, hetgeen mij ook niet onbekend was; dan (maar) waarop ik echter geen acht heb willen slaan, uit hoofde hier geen proselieten voor die leer wierden gemaakt, en men er eigenlijk geene vereenigingen hield, strijdig met de bepalingen der wet, waarop ik in stilte steeds heb laten waken'.

Volgens de burgemeester koesterde Hoogenakker dus niet de verderfelijke leer van de Afgescheidenen, van de separatisten zoals ze wel werden genoemd. Binnen de Afgescheiden kring kwam het vooral in de begintijd wel meer voor, dat ongereformeerde ideeën werden gepropageerd en gehuldigd. We denken b.v. aan de pantheïstisch-mystieke denkbeelden van Marten Jans van Houten en zijn aanhangers in Oudega (Sm.) en in de veenstreken in oostelijk Friesland.[15.] Bij Hoogenakker waren het meer doopsgezinde of nog beter: vrij-evangelische opvattingen, gelet op het feit, dat hij zich aangetrokken voelde door de activiteiten van ds J. de Liefde.

Aan het slot van zijn rapport schreef de burgemeester nog, dat er de vorige dag in Olst 'groote ongelukken' hadden kunnen gebeuren en daarom had hij de beschuldigden 'aangemaand om zich voortaan rustig te gedragen' en Hoogenakker gewaarschuwd zich niet weer in Olst te vertonen. Hij voegde er nog aan toe 'dat tot dus ver deze verkeerde leer hier weinig navolgers' vond, zodat hij niet bang was, dat bovengenoemde tonelen zich zouden herhalen.

Ds P.H. Eskes: 30 juli 1848 - 17 maart '50

We schreven al, dat het tot 1848 zou duren, voordat de Afgescheiden gemeente van Deventer haar eerste predikant kreeg. Na verscheidene bedankjes te hebben moeten verwerken, werd op 6 april '48 met algemene stemmen een beroep uitgebracht op student *Philippus Hendrikus Eskes*, in Hoogeveen opgeleid bij ds W.A. Kok. Weliswaar had hij zijn examen nog niet gedaan, maar een maand later (mei '48) kwam ook dat in orde.

En zo kon hij op 30 april '48 door ds K. van den Bosch van 't Loo (Apeldoorn) bevestigd worden, nadat deze vooraf gepreekt had over 2 Tim. 2:15: 'Benaarstig u om uzelven Gode beproefd voor te stellen, eenen arbeider, die niet beschaamd wordt, die het woord der waarheid recht snijdt'. De 30-jarige Eskes deed zijn intree met Col. 4:3: 'Biddende meteen ook voor

ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus, om welke ik ook gebonden ben'.

Uit zijn (korte) dienstperiode geven we de volgende bijzonderheden door. Tot de gemeente van Deventer behoorden ook heel wat *schippers*. In januari 1849 kreeg ds Eskes opdracht met een ouderling en diaken bij de 'ingevroren' schepen in de haven langs te gaan om huisbezoek bij de schippers af te leggen. En niet alleen bij de schippers. Het resultaat was verblijdend, want in de kerkeraadsvergadering van februari '49 werden 12 leden 'onderzocht', die zich deze winter bij ds Eskes hadden 'geoefend', zeg maar op belijdeniscatechisatie waren geweest. Ze zouden de eerstkomende zondag in het openbaar voor de gemeente de hun dan gestelde vragen beantwoorden.

Er waren niet weinig schippers met hun vrouwen bij. In het lidmatenboek staat achter hun namen de datum van belijdenis vermeld met bij de mannen ook steeds de aantekening: schipper (of beurtschipper) op Deventer. Op die winterzondag in februari '49 waren het:

Hendrik Gortworst en Jentien Slobben
Berend Bieleveld en Elszien Gortworst
Egbert Smit en Annigje Muis
Jacob Smit (zijn vrouw Aaltje Faas deed een jaar later belijdenis)

Niet altijd waren de schippers even meegaand. In juni '49 kreeg ds Eskes een beschuldiging te verduren van J. Alberts, ook een schipper. Deze meende, dat de dominee tijdens een preek Hosea 4:15 'in mennonietische zin' uitgelegd had. Deze tekst luidde: 'en zweert niet zoo waarachtig als de Heere leeft'. Maar de kerkeraad verklaarde de beschuldiging voor ongegrond en eiste van Alberts - die tot de gemeente van Dedemsvaart behoorde - dat hij schuld zou belijden wegens zijn belasteren van de predikant. Zo niet, dan werd hij van het Avondmaal afgehouden en zou dit aan de kerkeraad van Dedemsvaart worden gemeld.

In de laatste wintermaanden van zijn verblijf in Deventer kreeg ds Eskes nog met een vervelende opposant te maken. Toen de ouderlingen *Hermanus Denekamp* en *Adriaan Willem van Apeldoorn* bij deze figuur op huisbezoek kwamen, was hij - volgens de notulen - op een 'laaghartige wijze' met bezwaren tegen de dominee gekomen. Deze zou hem niet willen groeten, kon wel de schippers opzoeken, maar kwam nooit bij hem. Hij voegde er ook nog giftig aan toe, dat hij onder de preken van ds Eskes nog nooit zegen had 'ondervonden'. Hoe eerder deze vertrok, hoe liever het hem was. Pastorale bezoeken mochten niet meer baten. Hij 'verhardde zich geheel' en wilde als lid 'uitgeschrapt' worden, wat het volgend jaar - nadat vele pogingen om hem te behouden waren mislukt - ook is gebeurd. Uit het lidmatenboek blijkt echter, dat hij vele jaren later (1866) weer in de schoot van de kerk is opgenomen. Gelukkig!

Al in oktober '49 had ds Eskes een beroep uit *Bunschoten* gekregen. Hij zat er mee. Wel voelde hij grote 'aandrang' dit beroep aan te nemen. Want die gemeente was groter en er kwamen daar, dus 'meerdere visschen voor het net des Evangeliums'.

Maar ook had hij wel ook voor de nood van Deventer. Wat moest hij doen?

Op merkwaardige wijze loste hij het probleem op. Hij vertelde de kerkeraad, dat hij zich de volgende dag 'met vasten en gebeden voor den Heere (zou) afzonderen', en dan twee brieven klaar maken. In de ene stond, dat hij het beroep aannam, en in de ander dat hij bedankte. Dan moest er een diaken komen om één van deze gesloten brieven van tafel te nemen en naar de post te brengen. Aan de Goddelijke voorzienigheid werd dan - volgens ds Eskes - overgelaten welke brief de diaken zou pakken en op de post doen. Het werd het bericht van aanneming. Maar de classis had bezwaren tegen deze gang van zaken en keurde de manier, waarop ds Eskes het beroep naar Bunschoten had aangenomen met 7-5 stemmen af. Vóór het lot te werpen had ds Eskes eerst de classis moeten vragen. Maar nu het beroep eenmaal was aangenomen, viel er weinig meer aan te doen. Ook de classis Hilversum, waartoe Bunschoten behoorde, approbeerde het beroep en zo preekte ds Eskes op een zondag in maart 1850 zijn afscheid in Deventer.

In het voorbijgaan merken we hier nog op, dat hij ruim een jaar later in Zwolle bij zijn ouders thuis aan de pokken is overleden, nog maar 32 jaar oud. Naar aanleiding van dit plotselinge sterven verscheen een geschriftje met de titel: Het rustige sterfbed, of het kalme gemoedsbestaan aan het einde der aardsche loopbaan, benevens de blijde verwachting en het heugelijk uitzicht over den dood. Lijkrede bij den onverwachten dood van P.H. Eskes Christelijk Afgescheiden Gereformeerd Leeraar te Bunschoten, overleden te Zwolle, den 11 Mei 1851, uitgesproken den 18 Mei te Bunschoten naar aanleiding van 2 Tim. 4 vs 7 en 8 door T.H. Uitterdijk (Amsterdam 1851).[16.]

Ds W.H. Frieling: 4 augustus 1850 - 3 april '53[17.]

Was ds Eskes in maart 1850 naar Bunschoten vertrokken, al begin augustus kreeg de gemeente te Deventer een nieuwe predikant, de bijna 30-jarige *Willem Hendrik Frieling*, gekomen van *Dalfsen*.

Op 4 augustus '50 deed hij zijn intree, na door ds K.G. Wissink van Heerde te zijn bevestigd. In Deventer 'was het meest een volk van *schippers*, voor het meerendeel aan de zijde der Brummelkampianen'.[18.] Maar mee door het werk en optreden van ds Frieling kwam ook hier meer eenheid en mocht hij zegen op zijn werk zien.

De kerkeraad had voor *f* 120,- per jaar een huis voor hem gehuurd en stond in zijn geheel voor de huursom borg. Dat de gemeente groeide, blijkt uit de notulen van december 1850. Daarin werd geconstateerd, dat er dringend behoefte bestond aan een groter kerkgebouw, nu dat in de Grote Overstraat te klein was geworden. Enkele broeders boden zelfs al aan voor de kerkbouw tegen interest de benodigde gelden te lenen. Via een publieke verkoop had men al een geschikte plek voor de bouw van een nieuwe kerk gevonden. Architect Van Harte zou zorgen voor de tekening en het bestek. In het eind van 1851 was de kerk voltooid. Het eenvoudige gebouw stond in de Smedenstraat, ongeveer op de plek van de tegenwoordige gereformeerde kerk. Een orgel was er nog niet; dat kwam pas in 1868. Tot dat jaar steunde

een voorzanger de gemeentezang en gaf daaraan leiding.

De vroegere kerk in de Smedenstraat.

Om de groeiende gemeente doeltreffender te kunnen bewerken, werd deze in 4 wijken verdeeld. Ouderling *Denekamp* kreeg de *Siezebaan* en de *Voorstad* als zijn speciaal werkterrein, *Grebel* zag zich de '*Noorderberg* toegewezen, *Kolkert* kreeg de leden aan *'de Bergkant'* onder zijn hoede en *de Haven en omgeving kxvam voor rekening van A.W. Apeldoorn*.[19.]

De ambtsdragers kregen soms merkwaardige gevallen te behandelen. Wat bijvoorbeeld te denken van het geval *Johannes Stoevenbelt*? Hij zou uit het gasthuis, waar hij verpleegd werd, 'stil zijn weggelopen'. Een lid, dat zich schuldig had gemaakt aan 'duivelskonstenarij', werd afgehouden van het Avondmaal. Wat dit eerste inhield, staat er niet bij.

In de notulen van die jaren komen klachten over ontheiliging van de zondag telkens weer voor. Zo werden schipper Bosveld en beurtschipper J. Smit 'die op Zondag varen', ernstig vermaand.

In februari 1853 kreeg ds Frieling een beroep uit *Bedum*; hij nam het aan. Na 2 jaar en 8 maanden in Deventer te hebben gewerkt, vertrok hij met zijn (tweede) vrouw en drie kinderen naar Groningerland.[20.]

Hij was nog maar net weg, of de kerkeraad van Deventer kreeg het verzoek te behandelen om mee te werken aan de ondertekening van een bij de Koning in te dienen rekest om 'de invoering van de Roomsche hiërarchie' tegen te gaan. Hier werd gedoeld op het volgende: Volgens de in 1848 herziene grondwet was de toestemming van de regering niet meer nodig voor de afkondiging van kerkelijke voorschriften. De paus was nu dus vrij een nieuwe

regeling voor de rooms-katholieke kerk in ons land op te zetten. In plaats van de vroegere missie voerde hij nu een bisschoppelijk bestuur in. Utrecht werd de zetel van het aartsbisdom; Haarlem, 's Hertogenbosch, Breda en Roermond werden de hoofdsteden van de gelijknamige bisdommen.

De regering voelde zich gekrenkt, omdat paus Pius IX de voorgenomen oprichting van de bisdommen haar niet vooraf had meegedeeld. Want om protestantse gevoelens te ontzien, was de regering ertegen, dat er in het protestantse Utrecht of midden in Holland een bisdom werd gevormd (Haarlem!). En dit was nu toch gebeurd.

Toen bovendien in een pauselijke breve van 'Calvijns dwaalleer' werd gesproken, ontstond er onder de conservatieve partij en de protestantse orthodoxie een algemeen misnoegen over de te grote toegevendheid van de regering. Deze ergernis uitte zich in grote petitionnementen tegen de bisschoppen en het ministerie. Dit massale protest is de geschiedenis ingegaan als *'de Aprilbeweging'* (1853). Ze bracht het ministerie-Thorbecke ten val, omdat koning Willem III zijn persoonlijke sympathie voor de beweging openlijk uitsprak. Ook de kerkeraad van de Afgescheiden kerk te Deventer stemde met dit verzoekschrift in.

Ter voorziening in de vacature-ds Frieling kwam de kerkeraad in mei 1853 met een 3-tal: *F.M. Penning* te Uitwijk (Waardhuizen), *Helenius de Cock* te Kampen en *S. Sijpkens* te Meppel, waaruit ds Penning beroepen werd, op een traktement van *f* 450,- per jaar. Hij bedankte, ook voor een tweede beroep uit Deventer. In augustus '53 kwam *ds A.H. Veenhuizen* van Stadskanaal uit de bus met 31 van de 34 stemmen. Opnieuw een bedankje. In november viel de keus op *ds. E. Breitsma* te Heerenveen, gekozen met 22 van de 32 stemmen. Weer mis, Hij stond nog geen half jaar in Heerenveen.

Nog enkele malen werd tevergeefs een beroep uitgebracht, o.a. weer op ds Veenhuizen te Stadskanaal, maar in juni '54 bedankte hij opnieuw. In een persoonlijk schrijven deelde hij mee, dat hij via enkele personen veel lelijks over de gemeente Deventer had gehoord:

1. Kritiek op de 'rede' door ds Schuurman als consulent gehouden op de be roepingsvergadering over Gal. 6:7: 'Dwaalt niet; God laat zich niet bespotten; want zo wat de mens zaait, dat zal hij ook maaien'.
2. Aan de vorige predikant Frieling zou niet altijd op tijd het traktement zijn uitbetaald.
3. De armen werden in Deventer niet goed bedeeld.
4. In de gemeente heersten twisten en scheldpartijen tussen burgers en schippers.
5. De stemming had niet plaats gevonden, zoals in de beroepsbrief was vermeld.

De kerkeraad was hoogst verontwaardigd over dit schrijven. 'Deze vuile laster' moest de kop worden ingedrukt. Aan ds Veenhuizen zou dan ook worden gevraagd, wie deze verdachtmakingen de wereld had ingestuurd. Maar zijn ontwijkend antwoord bevredigde de kerkeraad allerminst. De

broeders willen per sé weten ‘wie ons belasterd hebben als gemeente’. Ze zouden ds Veenhuizen opnieuw vragen de namen van de personen te noemen, van wie de lastering over de Deventer gemeente afkomstig was. Zelf hadden ze gehoord, dat de vertrokken ds Frieling de boosdoener was geweest, die al dat lelijks aan K. Smit, lid van de gemeente, had verteld. Dat was dan van ds Frieling wel zeer ‘onwelvoegelijk’ geweest. De beste broeders vergaten, dat de oorsprong van alle kwaadsprekerij in de regel onvindbaar is.

Ondanks alles bleef het beroepingswerk doorgaan. En dat was goed. Een beroep uitgebracht op *ds A.G. de Waal* te Axel-Terneuzen-Zaamslag, leverde ook niets op. ‘Hoewel grievend teleurgesteld zullen we er in berusten’, lezen we in de notulen. Maar zie, in september 1854 bleek ds De Waal nu wel bereid een eventueel beroep aan te nemen. Dat was prachtig. Haastig werd hij alsnog op een 3-tal geplaatst en beroepen. Tot grote verwondering van de kerkeraad bedankte hij weer. Terwijl hij toch in zijn brief had gesuggereerd, dat hij een tweede beroep ‘welligt’ zou aannemen. Nu, het was niet anders.

Ds E. Breitsma: 10 december 1854 - 27 januari '56

In oktober '54 ging met algemene stemmen een beroep naar ds E. Breitsma te Heerenveen, op wie een jaar eerder ook al eens het oog was gevallen. Nu kon hij wél naar Deventer komen en op 10 december '54 werd hij bevestigd door de 4 dagen eerder in dienst getreden ‘Hoofdonderwijzer’ T.F. de Haan uit Kampen, die bij deze gelegenheid preekte over 1 Petr. 5:1-4. Ds Breitsma deed zijn intree met Efeze 3:8: ‘Mij, de allerminste van al de heiligen, is deze genade gegeven om onder de heidenen door het Evangelie te verkondigen de onnaspeurlijke rijkdom van Christus’.

Uit zijn ruim éénjarige dienstperiode valt weinig bijzonders te vermelden. We tippen alléén aan, dat de koster van de kerk, *Antonie Horst*, meer traktement wilde en een ruimere woning. Het eerste leek de kerkeraad onmogelijk en het tweede zou zo veel mogelijk ‘geschikt’ worden. Horst legde nu zijn kosterschap neer; de kerkeraad ging op zoek naar ‘een bekwame man’ in zijn plaats. Later bleek Horst zich toch bedacht te hebben.

Ds Breitsma stond nog geen jaar in Deventer of hij kreeg al een beroep van de gemeente te Driesum (Fr.). Hij bedankte, maar enkele maanden later beriep de gemeente te *Smilde* hem. En nu nam hij het beroep aan. Op 29 januari 1856 preekte hij zijn afscheid met Openb. 2:10. Zijn verblijf in Deventer was maar kort van duur geweest. Lagen er in de gemeente van Deventer dan toch verborgen moeilijkheden b.v. in financieel opzicht? We durven niets met zekerheid te zeggen. Toch zou Deventer nog in hetzelfde jaar (1856) weer een eigen herder en leraar krijgen, al waren de voorbereidingen nogal stroef verlopen. Om twee redenen meende de kerkeraad nog niet tot een beroep te kunnen o vergaan:

1. Er was een nadelig saldo, o.a. als gevolg van achterstallige plaatsgelden.
2. Men had nog geen dominee kunnen beluisteren ‘die wij met goeden ge-

> moede kunnen roepen als geschikt voor ons in deze stad'. Blijkbaar vonden de broeders, dat niet elke dominee geschikt was voor een stad. Daar zat iets in. Men zou nog een week afwachten om te zien of er alsnog milde bijdragen los kwamen en de verschuldigde plaatsgelden werden aangezuiverd.[21.]

Hoe ernstig men het beroepingswerk opnam, blijkt uit het kerkeraadsbesluit, dat er wekelijks op de donderdagavond om 8 uur een biduur zou worden gehouden 'of de Heere de weg mocht openen en voorspoedig maken tot bekoming van een Herder en Leeraar in ons midden, alsmede voor verootmoediging voor den Heere'.

Twee weken later viel het besluit weer met het beroepingswerk te beginnen. Als eerste kwam naar voren ds P. Wagemaker van Giessendam. Maar hij bedankte 'daar het lot heeft beslist' zoals hij de kerkeraad meldde. Deze manier om een beslissing te nemen kwam in die tijd bij de Afgescheidenen wel meer voor.

Nu ging met algemene stemmen een nieuw beroep naar ds A.H. Veenhuizen te Stadskanaal, op wie vroeger ook al eens het oog gevallen was. In een berichtje in het kerkelijk weekblad *De Bazuin*[22.] van die dagen sprak de scriba J. Buter namens de kerkeraad en gemeente de vurige wens uit, dat ds Veenhuizen naar Deventer mocht komen. Hij gebruikte hier weer de bekende beeldspraak: 'daar hier eene ruime gelegenheid voor het net des Evangeliums is om te visschen'. Het mocht niet zo zijn. Ds Veenhuizen meende in Stadskanaal het net te moeten blijven uitwerpen.

Nu werd op een zondag in augustus '56 met bijna algemene stemmen beroepen *ds H.H. Middel* van Middelburg. Nog in diezelfde maand nam hij het aan. Grote blijdschap in de Deventer gemeente.

Ds H.H. Middel: 12 oktober 1856 - 28 maart '58

Op 12 oktober '56 had de gemeente 'het ziel zaligend voorregt' - aldus de notulen - de 54-jarige *Harm Hindriks Middel* als haar predikant bevestigd te zien worden door zijn oudste zoon *Israël Middel*, die het vorig jaar zijn eerste gemeente gevonden had in *Zutphen*, de stad waar zijn moeder vandaan kwam. Vader en zoon stonden dus nu in gemeenten, die dichtbij elkaar lagen, nl. *Deventer* en *Zutphen*. Van afkomst was vader *Harm Middel* een Groninger, in 1802 geboren als zoon van een smid in Oude Pekela. Op 25-jarige leeftijd was hij met een 10 jaar ouder meisje uit Zutphen getrouwd, Harmina Scholten.

Twee dagen na zijn bevestiging was ds Middel voor 't eerst op een kerkeraadsvergadering in Deventer aanwezig en tekende daarna steeds - op enkele uitzonderingen na - met de gewone 'scriba' J. Buter de notulen.

Zoals bij de komst van een nieuwe predikant te doen gebruikelijk is, werden er allerlei regelingen getroffen of opnieuw vastgesteld. De weekbeurt werd bepaald op donderdagavond 7 uur en niet meer om 6 uur. Maar op verzoek van verschillende leden 'onder de dienstbare stand' zou deze voortaan op woensdagavond worden gehouden. Hadden ze dan een vrije avond? De verplaatsing van het aanvangsuur van 6 naar 7 uur had als reden, dat 'de

werkende klasse dezer dagen werkt tot 6 uur'.[23.]

In een buitengewone kerkeraadsvergadering, in februari '57 gehouden, werden 12 hoofdzakelijk jonge leden op hun geloofskennis onderzocht, een onderzoek dat duurde van 7 tot half 10, terwijl tenslotte ds Middel ieder persoonlijk bevestigend liet antwoorden op de drie belijdenisvragen. Als kerkeraadsleden waren aanwezig de ouderlingen *Denekamp, Grebel* en *Kolkert* met de diakenen *Buter, Verschuiling* en *Schiphof* (diaken J. Jansen ontbrak).

Nadat zowel ds Middel als de overige kerkeraadsleden ieder persoonlijk 'de innige zegen' hadden toegewenst, zong men met zijn allen ps 134:3, waarna ds Middel in dank- en smeekgebed voorging. Tijdens de vergadering had men - volgens de notulen - nog 'een weinig verkwikking' gebruikt (koffie?). De bevestiging van de nieuwe leden zou op 8 maart plaats vinden. In de notulen vinden we de namen met de geboortedatum erbij. We geven ze hier door. Op de eerste twee catechisanten na behoorden allen reeds tot de tweede generatie van de Afscheiding. De leeftijd zetten we er tussen haakjes achter. Het waren:

schipper Hendrik Spannenberg (49)
schipper Pieter Booy (48)
Willem Jacob Kolkert (22)
Roelof Verschuiling (21)
Albert Willemsen (28)
Gerrit Jan Elfring (19)
Daniël Licht (19)
Johanna Willemsen (26)
Anna Hissink (22)
Jansje van Ommen (20)
Hendrikje Bosveld (21)
Katharina Jansen (19)

In de notulen van maart 1857 vangen we een echo op van de onrust, die in deze dagen in de Afgescheiden kerken heerste. Voor de op 12 maart in Holten te houden classis kregen de beide Deventer afgevaardigden - ds Middel en ouderling Grebel - een instructie mee. De classis zou aan de provinciale vergadering moeten vragen om op de eerstkomende algemene synode een verzoek in te dienen eraan mee te werken, 'dat de personeele beleedigingen in de publieke schriften mogen ophouden, als er onderscheidene zienswijze over zommige waarheden onder Leeraars of andere broeders in de kerk openbaar mogt worden, opdat bij vrijheid van ontwikkeling der zaken de broederlijke liefde bewaard blijve en de vijanden er geen stof tot laster uit mogen vergaderen, gelijk thans naar al te veel geschiedt'.[24.]

Toen de Deventer afgevaardigden over de bovengenoemde classisvergadering moesten rapporteren, konden ze meedelen, dat hun verzoek als 'hartelijk welkom' was beschouwd. En uit de handelingen van de algemene synode van *Leiden*, die geduurd heeft van 3-17 juni 1857, blijkt dat er van verscheidene kanten bij de synode op aangedrongen werd om 'het twistgeschrijf' over bepaalde leeropvattingen en 'het aanranden van broeders in openbare bladen' zoveel mogelijk tegen te gaan. Hier wordt gedoeld o.a. op de kerkelijke bladen *De Bazuin* en *De Stem*.[25.]

De provinciale vergadering van Zuid-Holland kwam zelfs met een voorstel

om de synode een aantal uitspraken over de in geding zijnde leergeschillen te laten doen. Ook onder de docenten aan de Theologische Hogeschool - nog geen 3 jaar in functie - heersten meningsverschillen, die via een rapport van de curatoren aan de orde werden gesteld.

Na langdurige discussies dienden de docenten T.F. de Haan en S. van Velzen een voorstel in, dat werd aangenomen. We citeren er alleen uit, dat de synode verlangde 'dat al de Docenten ijverige pogingen in het werk stellen om de eensgezindheid onder elkander en in het belang der School en van geheel de Kerk te bevorderen'. En dan worden - om dit doel te bereiken - een aantal concrete punten genoemd. Brummelkamp - vooral hij had veel kritiek te verduren gekregen - werd als docent aan de Kamper school gehandhaafd.[26.] Ds Middel spreekt later over 'de gezegende uitslag' van de synode van Leiden.[27.]

We geven nog enkele flitsen uit het verblijf van ds Middel in Deventer. In augustus 1857 vroeg hij de kerkeraad dringend om 14 dagen vakantie. In die dagen bestond het hedendaagse begrip vakantie nog maar nauwelijks. Niemand had immers vakantie, tenminste niet meer dan één dag of hooguit een paar dagen. Maar twee weken! Ds Middel moest er zo ongeveer om smeken. Zijn plan was dan via Amsterdam (waar hij lang had gewoond) zijn vorige gemeente Middelburg nog eens te bezoeken. Nu, vond de kerkeraad, het moest dan maar, want dominee zou proberen student K. Kleinendorst uit Kampen op de zondag dat hij afwezig was, in Deventer te laten voorgaan.

Een ander punt, dat in de kerkeraadsnotulen van vele Afgescheiden gemeenten voorkwam, was de vraag: hoe hebben en bewaren we een christelijke levensstijl? Zo was het ook in Deventer. Wie daar tegen inging, b.v. door het bezoeken van 'herbergen en danshuizen', kon erop rekenen dat hij de dominee of een ouderling op bezoek kreeg om een bestraffing in ontvangst te nemen.

Dit merkten b.v. enige 'jongelingen'. Ds Middel en ouderling Denekamp zochten hen op om hen te vermanen, overigens niet met veel resultaat. Want Berend 'had nog al wat in te brengen, als meenende, dat men hem te nauw wilde beperken'. En Bernardus bleef in alle talen zwijgen. Ook de meisjes Naatje en Kaatje, beiden catechisanten, werden door ds Middel ernstig onderhouden, omdat ze in de herberg in de Waterstraat waren gesignaleerd. Of ze zich ook werkelijk schuldig voelden, vermelden de notulen niet.

In januari 1858 ontving ds Middel een beroep van de pas gestichte gemeente *Doesburg*. Natuurlijk werd in de kerkeraad over dit punt gesproken, lang en breed zelfs. Ds Middel verklaarde, dat als Gods wil hem duidelijk werd, hij die zou op volgen 'hetzij blijven, hetzij gaan'. Maar dat hij beslist niet 'met vleesch en bloed' te rade wilde gaan. Toen in een volgende kerkeraadsvergadering dit beroep opnieuw ter sprake kwam, verklaarde ds Middel, dat hij meende te moeten gaan. Maar de kerkeraad dacht er anders over. De teleurstelling over ds Middels beslissing leidde tot een zekere 'gemoedsdrijving' bij de broeders. Er ontstond zelfs verwijdering tussen een kerkeraadslid, dat zijn teleurstelling niet kon verwerken, en de leraar. Maar al

spoedig gingen de golven van emotie niet zo hoog meer en kwam alles weer goed.

Op 28 maart '58 preekte ds Middel in Deventer zijn afscheid. Terecht kon hij in zijn levensverhaal, terugziende op zijn Deventer periode, dan ook schrijven: 'Te Deventer mocht ik met zegen werkzaam zijn tot vrede der gemeente en winst in het geloof. Doch hoe bemind ik daar ook mocht zijn en hoe gaarne zij mij in hun midden wilden houden, zo was mijn werkkring aldaar nog geen twee jaren, toen de grote Koning wilde, dat ik in 1858 naar de pas gestichte gemeente te Doesburg zou vertrekken'.[28.]

De gemeente te Deventer moest dus weer een nieuwe predikant zoeken. De vraag werd echter: moest een student worden beroepen of mocht het ook een al dienstdoend dominee zijn? Met 14 tegen 13 stemmen werd gekozen voor een student. Die kon in elk geval goedkoper zijn dan een reeds gevestigde dominee. Het viel niet tegen te spreken, dat de financiële positie van de gemeente zwak was te noemen. Maar toch wilde de kerkeraad er alles aan doen 'om de openbare godsdienstoefening in stand te houden'.

Met algemene stemmen ging het eerste beroep naar J.H. Vos. Zonder resultaat echter. Vervolgens werd 'met grote meerderheid' ds E. Teunis van Heerde beroepen. Men was dus overgestapt van een student op een dominee. Weer zonder succes. Na nog eens een vergeefs beroep te hebben uitgebracht op student H. Kleinendorst, werd in januari met meerderheid van stemmen gekozen *J.J. Schuurman* van *Holten*, die dit beroep ook aannam.

Ds J.J. Schuurman: 27 februari 1859 - 11 augustus '61

Zijn traktement bedroeg *f* 500,- per jaar. Op 27 februari 1859 werd hij bevestigd, nadat enige dagen eerder op de kerkeraad zijn attestatie met die van zijn dienstmaagd uit Holten was binnengekomen. We merken nog op, dat hij in augustus van het vorig jaar in Holten weduwnaar was geworden. Zijn papieren klopten blijkbaar niet helemaal, want de ervaren ouderling *Grebel* ontdekte, dat nergens zijn losmaking van kerkeraad en classis stond vermeld. Maar vooruit, over ruim een week vergaderde de classis in Holten en dan kon dit verzuim worden hersteld.

Nog in hetzelfde jaar, dat ds Schuurman zijn intrede in Deventer had gedaan (1859), hertrouwde de 40-jarige weduwnaar in Hellendoorn met de 22-jarige *Magdalena Wormser*[29.], een dochter van de dominante ouderling *Hendrik Wormser* (1810-'87) uit Hellendoorn, die in Nijverdal woonde en een broer was van de befaamde Johan Adam Wormser uit Amsterdam. De Wormsers hadden zich begin 1800 in Amsterdam gevestigd en waren afkomstig uit het Duitse Talheim bij Heilbron. In Deventer werd uit dit tweede huwelijk van ds Schuurman een zoon geboren, Hendrik Willem.

Schuurman is maar kort in Deventer gebleven, 2½ jaar. Hij vertrok in 1861 naar Kockengen (Utr.), waar nog twee kinderen het levenslicht zagen: Jan Andries in januari 1862 en Magdalena in juni 1864. En als we onze biografische uitweiding hier nog even mogen voortzetten: in 1867 verwisselde hij Kockengen voor *Zwartewaal* op het Zuidhollandse eiland Voome-Putten.

Tien jaar later nam hij een beroep aan naar *Terwispel*, nu *Tijnje*, weinig kilometers ten zuidwesten van Beetsterzwaag in Friesland. Daar ging hij op 1 april 1844 met emeritaat. Als emeritus-predikant heeft hij nog 3 jaar in Kamperveen hulpdiensten verleend. Ds Jan Schuurman overleed in 1887 en ligt begraven in Zwarte waal.[30.]

Ds Schuurman nam zich voor zo spoedig mogelijk al zijn gemeenteleden op te zoeken om des te meer met zegen en vrucht te kunnen werkzaam zijn. Hij begon dan 'daar waar de nood en behoefte het dringendst was'. Dat was pastoraal goed gezien. Op de catechisatie van de kleine kinderen wilde hij graag het bekende vragenboekje van de (hervormde) *ds A.P.A. du Cloux* gaan gebruiken. Hij doelde hier op diens werkje *'Bijbelsche geschiedenis in vragen en antwoorden voor kleine kinderen in catechisatiën en scholen'* (47 pagina's), dat ook enige tientallen herdrukken heeft beleefd.

In wel meer Afgescheiden kerken was dit leerboekje ingevoerd, b.v. in *Hasselt*, waar de kerkeraad echter in 1859 besloot, dat niet langer 'uit de Bijbelsche geschiedenis' van ds A.P.A. du Cloux mocht worden gecatechiseerd, maar dat dit vragenboekje vervangen moest worden door dat van Borstius of het Kort Begrip of de Heidelbergse catechismus. Het is mogelijk dat de kerkeraad in Hasselt hier het oog had op een ander geschriftje van ds Du Cloux: *Bijbelsche historievragen tot gebruik op katechisatiën* (96 pagina's). Du Cloux is bekend gebleven door zijn aanklacht tegen ds H. de Cock in Ulrum, omdat deze zonder toestemming kinderen uit Vierhuizen (de gemeente van Du Cloux) had gedoopt, wat geleid had tot De Cocks schorsing door het classicaal bestuur op 19 december 1833. Later is Du Cloux echter de leer van 'de Dordtse vaderen' gaan verdedigen en in de hervormde kerk heeft hij vervolgens een belangrijke positie ingenomen in de strijd voor 'kerkherstel'. Zijn publikaties, o.a. verscheidene prekenbundels, werden door het gereformeerde volk graag gelezen.[31.]

Ook onder ds Schuurman bleef de kerkeraad erop toezien, dat de gemeenteleden zich niet schuldig maakten aan een onchristelijke levensstijl. Daarom werd een lidmaat er ernstig over onderhouden, dat hij tijdens de juni-kermis (1859) zijn 'drinkhuis' op zondag open had en daarin ook had verkocht, waardoor hij de gemeente in opspraak had gebracht. Het werd een slepende zaak. De beschuldigde verdedigde zich door erop te wijzen, dat hij wel 'dienstbaren' kon aanwijzen, die een deel van de zondag werkten. Het volgend jaar (1860) werd hij nog eens met klem vermaand om zijn winkel op zondag te sluiten. Zo niet, dan kwam hij onder censuur te staan. Maar hij volhardde in zijn zonde. Steeds verder raakte hij van de Afgescheiden kerk verwijderd en hij liet zelfs zijn kind in de hervormde kerk dopen. Toch leek de zaak in november '60 een gunstige wending te nemen, toen hij de kerkeraad schriftelijk meedeelde zijn tapperij op zondag gesloten te houden. Maar het liep toch weer mis. Een half jaar later had de kerkeraad alle reden om aan te nemen, dat hij tijdens de komende kermis opnieuw zijn huis beschikbaar zou stellen voor 'die Godonterende en ziel verwoestende gelegenheid en

daardoor een bevorderaar wezen der ongerechtigheid, hetgeen onmogelijk met een christelijke belijdenis bestaan kan'. Aldus de notulen.

Het einde van de zaak viel nu gemakkelijk te voorspellen. Willemsen werd van de gemeente afgesneden. In de notulen van 6 november '62 lezen we, dat door sommige gemeenteleden, vooral door *schippers*, misbruik werd gemaakt van sterke drank. Op het huisbezoek zou de kerkeraad er sterk op aandringen dat niet meer te doen. In de zomer van 1861 ontving ds Schuurman een beroep uit Kockengen (Utr.), dat hij - zoals gezegd is- aannam.

Ds P.B. Bähler: 17 november 1861 - 28 augustus '64

De gemeente van Deventer bleef dit maal niet lang vacant, slechts drie maanden. De eerste predikant die beroepen werd en het meteen ook aannam, de 54-jarige *Pierre Benjamin Bähler* van Hellendoorn, werd op 17 november '61 in Deventer bevestigd. Op de eerste kerkeraadsvergadering, die hij presideerde, liet hij zich al dadelijk breed inlichten over algemene en zeer belangrijke zaken als zendingswerk, zondagsscholen, jongelingen- en jongedochtersverenigingen 'opdat de gemeente in de daad openbaar worde een levende en werkzame gemeente van Christus te zijn'.[32.]

Ons viel ook de notitie in de notulen van februari 1863 op, dat de grote-meisjescatechisatie, die altijd 's avonds werd gehouden, verplaatst werd naar 's middags half 3. Was het misschien op donkere winteravonden minder veilig op straat? Voor een dergelijke maatregel zouden we in onze dagen begrip hebben. Maar de kerkeraadsnotulen geven een heel andere reden op: Ze maakten anders toch maar van de gelegenheid gebruik om langs de straat te slenteren.[33.]

Belangrijker is de aantekening in de notulen van 30 maart 1863, omdat we daaruit iets gewaar worden over speciale dogmatische opvattingen van ds Bähler. De kerkeraad van Amsterdam wilde graag geïnformeerd worden betreffende diens gevoelens over 'de wederkomst van Christus Jezus lichamelijk op aarde om te regeren'. Hierover hadden ook al stukken in De Bazuin gestaan n.a.v. een rede door ds Bähler in de Schotse Zendingskerk te Amsterdam gehouden.

Via speurwerk in De Bazuin van eind 1862 en de eerste maanden van 1863 kunnen we de lezer nadere informatie bieden over enkele opvattingen van ds Bähler en over zijn reactie op de kerkelijke onrust, die hij veroorzaakt had door zijn 'chiliastische leringen'. Een en ander naar aanleiding van zijn boven reeds genoemde spreekbeurt in de Vrije Schotse Zendingskerk te Amsterdam op 9 december 1862. In De Bazuin van 19 december 1862 vonden we namelijk een brief afgedrukt van br C.J. Stiphout, lid van de Chr. Afg. Geref. Gemeente te Amsterdam, gericht aan ds Bähler. Hierin werd hem gevraagd, hoe hij het overeen kon brengen met zijn ondertekening van de Formulieren van eenheid om de 'leer van het duizendjarig rijk zoo opentlijk, duidelijk en onbewimpeld te prediken, ja voor u zelven te bedenken'. Gelet op art. 37 van de Ned. geloofsbelijdenis, de 12 artikelen, alsmede de Geref. leer in onze aloude zo zeer beproefde Heidelb. catechismus vervat.

‘Immers de eene toegelaten wordende dwaling volgt op de andere’. Ds Bähler werd dus openlijk ter verantwoording geroepen.

In De Bazuin van 26 december 1862 treffen we dan het vrij uitvoerig antwoord van ds Bähler aan, gericht aan br Stiphout.[34.] Alles dus publiek in de kerkelijke pers. Hij schrijft niet bevreesd te zijn voor zijn gevoelens uit te komen. Als we zijn antwoord verder lezen, dan is het opmerkelijk, dat ds Bähler in feite een tegenstelling forceert tussen Gods Woord en de gereformeerde belijdenisgeschriften. Hij maakt er br Stiphout een verwijt van, dat deze niet éénmaal Gods Woord heeft genoemd. Alléén maar art. 37 Ned. geloofsbelijdenis, de 12 artikelen en de Heid, catechismus worden door hem als grondslagen voor zijn beoordeling van het gesprokene aangevoerd. Bij zijn aanvaarding van het leraarsambt heeft hij echter het bevel ontvangen het Evangelie der zaligheid te verkondigen uit de boeken van het O.T. en N.T. Vragenderwijs voegt hij eraan toe: Of moet ik dit doen voorzover het beperkt is binnen een door mensen afgerond leersysteem? Dit laatste zou volgens hem zijn een ‘afwijken van de bron tot enkele droppels en van het onfeilbare tot het feilbare...’.

In het vervolg van zijn brief aan Stiphout leert hij dan echter duidelijk de ‘herstelling van 't Joodsche volk in het laatst der dagen’. ‘En nu het duizend-jarig rijk ... is dit leerstuk van mij of van den Heiligen Geest?’ Ds Bähler verwijst dan o.a. naar teksten als Rom. 11:25-27, Ezech. 37:21-28 en 2 Tim. 4:1 etc. Wie dit schrijven van hem leest, ontdekt dat de ‘leer van het 1000-jarig rijk’ daarin door hem onomwonden wordt geleerd. Publiek dus in De Bazuin, bedoeld tot handhaving van de gereformeerde leer.

Interessant op dit punt is verder ook het rechtstreekse, schriftelijke contact (weer in De Bazuin) tussen de kerkeraad van Amsterdam en ds Bähler. De brief van de kerkeraad dateert van 19 december 1862. Naar aanleiding van klachten van gemeenteleden vraagt men ds Bähler of hij *zich nader wil verklaren* over het feit, of hij inderdaad op 9 december publiek in Amsterdam geleerd zou hebben, dat Jezus lichamelijk wederkomt om op aarde te regeren.

Op deze vraag reageert Bähler geïrriteerd. Hij geeft namelijk geen antwoord op de concrete vraag van de kerkeraad van Amsterdam, maar vraagt geëmotioneerd op grond van welk artikel van de ‘Reglementen’ der Chr. Afg. Geref. kerk in Nederland een particuliere kerkeraad zich het recht aanmatigt om een leraar uit een andere gemeente, classis en provincie ‘voor deszelfs rechtbank te dagen om zich daar schriftelijk te verklaren over een woord, in het openbaar door hem, als dienstknecht Gods, gesproken’. Ds Bähler vergeet hier het feit, dat een ‘dienstknecht Gods’ in het openbaar sprekende, niet onfeilbaar is! Hij staat altijd onder het toezicht van de kerkeraad en de tucht van Gods Woord.

In De Bazuin van 2 januari 1863 vinden we de reactie van de kerkeraad van Amsterdam. Daarin wordt ronduit bezwaar gemaakt tegen het feit, dat ds Bähler zonder hun voorkennis of toestemming de wederzijdse correspondentie publiek in De Bazuin (26 december 1862) heeft laten afdrukken. Te-

vens vragen de Amsterdammers of leden van de gemeente dan geen klachten mogen inbrengen als ze menen, dat een leraar ‘onzer’ kerk afwijkt van de Geref. leer. Of een kerkeraad dan niet het recht heeft om te waken over de zuiverheid der leer. Of een leraar zonder toestemming van de plaatselijke kerkeraad in het openbaar mag prediken. Of is volgens uw gevoelen een Leraar, predikend in het openbaar, verheven boven een particuliere kerkeraad?’ Welke ouderlingen hielden in de Schotse kerk toezicht ‘of door u de waarheid zuiver gepredikt werd?’

De vragen van de kerkeraad spitsen zich dan toe op het feit òf ds Bähler inderdaad geleerd heeft dat ‘Jezus ligchamelijk op aarde zal wederkomen om te regeren’. Dit bezwaart, zeggen ze, vele leden en ook ons.

Maar de reacties van ds Bähler (6 januari 1863) zijn heel anders dan van een gereformeerd predikant in zo'n situatie in feite verwacht mocht worden. In geen enkel opzicht geeft hij ook maar iets toe. Hij herhaalt alléén maar zijn vraag op grond van wèlk artikel van onze ‘kerkreglementen’ een particuliere kerkeraad het recht heeft om een leraar uit een andere gemeente voor zijn rechtbank te dagen. Eerst wil hij deze vraag beantwoord zien, vóórdat hij gaat antwoorden op de door de kerkeraad van Amsterdam gestelde vragen.

In de Acta van de synode van Franeker, van 12-25 augustus 1863 gehouden, horen we nog de echo van deze concrete ‘leerkwestie’. Na uitvoerige bespreking oordeelde de synode namelijk, dat de Formulieren van enigheid ‘zich duidelijk verklaren, en dat het gevoelen van de leer van de wederkomst des Zaligmakers om 1000 jaren zigtbaar en ligchamelijk op aarde te regeren, géén leer der Gereformeerde Kerk is, maar daartegen, zoowel als tegen Gods Woord strijdt, waarom het niemand toegelaten wordt dat gevoelen te leeren of te verbreiden’. Tegen deze beslissing is op de synode nog een protest ingediend door 2 predikanten, namelijk ds J.F. Bulens van Varsseveld en ds D. Breukelaar van Aalten, en door ouderling G.J. Hendriks. Ze konden niet inzien ‘dat dit gevoelen (van het 1000-jarig rijk) de hoofdwaarheden van de Geref. leer omverwerpt en daarmee in strijd is’. Bovendien is het volgens hen een ‘ondergeschikte zaak’, die geen inbreuk maakt ‘op de regelmaat des geloofs, maar meer tot de verklaring der profetieën moet worden gerekend’. En ook waren ze bang, dat dit besluit aanleiding zou kunnen geven tot een verkeerde toepassing van de kerkelijke tucht.

In de kerkeraadsvergadering van 27 maart 1864 deelde ds Bähler mee, dat hij naar Noord-Amerika wilde vertrekken om daar het Evangelie te verkondigen, zonder daarheen een beroep te hebben ontvangen. Hij voelde daarvoor echter een ‘besliste’ roeping. Bovendien was het in het belang van zijn kinderen, die daar al waren. In dat nieuwe land verwachtte hij ‘met ruimer gemoed’ te kunnen werkzaam zijn in de wijngaard des Heren. Op 28 augustus '64 preekte hij zijn afscheid van Deventer met Hebr. 4:12a: ‘Want het Woord Gods is levend en krachtig, en scherpsnijdender dan enig tweesnijdend zwaard’.

Kort daarna is hij, 57 jaar oud, met vrouw en twee kinderen naar Noord-

Amerika geëmigreerd.[35.] De manier waarop hij vertrok, zonder beroepen te zijn, werd door de Provinciale vergadering van juni 1864 afgekeurd en betreurd.

Zijn opvolger in Deventer werd kandidaat *W. Doorn* (1865-'73). We besluiten ons hoofdstuk over Deventer met het nog even vermelden van 2 bekende kerkeraadsleden uit de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw, nl. *Berend Scherphof*[36.] en *Teunis van den Bovenkamp*. Natuurlijk zouden er meer namen te noemen zijn, maar dan zouden we ver buiten het tijdvak van ons boek komen.

Eindnoten:

1. C.M. Hogenstijn, *De torenmuziek van Deventer*, 60 (Deventer 1983).
2. Nieuw Ned. Biograf. Woordenboek.
3. Volkstellingsregister 1839.
4. Boekzaal der geleerde Wereld 1853 I.
5. Volkstellingsregister 1839. Eén van zijn kinderen, Eelco, is later in de wetenschap beroemd geworden als kenner van het Middelnederlands.
6. Boekzaal der geleerde Wereld 1844, II.
7. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland I*, 201-204.
8. Kerkeordening ten dienste van de Christelijke Gereformeerde Gemeente in Nederland, in orde gebragt door de Leden der Nationale Synode te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619. Te Zwolle bij C.A. Rigter, 1838. Prijs is 15 Cent (Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869), pag. 1159 (Houten, Utrecht 1984).
9. Als reden voor de heruitgave wordt hierin genoemd 1) 'Om dat wij die Gereformeerd zijn en door Gods genade wenschen te blijven, geen de minste behoefte aan wat nieuws hebben, want na deze onze Kerkeordening, hebben de Gereformeerden bijna twee eeuwen geleefd (van 1619-1816) en ook wij wenschen gaarne te wandelen in de sporen onzer Godzalige Vaders, waarop de Heere zoo kennelijk zijne goedkeuring heeft verleend, gedenkende daarbij aan Salomo's raad, Spr. 22:28 "set de oude palen niet te rugge die uwe Vaderen gemaakt hebben".

   2) Om hiermede zoo voor onze overheden als land en geloofsgenooten een openbaar blijk te geven, dat wij ons niet vereenigd vinden met degene, die van de paden der Dordtse Vaderen afwijken, en iets zoeken in te voeren daar niets dan onheil en groot nadeel voor de Kerk uit kan voortvloeijen.
   Het verwondere niemand dat wij tot deze daad gekomen zijn; onderscheiden malen hebben wij gepoogd, om de met ons afgescheidene en nu afgewekene Leeraars te vermanen, om hunne nieuwe Kerkeordening te verwerpen, en met ons te blijven, bij het geen ons van onze Vaderen is overgeleverd; alles heeft echter tot hiertoe niet mogen baten, maar wel integendeel zijn wij op onderscheidene Kerkelijke Vergaderingen gedrongen, om hunne Utrechtse kerkeordening aan te nemen, en het bleek ons uit alles duidelijk, dat men alsnog geen het minste plan had om van den éénmaal ingeslagen weg terug te keeren'.
10. Het echtpaar bezat toen 2 kinderen; een 8-jarig zoontje Andries en een nog maar enkele weken oud dochtertje Gezina Aleida Adriana. De Ton overleed op 1e Kerstdag 1849 op zijn schip liggende in de haven, oud 47 jaar.
11. Op 10 december 1835 was in een hervormde kerkeraadsvergadering van Zutphen een bericht van onttrekking voorgelezen, afkomstig van Jan Beugelink en zijn vrouw Catrijne Stooter (M. van Osnabrugge, *Memorabilia 1840-1965*, 125 jaar geschiedenis der Gereformeerde Kerk van Zutphen 1984).

12. H. Hille te Staphorst was zo vriendelijk ons een fotokopie van dit schrijven en van enkele andere brieven ter inzage te geven. De originelen berusten in het familie-archief De Cock.
13. Bij de volkstelling van 1839 een 35-jarige kuipersknecht in de Smedenstraat.
14. Hij woonde in de gemeente Diepenveen, was van beroep kleermaker en overleed op 8 februari 1857 op 65-jarige leeftijd 'in huis staande in de buurtschap Lage Weteringen no 403. Hij was geboren in Holten en weduwnaar van Gerritje Runneboom.
15. De zaak kwam op de classisvergadering op 9 januari 1840 gehouden te Langenholte. Vier dagen later (13 januari) schreef Beugelink aan de kerkeraad van de gemeente te Zwolle, dat hij aan zijn bezwaren tegen De Ton er nog één wilde toevoegen nl. dat De Ton Beugelinks dochter een hoer had genoemd. Inderdaad - aldus Beugelink - was ze zwanger toen ze trouwde, maar hij had dit ook niet geweten en keurde het feit af.
16. Notulen hervormde kerkeraad Deventer 19 september 1838.
17. Hermanus Denekamp was in 1796 geboren op Pas-op in Loo onder Bathmen, als zoon van Anthony Denekamp en Jacomina Hermanussen. Catharina Schut was de dochter van Jan Pauwel Schut en Hendrika Verbeek.
18. Volgens de Voorrede in het eerste notulenboek van Deventer (vanaf juni 1844). We hebben de in de tekst genoemde notulen niet kunnen terugvinden. De Denekamp van Twello is niet Hermanus Denekamp van Deventer, maar F. Denekamp van Twello.
19. Tot de classis Hattem werden toen gerekend Hattem, Heerde, Epe, Oene en Elburg (notulen Prov. verg, van Gelderland (bovengedeelte) 7 februari 1838)
20. Prov. vergadering van Gelderland (bovengedeelte) 27 april 1842. Tot de classis Varseveld gingen behoren: Varsseveld, Winterswijk, Lochem en Geesteren, Breevoort.
21. In de kerkeraadsvergadering van 16 augustus 1844.
22. Notulen kerkeraad Deventer 25 juni 1850.

1. Op hoge leeftijd (85) is hij op 9 januari 1896 overleden, als weduwnaar van Adriana Wieten. Hij was een zoon van Barend Hermanus Buter en Anna van der Woude.
3. J. Weitkamp, *De Afscheiding in Overijssel* (in 'Van scheurmakers...', 306. Een publikatie van de IJsselakademie no. 25 (1984).
4. De 31-jarige 'huistimmerman' Harmen van Zwoll, geboren in Zwartsluis, woonde in 1839 nog met zijn 28-jarige broer Jan van Zwoll (ook timmerman) in hetzelfde huis als zijn ouders Andries van Zwoll, een 56-jarige scheepstimmerman, geboren in Zwartsluis, en Gerdina Storteboom (56 jaar, geboren in Velzen). Harmen van Zwoll was op 22 mei 1834 in Deventer getrouwd met Gerritdina Munter, een timmermansdochter.
2. De Afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht, 185-187 (Kampen 1984).
5. H.J. Nalis, *Deventer verleden tijd*, 68.
6. Op 8 juni 1843 no 12 kwam er in Den Haag, 'een nader adres om toelating' binnen 'het welk is aangenomen voor notif. ten gevolge voormelde toelating'.
7. Het gezin telde 5 kinderen, en een dienstmeisje, de 20-jarige Heintje Steinvoort, geboren in Olst. Hij is op 26 september 1869 overleden in een huis in de Grote Overstraat, 63 jaar oud. Hij was toen getrouwd met Catharina Sleijster.
8. Op de vergadering van de classis Apeldoorn van 7 december 1843 en 7 maart '44 was hij als afgevaardigde van de combinatie Twello-Deventer aanwezig. Zie over hem J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I, 177.
9. We hebben die moeilijkheden uitvoerig beschreven in onze studie De Afscheiding van 1834 in Overijssel I, 158-163.
10. Notulen kerkeraad 6 april 1848.
11. Chr. Encyclopedie IV^2, 447.
13. In het bevolkingsregister van Ost wordt als beroep van Johannes Lindeboom opgegeven: bakker.
14. Deze landbouwer overleed op 24 december 1845 op 73-jarige leeftijd in Olst. Zijn vrouw heette Gerrigje Huninks.
12. Het volkstellingsregister van 1839 van Deventer geeft aan, dat op hetzelfde adres toen woonden de wed. Hoogenakker (Harmina Gerrits, 83 jaar) en Jacob Hoogenakker, 45 jaar, waarschijnlijk zijn broer en ook borstelmaker.
15. Vgl. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*.
16. H. Mulder, *Jaarboekje van de Gereformeerde Kerk van Deventer 1946* (overgenomen uit: Historia, Maandbl. voor geschiedenis en kunstgeschiedenis 1942).
    In 2 Tim. 4:7 en 8 lezen we in de Statenvertaling: 'Ik heb den goeden strijd gestreden, ik heb den loop geëindigd, ik heb het geloof behouden; Voorts is mij weggelegd de kroon der

rechtvaardigheid, welke mij de Heere, de rechtvaardige Rechter, in dien dag geven zal; en niet alleen mij, maar ook allen die zijne verschijning liefgehad hebben'.

17. Henry Beets schreef in 1902 twee artikelen over ds Willem Hendrik Frieling in De Gereformeerde Amerikaan. In het nummer van oktober 1902 beschreef hij Frielings periode in Nederland, en in dat van december 1902 diens verblijf in Amerika, waarheen Frieling in 1866 was geëmigreerd.
18. De Gereformeerde Amerikaan oktober 1902.
19. Notulen kerkeraad 23 maart '52.
20. In Deventer was op 25 september 1852 zijn zoon Hendrik geboren.
21. Notulen kerkeraad 19 april 1856.
22. De Bazuin 18 mei 1854.
23. Notulen kerkeraad 19 februari 1857.
24. Notulen kerkeraad 11 maart 1857.
25. Men zie voor de kerkelijke bladen uit die dagen: C. Veenhof, *Prediking en Uitverkiezing 143*, 144 (Kampen 1959).
26. Idem 58-61. Vgl. Handelingen van de synode der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland, gehouden 3-17 juni 1857 te Leiden, 46-52 Kampen 1957).
27. Notulen kerkeraad 1 juli 1857.
28. H.H. Middel, Eenvoudig verhaal van Gods menigvuldige reddingen uit de grootste noden, 95 (Houten/Utrecht 1983).
29. De huwelijksacte is gedateerd Hellendoorn, 13 oktober 1859. De bruidegom was toen weduwnaar van Hendrika Maria Karkemeijer. Bij dit huwelijk was als getuige aanwezig de 52-jarige Pierre Benjamin Bähler, Afgescheiden predikant te Hellendoorn en de 60-jarige schoenmaker Frederik Staman.
30. We hebben deze gegevens te danken aan W. Otten te Hilversum.
31. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I*, 126, 127.
32. Notulen kerkeraad 21 november 1861.
33. Notulen kerkeraad 5 februari 1863.
34. Gedateerd 20 december 1862.
35. Op 23 oktober '64 arriveerde hij in New York. In Amerika heeft hij nog de gemeenten van Albany en Rochester van de Dutch Reformed Church gediend. In 1873 ging hij met emeritaat. In januari 1882 is hij overleden.
36. Berend Scherphof was 34 jaar, toen hij op 10 juli 1862 in Deventer trouwde met de 26-jarige stadsvroedvrouw Alyda Bremer, geboren in Doesburg, wonende in Deventer. De getuigen bij dit huwelijk waren allen Afgescheidenen: Joh. Hendr. Grebel, 55 jaar, winkelaar; Hendr. Joh. van Stuijvenberg, 43 jaar, kleermaker; Anthonie Horst, 38 jaar, hooiweger; Jacob Kolkert, 28 jaar, timmerman.

III *Holten*

Holten ligt aan het zuideind van de lange Sallandse heuvelrug, aan de voet van de Holterberg, 22 km ten oosten van Deventer en 8 km ten westen van Rijssen. Tot het dorp behoorden onder meer de buurtschappen de *Beuzeberg, Dijkhoek, Look, Neerdorp* en een deel van de *Borkeld*.[1.] Omstreeks 1840 telde Holten met directe omgeving ruim 2700 inwoners. Het dorp was evenals Hellendoorn en Den Ham een typische zandgemeente, waarin het kleine keuterbedrijf overheerste.[2.] Van de 2700 inwoners in de burgerlijke gemeente waren er 2500 hervormd, dus het overgrote deel. De hervormde gemeente van Holten behoorde tot de *classis* en *ring Deventer*.

In de dagen van de Afscheiding stond daar als predikant *Johann Georg Paulus Müller*, die de gemeente van Holten niet minder dan 55 (!) jaar heeft gediend (1830-'85). Zoals zijn naam al doet vermoeden, was hij van duitse afkomst.[3.] In het hervormd kerkelijk leven van Holten speelden in die tijd ook een rol de catechiseermeester *Gerrit Jan Mossink* en later *Lammert*

Goorman, terwijl ook de koster-schoolmeesters *Derk Jan Helderman* en zijn opvolger *Hendrik Harmen Rörik* figuren waren, met wie ds Müller had samen te werken.

Van de aard van de prediking van ds Müller krijgen we enig idee, als we letten op een opmerking, die burgemeester *Jan Pakkert* in zijn jaarverslag over 1831 maakte. Hem was de vraag voorgelegd of ds Müller ook aanhanger was van de 'nieuwe' theologie uit die dagen. Daarop antwoordde de burgemeester, dat Müller de jeugd onderwees volgens 'verlichte' opvattingen. Dit wijst erop, dat ds Müller vanuit een heel andere geest catechiseerde en preekte dan zijn assistent bij de catechisaties en het ziekenbezoek *Gerrit Jan Mossink* (Morsink) (1774-1847), die ook wel als *oefenaar* in boerderijen in de buitengebieden voorging. Deze Mossink overleed in september 1847 in zijn huis in het Neerdorp, toen een buurtschap vlak bij Holten.[4.]

Van één van zijn oefeningen, gehouden in de buurtschap *het Heksel* bij *Nijverdal*, geeft het boekje *Levensgeschiedenis en bekeringsweg van Gerrit Jan Raidt* enige bijzonderheden.[5.] Ds Müller is wel eens getypeerd als iemand die behoord zou hebben tot de later opgekomen *ethische* richting in de hervormde kerk, waarvan prof. Daniël Chantepie de la Saussaye de 'vader' was.[6.] In die bewering zit zeker waarheid. Want in zijn afscheidspreek, gehouden op 6 december 1885 (hij was bijna 80 jaar toen hij met emeritaat ging), lezen we onder meer: 'Maar hoe Christelijk vrij mijne denk- en leerwijze en hoe groot mijne verdraagzaamheid in bijzaken was, nooit ben ik van de bijbelsche waarheid en van de gezonde woorden van Christus afgeweken, ten gevalle van den afwisselenden geest der laatste tijden. Ik bedekte immers niet voor u den afgrond onzer ellende door de zonde, waaruit wij niet te redden waren dan door de erbarmingen Gods die de wereld zoo lief had, dat Hij zijn Zoon voor ons overgaf, opdat wij door Hem zouden leven. Ik wees u den weg tot zijn gemeenschap door het geloof en drong aan op een wandel, gelijk Hij gewandeld heeft. Zoo leerde ik u dan uit den bijbel de zedeleer kennen, die den boom der ondeugd zelf ontwortelt, zulk eene, die niet alleen de goddeloosheid en wereldsche begeerlijkheden bestrijdt, maar ook de zonden der beschaafde wereld, altijd aandringende op reinheid van hart en oprechtheid des gemoeds en om te zoeken de dingen, die boven zijn, waar Christus is en niet die op de aarde zijn. Ziet daar, wat en hoe ik onder u gepredikt heb'.[7.] Op 27 januari 1888 is ds Müller overleden, 82 jaar oud.

Over het *begin* van de geschiedenis van de Afgescheiden kerk van Holten zijn we maar povertjes ingelicht, ook al doordat het eerste notulenboek van de kerkeraad is verloren gegaan. We hopen dat het nog eens boven water komt.[8.] Dan is er onmiddellijk stof voor belangrijke artikelen in regionale of provinciale kerkbladen. Nu moeten we ons behelpen met voor ons doel veel minder belangrijke bronnen, zoals de hervormde kerkeraadsnotulen en die van de Afgescheiden classis- en provinciale vergaderingen.

De eerste signalen van het bestaan van Afgescheidenen - nog niet van de

Afgescheiden kerk - vangen we op bij de lezing van de notulen van de hervormde kerkeraad van juni en september *1838*. Dat is dus bijna 4 jaar nadat de Afscheiding in Ulrum in Groningerland had plaats gevonden. In eerstgenoemde staat vermeld, dat de geest van de afscheiding ook in de plaatselijke hervormde kerk begon 'in te sluipen'. En eveneens in die van september 1838, dat het aantal lidmaten, die systematisch de kerkdiensten 'verachten' en aparte godsdienstige samenkomsten houden, geklommen is tot 9. Nu betekende het houden van eigen godsdienstige bijeenkomsten beslist niet een scherpe breuk met het verleden, want in die jaren bestonden overal - ook in Salland - de oefengezelschappen. Hierin had een oefenaar de leiding of stichtte men zich onderling met bijbellezen, psalmgezang en gebed, en niet te vergeten met het uitwisselen van eigen zielservaringen. In elk geval bestond er in 1838 in Holten nog geen officiële Afgescheiden kerk. Die kwam er pas in *1841*, zoals we mogen aannemen, want toen waren er op de 18 mei 1841 gehouden Provinciale vergadering voor het eerst afgevaardigden van Holten aanwezig.

Met het plechtig herdenken van een zo veeljarig bestaan als gemeente is de Gereformeerde kerk van Holten erg zuinig geweest. De herinnering aan het 25-, 50- en 75-jarig bestaan heeft men - bij ons weten - ongemerkt laten passeren. Men wist trouwens het juiste beginjaar niet eens. En toen de gemeente 100 jaar bestond, was de Tweede Wereldoorlog al in volle gang en waren er wel andere besognes, die hoofd en hart bezig hielden. Maar goed, in 1963 zou het dan gebeuren. In dat jaar is op sobere wijze herdacht, dat 120 jaar geleden de Gereformeerde kerk te Holten opnieuw tot openbaring was gekomen. Hierbij maakte men echter de vergissing, dat men uitging van de *erkenning* door de overheid (1843) en niet van de stichting, dus van de *instituering* (1841). Bij het schrijven van dit hoofdstuk hebben we veel profijt gehad van het in 1967 verschenen boekje van Js. Beldman, waarin hij een historisch overzicht geeft van de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Holten tijdens de periode 1843-1963.[9.]

Waar hielden de Afgescheidenen van het eerste uur in Holten hun samenkomsten? Volgens de overlevering in het 'kaemerke' van *Schuppen Teunis*, de kleermaker. Hij was toen nog niet getrouwd. In oktober 1844 huwde de toen ruim 31-jarige *Teunis Schuppert* met de 21-jarige *Hendrina Landeweerd*.[10.] En in 1847 is dit echtpaar, met één kind, geëmigreerd naar Noord-Amerika (Michigan).

Erkenning

Een belangrijk document, dat ons vaste grond onder de voeten geeft, is het bij koning Willem II ingediende verzoek om als officiële gemeente in de burgerlijke maatschappij te worden erkend. Het stuk was door 35 personen ondertekend en gedateerd *Holten 31 december 1842*. Een fotokopie ervan hebben we onder ogen gehad.

De adressanten beginnen daarin met te verklaren, dat ze zich allen van de Hervormde kerk hebben afgescheiden en dat ze de drie formulieren van

enigheid beschouwen als uitdrukking van hun gemeenschappelijk geloof en als de band die hen verbindt (de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus, de Dordtse Leerregels, vastgesteld op de synode van Dordrecht 1618/'19) 'terwijl door de verwerping der Formulieren ook hunne vereeniging ophoudt'. Dit laatste wilde zeggen, dat als men aan deze officiële kerkelijke belijdenisgeschriften ging tornen, de kerkelijkheid eenheid kapot ging.

Verder berichten ze, dat hun kerkeraad bestond uit de ouderlingen *Willem Bosman, Gerrit Jan Landeweerd* en *Egbert Maneschijn* (Maanenschijn). Diakenen waren *Hendrik Landeweerd* en de ons al bekende *Teunis Schuppert*.[11.] De ouderlingen Landeweerd en Maneschijn waren zwagers; hun vrouwen waren zusters nl. Hendrika en Geertrui Vlierman. Diaken Hendrik Landeweerd werd in 1850 de schoonzoon van Egbert Maneschijn. En diaken Teunis Schuppert, de kleermaker, trouwde in oktober 1844 met Hendrina Landeweerd, dochter van Hendrik Landeweerd en Gerritdina Hakkert.

We merken nog op, dat *Gerrit Jan Landeweerd* met J. Talen uit Staphorst op de belangrijke, in *1854* in *Zwolle* gehouden algemene synode ouderling-afgevaardigde was voor de provincie Overijssel. Zoals bekend werd op deze synode besloten in Kampen een Theologische Hogeschool op te richten. In het verzoekschrift aan de Koning deelden de ondertekenaars nog mee, dat ze hun kerkdiensten hielden in 'het huis bewoond door Jan Schuppert no. 59 en staande in de gemeente Holten'.

Aan het slot van het rekest staan 35 namen van de ondertekenaars, die we hier in de gegeven volgorde (en spelling) overnemen. In totaal 14 mannen en 21 vrouwen. De zusters waren dus duidelijk in de meerderheid.

Mannen

Teunis Schuppert
Teunis Manenschijn
Gerrit Jan Schuppert
Derk Zwiers
François Johannes van Emmerik
Hendrik Landeweerd
Jakob Jansen
Harmen Graven
Egbert Manenschijn
Gerrit Jan Landeweerd
Jannes Schuppert
Egbert Borkent
Berent Schuppert
Hendrik Zwiers

Vrouwen

Roelfken Schuppert
Dina Struik
Aaltjen Zwiers
Hendrika Japink
Hendrika Manenschijn
Gerredina Manenschijn

Jenneken Kruimelaar
Janna Kruimelaar
Geertrui Kruimelaar
Teuntjen Landeweerd
Hendrina Landeweerd
Jenneken Maaneschijn
Hendrieka Bekkink
Hendrika Vlierman
Geertrui Vlierman
Gerritjen Hofman
Gerridiena Borkent
Janna Kleinteeslink
Willemina Ooldebekkink
Hendrika Dikkers
Geertrui Landeweerd

De lezer ziet het: de familienamen Schuppert, Mane(n)schijn, Zwiers, Lande weerd, Kruimelaar, Vlierman en Borkent komen meer dan éénmaal voor.

W. Otten legt er in een krantenartikel de vinger bij, dat de naam Van Emmerik niet tot de autochtone bevolking behoort. Hij was afkomstig uit Amsterdam. We voegen er nog aan toe, dat François Johannes van Emmerik volgens het lidmatenboek in 1849 van de Afgescheiden kerk is afgesneden. Bij K.B. van *4 maart 1843* no. 80 kwam de erkenning af.

Zoals in zo menige Afgescheiden gemeente was ook in die van Holten het begin maar klein. In de volgende jaren 1838-'43 nam het zielental echter sterk toe, van ongeveer 9 naar 70 leden (kinderen niet meegeteld). In het herdenkingsboekje 'Gereformeerde kerk Holten 1843-1963', in 1967 verschenen, geeft Js Beldman ons die 70 namen door, zoals ze verdeeld waren over het dorp zelf en de buurtschappen *Look, Neerdorp, Beuzeberg* en *Dijkerhoek*.[12.]

Het spreekt vanzelf, dat één particulier huis onmogelijk het sterk vermeerderde aantal kerkgangers kon bergen. Er moest een eigen kerkgebouw komen, voorwaar geen kleinigheid. Beldman vertelt hierover: 'Na veel bespreking en na veel gebed werd een stukje grond gekocht aan de Larenseweg. Men vertelde mij, dat reeds daarvóór plannen gereed waren om een kerk te bouwen in de onmiddellijke omgeving van de woning, waar eerst werd samengekomen.

Dit zou dan ongeveer zijn tegenover waar nu de familie Ekkelkamp woont. Er zouden toen al stenen gestaan hebben voor de bouw van een kerk. Om een of andere reden is dit echter niet doorgegaan. Verder ontbreken hierover alle nadere gegevens.'

We voegen hieraan toe, dat in deze overlevering een kern van waarheid zit. Er zijn werkelijk eerst andere plannen geweest. Ging het Koninklijk Besluit van 4 maart 1843 no. 80, waarin de erkenning vermeld stond, nog uit van het plan, dat de gemeente zou kerken 'in een gebouw staande te Holten, kadastraal bekend sectie F. no. 344', bij K.B. van enkele maanden later (19 mei 1843 no 99) kreeg de gemeente toestemming 'een nieuw kerkgebouw te stichten, op het terrein gelegen te Holten, kadastraal bekend sectie F no. 150'. Omdat men dus het kerken in het eerstgenoemde gebouw (sectie F no. 344) wilde opgeven, werd onmiddellijk besloten een stuk grond te kopen aan de Larenseweg. Vanwaar die verandering op zo korte termijn? 'Om onbekende redenen' schrijft Beldman. Wij zijn erin geslaagd die reden te achterhalen. In een verzoekschrift aan de koning, gedateerd 22 maart 1843, en ondertekend door 32 personen, allen behorende tot de Chr. Afg. gemeente te Holten, lezen we: '... vinden ons genoodzaakt andermaal tot Uwe Majesteit te naderen, dat aangezien het de ondervinding heeft doen leren, dat het tegenwoordig gebouw, waarin men thans de openbare Eeredienst uitoefent, wat te wenschen overlaat, en diensvolgens verlangende zijnde een nieuw gebouw of kerk in deze Gemeente daar te stellen, hetwelk uitsluitend tot bedoeld einde zal worden gebezigd ...'.[13.]

Het ‘tegenwoordig’ gebouw was dus ongeschikt om er kerkdiensten in te houden. Vandaar de aankoop van een stuk grond. Op deze grond staat nu (1967) nog de schuur van Frans Muller. Het is wel zeker, dat deze schuur, die nu inmiddels verbouwd is, nog op dezelfde fundamenten staat als destijds de kerk heeft gestaan. Wie deze schuur nog heeft gekend in zijn oude vorm, kon duidelijk zien, dat dit een kerk was geweest. Aldus Beldman. De eerste dienst in dat nieuwe kerkgebouw is in de zomer van 1843 geleid door ds S. Bolks van Hellendoorn. Hij mocht dit van zijn kerkeraad doen onder voorwaarde dat hij met de ‘wagen’ werd gehaald en teruggebracht.[14.] Volledigheidshalve vermelden we nog, dat in 1877 een nieuwe kerk aan de Dorpsstraat in gebruik werd genomen, die in 1979 vervangen werd door een ander kerkgebouw.

Ds J.J. Schuurman: augustus 1846 - 20 februari '59

In augustus 1846 kreeg de Afgescheiden gemeente van Holten haar eerste dominee, namelijk de 27-jarige, toen nog ongetrouwde *Jan Jans Schuurman*, over wie we hier enkele biografische gegevens doorgeven.[15.] Hij was een Groninger van afkomst, in maart 1819 geboren als zoon van een kleermaker in Oostwold, in de burgerlijke gemeente Midwolda (Oldambt).[16.]

In 1844 begon hij zijn loopbaan als predikant van de Afgescheiden gemeente te Dalfsen in combinatie met Nieuwleusen. Daar is hij maar twee jaar werkzaam geweest. In augustus 1846 werd hij door ds A.H. Veenhuizen, toen te Assen, als predikant in *Holten* bevestigd. Daar stond hij nog maar ruim een jaar, toen hij in het huwelijk trad met een 19-jarig meisje uit Holten, Hendrika Maria Karkemeijer, dochter van Jan Willem Karkemeijer en Janna Muller, die een winkel hadden in het perceel op de hoek Dorpsstraat/Kerkstraat. Uit de huwelijksacte[17.] blijkt, dat tot de getuigen behoorden twee ouderlingen van de Afgescheiden gemeente te Holten, nl. de landbouwers Jan Landeweerd (47 jaar) en Egbert Manenschijn (50 jaar).

Uit dit huwelijk zijn in Holten twee kinderen geboren, een jongen en een meisje. Helaas overleed de predikantsvrouw al in augustus 1858, nog geen 30 jaar oud, in de woning Neerdorp toen no. 85.

Haar broer Gerrit Hendrik Karkemeijer, 4 maanden na haar getrouwd met Hendrika Stam, was in de Afgescheiden kerk van Holten ‘kerkmeester’. Ook in het burgerlijk leven van Holten nam hij een voorname plaats in. In 1866 was hij wethouder van de gemeente Holten.

Een half jaar na het sterven van zijn vrouw vertrok ds Schuurman naar Deventer (1859), waar de weduwnaar nog in hetzelfde jaar zijn tweede vrouw de pastorie binnen leidde. Het was *Magdalena Wormser* uit Hellendoorn, dochter van de dominerende ouderling Hendrik Wormser aldaar (zie hoofdstuk Hellendoorn-Nijverdal).

Wanneer we nu proberen iets over de 13-jarige periode van ds Schuurman in Holten naar voren te brengen, dan moeten we onze wijsheid hoofdzakelijk uit de classisnotulen halen; die van de kerkeraad beginnen immers pas met 1865. Vanaf 1841 hoorde Holten eerst bij de classis Ommen. Maar in 1853

kwam na de officiële hereniging met de Brummelkampgroep een provinciale herverkaveling van de classes tot stand. Het werden nu de classes van *Zwolle, Ommen* en *Holten*. Tot deze laatste behoorde uiteraard de gemeente van Holten. Vanaf dat jaar (1853) werd er geregeld vergaderd en genotuleerd. Dat kon in de laatste jaren van de classis Ommen niet worden gezegd!

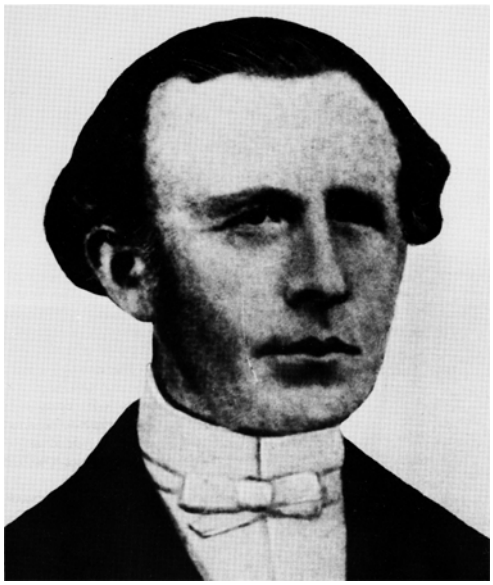

Ds J.J. Schuurman, predikant te Holten, 1846-'59.

Groot was de classis Holten niet. Ze telde maar 5 kerken: *Deventer, Holten, Enter, Vriezenveen* en *Hellendoorn*. Op de vergaderingen was Holten vele jaren natuurlijk vertegenwoordigd door haar eigen predikant *J.J. Schuurman* en door telkens enkele van de volgende ambtsdragers: *E. Maneschijn, G.J. Landeweerd, J.W. Stam, H.J. Aanstoot* en *G. Hietland*.

Aprilbeweging 1853

De Aprilbeweging is de deining, die in april 1853 onder de protestanten in Nederland ontstond, omdat de pauselijke hiërarchie in ons land werd hersteld, d.w.z. in Utrecht zou een aartsbisschop komen en in resp. Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond een bisschop. De conservatieve en orthodox-protestantse groeperingen raakten in rep en roer. Hun verontwaardiging en ergernis uitten zich in massale protesten en in een monsterpetitionnement, de koning officieel aangeboden.

Ook de Chr. Afgescheiden kerk van Holten deed mee. In haar protest, waarvan we een fotokopie onder ogen kregen, werd gesteld: 'Waar het *Ultramontanisme* zich vestigt en uitbreidt, daar voert het met stelselmatige minachting der regten van andersdenkenden, strijd tegen het Protestantisme'. De term ultramontanisme was in die tijd een scheldwoord geworden, waarmee bedoeld werd de verdediging van de absolute zeggenschap van het Vaticaan (de paus) binnen de rooms-katholieke kerk en het politieke leven.

Met grote aandrang werd de koning verzocht geen toestemming te geven dat bisschoppelijk bestuur te laten invoeren. De 'beweging' had in zoverre succes, dat het minsterie-Thorbecke viel, want de koning had zich in het openbaar sympathiek over de protesten uitgelaten.

Weliswaar wilden de koning en ook het nieuwe ministerie-Van Hall niet, dat het herstel van de hiërarchie niet doorging - de nieuwe grondwet stond het immers toe - maar wel moest geprobeerd worden een soort 'apaisement' (bevrediging) te vinden. Daarom werd een wet op de kerkgenootschappen ingediend en aangenomen (1853), die de regering de bevoegdheid gaf, de vestiging van een bisschopszetel te beletten in een plaats, die niet 'geschikt' werd geacht.[18.]

Onder het 'smeekschrift' van de Afgescheiden kerk van Holten, gedateerd 13 april 1853, telden we 54 namen, echt namen van Holter Afgescheidenen. De lezer vindt ze terug in de aantekeningen.[19.]

Kwestie Egbert Maneschijn

Een zaak, die voor de kerkeraad en de gemeente van Holten lang een doorn in het vlees is geweest, was de kwestie met Egbert Maneschijn, die in november 1855 nog als ouderling de gemeente op de classis had vertegenwoordigd. In 1856 begonnen de moeilijkheden. Het betrof de tucht over volwassen doopleden. De Provinciale vergadering had uitgesproken, dat in voorkomende gevallen op hen de tucht moest worden toegepast, maar de manier waarop werd aan de kerkeraad overgelaten.[20.] Maneschijn was tegen deze tuchtoefening, zo sterk zelfs, dat hij al niet meer in de kerk kwam, omdat de kerkeraad zich wèl voor het eventuele toepassen van tucht had verklaard. En toch hadden de ambtsdragers nog niets anders gedaan dan drie 'jongelingen die tot jaren van onderscheid gekomen waren' op de kerkeraad te ontbieden om hen te bestraffen over hun 'kermis houden'. Op de classisvergadering van 12 maart 1857 toonde ds Schuurman met de kerkeraadsnotulen aan, hoe 'rekkelijk' de kerkeraad was opgetreden om de vrede te bewa-

ren, maar dat de broeders daarin ‘met de best mogelijke wil’ niet waren geslaagd.

Volgens Maneschijn was tuchtoefening over hen, die nog geen belijdend lidmaat waren, ‘ongegrond’ en strijdig met Gods Woord op grond van Matth. 13 en 18. Maar de kerkeraad meende, dat de gelijkenis van het onkruid op de akker niet van toepassing was, omdat met de akker niet de kerk, maar de wereld werd bedoeld. Die tuchtoefening over volwassen doopleden was ook niet in strijd met Mattheüs 18. Het was immers, zeker, dat er ‘sleutels’ gegeven waren ‘in betrekking tot de Gemeente’, zodat de vraag was: behoren volwassen doopleden tot de gemeente? Hieraan viel niet te twijfelen, omdat kinderen van de gemeente gedoopt werden volgens het genadeverbond. Maar hoe men zich ook ‘afmatte’ om Maneschijn te overtuigen, het was alles vruchteloos. Teneinde raad drong men er bij hem op aan niet nog meer ‘beroering’ in de gemeente te verwekken. Het meningsverschil betrof immers geen ‘fundamenteel leerstuk’. Wanneer hij dan niet in de kerk wilde komen, dan moest hij maar ‘stil’ thuis blijven.[20.]

Ja, stil thuis blijven, dat was niets voor een actieve figuur als Egbert Maneschijn. Zijn zaak bereikte met enkele gelijksoortige kwesties in andere plaatsen van het land de tafel van de in juni 1857 gehouden synode van Leiden. Deze moest zich nu uitspreken over de vraag: Moet de kerkelijke tucht ook toegepast worden op kinderen der gemeente, die tot jaren van onderscheid gekomen zijn, en nog geen belijdenis des geloofs hebben afgelegd, in zonden doorbrekende, zonder zich daarvan na behoorlijke vermaning te bekeren? Na rijpe overweging was de synode van oordeel ‘dat men hieromtrent geen bepaalde regels behoort te maken; maar het aan het bescheiden oordeel van de kerkeraden over te laten, om hierin met zachtmoedigheid en getrouwheid te handelen, zoals zij het stichtelijkst zullen oordelen’. In die geest had ook al de Provinciale vergadering zich uitgesproken.

Het werd in Holten een slepende zaak. In de classisnotulen van 8 juli 1857, lezen we, dat hij zich nu ‘geheel aan de gemeente onttrok’, bij de hervormden kerkte en omgang had met ‘de zoogenaamde evangelisten’. Hij zou nog eens bezocht worden door ds Brunemeijer uit Enter en enkele kerkeraadsleden om ‘ware het mogelijk hem nog weder te regte te brengen’.

Bijna twee jaar later bleek volgens de classisnotulen[21.] Maneschijn ‘nog even eigenzinnig’. Men wilde proberen ‘hem te dragen en bij gelegenheid nog aan hem te werken’. Maar in mei 1859 adviseerde de classis hem af te snijden, nadat de afgevaardigden van Holten de wens hadden uitgesproken ‘om een eind te zien aan de zozeer bekende zaak van de oud-ouderling E. Maneschijn’. En zo is het gegaan: afgesneden. In het lidmatenboek staat achter de naam E. Maneschijn nog: ‘ons verlaten naar de Herv. kerk’. Een man van het eerste uur van de Afscheiding!

Inmiddels had ds Schuurman op 20 februari 1859 zijn afscheid van Holten gepreekt en was vertrokken naar *Deventer*. De gemeente was dus vacant.

In de (korte) vacature-tijd viel ons één notitie in de classisnotulen op. *Mannes Nijkamp*, lid van de gemeente te Holten, voelde zich sinds kort gedron-

gen om ‘hier en daar in het openbaar aan zondaren de weg des heils bekend te maken’. Maar hoe sympathiek dit ook was, Mannes evangeliseerde blijkbaar op een eigenaardige manier, spontaan en naïef. De ouderlingen van Holten, J.W. Stam, H.J. Aanstoot en G.J. Landeweerd vonden dat hij het zó niet moest doen, omdat het gevaar van een averechtse uitwerking groot was. Ze besloten dan ook Nijkamp ‘op een zachte wijze’ het verkeerde van zijn methode van evangeliseren onder het oog te brengen en er bij hem op aan te dringen het anders aan te pakken.

De woning waarin de eerste Afgescheidenen hun samenkomsten hielden.

Ds H. Weenink: 8 juni 1859 - 10 juli '64

De opvolger van ds Schuurman werd de 29-jarige kandidaat *H. Weenink*, die op 8 juni 1859 zijn intree deed, nadat hij door docent A. Brummelkamp uit Kampen was bevestigd. Veel valt over zijn 5-jarige dienstperiode niet te melden, vooral ook doordat de kerkeraadsnotulen ontbreken. Blijkbaar heeft hij zijn ambtsdienst rustig kunnen verrichten, niet gehinderd door enerverende toestanden in de gemeente. We leiden dit af uit een notitie in de classisnotulen van juni 1864. Weenink had toen net een beroep naar Hellendoorn aangenomen. Zijn kerkeraad was daarover maar slecht te spreken en kon de teleurstelling maar moeilijk verwerken. Ds Weenink leefde immers met ‘vrede en zegen’ in de gemeente; waarom dan weg te gaan? Ja, daar zat iets in, maar het was toch wel wat naïef gedacht, want het al of niet aannemen van een beroep wordt in de regel door een complex van factoren bepaald, zowel van zakelijke als van persoonlijke aard.

Toen de gemeente van Almelo op 7 november 1861 werd geïnstitueerd door ds W.H. van den Bosch, van Enter, was ook ds Weenink bij die gelegenheid

aanwezig. ‘Met oplegging der handen heeft hij de (nieuwe) kerkeraad zegenend toegesproken’, aldus een verslag van de classisnotulen.[22.] De classis Holten telde nu 6 gemeenten: Deventer, Holten, Enter, Vriezenveen, Hellendoorn en Almelo.

In de zomer van 1864 verhuisde ds Weenink van Holten naar Hellendoorn, waar hij nog geen twee jaar later aan ‘longtering’ overleed.

Ds B. Vellekoop: 12 februari 1865 - 27 januari '67

Toen de vacature-Weenink ruim een half jaar had geduurd, werd de 32-jarige kandidaat *B. Vellekoop* de nieuwe dominee in de Chr. Afgescheiden kerk van Holten. Over zijn diensttijd in Holten valt weinig te vertellen, want hij bleef er niet lang, nog geen twee jaar. Maar het is een groot pluspunt, dat we nu kunnen beschikken over het tweede notulenboek van de kerkeraad, dat met 1865 begint. Het eerste zou door brand verloren zijn gegaan (‘naar men zegt’). Het kan waar zijn, maar het is niet zeker. Op dit punt zijn we wat wantrouwig geworden. Want bij onze onderzoekingen in verscheidene provincies kregen we meermalen te horen: er is brand geweest, terwijl dan later het verloren gewaande document toch teruggevonden werd in de woning van een inmiddels overleden kerkeraads- of gemeentelid.

In elk geval, het notulenboek van de kerkeraad is voor elke geschiedvorser beschikbaar. Die kerkeraad bestond begin 1865 uit de ouderlingen *Gerrit Jan Landeweerd, Jan Willem Stam* en *Hendrik Jan Aanstoot*, terwijl in dat jaar diakenen waren *Hendrik Kerkdijk, Gerrit Wechstapel* en *Jan Albert Landeweerd*. Voor zover we dit nog niet op een vorige bladzijde hebben gedaan, plaatsen we in de aantekeningen bij deze namen een enkele biografische notitie.[23.]

Al in het begin van het notulenboek lezen we over een weliswaar niet zo belangrijke, maar toch niet oninteressante kwestie. Het ging om de vraag: zullen op classisvergaderingen al of niet warme maaltijden worden gebruikt? ‘Iedere kerkeraad in de classis moest zich over deze zaak uitspreken. Wat de broeders van die tijd (1865) bewogen heeft is moeilijk vast te stellen, maar de kerkeraad van Holten sprak zich uit tegen warme maaltijden tijdens classisvergaderingen’. Aldus J. Beldman in zijn historisch overzicht ‘Gereformeerde kerk Holten 1843-1963’.

De classisnotulen van 10 november 1864 - dus van wat vroegere datum - geven ons eerst een ander beeld. De praeses van die classis - ds Van der Kleij van Almelo - stelde voor om ‘in onze vergaderingen voortaan warm eten te mogen genieten. Hoewel dit nog al meerdere moeite en werkzaamheid vereischt dan enkel koffij en brood te bereiden, is echter na heen- en wederspreken hiertoe besloten’.

Dus de classisafgevaardigden - altijd nog zo'n 15 man - zouden voortaan warm middageten krijgen. Holten moest *ƒ* 2,- in de onkosten bijdragen, omdat ze geen reiskosten hadden, want de classisvergaderingen werden immers geregeld in het t.o.v. de classiskerken centraal gelegen Holten gehouden. Maar op de classis vergadering van 17 mei 1865 stelde ds Vellekoop van

Holten voor om uit zuinigheidsoverwegingen het middageten te gebruiken bij vrienden, dus bij particulieren. En daarmee ging de kerkeraad van Holten akkoord.

In deze zelfde vergadering viel het besluit slechts twee maal per jaar classis te houden, in mei en oktober. Inderdaad telden we voor de jaren 1860 t/m 1870 slechts 2 classisvergaderingen per jaar, met slechts één buitengewone erbij in verband met grote moeilijkheden in Hellendoorn. In oktober 1870 werd besloten voortaan als classis in *Almelo* te vergaderen, omdat de gemeenten te *Borne, Rijssen* en *Enschede* er nu ook bij waren gekomen. *Deventer*, dat wel heel ver van Almelo af lag, kreeg *f* 3,- vergoeding 'wegens onkosten', waaronder wel vooral de reiskosten begrepen zullen zijn.

We keken verbaasd op, toen we lazen, dat ds Vellekoop al in september 1865 - nog maar amper 7 maand in Holten - een beroep kreeg uit Leek in de provincie Groningen. Zoiets kwam in de Afgescheiden kerken van toen wel eens vaker voor en meestal was dan de oorzaak, dat men de dominee het hem toegezegde traktement niet kon betalen. Of het hier ook zo was, weten we niet en we wagen het ook te betwijfelen, maar in elk geval liep het voor Holten dit keer goed af. Kerkeraad en gemeente blij!

In de rubriek Kerknieuws van het weekblad De Bazuin uit die dagen lezen we:

> *Holten, 18 september 1865*. Voor acht dagen maakte onze geliefde Leeraar, B. Vellekoop, de gemeente bekend, dat hij eene roeping had ontvangen uit de gemeente *Leek*.
> Groot was de ontsteltenis. Zeer velen, waarbij de catechisanten, bezochten dagelijks ZEw, met den innigen wensch, dat ZEw, die nog slechts zeven maanden onder ons mogt werkzaam zijn, nog lang mogt blijven en voor deze roeping bedanken. De dag van gisteren was dan ook teregt een dag van blijdschap. Ofschoon de Leeraar naar elders was om het Woord Gods te verkondigen, mogten wij hooren bekend maken, dat ZEw. in zijn hart en voor den Heere vrijheid had gevonden om voor die roeping te bedanken. Tranen van blijdschap werden gezien van velen.
> Mogt nu de band der liefde, die ons zaam vereenigt, nauwer worden toegesnoerd! Mogt de lust tot Godzaligheid worden opgewekt! Mogt de ijver voor Gods Koningrijk worden verdubbeld, en een ruime zegen worden gezien op het werk des Heeren, dat Zew. in 's Heeren kracht onder ons wenscht voort te zetten, is de biddende wensch.
> Namens den kerkeraad,
> G.H. Karkemeijer

Toch zou ds Vellekoop niet lang in Holten blijven. In januari 1867 preekte hij zijn afscheid. Zijn opvolger werd, na een lange vacature, *J.B. van Mechelen* (3 oktober 1869 - 12 januari 1873).

Eindnoten:

1. De Beuzeberg lag 2 km ten zuiden, Dijkerhoek 1 km ten westen, Look 2 km ten noorden, Neerdorp 1 km ten zuidwesten en de Borkeld 3 km ten oosten van Holten.
2. Tot de kenmerken van zo'n zandgemeente behoren:
    1. Er zijn bijna geen dagloners.
    2. Elk huishouden beschikt wel over enig vee.
    3. Elke inwoner heeft wel een zekere toegang tot de grond, dank zij het bestaan van de marken (die hier meer dan 60% van de grond in eigendom hebben).

    Anders gezegd: Vrijwel iedereen kan beschikken over enige produktiemiddelen en er bestaat geen echt proletariaat (J.L. van Zanden en D.J. van der Veen, *Boeren, keuters en landarbeiders*. De sociale structuur van Salland aan het begin van de 19e eeuw) Tijdschrift voor sociale geschiedenis X, mei 1984).
3. Zijn vader was in 1755 geboren in Schwebheim (bij Schweinfurt, circa 50 km ten westen van Bamberg).In 1794 blijkt de toekomstige vader van ds Müller in Leiden te wonen, waar hij met een Leids meisje trouwde. Van beroep was hij stadsbode. In deze academiestad is in december 1805 zijn zoon Johannes Georg Paulus geboren. Deze studeerde theologie in zijn geboortestad. Op 5 december 1830 werd hij door de consulent ds L.W. Wernink uit Bathmen bevestigd als hervormd predikant. In hetzelfde jaar (1830) was hij in Leiden getrouwd met de schoolmeestersdochter Francina Maria Wartjouw, uit welk huwelijk 9 kinderen zijn geboren. We hebben deze en ook nog verscheidene volgende gegevens geput uit het boekje van W. Otten, *Duitse 'Molenaars' in Holten* (1974).
4. W. Otten, a.w., 15.
5. Van dit geschriftje is in 1978 nog een herdruk verschenen (Veenendaal 1978).
6. W. Otten, a.w., 25.
7. Deze afscheidspreek is na zijn dood uitgegeven en staat ook afgedrukt in W. Otten, *Duitse 'molenaars' in Holten*, 26-40.
8. Het oudste notulenboek dat bewaard gebleven is, begint pas met 1865.
9. Ook W. Otten te Hilversum is ons zeer ter wille geweest door ons een aantal door hem verzamelde gegevens in fotokopie ter beschikking te stellen.
10. Teunis Schuppert was een zoon van Jan Schuppert en Dina Struik.
11. Willem Bosman uit de Beuzeberg was in 1826 getrouwd met Harmina Egbers. Gerrit Jan Landeweerd 'bouwman' is op 2 december 1874 overleden, oud 73 jaar. Hij was de zoon van Hendrik Landeweerd en Hendrina Aaftink. Zijn vrouw was Hendrika Vlierman. Egbert Maneschijn ook een 'bouwman', was in november 1821 op 26-jarige leeftijd getrouwd met de 22-jarige Geertrui Vlierman.
12. De meesten woonden in het dorp en de Beuzeberg.
13. Archief Hervormde Eredienst no 649 en 650 (Algemeen Rijksarchief Den Haag). We hebben een kopie van dit verzoekschrift te danken aan dr C. Smits te Haren.
14. Notulen kerkeraad Hellendoorn 17 augustus 1843.
15. We hebben ze te danken aan W. Otten te Hilversum.
16. Zijn exacte geboortedatum is 26 maart 1819. Zijn vader en moeder waren Jan Hindriks Schuurman, geboren ± 1785, en Hiltje Jans Meijer.
17. Gedateerd 27 december 1847.
18. Chr. Encyclopedie deel I.
19. J. Schuurman
    G.H. Karkemeijer
    E. Manenschijn
    G.J. Landeweerd
    H.J. Aanstoot
    J.W. Stam
    J.W. Hangerink (?)
    A.J. Stenvert
    H. Zwiers
    E. Hietland
    Hendrikus Zwiers Jz.
    D. Meengs
    G. Wegstapel
    A. Mulder
    H.J. Meijer

E. Landeweerd
H. Landeweerd
Gerrit Nijkamp
Willem Manenschijn
T. Endeman
J. Schuppert
J.W. Struik
J. Rietman
B. Schuppert
G.J. Schuppert
J.H. Hopman
D. Beldman
D. Zwiers
J. Brinks
J.W. Aaltink
H. Karkemeijer
D.J. Schuppert
J. Bergman
J.A. Landewert
Jan Willem Jansen
Hendrik Landeweerd
B.W. Hakkert
A. Aaltink
H. Zwiers Dz.
M. Nijkamp
Jan Kruimelaar
G. Hietland
Jacob Jansen
Gerrit Jan Slagman (?)
Arend Jan Kruimelaar
Albert Beltman
Gerrit Maneschijn
Egbert Bekkink
Hendrikus Landeweerd
J.A. Egbers
H. Kerkdijk
G.J. Stam
J. Beltman
Egbert Paalman

20. Notulen classis Holten, 29 november 1856.
20. Notulen classis Holten, 29 november 1856.
21. Notulen classis Holten, 2 maart 1859.
22. Notulen classis Holten, 5 maart 1862.
23. Jan Willem Stam, 25 jaar, geboren en wonende in de burgerlijke gemeente Rijssen, zoon van Gerrit Stam en Maria Struik, trouwde op 28 januari 1843 met de 24-jarige Janna Teeselink, geboren en wonende in Holten, dochter van Egbert Teeselink en Aaltje Overmeen, landbouwers.

H.J. Aanstoot, landbouwer, 39 jaar, weduwnaar van Gerritdina Maneschijn, zoon van Jan Aanstoot en Aaltje Koopman, trouwde in 1862 met de 24-jarige Gerdina Hakkert. Hij overleed op 13 november 1886, oud 64 jaar.
Hendrik Kerkdijk is in 1846 getrouwd met Jenneken Veneklaas.
Gerrit Wechstapel, 27 jaar, boerwerker, zoon van Teunis Wechstapel en Janna Endeman, trouwde op 15 juli 1846 met de 32-jarige boerwerkster Jenneken Hendriksen.
Jan Albert Landeweerd, getrouwd met Zwaantje Stevens, overleed op 17 april 1888, oud 74 jaar, ‘waarvan hij de laatste 26 jaren onafgebroken onze Gemeente als diaken met liefde en ijver heeft gediend’, aldus de overlijdensadvertentie in De Bazuin van 20 april 1888.

IV *Rijssen*

Het plattelandsstadje Rijssen ligt nog net in het Westen van Twente, 8 km. ten zuiden van Nijverdal. Omstreeks 1845 telde het 2700 inwoners. De hervormde kerk van Rijssen had 2100 zielen onder haar hoede, van wie een aantal afkomstig was uit de buurtschap *Elsen* (burgerlijke gemeente Markelo) en uit de buurtschappen *Ypelo, Rectum, Notter* en *Zuna* (gedeeltelijk gemeente Wierden). De rooms-katholieken in Rijssen waren 600 zielen sterk.

In de dagen van de Afscheiding stond in de hervormde kerk van Rijssen als predikant *Hendrik Jan Hattink*. Hij was in 1819 gekomen en zou daar in 1869 zijn emeritaat bereiken[1]. Ruim 50 (!) jaar had hij toen de gemeente gediend. Van deze emeritering vangen we nog een echo op, als we in de theologische periodiek *Stemmen voor waarheid en vrede* het volgende berichtje lezen:

Rijssen, 2 Aug. (1869). In een kerkeraadsvergadering van heden werd onze Leeraar, Ds J.H. Hattink, van zijn betrekking tot de Gemeente, en door zijn broeder W. Hattink van die tot de klasse eervol ontslagen. Daar de waardige man, meer dan 53 jaren in de Evangeliebediening werkzaam, waarvan ruim 50 jaren in onze Gemeente, door ligchaamszwakte verhinderd werd zelf nog zijn woord van afscheid tot ons te spreken, bragt de Consulent, den 18 juli ons zijn afscheidsgroet naar 2 Kor. 6:1 ('En wij als medearbeidende, bidden u ook, dat gij de genade Gods niet tevergeefs moogt ontvangen hebben')[2].

En enkele maanden eerder lezen we over zijn 50-jarig ambtsjubileum: *Rijssen, 25 april (1869)* - Heden vóór 50 jaar aanvaardde onze hooggewaardeerde Leeraar, Ds. H.J. Hattink, het ambt van Evangeliedienaar in onze Gemeente, dat hij reeds bijna drie jaar in de Gemeente van Nigtevecht had bekleed. Nu sprak hij tot ons naar Hand. 20:27 ('Want ik heb niets achtergehouden, dat ik u niet zou verkondigd hebben al den raad Gods'). Worde het den waardigen grijsaard gegund nog eenigen tijd aan ons den raad Gods te verkondigen, het zal zeker, onder Gods zegen, veler waarachtig heil bevorderen.

In 1872 is hij overleden, 83 jaar oud[3].

Van de kleur van de prediking van ds Hattink valt weinig met zekerheid te zeggen. Bij ons weten heeft hij geen preken of geschriften nagelaten. A. Otten schreef in de Kerkbode van de Gereformeerde Gemeente te Rijssen, dat ds Hattink geen bedienaar des Woords was zoals de ware vromen begeerden. We vinden deze mening aannemelijk, al mag hieruit niet de conclusie worden getrokken, dat hij stenen voor brood gaf. Dat zou te ver gaan.

De Afscheiding van 1834 - in dat jaar in het Groningse Ulrum begonnen - heeft ook Rijssen aangeraakt, een gemeente waarin alle elementen voor een afscheiding aanwezig waren o.a. een diep liggende bevindelijkheid, gedeeltelijk te verklaren uit een doorwerking van wat wel genoemd wordt de Nadere Reformatie (oude schrijvers!).

Zeker is, dat de initiatiefnemer in Rijssen *Otto Voortman* (1760-1844) is geweest, toen al een oud man (75 jaar), maar altijd nog fris en groen 'om te verkondigen, dat de Heere recht is' (ps. 92). En zo is hij tot op zeer hoge leeftijd gebleven. Hij was een catechiseermeester van de oude stempel en in die functie jarenlang in het nabijgelegen dorp *Enter* werkzaam geweest 'tot volle genoegdoening des Kerkeraads'. Bij ziekte van de predikant had hij ook wel kerkdiensten geleid. Maar zoals bij meer oefenaars het geval was, zijn afkeer van de Evangelische gezangen was groot en werd steeds groter. Dus was hij uit Enter door ds Immink weggewerkt. Hij kwam toen weer in Rijssen wonen, waar hij ook geboren was.

Met het klimmen der jaren leek ook zijn gemotiveerdheid toe te nemen. Tot ver buiten Rijssen ging hij in Overijssel als oefenaar voor. Om een paar voorbeelden te noemen: Op tweede Kerstdag 1834 was hij actief in Genemuiden[4], en een week later zocht hij ds De Cock op, die toen een straf van 3 maanden in de gevangenis van Groningen uitzat (2 januari '35). Ook ko-

men we Voortman tegen in de Gelderse Achterhoek (Gelselaar). En in Twello, tegenover Deventer ook in Gelderland gelegen[5]. Het is trouwens verbazingwekkend, hoe gerenommeerde oefenaars van toen hun tochten tot in verscheidene provincies van Nederland uitstrekten. We noemen er voor de vuist weg een paar: Jetse Bottinga, Johan W. Vijgeboom, Pier J. Schaap, Fedde M. Riemsma en er zijn vele andere, onder wie dus ook Otto Voortman. Maar we bepalen ons nu weer bij Rijssen.

Het begin

Op 27 februari 1836 berichtte ds J.A. de Lorraine Rolling uit Delden namens het hervormd classicaal bestuur van Deventer aan de minister van Eredienst, dat er in de gemeenten van de classis Deventer nog niemand het lidmaatschap van de hervormde kerk had opgezegd. Alleen in de gemeente *Rijssen* waren een aantal personen 'den Separatisten zeer toegedaan'. Ze hielden elke zondag tijdens de officiële kerkdiensten o.l.v. *Otto Voortman* oefeningen. Ook hadden sommigen van hen op een gereed liggende 'inteekenlijst ter afscheiding' hun naam gezet. Gelukkig waren er maar een paar geweest, die evenals Otto Voortman 'tot de geringen stand' behoorden. En Voortman zelf was 'niet geheel onbesproken van gedrag'. Zowel wat aantal als invloed betreft stelden ze dus nauwelijks iets voor, een te verwaarlozen element in de samenleving. Dat is de toon, die uit nagenoeg elk hervormd rapport betreffende de zg. afgescheidenen of separatisten opklinkt.

Processen-verbaal

Af en toe deed *Van Raalte* - toen dominee in Genemuiden/Mastenbroek op zijn preektochten ook *Rijssen* aan. Zo leidde hij in juni *1836* een samenkomst bij *Marten Baan* aan huis, een landbouwer in de Haarstraat (getrouwd met Janna Ligtenberg). De politie maakte wel proces-verbaal op, maar gelukkig gebeurde er verder niets.

Een jaar later - *14 juni 1837* - preekte Van Raalte, 25 jaar, wonende in Genemuiden, weer in Rijssen. Dit gebeurde in de woning van *Jan Baan Janszoon*, 45 jaar, koopman en winkelier in de Haarstraat. Nu volgde wel een officiële veroordeling door de rechtbank te Almelo. We vonden een voor ons doel belangrijk proces-verbaal van de rechtszitting van de rechtbank van eersten aanleg te Almelo[6], waarin deze zaak werd behandeld. Als getuigen waren gehoord:

1. *Hendrik Hommers*, 40 jaar, winkelier, wonende in Nutter (Notter), gemeente Wierden, niet behorende tot de afgescheidenen. Zijn buren hadden hem verteld, dat ds Van Raalte in Rijssen zou preken. Hij was daar naar toe gegaan en had de samenkomst bij gewoond. Daarin was gebeden, gezongen 'en dergelijke', terwijl Van Raalte drie kinderen had gedoopt: twee van Jan Baan zelf en één 'van zekeren Kippers' (Gerrit Jan Kippers). De doop was bediend 'op dezelfde manier als in de Gereformeerde Kerk'. Ook was er gecollecteerd (voor de armen). Van Raalte was 'niet voorzien geweest van mantel en bef'.

2. *Hendrikus van de Riet*, 36 jaar, landbouwer, ook in Notter wonende, vertelde, dat hij in Almelo had gehoord, dat Van Raalte in Rijssen zou komen. Hij was er heengegaan en gaf verder ongeveer dezelfde informaties als Hommers. Hij zei er nog bij, dat Van Raalte geen mantel of bef droeg, 'maar gekleed was met een jas'. Van de Riet behoorde wel tot de afgescheidenen en had volgens eigen zeggen 'een papier geteekend, inhoudende verbindtenis om zich te houden aan de gereformeerde godsdienst en aan de oude formulieren van eenheid' (een soort acte van afscheiding? Maar wanneer gedateerd?).
3. *Geertruid Mokkelencate, weduwe Elskamp*, 36 jaar, naaister, wonende te Almelo, getuigde, dat ze in Almelo uit Rijssen een 'boodschap' had ontvangen, dat twee dagen later Van Raalte in Rijssen zou preken. Ze was er naartoe gegaan en verstrekte ongeveer dezelfde gegevens als de eerste 2 getuigen. Van Raalte was 'wel van eenen steek, maar niet van mantel en bef voorzien geweest'. Ze verklaarde, dat ze tot de afgescheidenen behoorde en 'als ledemaat daarvan een blank papier had geteekend'.
4. De vierde getuige was *Willemina ten Vree, weduwe van Alexander Christiaan Smit*, 40 jaar, wonende te Almelo. Ze verklaarde in hoofdzaak hetzelfde als no. 3.
5. *Gerrit ter Horst*, 24 jaar, wever, wonende te Rijssen, niet behorende tot de afgescheidenen. Hij was 'op het algemeen gerugt' dat Van Raalte in een samenkomst zou voorgaan, naar het huis van Jan Baan gegaan. Daar had hij - de huisgenoten niet meegerekend - zeker meer dan 20 personen aangetroffen die zich 'ten minsten in twee vertrekken' bevonden, hij had ook nog de doop van 3 kinderen meegemaakt, maar was 'toen er zou worden gezongen' weggegaan.
6. De laatste getuige, *Gerrit Jan ter Weel*, 43 jaar, steenbakker, wonende te Rijssen, verklaarde dat hij niet bij de afgescheidenen behoorde en de vergadering 'uit nieuwsgierigheid' had bijgewoond. Naar zijn schatting waren er wel 30 à 40 personen aanwezig geweest. Zijn verdere gegevens kwamen overeen met die van de vorige getuigen.

De beklaagde *Jan Baan Jzn* verklaarde nog, dat hij zijn huis voor ieder had opengesteld 'te meer daar hij affaires en winkelnering doet'. Hij bevestigde, dat hij tot de afgescheidenen behoorde en een stuk had ondertekend, waarin stond 'dat men zich scheidt van die genen, die zich niet aan de oude formulieren van eenheid en den katechismus (!) houden'. Ook haalde hij enkele artikelen uit de grondwet aan als bewijs, dat hij zich niet aan een onwettige daad had schuldig gemaakt.

Aan het eind van de rechtszitting verduidelijkte Baan nog, 'dat hij tot geen nieuw genootschap behoort, maar wel is afgescheiden van het Kerkbestuur van 1816', en dat hij geen twee uur vóór de vergadering geweten had, dat men die bij hem aan huis wilde houden.

De uitspraak van de rechtbank te Almelo was, dat Van Raalte en Baan veroordeel werden tot resp. *ƒ* 12,- en *ƒ* 8,- boete.

Weliswaar waren dit geen hoge bedragen, maar de proceskosten bedroegen

meer dan de boeten samen, nr. *f* 23,53½.[7.]

Wanneer gemeente geïnstitueerd?

Dat de Afgescheiden kerk van Rijssen in 1836 of '37 is ontstaan, is zeker. Maar wanneer precies? Het is o zo jammer, dat we niet over kerkeraadsnotulen uit die tijd beschikken. We moeten dus proberen uit indirecte gegevens de institueringsdatum zo dicht mogelijk te benaderen.

In zijn studie *Gereformeerd in Rijssen* stelt Riemens, dat de instituering moet plaats gevonden hebben tussen 13 januari 1836 en 14 juni 1837[8.]. Maar we kunnen laatstgenoemde datum al dadelijk zeker anderhalve maand terugschuiven tot begin mei '37. Want op 3 mei '37 schreef H. Wormser namens de Afgescheiden kerkeraad van *Hellendoorn* 'aan de Kerkeraad der Christelijk Gereformeerde Gemeente te Rijssen', dat ds Van Raalte de volgende morgen in Hellendoorn bij Jan Immink op Soepenberg hoopte te preken. En nu verzocht Wormser de *kerkeraad* te Rijssen of ze dit bericht ook wilden doorgeven aan lidmaten van de gemeente Den Ham, die ze wellicht op de *markt* in Rijssen zouden treffen[9.].

Bovendien schreef Van Raalte op 1 mei '37 vanuit Ommen aan zijn vrouw: 'Morgen hoop ik naar Dedemsvaart te vertrekken, daarna naar Hellendoorn en naar de streken van *Rijssen*...'.

We nemen echter voorzichtig aan, dat de Afgescheiden gemeente van Rijssen toch al in *1836* is 'gesticht', omdat Van Raalte in juni '36 een godsdienstoefening bij Marten Baan aan huis had geleid en verder omdat op 13 januari '36 oefenaar Wolter Wagter Smitt aan Otto Voortman in Rijssen had geschreven, dat ds Brummelkamp op verzoek bereid was de gemeente te Rijssen te 'ordineren'. Maar zekerheid hebben we op dit punt (nog niet). Het wachten is op een vondst van een vorser in de lokale historie.

De eerste dominee

Door het tekort aan predikanten bleef de gemeente de eerste jaren vacant. Het zou nog tot zondag 22 december *1839* duren, voordat de Afgescheiden gemeente van Rijssen haar eerste dominee kon begroeten: de 30-jarige *Klaas Marinus Wildeboer*, een Groninger van afkomst, in februari 1809 in Oude Pekela geboren en later in Midwolda bij Winschoten bakker geworden. Maar hij had zijn beroep eraan gegeven en zich ontwikkeld tot een rasechte oefenaar. De rijzige jongeman bezat onmiskenbaar spreek- en preekgaven. In 1837 was hij als ouderling één van de afgevaardigden van de provincie Groningen op de synode van Utrecht. In dit jaar en enkele volgende jaren ontwikkelde zich in de Afgescheiden kerken een emotioneel geladen strijd pro en contra het *oefenen*. Van Velzen was furieus tegen het optreden van oefenaars. Ook Van Raalte verklaarde zich tegen het oefenen als permanent element in de kerken. De Cock echter was sterk vóór. En de kerkeraden moesten dus kiezen! Wat een strijd!

Een uitwijkmogelijkheid was, dat een oefenaar zich liet opleiden tot predikant. Dat hoefde - als het wat meezat - heus niet zo lang te duren. Die moge-

lijkheid om te ontsnappen aan de moeilijkheden greep Wildeboer aan. In het voorjaar van 1839 ging hij met de Wildervankster oefenaar P.R. de Wit naar *Ommen* om daar door ds *Van Raalte* tot predikant te worden opgeleid (niet naar De Cock in Groningen, waar ook een opleiding was!). Weinig maanden later - op 15 oktober 1839 - werden ze door ds Van Raalte en ds Brummelkamp geëxamineerd en door de Provinciale vergadering van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel toegelaten tot de bediening van Woord en sacramenten.

Maar de classis Veendam (Pekela) had hiertegen bezwaren ingebracht, omdat ze van oordeel was, dat Wildeboer en De Wit niet wettig 'geordend' waren. Van Raalte c.s. trokken zich echter weinig of niets van dit protest aan en - zoals al gezegd - op zondag 22 december 1839 was Wildeboer door zijn leermeester Van Raalte als predikant in *Rijssen* bevestigd; leden wonende in *Holten* en *Enter* vielen ook onder zijn bearbeiding. Toch heeft hij Rijssen maar kort als standplaats gehad.

In elk geval woonde hij in april 1841 in *Lochem*, vanwaaruit hij Afgescheiden gemeenten in de Achterhoek verzorgde o.a. Winterswijk, Varsseveld, Geesteren en Gelselaar. Nog hetzelfde jaar (1841) kreeg hij een beroep uit *'t Zandt* (bij Loppersum) in Groningerland, dat hij aannam. Daar bracht zijn independentistisch standpunt (weinig geven om kerkorde en kerkverband) hem ten val: hij werd in mei 1842 door de classis Appingedam geschorst wegens independentisme en scheurmaking. Vanuit 't Zandt verhuisde hij naar Zuid-Beijerland, waar hij nog in het jaar van zijn aankomst (1842) is overleden, 33 jaar jaar oud. Ook daar was toen al weer een conflict aan de gang. Een half jaar later werd hij daar geschorst wegens zijn independentistische opvattingen en daaruit voortvloeiend ontoelaatbaar optreden, waardoor hij samenwerking met hem in het kerkverband onmogelijk maakte. Hij ging zijn eigen gang. Van een kerkenorde wilde hij niet weten.[10.]

Tweespalt

Toen Wildeboer na een kort verblijf in Rijssen vertrokken was, ontstond er tweespalt in de gemeente aldaar. Zoals in menige plaats in Overijssel, vormde zich ook in Rijssen een Gemeente onder het kruis, wellicht mee door de invloed van de hartstochtelijke en sterk bevindelijke *Wolter Wagter Smitt*, van 1841 tot zijn dood in 1846 predikant in Zalk (en Zwolle). Hij was een vurig en uiterst bekwaam voorvechter van de Kruisgezinden[11.]. Hoe het met deze scheuring in Rijssen precies is toegegaan, valt bij gebrek aan archivalia moeilijk aan te geven. In zijn enkele jaren geleden verschenen studie 'Gere formeerd in Rijssen', geeft J. Riemens hierover enkele veronderstellingen, gebaseerd op verschil in dogmatische opvattingen b.v. over de doop.

Uiteraard klonk de heftige ruzie in Rijssen door tot in de genabuurde gemeenten b.v. Hellendoorn (Nijverdal). Deze Afgescheiden gemeente met haar eigen kleur had in het eind van 1841 haar eerste dominee gekregen in de persoon van *Seine Bolks* (zie hoofdstuk Hellendoorn). Met 'haar eigen kleur' bedoelen we, dat ze onder invloed stond van haar begaafde ouderling

Hendrik Wormser. Deze erkende niet het gezag van de ‘meerdere’ kerkelijke vergaderingen zoals classes en synoden, maar stond desgevraagd wel open voor het helpen oplossen van persoonlijke en financiële problemen in de classiskerken (zie hoofdstuk Hellendoorn-Nijverdal).

In de kerkeraadsnotulen van de Afgescheiden gemeente *Hellendoorn* kunnen we luide echo's opvangen van de moeilijkheden in Rijssen. Laten we die notulen eens op de voet volgen.

In de vergadering van 24 februari 1842 viel het besluit op woensdagavond 2 maart een biduur te houden i.v.m. de behandeling van de kwestie-Rijssen, waar de goede verhoudingen danig waren verstoord. Verder werd afgesproken, dat elke maand op maandag en dinsdag, te beginnen met 7 maart, ds Bolks met om beurten een ouderling en diaken, de gemeente van Rijssen zouden bezoeken. Ze moesten dan met de lidmaten ‘zonder vooroordeel afzonderlijk in hunne huizen’ spreken, hen opwekken tot verootmoediging en vredelievendheid om zo te proberen een verzoening te bereiken.

Helaas rapporteerden bijna een jaar later de kerkeraadsleden Bolks, Wormser, Agteresch en Timmerman, dat er weinig hoop op een verzoening in Rijssen bestond, omdat ‘de één vol bitterheid tegen de ander is’.

Toch werd de volgende dag - vrijdag 13 januari '43 - bij H. Holman in Notter aan huis nog een vergadering gehouden, bij gewoond door een groot deel van de Hellendoornse kerkeraad, ds Bolks, Lankheet, Wormser, Plaggemars, Timmerman en Mensink. Uit hun rapport blijkt, dat deze vergadering was mislukt. Weliswaar hadden de verschenen Rijssense leden gezegd, dat ze wel ‘vereniging wensten, maar sommigen van hen hadden zware beschuldigingen ingebracht tegen diaken *Gerrit Jan Kippers*. wilden wel met hem als lid verenigen, maar ze konden hem niet meer als diaken erkennen. Anderen wilden dit wel doen. Hij zou een deel van de diaconiegelden voor de kerk hebben gebruikt. Hoewel de broeders uit Hellendoorn er sterk bij hem op hadden aangedrongen ontheffing uit het ambt van diaken te vragen ‘al was het onder protest en als bukkend voor den overmagt’ had Kippers geweigerd dit advies op te volgen. Hij meende zijn diakenschap niet ‘eigenwillig “te mogen neerleggen” noch zich daartoe te mogen laten brengen door het woest getier van eenige mede-lidmaten’. Hij was immers ‘door eene Goddelijke roeping tot het ambt gebragt’. Bovendien was niet één van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen bewezen.

De kerkeraad van Hellendoorn begon er nu genoeg van te krijgen. Men begeerde immers in Rijssen niet ‘oprecht’ de vereniging. Zij die oprecht ‘voor God wilden wandelen’, konden zich nu bij Hellendoorn aansluiten.

Een nieuwe vergadering met de Rijssense broeders - op 3 februari '43 in Notter gehouden - mislukte eveneens ondanks het door Hellendoorn ingediende bemiddelingsvoorstel. Nu wilde de kerkeraad van Hellendoorn zich opnieuw niet verder met de zaak bemoeien en raadde de Rijssense broeders aan zich rechtstreeks tot de classis te wenden. Ds Bolks zou af en toe in de buurtschap Notter preken, maar niet de sacramenten bedienen. Weer werd bepaald, dat enkelen die dichtbij Hellendoorn woonden, zich maar bij de ge-

meente aldaar moesten voegen; anderen konden dit doen bij *Enter* of *Holten*.[12.]

Dat de oude, grijze Otto Voortman te Rijssen dit alles nog in zijn levensavond moest meemaken. Hij wilde graag een classis vergadering over de 'Rijssense zaken'[13.]. Ook Kippers had wat voor de classis: namens enige met hem 'verenigde' lidmaten vroeg hij schriftelijk om als gemeente te worden erkend.[14.]

In januari '44 vroeg Jan Hendrik Veeneklaassen Slot van de 'verwarde gemeente' te Rijssen bij de kerkeraad van Hellendoorn de doop aan voor zijn kind. Hij moest nu eerst op de kerkeraad komen en die zou dan onderzoeken 'of hij als Christen kon worden erkend'. Op de volgende vergadering werd het toegestaan. 'Deze persoon is als geloovige te beschouwen'. Toch kwam er in Rijssen zelf verzet ('tegenstand') tegen deze voorgenomen doopsbediening. Dat had ds Bolks gemerkt, toen hij in Rijssen had gepreekt. Veeneklaassen bleef echter bij zijn wens, dat zijn kind gedoopt werd door ds Bolks en diens kerkeraad bleef bij de gegeven toestemming. Zelfs werd goed gevonden, dat personen uit Rijssen, die erom vroegen, het Avondmaal in Hellendoorn meevierden. Op voorwaarde dat ze eerst op de kerkeraad kwamen om 'wegens hun geloof' te worden onderzocht. Zodra aan twee Rijssenaren deze toestemming was verleend, moest door eventuele volgende aanvragers 'een bewijs van godzaligen wandel' worden overgelegd, ondertekend door twee personen uit hun woonplaats Rijssen.

Inderdaad meldden zich twee Rijssenaren: *Antonie Nieuwenhuis* (Nijenhuis), een dagloner uit de Haarstraat, en de boven al genoemde *Veeneklaassen*. De gemeente van Hellendoorn ontfermde zich dus - door de omstandigheden gedwongen - over enkele leden van de 'nu verwoeste afgescheidene gemeente te Rijssen', zoals de kerkeraad van Hellendoorn het in december 1843 formuleerde[15.]. Ze kwamen vooral uit *Notter*. En in januari 1844 schreef dezelfde kerkeraad aan ds H. de Vries te Vriezenveen, dat ze noch *H. van de Riet* noch andere lidmaten in de buurtschap Notter kunnen vermanen zich bij de 'verwarde Rijssensche gemeente te voegen'. Om de volgende eenvoudige reden: Er 'bestaat voor het tegenwoordige geene gemeente, en alzoo ook geen kerkeraad' in Rijssen[16.]. We merken hierbij nog op, dat de zojuist genoemde Antonie Nieuwenhuis getrouwd was met Grietjen van de Riet.

Er bestond in Rijssen al een Kruisgezinde gemeente. Wanneer deze in georganiseerde vorm precies is ontstaan, kunnen we niet zeggen. In 1847 is ze voor het eerst vertegenwoordigd op de Algemene Kerkvergadering, in maart 1847 in Rotterdam gehouden[17.]. Ongetwijfeld bestond ze echter al enige jaren daarvóór. Maar Chr. Afgescheidenen waren er ook gebleven, al was dan hun gemeente eind 1843, begin '44 ter ziele gegaan.[18.]

Het register van de volkstelling 1849/50 voor Rijssen geeft zowel Gereformeerden onder het kruis als Chr.Afgescheidenen aan, resp. 31 en 41[19.]. In die eerste groep domineerde de familie Baan: *Marten Baan* en *Jannes Baan*,

beiden landbouwers, en *Jan Baan*, koopman in hout, allen met hun vrouw en kinderen[20].

In Rijssen had dus omstreeks 1843 een scheuring plaats gevonden: de Kruisgezinde gemeente was ontstaan en de oorspronkelijke Chr.Afgescheiden kerk had opgehouden te bestaan. De naam van de laatste komt dan in de notulen van classis en Provinciale vergadering voorlopig niet meer voor. Daarentegen komen we in de notulen van de classis Overijssel van de Kruisgemeenten 1851-'69 al in het begin de naam *Rijssen* tegen. Er was een brief binnengekomen van *H. Knoef* te Rijssen. Volgens hem mocht de doop niet bediend worden aan een kind van ouders van wie het huwelijk niet kerkelijk was bevestigd. De classis was van oordeel, dat de 'inzegening' van een huwelijk weliswaar noodzakelijk was, maar wanneer die niet met opzet was nagelaten, mocht de doop niet worden geweigerd.[21]

Vereniging

In 1851 schijnt zich in Rijssen iets bijzonders te hebben voorgedaan, namelijk een soort 'vereniging' tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden. Op de Algemene synoden van de Kruisgezinden waren al vaker verzoeningsen herenigingspogingen met de Chr.Afgescheidenen aan de orde geweest. Zelfs was in 1851 in Apeldoorn, wat de leer en kerkregering betreft, al overeenstemming bereikt. Maar er dienden nog enkele bijzaken geregeld te worden en dat kunnen soms nog netelige kwesties zijn, liggend in het emotionele en persoonlijke vlak.

De Chr. Afgescheidenen zagen er niet de noodzaak van in hun aanvraag om erkenning door de regering te herroepen. Over de *naam* van hun kerken wilden ze nog wel praten met waarschijnlijk als resultaat dat die prijsgegeven werd. Toen de onderhandelingen al zover gevorderd waren, bleek echter, dat de Kruisgezinden wel wilden 'verenigen', maar niet in het kerkverband van de andere groep wensten te worden opgenomen. En zo ging men verder 'onder kruisgezinde vlag', zoals Riemens het uitdrukt.[22]

Een aantal jaren hield Rijssen zich nu afzijdig van het classicaal kerkverband. Van 1851-'59 is er op de Kruisgezinde classis van Overijssel tenminste nooit een afgevaardigde van Rijssen te vinden.

Wel vroeg Rijssen in 1854 op de synode van Rotterdam toestemming om een eigen predikant te mogen hebben. Pas 8 jaar later ging het erop lijken, dat die er zou komen. Op de synode in juni 1862 in Gouda gehouden waren namens Rijssen aanwezig ouderling *M. Baan* en de 29-jarige lerend ouderling (lees: oefenaar) *Jan Hendrik Brilman*. In één van de zittingen van deze synode werd Brilman volgens art. 8 van de kerkenordening (singuliere gaven) geëxamineerd. De uitslag was echter, dat hij zich nog een jaar moest oefenen in enige aangewezen vakken van wetenschap (niet genoemd) 'welk voorstel door Z.Ed. volkomen ingewilligd werd'.

Hij was niet de enige die werd onderzocht. Ook *Harm Welfing* uit Avereest had in een soort voorexamen een 'korte rede' moeten houden over een bijbeltekst hem een dag eerder opgegeven. Maar hij werd nog niet rijp voor

het examen bevonden en kreeg het advies ‘zich vooral toe te leggen op meerdere vorming en ontwikkeling’.[23.]

Het volgend jaar (1863) verscheen Brilman weer op de synode, die nu in Amsterdam haar zittingen hield[24.]. Hij was vergezeld van ouderling *H. Schotten*. De synode pakte Brilmans examen heel serieus aan. Eerst moest hij vanaf de kansel voor de kritisch toeluisterende broeders een preekvoorstel (‘propositie’) doen, zodat de vergadering kon oordelen of hij sedert het vorig jaar vorderingen had gemaakt. Zo ja, dan zou hij ‘zich bij vernieuwing tot een examen mogen aanbieden’. ‘Naar eigen keus’ sprak Brilman toen over Spreuken 3:32: ‘Want de afwijker is den Heere een gruwel, maar zijn verborgenheid is met de oprechten’.

Hoewel de vergadering het gehoorde maar heel matig vond, liet ze hem toch tot het examen toe, evenals zijn lotgenoot *Van der Vegte* (waarschijnlijk is hier bedoeld H.M. van der Vegte, die in 1863 dominee in Bierum (Gr.) werd. In de zitting van donderdag 22 oktober '63 besloot de synode, dat op beide examens een onderzoek zou worden ingesteld naar de kennis van de Hollandse taal c.a., de vaderlandse geschiedenis in verband met de algemene, de bijbelse geschiedenis met de oudheidkunde, de geschiedenis van de Christelijke kerk, de bijbelse uitlegkunde, de stellige, praktikale en wederleggende Godgeleerdheid, de predikkunde en de ‘pastoraal’.

De volgende dag werden de examens vervolgd en men besloot door te gaan, totdat ze waren afgelopen. ‘De vergadering heeft enige ogenblikken pauze, opdat de examinandi zich ontspannen’. Daarna werd het onderzoek voortgezet. De uitslag was, dat Van der Vegte slaagde, maar Brilman weer zakte. Hij kreeg het bindend advies les te nemen bij ds *N.J. Engelberts* te Zutphen. En aan de kerkeraad van Rijssen werd geschreven, dat Brilman zich stipt aan deze bepaling moest houden, als hij het volgend jaar op de Algemene vergadering wilde toegelaten worden. Maar op de synode van 28-30 juni 1864, in Zwartsluis gehouden, meldde zich geen Brilman voor het examen ‘liever verkiesende’ ditmaal niet geëxamineerd te worden[25.]. Pas op de classis Zwolle september '64 is hij toegelaten onder voorwaarde dat hij alleen in Rijssen mocht worden beroepen. En zo werd hij 4 september 1864 door ds J. Plug, van Amsterdam bevestigd. Maar op 6 juni '67 kreeg hij van de Algemene vergadering te Zwartsluis ‘acte van toelating als leeraar voor de geheele Kerk’. Nu kon hij als dominee in volle rechten ook in andere gemeenten gaan preken en de sacramenten bedienen.

Ds Jan Hendrik Brilman: 4 september 1864-17 oktober '69.

Er is wel gezegd, dat voor Rijssen de periode-Brilman een gezegende is geweest. Hij was in de gemeente een geliefd predikant.[26.]

We moeten er wel aan toevoegen, dat hij speciaal in het laatste jaar van zijn bediening in Rijssen met tegenwerking te kampen kreeg, waaraan hij zelf ook niet geheel onschuldig was. Dat hij geen ‘geleerde’ prediker was, vonden de Rijssenaren helemaal niet zo erg. Een ongekunstelde boerenoefenaar mochten ze wel. Als hij maar ‘bekeerd’ was (geleerd en bekeerd kunnen

trouwens wel samengaan!). Over die ‘gezegende’ periode van Brilman geeft een geschrift van ds Joh. van den Broek ons enkele inlichtingen. De schrijver was in 1869 predikant in Enkhuizen en is niet met de vereniging van 1869 meegegaan[27]. In zijn publicatie heeft hij opgenomen een oordeel namens de kerkeraad van de gemeente Rijssen hem toegezonden. In dit ‘oordeel’ staat te lezen: Brilman ‘was niet een geleerde man van Kampen’. Verder luidt een passage: ‘De zegeningen die de Koning zijner duurgekochte kerk destijds heeft geschonken, waren groot, en de Rijssense bewoners zich heden ten dage het *toen* nog herinnerende, moeten dit uit eenen mond getuigen, zoodat zelfs de medeburgers, niet tot ons gemeentetje behoorende, daar het volste bewustzijn van in zich omdroegen. God heeft in die tijd doode zondaren onder de prediking levend gemaakt, krachtdadige omzettingen hadden er plaats; getuigen daarvan zijn nog aanwezig, en onderling werd leven Gods, opgewektheid en vrede onder Gods lieve kinderen genoten. Toen trad Ps. 66:16 wel eens bij vernieuwing op den voorgrond: Komt, hoort toe gij allen die God vreest en ik zal vertellen wat Hij aan mijn ziel gedaan heeft.

Het erfdeel des Heeren was destijds innig aan elkander verbonden. Samenkomsten werden gehouden, avonden en halve nachten onderling doorgebracht met het spreken over 's Heeren werk en Zijn zalige liefde-dienst. Men kwam flink uit voor den Naam en zaak van Hem, die alleen waard is, verheerlijkt en op het hoogste geroemd te worden. In 't kort, mijne geliefden, die tijd des Heeren, zij was voor onze plaats en gemeente een zeer aangename en Gode verheerlijkende tijd, een tijd die niet zoo gemakkelijk zal vergeten worden, en mocht het zijn door dit geschrift nog in gedachtenis zal blijven bij ons nakroost’.

Helaas beginnen de kerkeraadsnotulen pas met 1870, zodat over de gang van zaken in de Kruisgemeente van Rijssen basisgegevens ontbreken. Het zielental nam wat toe, In 1867 waren het er al 119, weliswaar nog niet veel, maar er zat toch enige groei in.

Het jaar 1869 is dat van de vereniging van bijna alle Kruisgemeenten met die van de Chr. Afgescheidenen. Kort daarvoor was in Rijssen op 19 mei '69 de laatste vergadering van de classis Overijssel van de Kruisgemeenten gehouden. Meestal gebeurde dit in Zwolle of Zwartsluis. Dat men nu in Rijssen bijeenkwam, had zijn reden. Voor ds Brilman werd het een zware vergadering, want hij was heel nauw bij twee moeilijkheden betrokken. En het werd duidelijk, dat zijn optreden hierin beslist niet foutloos was geweest. In de eerste plaats lag er de kwestie G.H. Ligtenberg uit Rijssen. Deze was tot diaken gekozen, maar nog steeds niet in zijn ambt bevestigd. Hierover had hij zich bij Brilman beklaagd, maar deze weigerde zijn klacht te onderzoeken. Waarom niet? Omdat Ligtenbergs brief niet was ondertekend (!).

De kerkeraad gaf nu opening van zaken. Uit de notulen werd voorgelezen, welke bezwaren er bestonden tegen de bevestiging van Ligtenberg als diaken. Weliswaar waren deze notulen ondertekend door ds Brilman en een ouderling, maar ze waren nooit voorgelezen! En dus ook nooit officieel

goedgekeurd. De aanwezige kerkeraadsleden erkenden, dat ze nu voor het eerst kennis konden nemen van deze door ds Brilman opgestelde notulen. Geen wonder, dat de classis die notulen nu voor nietig en van onwaarde verklaarde. Ze gaf de kerkeraad inclusief ds Brilman opdracht de verkiezing van Ligtenberg tot diaken af te kondigen en mochten er beschuldigingen tegen hem worden ingebracht, deze dan in een wettige kerkeraadsvergadering te onderzoeken.

In de tweede plaats was er Brilmans aankondiging naar Amerika te zullen emigreren. De classis oordeelde dit vertrek ontijdig en onwettig. Er was immers helemaal geen beroep op hem uitgebracht! Daarom zou hem - wanneer hij vertrok - geen kerkelijke attestatie worden afgegeven. Brilman gaf het echter nog niet op. Hij ging in appèl op de eerstkomende synode, van 8-10 juni 1869 in *Rotterdam* gehouden. Daar schitterde hij echter zelf door afwezigheid. Terwijl die synode toch heel belangrijk beloofde te worden, want - behalve zijn eigen zaak - stond ook de a.s. vereniging met de Chr. Afgescheidenen op de agenda. 't Was waar, in Rijssen zelf was die vereniging met de Chr. Afgescheidenen al veel eerder een feit geworden, maar die uiterst belangrijke landelijke kwestie moest hij als afgevaardigde toch mee helpen behandelen. En dan was er ook nog zijn eigen zaak.

Nadat hem een telegram was gestuurd, meldde hij schriftelijk, zonder opgaaf van redenen, dat hij verhinderd was op de synode te verschijnen. Deze ging nu zijn Amerika-plannen behandelen en besloot hem liefderijk te vermanen van zijn voornemen af te zien. Mocht hij toch vertrekken, dan zou hij ‘wegens trouweloze verlating van zijn dienst buiten de gemeenschap met de Gereformeerde Kerk staan’.

Op 24 juni 1869 werd de synode voortgezet, niet in *Rotterdam* maar in *Amsterdam*. Nu was ds Brilman wel present. De uitspraak van de synode had haar uitwerking niet gemist. Hij erkende met schuldbelijdenis, dat zijn absentie in Rotterdam geen geldige redenen had gehad. En verder deelde hij mee niet naar Amerika te zullen vertrekken. Ook ging hij akkoord met de voorwaarden, waarop de vereniging met de Chr. Afgescheidenen gesloten werd. ‘Zo aanvaardde hij de terugreis als predikant van de Christelijke Gereformeerde kerk van Rijssen’.[28.]

Toch zou hij daar nog maar heel kort blijven. Precies 4 maanden later deed hij zijn intree in de Chr. Geref. kerk van *Vroomshoop*. Wat was de oorzaak van zijn zo spoedig vertrek uit Rijssen? Hij kreeg - door eigen schuld - onenigheid met zijn kerkeraad.

Hoewel hij schuld bekend had over zijn voornemen naar Amerika te gaan, was hij in augustus toch weer over zijn oorspronkelijk plan begonnen, ja, hij had zelfs zondag 15 augustus aangekondigd als de dag, waarop hij zijn afscheid van Rijssen wilde preken. Maar de zaterdagavond daarvóór had hij dit voornemen weer laten varen ‘door bekend te maken dat Z.Eerw. niet kon prediken’. De zaak kwam zelfs weer op de classis. Deze besliste, dat ds Brilman in aanwezigheid van ds De Jonge van Enter en ouderling Aanstoot van Holten, openlijk schuldbelijdenis voor de gemeente moest doen. We kunnen

ons voorstellen, dat hij dacht: nu weg uit Rijssen.

Zijn tweede gemeente - *Vroomshoop* - heeft hij maar kort gediend. Al in 1871 ging naar naar *Wilsum*, over de Duitse grens in de graafschap Bentheim. Twee jaar later stond hij al in *Holten* (1873), waar hij bevestigd was door de consulent, ds Diephuis van Rijssen. Weer twee jaar later overleed hij in Holten (21 november 1875), nog maar 42 jaar oud.[29.]

De in juni 1869 tot stand gekomen vereniging van Chr. Afgescheidenen en Gereformeerden onder het kruis is in Rijssen gebleken een wankele eenheid te zijn. Twaalf jaar heeft ze het uitgehouden. In 1882 is ze verbroken, maar met dit jaartal zijn we al ver buiten het tijdvak van onze studie gekomen.

Eindnoten:

1. Het Provinciaal kerkbestuur verleende hem per 1 augustus 1869 eervol emeritaat.
2. We hebben de tekstwoorden er tussen haakjes aan toegevoegd.
3. Op 10 augustus 1824 hertrouwde de toen 35-jarige Hendrik Jan Hattink, predikant van de Hervormde gemeente te Rijssen, geboren in Amsterdam, wonende in Rijssen, weduwnaar van Berendje Heijneman, met de 41-jarige Sophia Ursula Juliana Stroink, geboren te Gronau, koninkrijk Pruisen, wonende meer dan 6 maanden te Markelo, dochter van de overleden predikant Johan Stroink te Gronau en Anna Louisa Eberhardi. Getuige bij dit huwelijk was o.a. Jan Hendrik Lubbers, 38 jaar, landbouwer.
4. J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Overijssel I, 82, 83.
5. Op 15 juli 1836 rapporteerde de burgemeester van Twello, dat Otto Voortman op 10 juli 1836 t.h.v. Hendrik Bruins een ongeoorloofde godsdienstige samenkomst zou hebben geleid. Hij noemde de oefenaar Voortman ‘een gevaarlijk persoon in de gemeente, en deszelfs wering is wenschelijk’. Hij zou nota bene gezegd hebben ‘dat de niet tot de Separatisten behorende Christenen alle verdoemd waren’. Bij bovengenoemde Hendrik Bruins waren ook al in het najaar van 1835 bijeenkomsten gehouden. (We hebben deze gegevens te danken aan dr C. Smits te Haren.)
6. Gehouden 24 oktober 1837 (R.A. Zwolle).
7. Vonnis rechtbank van eersten aanleg Almelo 21 november 1837. (Freek Pereboom e.a., ‘Van scheurmaker..., 307. Uitg. Ysselakademie Kampen 1984.)
8. J. Riemens, Gereformeerd in Rijssen, 15.
9. Brievenboek Wormser in archief Gereformeerde kerk Nijverdal.
10. In het hoofdstuk 't Zandt hebben we breedvoerig over Wildeboer geschreven (J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Groningerland, II).
11. J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Overijssel I (Hoofdst. Zalk).
12. Notulen kerkeraad Hellendoorn 16 februari 1843.
13. Notulen kerkeraad Hellendoorn 30 maart 1843.
14. Idem 13 april 1843.
15. Brief van de kerkeraad Hellendoorn 18 december 1843 aan de kerkeraad te Holten.
16. Gedateerd 30 januari 1844.
17. Notulen van de Algemene Kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het Kruis (Utrecht 1982).
18. Notulen kerkeraad Afgescheiden gemeente Hellendoorn, 30 januari en 1 maart 1844.
19. Riemens, a.w. 228, 229.
20. Marten Baan, 60 jaar, was getrouwd met Janna Ligtenberg; Jannes Baan, 52 jaar, met Jenneken Meijlink en Jan Baan, 57 jaar, met Jenneke Ruttink. Verder was er nog het gezin van Berend

Wolterink, 52 jaar, verver en wever en dat van de 38-jarige winkelier Jan Lichtenberg (getrouwd met Hendrika de Wilde).

21. Notulen classis Overijssel Kruisgemeenten 9 oktober 1851. *Harmen Knoef* was op 24 juni 1826 te Wierden getrouwd met de 45-jarige dienstmeid Diena Janssen. De bruidegom was toen 36 jaar, van beroep wever, zoon van Jan Knoef en Swenneken Nijhof.
22. Riemens, a.w. 36, 37.
23. Notulen Alg. Kerkel. Vergaderingen van de Geref. kerk onder het Kruis, 375.
24. In oktober 1862 was hij op de classis Zwolle opnieuw geëxamineerd, ook met negatief resultaat.
25. Volgens een door ouderling M. Baan overhandigde lastbrief, ondertekend door de ouderlingen H. Scholten en G.J. Oonk op den Dijk, en de diakenen H. Kreijkes en G. Wolterink.
26. Riemens, a.w. 42. Riemens baseert zich voor deze bewering op een artikelenserie van A. Otten in de Kerkbode van de Gereformeerde gemeente te Rijssen, verschenen onder de titel ‘Polbearndsdochter in Haarlem en in 'n Haag’.
27. De titel van zijn werkje is: De strijd der kerk om 't behoud der Gereformeerde Waarheid verwezenlijkt in de Gereformeerde Gemeente te Rijssen (Brielle z.j.). A. Otten uit Rijssen heeft ons hierover enige informatie gegeven.
28. Riemens, a.w. 46.
29. Hij was op 16 juni 1833 in Enter geboren en was getrouwd met Aleida Johanna Goossen.

V *Enter*

Enter, nog net in Twente gelegen, 7 km ten zuiden van *Wierden*, tot welke gemeente het burgerlijk ook behoort, telde omstreeks 1840 in de kom van het dorp 1100 inwoners. Het is wel eens getypeerd als een *schippersdorp* en later als een *klompenmakersdorp*. Inderdaad woonden er ± 1840 wel 60 schippers in het dorp aan de Regge, en de Enter zompen - een scheepstype dat in erg ondiep water nog kon varen - gingen door voor de beste schuiten in heel Twente.

Een ander middel van bestaan vormde de *klompenmakerij*; duizenden paren klompen werden naar elders, vooral naar Friesland, verzonden.

Ook was er enige *weverij* en in de buurtschappen o.a. in *Enterbroek*, en *Ypelo* stonden wat boerderijen.

De *hervormde* gemeente - circa 1100 zielen - was ingedeeld bij de classis Deventer, ring Almelo. Ze had in de dagen van de Afscheiding als predikant *Gerhardus Hendrik Immink*, een domineeszoon, die al in 1807 als kandidaat - na in Groningen te hebben gestudeerd - naar Enter was gekomen en daar op 21 maart 1847 overleed, 62 jaar oud. Bijna 40 jaar had hij de gemeente van Enter gediend.[1.]

Zijn opvolger werd *E. Lasonder*, die in oktober 1853 al overleed, nog geen 36 jaar oud[2.], wel een grote tegenstelling dus. Ds Immink was een bemiddeld man en bezat o.a. landerijen. Met zijn persoonlijke financiële belangen was hij altijd druk in de weer en met het financieel beleid van kerkvoogd en notabelen was hij het lang niet altijd eens, vooral als hij zichzelf benadeeld achtte.

Op een zondag in *1834* leidde dit zelfs tot ontsteltenis van de gemeente tot een daverend protest vanaf de preekstoel. Na de preek las hij namelijk een stuk voor, waarin hij het optreden van zijn kerkvoogden en notabelen betitelde als ‘onrechtvaardig, schelmachtig en buffelachtig’. Natuurlijk liet dit col-

lege zulke publieke beledigingen niet zonder meer passeren en de zaak kwam zelfs op de classis. De schriftelijke verdediging van kerkvoogden en notabelen was ondertekend door: *G. Nijland, J. ten Brinke, G.J. Esendam, J. Kattelaar, G. Pluimers, G. Schuitemaker, Willem Getkate, Jannes Ezink, H. ter Keurst en J.H. ten Bos*.

De zaak betrof het afschaffen van een regeling, waarbij de predikant per jaar twee ankers wijn kreeg. Hij moest dan zorgen voor de Avondmaalswijn en af en toe een glas wijn voor de kerkeraad b.v. bij het nieuwjaarwensen. Toen men dit geld verspillen vond en besloot die wijn voortaan zelf aan te schaffen, achtte ds Immink zich hoogst onbillijk behandeld.[3.]

De beginjaren

Het handboekje 'Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten' (jubileumuitgave 1984&[4.] geeft enigszins vaag aan, dat de Afgescheiden kerk van Enter is ontstaan *'plm 1 jan. 1840'*. Helaas zijn we door het ontbreken van archivalische gegevens niet in staat in die vaagheid veel duidelijkheid te brengen. Het enige dat we kunnen zeggen is, dat in december 1839 *H. Lubber(t)s* in de kerkeraadsnotulen van Ommen, 'regeerouderling te Enter' wordt genoemd.[5.]

En voor ons doel is eveneens belangrijk de passage uit een brief, die Van Raalte op maandag 18 december 1837 vanuit Deventer aan zijn vrouw schreef: 'Vrijdagavond in Rijssen aangekomen. Zaterdag ben ik naar *Enteren* gegaan, en heb daar gepredikt en eenige leden aangenomen en bevestigd, 'twelk alles ongestoord afliep door 's Heeren goedheid.'[6.] Mogen we hieruit afleiden, dat de Afgescheiden gemeente van Enter officieel al bestond op 16 december 1837? We durven het niet te beslissen, wel is zeker, dat het optreden van de befaamde oefenaar *Otto Voortman* (1760-1844) uit Rijssen afkomstig, ook in Enter van grote invloed is geweest. Jarenlang was hij in Enter 'tot volle genoegdoening des Kerkeraads' als catechiseermeester opgetreden en had hij bij ziekte van de predikant ook wel kerkdiensten geleid. Van de Evangelische gezangen moest hij - en velen met hem in Enter - niets hebben.[7.] Ds Immink wel.

Of de afkeer van de Evangelische gezangen en bovengenoemd conflict met ds Immink eveneens oorzaken van de Afscheiding in Enter zijn geweest, laat zich niet met zekerheid zeggen. Maar dat meer dan de helft van de 10 zo juist opgegeven namen van opposanten van ds Immink bij de latere Afgescheidenen zijn terug te vinden, zegt toch wel iets.

De eerste notulen van de kerkeraad beginnen met dinsdag *10 april 1840*[8.]. Tijdens die vergadering waren aanwezig *K. Wildeboer*, sinds kort Leraar in het vlakbij gelegen Rijssen; de zojuist genoemde *H. Lubbers* als ouderling, en *Jann. Kempers*, ook ouderling. De 33-jarige schoenmaker Hendrik Lubbers was nog maar enkele maanden geleden getrouwd met de 39-jarige winkelierse Marijken Lubbers.[9.] *A. Evers* en *H. Poorte* maakten als gewone gemeenteleden die vergadering mee. Het was de bedoeling die avond een di-

aken te kiezen en te praten over een ‘locaal’, waarin de kerkdiensten konden worden gehouden. Uit het drietal *Jan Ezink, Mannes Poorte* en *Jan Hendrik Rohaan*[10] bleek de laatstgenoemde te zijn gekozen. De nieuwe diaken was een 32-jarige landbouwer uit Enter.

Op de volgende bladzijde in het notulenboek wordt wat de tijd betreft een hele sprong gemaakt, want het is dan al bijna een jaar later, nl. *1 april 1841*. Op die vergadering waren aanwezig de ouderlingen H. Lubbers, Js. Kempers met A. Evers, H.M. Poorte, J.H. Roohaan, H. Geels ‘benevens de vrouwen der gemeente’. Hun namen staan niet genoemd. Het was dus een soort gemeentevergadering. Punt van bespreking was de noodzaak ‘om een Leeraar in ons midden te hebben’; met andere woorden: we moeten zien een eigen dominee te krijgen.

Nu was dit gemakkelijker gezegd dan gedaan. Want er waren nog maar heel weinig Afgescheiden predikanten en bovendien werd in die dagen in de classis Ommen de merkwaardige opvatting gehuldigd, dat een al in een gemeente dienstdoend predikant niet mocht ‘verroepen’ worden. Men moest dus niet proberen hem uit zijn gemeente weg te halen, tenzij er uitzonderlijke redenen voor bestonden. Het werd wel als zonde tegen het 10e gebod beschouwd: Gij zult niet begeren wat van uw naaste is. Dus bleef er niet veel anders over dan uit te zien naar een man uit eigen omgeving, die kon worden opgeleid tot dominee. Zo was het met Seine Bolks uit Den Ham gegaan, zo moest het ook in Enter kunnen. Daarvoor werd gekozen ouderling *Hendrikus Lubbers*, die zich voor zijn opleiding in verbinding zou stellen met ds Van Raai te in Ommen. Hij heeft de preekstoel echter nooit bereikt.

Uit de notulen van die 1e april 1841 komen we ook nog aan de weet, dat de gekozen *J.H. Rohaan* niet tot diaken was bevestigd (de oorzaak staat niet genoemd) en dat de keus nu op *J. Ezink* was gevallen. Maar ook tegen hem werden in de volgende vergadering bezwaren ingebracht - het was in Enter niet gauw goed - en dus kon zijn bevestiging voorlopig niet doorgaan. Wie zou menen, dat de notulen nu verder regelmatig vervolgd worden, vergist zich. Meer dan een jaar later dienen de volgende zich pas aan. De kerkeraad besloot toen geen leden tot de gemeente toe te laten dan met de verklaring van twee getuigen (beiden belijdende leden) dat ‘hun gedrag niet strijdig was met Gods Woord’.

Al spoedig stuiten we dan in het rijtje notulen op een nieuw hiaat, van ruim een jaar. En als ze vervolgens weer op gang komen is het al 20 februari 1844. Daarin lezen we, dat *Jan Hendrik Geels*[11], een wever, tot ouderling is gekozen. En tot diaken *Gerrit Jan Hommers* en *Jan Ezink*.

Dan valt er in de notulen - het wordt eentonig - en gat van niet minder dan 5 jaar en het is al 28 maart 1849 als er weer een kerkeraadsvergadering wordt gehouden, waarvan notulen worden gemaakt. Dat telkens langdurig ontbreken van een verslag doet ons vermoeden, dat de gemeente niet in een bloeiende toestand verkeerde en dat het kerkelijk leven - zacht gezegd - niet al te best was georganiseerd. Er was toch anders genoeg te notuleren geweest. We denken b.v. aan de emigratie van een aantal leden in 1847 naar

Noord-Amerika, waardoor de gemeente een behoorlijke aderlating had ondergaan. Ook twee kerkeraadsleden hadden zich aan een onzekere toekomst gewaagd. Het waren *Hendrikus Lubbers* en *Gerrit Jan Hommers*, die met hun gezinnen half september 1847 het oude, vertrouwde Enter voorgoed verlieten. Weinig zullen *Lubbers* en *Hommers* (hij vertrok als weduwnaar) vermoed hebben, dat het eind van hun aardse leven heel dichtbij was. Op 26 oktober waren ze in New York gearriveerd. Nog geen maand later verongelukte de stoomboot, waarmee ze op doorreis waren (brand!). De ramp vond plaats op het Eriemeer. De meeste passagiers, onder wie de families Lubbers en Hommers, konden niet meer worden gered.[12.]

In het jaar 1849 zijn er maar tweemaal notulen gemaakt, beide getekend door ouderling *Jan Hendrik ten Brinke*, een 37-jarige landbouwer, schoonzoon van de in 1847 geëmigreerde diaken Gerrit Jan Hommers, die in november van dat jaar op zo tragische wijze om het leven was gekomen. We hebben dit hierboven al verteld. Diens dochter Berendiena was niet mee geëmigreerd, want 4 maanden voor het grote afscheid was ze getrouwd met Jan Hendrik ten Brinke[13.]. Haar man zou de gemeente van Enter vele malen op de classis vertegenwoordigen. Volgens de beide notulen van 1849 besloot men aan de *classis* te vragen, dat er één keer per maand op een zondag een dominee in de vacante gemeente van Enter zou voorgaan. En dat men een 'intekening' zou houden voor het 'onderhoud' van de leraren, die om de beurt in Enter de dienst waarnamen. Per slot van rekening hadden deze recht op een zekere vergoeding. We merken op, dat de 'Entersen' blijkbaar een niet gering gevoel van eigenwaarde bezaten, want éénmaal per maand op een zondag telkens één van de weinige dominees, die de classis bezat, naar Enter te laten komen, dat was toch wel wat aan de ruime kant. In elk geval: af en toe werd de gemeente geholpen.

In februari 1850 kwam in de kerkeraad voor het eerst het belangrijke punt van *kerkbouw* aan de orde, wat erop wijst, dat de gemeente wat sterker werd. Maar het bouwen van een eigen kerk is nooit een kleinigheid. Dan moet er o.a. geld op tafel komen en dat is vaak een kwestie, die bijzonder gevoelig ligt.

De kerkeraad van *Enter* pakte de zaak echter voorzichtig en met tact aan. Ze gaf gelegenheid tot intekening voor vrijwillige bijdragen ten bate van kerkbouw en besloot 'om onder opzien tot den Heere voort te gaan met het voorgenomen werk, hetwelk veel blijdschap verwekte in veele gemoederen'.[14.] De met potlood geschreven notulen van 25 april 1850 delen ons mee, dat in de bouwcommissie kwamen te zitten: de ouderlingen *J.H. ten Brinke* en *Derk ten Brinke* met de diakenen *D. Getkate* en *G.J. van Nes* en de 'gewone' gemeenteleden *J. terKeurst, J. Lubbers* en *J.H ten Bosch*. En ja, het lukte! Het huis van de vroegere ouderling H. Lubbers - in 1847 geëmigreerd naar Noord-Amerika - werd aangekocht om tot kerk verbouwd te worden. En dan... zwijgen de notulen weer een kleine twee jaar.

Toch was er in die tijd wel wat gebeurd, iets naars helaas. Want er was een breuk in de toch al zo kleine gemeente van Enter ontstaan. De classisno-

tulen maken ons op dit punt wijzer. Zoals we weten, was de hele classis Ommen - waaronder ook Enter - in 1847 tot de Brummelkamp-groep gaan behoren, die enige jaren buiten het kerkverband van de Chr. Afgescheiden kerk heeft gestaan. Maar in 1851 hadden velen in Enter het vertrouwen in Brummelkamp verloren. Ze keerden zich van hem af.

Deze kwestie nu kwam ter sprake op de classisvergadering van 29 april 1852, in Enter gehouden. Daarin las diaken *Derk Getkate* van Enter een stuk voor, waarin de redenen stonden aangegeven, waarom de Entersen zich aan de kerkelijke gemeenschap met de classis van Ommen onttrokken. Die classis was een verkeerde koers gaan varen en de ‘drijver’ of ‘werker’ van die koersverandering was ds Brummelkamp. Deze zou op de synode van Amsterdam (1851) immers verklaard hebben de Afscheiding als zonde te zien. Het was in de tijd, dat Brummelkamp erg geporteerd was voor de oprichting van een Chr. Gereformeerd Seminarie te Amsterdam, waaraan zowel Afgescheidenen als niet - Afgescheidenen konden doceren en studeren.

Op bovengenoemde classisvergadering van april '52 was Brummelkamp in hoogsteigen persoon verschenen. Na de beschuldiging te hebben aangehoord, nam hij het woord ‘en geeft in alle eenvoudigheid en Christelijke liefde verslag van het gebeurde te Amsterdam en van zijn standpunt betrekkelijk de Scheiding van het Kerkgenootschap, zoowel als van het Hervormd Kerkbestuur’, aldus de classisnotulen. Hij wees erop, dat men hem verkeerd had begrepen. Wel had hij eens op een vergadering gezegd zich heel goed te kunnen indenken, dat een hervormde dominee op diens standpunt afscheiding als zonde beschouwde. Op de classis werd nu voorgesteld een vergadering te beleggen, waarop allerlei predikanten werden uitgenodigd, die dan hun visie op de Afscheiding konden geven. Ds Brummelkamp ging hiermee onmiddellijk akkoord, maar van Enterse zijde werd als bezwaar aangevoerd, dat dit te veel onkosten met zich mee zou brengen. Brummelkamp verklaarde zich bereid ‘zonder eenig bezwaar’ over te komen en ook nog de kosten van één van de Drenthse broeders voor zijn rekening te willen nemen. De broeders uit Enter echter ‘die zich van ons afkeerden’, waren niet bereid ‘terug te keeren’, ook al zouden anderen ‘overreed’ worden.

Het was duidelijk - aldus de notulen - dat er een geest van bitterschap en partijgeest heerste, zodat er verder kwalijke gevolgen vielen te verwachten. Inderdaad bleven deze niet uit. In de volgende classisvergadering[15.] rapporteerde ouderling *J.H. ten Brinke* - die de classis trouw was gebleven - over de situatie in de gemeente Enter sinds de laatst gehouden vergadering. Enter had zich aangesloten bij de classis *Apeldoorn*, van waaruit ze nu zou worden bediend. Van de eigen classis Ommen wensten ze voortaan geen hulp meer te ontvangen. Ouderling Ten Brinke bevond zich in Enter in een uiterst netelige situatie, want het grootste deel van de gemeente was het niet met hem eens en wilde bij de classis Apeldoorn gaan behoren. De classis Ommen besloot de dissidenten in Enter schriftelijk te wijzen op het verkeerde van hun doen. Ook werd meegedeeld dat ds De Moen uit Den Ham, die

in Enter veel prestige genoot, zo spoedig mogelijk zou komen preken. Gelukkig werd ruim een maand later de vrede in Enter hersteld.

In Zwolle was op provinciaal niveau de hereniging met de Brummelkamp-groep tot stand gekomen en de kerkeraad van Enter sloot zich hierbij aan. Ook ouderling *J.H. ten Brinke* 'die een tijd lang niet met ons vereenigd was', ging voorlopig met het besluit akkoord. Nog niet definitief, omdat de hereniging nog niet officieel tot stand was gekomen. Wel zou hij zich voortaan aan de meerderheid van stemmen onderwerpen 'in wat geval zulks ook moge voorkomen'.[16.] En daarmee was de toestand in de gemeente van Enter weer genormaliseerd.

Had Enter tot nu toe bij de classis Ommen behoord, tengevolge van de hereniging met Brummelkamp en de zijnen kwam er in 1853 een herverkaveling van de Overijsselse classes tot stand. Enter ging deel uitmaken van de *classis Holten*. Deze was niet groot; ze bestond toen maar uit 5 kerken, namelijk Hellendoorn (met als leidende figuur Hendrik Wormser), *Enter, Vriezenveen, Deventer en Holten* (waar Wormsers schoonzoon ds J.J. Schuurman stond, die later naar Deventer zou gaan).In deze classis heersten toen onder invloed van de dominerende ouderling Hendrik Wormser (Hellendoorn) wel enigszins 'vrije' opvattingen t.o.v. het kerkverband en bepaalde leerpunten, al moet gezegd, dat ds G. Brunemeijer, in 1856 in Enter gekomen, het ouderling Wormser knap lastig heeft gemaakt. In ons hoofdstuk over *Hellendoorn-Nijverdal* hebben we hierover uitvoerig geschreven.

Ds Willem Coelingh: 20 maart 1853 - 29 september '55

De 20e maart 1853 was voor de Afgescheiden gemeenteleden van Enter - om een veel gebruikte uitdrukking te gebruiken - een blijde dag, want toen mochten hun ogen hun eigen leraar zien. Het was de 27-jarige kandidaat *Willem Coelingh*, zoon van een koperslager uit Coevorden, opgeleid door J. Bavinck - toen nog dominee in het aangrenzende graafschap Bentheim - en daarna door ds W.A. Kok in Hoogeveen.[17.]

Toen ds Coelingh in Enter kwam, was zijn pastorie nog niet klaar. Hij zal in Enter wel tijdelijk ergens onderdak hebben gevonden. Natuurlijk vond de kerkeraad dit niet prettig en de broeders waren bereid de 'timmerlieden' extra geld te geven als ze met de pastorie-bouw opschoten. En wat het levensonderhoud van ds Coelingh betrof, met de gemeente zou worden gepraat om hem met wat *turf* en *aardappelen* te 'bedenken'.'

In 1854 kreeg de kerkeraad er bezwaar tegen, dat hun dominee op zondag voortdurend in vacante gemeenten ging preken. Dat kon immers ook best op een avond in de week gebeuren. Enter had zich vroeger ook zo moeten redden. Op zondag hoorde hij in Enter te zijn! De broeders waren blijkbaar vergeten, dat ze nog maar weinige jaren geleden zelf, wat de preekvoorziening betreft, met gulzige verzoeken op de classis waren gekomen. In oktober '54 besloot men de kerk te laten witten en boven de lampen blakers te maken om het 'bewalmen' van de ruimte te voorkomen. Blijkbaar was er nog olieverlichting. Financieel zat men voortdurend krap. Daarom werd het volgend

jaar het verven van de pastorie uitgesteld. En met het innen van het traktement van ds Coelingh liep het ‘wegens de geldelijke schaarste’ ook niet zoals men had gehoopt en verwacht. Daarom stelde de kerkeraad nu voor hem boven zijn inkomen wat van het ‘geslacht’ te geven.

Uit alles valt op te maken, dat ds Coelingh maar heel weinig verdiende en in de grond van de zaak armoede leed; zoals dit trouwens in menige Afgescheiden pastorie voorkwam. Hoe hoog of liever hoe laag zijn traktement precies was, weten we niet - we vonden het niet nauwkeurig aangegeven - maar wel is bekend, dat Coelingh in zijn derde gemeente Teuge (Twello) *ƒ* 200,- per jaar verdiende plus 10 pond boter en 10 mud aardappelen!

Toen in april '55 de gemeente van *Mildam* (bij Heerenveen) vacant was geworden, had de kerkeraad aldaar ds Coelingh gevraagd om eens in dit Friese plaatsje te komen preken ‘met aanbieding van schadevergoeding voor de gemeente’ d.w.z. Enter zou de onkosten van een eventuele gastpredikant vergoed krijgen. Maar Coelinghs eigen kerkeraad was daartegen, omdat het om een ‘nominatie-prediking’ zou gaan, een preken op beroep dus. Misschien wilde ds Coelingh wel weg. Deze antwoordde echter, dat het gehoor geven aan een preekverzoek niet altijd betekende, dat men wilde vertrekken. Welke redenen hij dan wèl had om het verzoek in te willigen, beliefde hij niet te zeggen, omdat hij van oordeel was, dat naar het woord van Salomo men ‘zijn gansche geest niet behoefde uit te laten’. Dat er toch iets zat, bleek enkele maanden later (augustus '55), toen ds Coelingh meedeelde, dat hij de gemeente van Enter ging verwisselen voor die van Bolsward.

Tijdens de kerkdiensten op een zondag in juni '55 was het gebeurd, dat geen enkele ouderling en maar één diaken aanwezig was geweest, Weliswaar gaf ds Coelingh toe, dat één ouderling wettig door ziekte verhinderd was, maar het excuus van de andere nl. ‘huiselijke zaken’ werd niet geaccepteerd. Ds Coelingh stond erop, dat minstens 2 ouderlingen en 2 diakenen de kerkdiensten behoorden bij te wonen.

De laatste kerkeraadsvergadering, die ds Coelingh in Enter praesideerde, was die van 11 september 1855. Daarin vroeg hij of er nog iets besproken moest worden. Nee? Dan had hij nog wel iets. Hem was ter ore gekomen, dat een kerkeraadslid of iemand anders had gezegd, dat hij een deel van de door gemeenteleden gebrachte aardappels of turf, boter en meel niet had mogen verkopen. Maar - aldus ds Coelingh - wat de gemeente hem had gegeven, was zijn eigendom geworden, turf om te branden, aardappels om te eten enz. En de aardappels die hij niet op kon en die maar een bepaalde tijd konden bewaard blijven, meende hij te mogen verkopen. Als argumenten daarvoor gaf hij op:

1. Het was alles voor hèm bestemd geweest.
2. Sommige mensen die aardappelen brachten zeiden erbij: hoewel wij zelf geen aardappelen te veel hebben, geven we u toch enige schepels ‘omdat wij het voor de dominé over hebben’.
3. Een ouderling had zelfs eens bij het brengen van een partijtje gezegd:

'Gij hebt nu zoo veel aardappelen, dat gij er wel een hoeveelheid van kunt verkopen'.

4. Ook had één van de ouderlingen, die wel wist dat dominee aardappels genoeg had, hem bonen in plaats van aardappels cadeau gedaan.

Uit dit alles maakte ds Coelingh op, dat het gegevene hem toekwam en hij er dus mee kon doen wat hij wilde. Het geschil zou aan de visitatoren worden voorgelegd. Zo nodig mocht men - aldus ds Coelingh - het voor het verkochte ontvangen geld wel van zijn traktement afhouden. Want hij wilde niets hebben, wat hem niet toekwam. Maar hij 'bejammerde' het, dat men hem dit nu niet eerder onder het oog had gebracht; hij zag nog niet in, dat hij zich 'bezondigd' had.

Dan volgen onderaan de laatste notulen - die van 11 september 1855 - echter nog 3 veelbetekenende regels:

'Alles wat in de hier vorenstaande Notulen staat opgeteekend, is vergeven en vergeten en alzoo vereffend, daarbij al de Notulen vanaf de 30e Maart 1853. Op heden gelezen en goedgekeurd.
W. Coelingh Leeraar
D. Getkate
J. ter Keurst'.

Zo kreeg de ambtsperiode van ds W.Coelingh in Enter toch nog een blij slot, zoals zijn intree een blijde dag was geweest.

Ds G. Brunemeijer: 18 mei 1856 - 18 februari '61

Bijna 8 maanden had de vacature geduurd. In die periode waren door scriba Derk Getkate slechts tweemaal notulen gemaakt. Ze leveren voor ons doel geen nieuws op en met 22 november '55 stoppen ze al weer. Maar na een half jaar te hebben gezwegen beginnen ze op 27 mei '56 ineens weer te spreken. De gemeente blijkt intussen een nieuwe dominee rijk te zijn geworden, *Gerrit Brunemeijer*, overgekomen uit Apeldoorn. Op 18 mei had hij zijn intree gedaan. Hij was van eenvoudige boerenafkomst, op 1e Kerstdag 1818 geboren in het Duitse graafschap Bentheim. Met student Jan Bavinck, uit dezelfde streek afkomstig, had hij in hetzelfde kosthuis gewoond, toen ze door ds W.A.Kok opgeleid werden in de gemeente Ruinerwold-Koekange in Drenthe. Brunemeijers (tweede) vrouw Johanna Niehaus was een nicht van ds Jan Bavinck, wiens moeder ook zo heette.[18.]

Bij zijn intree bestond de kerkeraad uit de 3 ouderlingen: *Derk ten Brinke*, een 41-jarige ongehuwde landbouwer, die in 1871 als vrijgezel is overleden. *Jannes ter Keurst*[19.], een 40-jarige landbouwer in Enterbroek. Hij is in 1869 naar Amerika geëmigreerd en *Derk Getkate*[20.] een 41-jarige klompenmaker.

De 3 diakenen waren *Jan Hendrik ten Bosch*, uit Enterbroek, *Willem Nijland*, een 29-jarige schoenmaker, die het volgend jaar zou trouwen met *Hendrika Broeze* uit Ypelo en *Gerrit Jan van Nes*[21.], een 49-jarige bakker.

De gemeente was maar klein en telde in 1856 slechts 125 zielen. Vriezenveen was nog kleiner, 103 zielen en Hellendoorn bestond uit maar 168 zielen. Met Holten stond het er wat beter voor, 200 zielen. De grootste

Ds G. Brunemeijer (1818-1912), predikant te Enter, 1861-'69 en 1882-1903.

gemeente in de classis Holten, die toen maar 5 kerken telde, was Deventer (300 zielen). Het is ds Brunemeijer, die nu in geregelde volgorde de notulen schrijft en ook niet al te beknopt, zodat we er veel aan hebben. Hij was zaterdag 14 mei 1856 met zijn gezin vanuit Apeldoorn in Enter gearriveerd.

In de eerste kerkeraadsvergadering, die hij praesideerde, informeerde hij hoe het 'met leer en leven' in de gemeente was gesteld. Zijn kerkeraad deelde hem mee, dat er momenteel geen tuchtzaken waren, maar dat sommige jongelui zich 'wereldgelijkvormig hebben aangesteld'. Dominee zou hen persoonlijk vermanen en in zijn preken waarschuwen tegen het bezoeken van 'ijdelheidskermissen en dergelijke gezelschappen der goddeloozen'.

Bij het doorlezen van de kerkeraadsnotulen werden we getroffen door de volgende merkwaardige notitie: De kerkeraad vroeg zich af wat men met J.H. Geels aan moest. Dit gemeentelid was jl. Hemelvaartsdag 'door één van 's Konings beambten' erop betrapt, dat hij zonder vergunning met een *'aalscheer'* had gevist (een grote vork met platte tanden om paling te steken). Tegen ouderling Derk ten Brinke had hij het feit al erkend, maar erbij gezegd, dat hij meende dat het wel mocht. Omdat dit feit echter in strijd was met ''s lands wetten' en er dus ergernis gegeven was, besloot de kerkeraad deze broeder tot erkenning van schuld te brengen wat dan zonder het noemen van de naam aan de gemeente zou worden bekend gemaakt. En zo is het gebeurd.[22.]

De kerkeraad in Enter kwam dus op voor het gehoorzamen aan ''s lands wetten'. In 1859 hadden 2 gemeenteleden 'slachtbeesten' niet aangegeven, wat ze volgens ''s lands wetten' we hadden moeten doen. Ze werden hierover ernstig onderhouden en tot schuldbelijdenis gebracht, die ze nu nog alleen voor de kerkeraad hoefden af te leggen, maar als één van beiden de misstap weer deed, dan zou het in de kerk voor de hele gemeente moeten gebeuren. De ontdoken gelden moesten alsnog 'aan het Land' worden betaald. Dat was in februari 1859. Naast ds Brunemeijer zaten toen in de kerkeraad de ouderlingen *Derk ten Brinke, Jannes ter Keurst, Derk Getkate* en *Derk Hartgerink* (uit Goor), en de diakenen *Jan Harmen ten Bosch, Willem Nijland, Gerrit Jan Scholten*[23.], de timmerman en *Jan ter Horst*, een landbouwer uit Ypelo. Hij was met een zus van ouderling Jannes ter Keurst getrouwd.[24.] Ook *Hendrikus van Nes*, overleden ± 1 oktober 1864, een ongehuwd gebleven bakker, was diaken. Hij is 36 jaar oud geworden.

Genabuurde gemeente Rijssen

Enkele kilometers ten westen van Enter ligt *Rijssen*. Ook daar was indertijd een Gereformeerde gemeente onder het kruis ontstaan en de oorspronkelijke Chr. Afgescheiden gemeente was zelfs verdwenen, al waren er nog wel 'losse' Afgescheidenen overgebleven. Met deze laatsten kreeg ook *Enter* te maken. Via een lastbrief vroeg de kerkeraad op de classis van juli 1857 of het geen 'roeping' was om die verstrooide leden van de vroeger bestaande gemeente Rijssen 'op de best mogelijke wijze te vergaderen'. Dan konden ze weer 'onder wettige opzieners' komen te staan. Op de volgende classis-

vergadering[25.] bleek, dat die verstrooide broeders en zusters zich nu wel bij een gemeente wilden aansluiten, het liefst bij Enter (waar het vorig jaar ds Brunemeijer zijn intree had gedaan).

De classis vond dat Enter hen na onderzoek en beproeving mocht aannemen d.w.z. ze moesten eerst door de kerkeraad op hun geloof worden onderzocht. Erg vlot ging het niet, want in juli '58 besloot de kerkeraad van Enter nog eens te praten met de personen uit *Rijssen*, die zich wilden aansluiten. Daar was ook *Gerrit Jan Kippers* bij, tegen wie als diaken in 1842 - dus al lang geleden - zware beschuldigingen waren ingebracht en die sommigen niet meer als diaken wilden erkennen. Het ging over het beheer van diaconie-gelden. Maar Kippers had gemeend zijn ambt niet te mogen neerleggen en was met enige aanhangers apart gaan vergaderen. De kerkeraad van Enter vond nu (1858), dat hij eerst schuld moest belijden op grond van de feiten genoemd in de notulen van de toenmalige classis Ommen (1843) of dat hij anders twee of drie getuigen moest meenemen, die zijn onschuld konden aantonen.

Hoe het verder allemaal is afgelopen, kunnen we niet zeggen. Wèl weten we, dat de Chr. Afgescheiden kerkeraad van *Enter* een duidelijke mening had. In 1859 kwam een verzoek in omgekeerde richting binnen. Een lidmate van Enter verzocht toestemming zich bij de Gereformeerde gemeente onder het kruis in Rijssen aan te sluiten. Maar dit werd niet toegestaan, omdat deze zich van de zichtbare kerk in Nederland had afgescheurd en dus verplicht was zich weer ‘met ons’ te verenigen.[26.]

Preken

Uit de notulen van februari 1859[27.] worden we ook iets gewaar over de preekopvattingen van die dagen, althans over die van Pierre Benjamin Bähler, die van 1859-'66 in Hellendoorn heeft gestaan, en van Brunemeijer zelf. Op een zondag was Bähler in Enter voorgegaan in de plaats van ds Brunemeijer, die in Hellendoorn de sacramenten had moeten bedienen. Toen deze na zijn terugkomst aan zijn ouderling Getkate vroeg, hoe Bähler had gepreekt, luidde het antwoord, dat hij over het algemeen heel goed had voldaan. Toch had Getkate nog enkele opmerkingen gemaakt.

De morgenpreek van Bähler had tot tekst gehad 1 Sam. 22:1, de gevluchte David in de spelonk van Adullam. En nu vroeg Getkate zich af of dat verhaal had mogen *vergeestelijkt* worden, zoals Bähler dit had gedaan (hoe dit dan was gebeurd, staat niet in de notulen vermeld). De middagpreek had gehandeld over Matth. 15:22-28: de Kananese vrouw en haar dochter (door een boze geest bezeten). Die preek had Getkate ‘wat te *lijdelijk*’ gevonden. Deze opmerkingen van zijn ouderling waren voor ds Brunemeijer aanleiding ook eens bij anderen navraag te doen. Diaken J.H. ten Bosch - in de pastorie op bezoek - was het volkomen met Getkates opmerkingen eens.

En dan lezen we in de door ds Brunemeijer zelf geschreven notulen: ‘daarom laat de leeraar er zich aldus over uit: wat de eerste tekst betreft (David in de spelonk van Adullam): ofschoon hij niet zien kan dat in die plaats meer

dan eene natuurlijke geschiedenis wordt voorgedragen', moest hij er toch bij zeggen, dat 'gewigtige mannen als Krummacher zulke of soortgelijke waarheden op dezelfde wijze behandelden'.[28.] En wat de tekst van de middagpreek aangaat, die had niet lang geleden ds Brunemeijer ook voor de gemeente verklaard en daarin vooral op 'de leer der voorbeeldelijkheid' het accent gelegd, terwijl Bähler er 'de *trekking des Vaders* in had betoogd'. Over dit laatste liet Brunemeijer zich 'meer afkeurend uit, dewijl hij de overtuiging sinds zijn hier-zijn had verkregen, dat er zwakke gemoederen zijn aangaande de leer der *verpligting*'. De kerkeraad was het volkomen met hem eens.

We veroorloven ons hier enige verduidelijkingen en opmerkingen. In de eerste plaats: wat is een tekst *vergeestelijken*, zoals Bähler het in de morgenpreek zou hebben gedaan. Vergeestelijken, allegoriseren, is aan de woorden, die er staan, een andere, diepere of zinnebeeldige betekenis geven. De tekst gebruiken als een springplank voor gedachten, die zich ver van de tekst en tekstwoorden kunnen verwijderen. Om een voorbeeld te geven: Wanneer de Emmaüsgangers Jezus vragen: blijf bij ons, want het is tegen de avond, dan kan dit worden vergeestelijkt door te zeggen: zo moeten ook wij Jezus bij ons nodigen in onze levensavond.

In de tweede plaats de uitdrukkingen 'de trekking des Vaders' en 'de leer der verpligting' (waarmee zwakke zielen zoveel moeite hebben': ze kùnnen immers zelf niets). In de geschiedenis van de Kananese vrouw zijn twee elementen aanwezig: de trekkende liefde van God èn het volhardend geloof. *Beide* moeten steeds worden benadrukt. Het is genade, dàt God ons redt, maar dit schakelt onze persoonlijke verantwoordelijkheid geen moment uit. Wie éénzijdig accentueert, die trekt de tekst scheef. Om weer een voorbeeld te geven: In Fil. 2:12 lezen we: 'Werkt uws zelfs zaligheid met vreze en beven'. Dat is dus een verplichting, een opgave. Maar dan is de zin nog niet uit! Er volgt namelijk nog: 'want het is God die in u werkt, beide het willen en het werken, naar zijn welbehagen'. Dat is dus een gave, genade. Het ene sluit het andere geenszins uit. De 'werk-lozen' worden n.l. aangevuurd, de 'werk-heiligen' (activisten) geleerd, dat het ònverdiende genade is. God moet het doen, maar dit schakelt de mens niet uit, maar juist in. Daarom moeten we oppassen voor *lijdelijkheid*, die doet zeggen: Het moet alles van God komen. Wat moet ik dan nog doen? Zo wordt een tegenstelling tussen *genade* en *plicht* geconstrueerd. Dus steeds de trekkende liefde van God èn de oproep en plicht om te geloven - in zuivere onderlinge relatie - naar voren brengen.

Ds Brunemeijer liet niet met zich sollen. Daarvan kon op de classis ouderling Hendrik Wormser van Hellendoorn meespreken, die in de Enterse pastor zijn hardnekkigste tegenstander vond. Ook in de gemeente Enter zelf ging deze zijn eigen gang; dit wekte wel eens enige kritiek op, maar die was van betrekkelijk onschuldige aard. Op 'leer en leven' van hun dominee en zijn gezin vond de kerkeraad niets aan te merken, maar de broeders zouden wel graag zien, dat hun dominee niet zo lang preekte en 'wat zachter in de

uitspraak' was.[29.] Blijkbaar kon hij op de preekstoel behoorlijk bulderen. Kon hij wel goed tegen kritiek? Bij het lezen van de notulen hebben we wel eens de indruk van niet, maar gelukkig komen we ook passages tegen, waarin wordt meegedeeld, dat 'bezwaren' tussen enige opzieners en leraar door wederzijdse schulderkentenis zijn 'verzoend'.[30.] Het is echter wel zeker, dat hij geen gemakkelijk heer was.

Op het terrein van het voorzien in eigen levensonderhoud ging het toen wat anders toe dan nu. Wij zouden vreemd opkijken als een dominee uit onze tijd aan zijn kerkeraad zou vertellen, dat hij een *geit* ging houden, wel eens 'de koe van de armen' genoemd. Niet alzo in het Enter van toen. In die tijd kwam het meer voor, dat een dominee op het platteland er eigenlijk een beetje boer bij was. Dat moest ook wel, want met het vaak lage traktement betekende een grote, eigen tuin en een melkgevende koe of geit in het hok of in het gras van de wegkant, een welkome aanvulling in de voedselvoorziening. De Enterse kerkeraadsleden vonden de *geit* van hun dominee dan ook niets bijzonders en enkelen van hen boden zelfs aan om te zien naar een 'hoekje land', waarop 'voeder' kon worden verbouwd.[31.]

Bekend is de anecdote uit die tijd, toen Brunemeijer nog in zijn vorige gemeente Apeldoorn stond. Hij hield daar een koe op een weiland, dat bij de pastorie hoorde. En het verhaal gaat, dat toen de middagdienst eens om 6 uur in plaats van 5 uur zou beginnen, dominee de koe nog zat te melken, toen de eerste kerkgangers er al aankwamen.

Verder besloot de kerkeraad van Enter de *personele* belasting van hun predikant voor rekening van de gemeente te laten komen, maar die van zijn 'meid' moest hij zelf betalen. Met ouderling *Jan Hendrik ten Brinke*, die in het begin van de jaren '50 veel voor de kerk had gedaan en betekend, ging het in 1859 lichamelijk slecht. Hij werd tijdelijk door de diaconie uit de armenkas ondersteund. Volgens dokter Immink was zijn toestand 'zeer bedenkelijk'. Er bestond dus kans, dat hij blijvend ten laste van de diaconie kwam. En dat was geen kleinigheid. Hoe reageerde nu de diaconie? Omdat Ten Brinke zelf nog 'eigendom' bezat, behoorde hij dit eerst op te maken. Zo werd voorkomen, dat men de armengelden 'ontijdig' besteedde.[32.]

Ten Brinke was ook 'voorzanger' in de gemeente. Men zou nu J. Schuitemaker verzoeken het voorzingen voorlopig op zich te nemen. Aan de kerken van de classis werd ter verlichting van de armenkas een collecte gevraagd voor ouderling Ten Brinke 'die zich, ten gevolge van ligchamelijk lijden, in eenen hoogst moeijelijken toestand bevindt'.[33.]

Voor een belangrijk onderdeel van zijn ambtelijk werk - het ziekenbezoek - had ds Brunemeijer een open oog. Hij vond, dat dit volgens Mattheus 25 de roeping van elke Christen was en dus moest de kerkeraad het goede voorbeeld geven 'om de Gemeente ook ten goede te trekken'.[34.]

In genoemd hoofdstuk wordt aangegeven, dat bij Christus' wederkomst alleen zij de eeuwige zaligheid zullen verwerven, die Hem hebben gehoorzaamd en volhard in goed doen. Tot de goede werken in dit kapittel genoemd

behoren onder meer: ‘Ik ben krank geweest en gij hebt Mij bezocht’. Het is dus duidelijk, dat geloof, werkende door de liefde, uitermate belangrijk is voor een Christen. Hulp aan armen, zieken enz. uit liefde tot Christus gegeven, wordt beloond. Op de oordeelsdag zullen de zondaren o.a. veroordeeld worden wegens het nalaten van het goede, dat ze hadden kunnen doen. Zich baserend op deze pericoop in Mattheus 25 wekte ds Brunemeijer dus op ook de zieken te bezoeken en te helpen.

Voor zover het mogelijk was, bleef de kerkeraad ook erop toezien, dat de gemeenteleden een Christelijke levensstijl in acht namen. Vooral zonden als zondagsontheiliging, wereldgelijkvormigheid (kermis!), smokkelarij en hoererij (gedwongen huwelijk), om niet meer te noemen, liet men niet zonder meer passeren. Enkele voorbeelden: Van een gemeentelid werd verteld, dat hij op zondag vet in Almelo had gekocht. Het gerucht bleek waar. Hij moest voor de kerkeraad schuldbelijdenis doen.

Een ander gemeentelid, dat zich schuldig had gemaakt aan het smokkelen van een koe (geen accijns betalen), onderging hetzelfde lot. Het verschuldigde geld zou alsnog ‘nameloos’ aan de minister van Financiën worden toegestuurd. Weer een broeder had gestroopt. Zijn schuldbelijdenis zou zonder een naam te noemen vanaf de kansel worden bekend gemaakt. Een zuster had zich op de markt te Rijssen aan wereldgelijkvormigheid schuldig gemaakt. Ook zij kwam er niet zonder schuldbelijdenis af.

Uit Beetgum (Fr.) waren de attestaties binnengekomen van J. Meister en zijn vrouw Johanna Kolkert. Ze waren in Almelo komen wonen. De attestatie van de vrouw werd ‘met vrijmoedigheid’ aanvaard, maar die van haar man niet: hij moest eerst belijdenis van zijn geloof afleggen.[35.] En zo probeerde de kerkeraad van Enter onder leiding van ds Brunemeijer zijn taak en dienst dus zo goed mogelijk te verrichten.

In augustus 1860 zaten behalve ds Brunemeijer in de kerkeraad de ouderlingen *D. Hartgerink* (Goor), *D. ten Brinke, Jannes ter Keurst, D. Getkate* en *J.H. ten Bosch*, plus de diakenen *G.J. Scholten, Hendrik Jan Borkent*[36.] en *Frederik Jan Broeze*. De beide laatstgenoemden waren nieuwelingen en van beroep landbouwers. Ook *Hendrikus van Nes* was nog diaken.

Ds Brunemeijer zou toen niet lang meer in Enter staan. In de notulen van 10 december '60 werd immers gesproken over het plan van ds Brunemeijer om uit Enter weg te gaan. Als redenen daarvoor gaf hij o.a. op de ‘behoefte’ van zijn huisgezin en dat het werk in Enter hem te zwaar viel. Op de volgende vergadering liet hij echter deze argumenten vallen, maar kwam nu met een nieuwe voor de kerkeraad ongrijpbare ‘grond’ voor de aanneming van het beroep, dat hij van de gemeente *Den Ham* had ontvangen.

Enigszins vaag melden de notulen - door ds Brunemeijer zelf opgesteld - dat hij eerst weliswaar geen vrijmoedigheid had kunnen vinden om de gemeente te verlaten, maar dat de voornaamste reden om dit nu wel te doen ‘in het onderwerpelijke ligt en wel zoo, dat de Heere Z.Ew. zoodanig in het gebed geleid heeft, dat hij ten vollen is overtuigd geworden, dat het Gods wil was dat hij naar Den Ham moest’. Na bespreking besloot de kerkeraad

nu hem niet langer te zullen ‘bemoeyelyken’, omdat hij betuigd had ‘lost te zijn van deze Gemeente’, en dat de broeders ‘de redenen van deze opgegevene onderwerpelijke leiding geheel voor rekening van Z.Ew.’ lieten.[37.]

Toen enkele weken later de Enterse afgevaardigden werden aangewezen voor de te houden januari-classis, was ds Brunemeijer daar niet bij: hij had bezwaar mee te gaan, omdat hij meende ‘onregtvaardig in de Classis behandeld’ te zijn. In de vorige classisvergaderingen had hij zich nog al geweerd in de kwestie van het tweede huwelijk van ouderling H. Wormser uit Hellendoorn, die met de zuster van zijn overleden vrouw was hertrouwd. Vele Afgescheidenen in die dagen - ook ds Brunemeijer - waren de opvatting toegedaan, dan zo'n huwelijk op grond van Leviticus 18 niet was toegestaan. De classis stelde echter, dat deze zaak niet meer in geding was, omdat Wormser oud-ouderling was geworden. Hiermee ging ds Brunemeijer echter niet akkoord en er was een heftig debat ontstaan tussen hem ‘en den Heere Wormser zelven’.[38.]

In de volgende classisvergadering was ds Brunemeijer erbij gebleven, dat hij het noodzakelijk vond, dat nieuwe dominees zich akkoord verklaarden met de Dordtse kerkenorde, en ds P.B. Bähler, pas in Hellendoorn gekomen, had dit niet gedaan. Die gemeente had trouwens onder leiding van ouderling Wormser al nooit van een binding aan welke kerkenorde dan ook willen weten. Maar de classis, die hier weer op volgde[39.], ging niet met ds Brunemeijer mee en weigerde verder op deze kwestie in te gaan.

Half februari 1861 is ds Brunemeijer naar Den Ham (classis Ommen) vertrokken. Rest ons nog te vermelden, dat hij 20 jaar later, in december 1881, voor de tweede maal de gemeente van Enter is gaan dienen en daar per 1 oktober 1903 emeritus is verklaard. Op 25 februari 1912 is hij in Enter overleden, 93 jaar oud. Hij ligt daar ook begraven. We hebben het graf van hem en zijn vrouw eens opgezocht. Met moeite konden we het opschrift van de grafsteen - een liggende zerk - ontcijferen:

> ‘Zij zullen rusten op hunne slaapsteden, een iegelijk die in zijn oprechtheid gewandeld heeft’. Jesaja 57:2.
> Hier rust
> *Johanna Niehaus*, echtgenote van G. Brunemeijer, Geref. Predikant alhier, geboren te Bentheim 6 Dec. 1818 en overleden te Enter, 27 December 1900
>
> en
> *Gerrit Brunemeijer*, in leven Geref. Predikant alhier, geboren te Veldhuizen, 24 December 1818, overleden te Enter, 25 Februari 1912.
> ‘Gedenkt uwer voorgangeren, die u het Woord Gods gesproken hebben; en volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling. Hebr. 13:7’.

Dit is de laatste herinnering - dit keer in steen vastgelegd - aan het aardse bestaan van ds Gerrit Brunemeijer en zijn vrouw.

Ds W.H. van den Bosch: 7 juli 1861 - 4 november '66

De gemeente bleef na het vertrek van ds Brunemeijer naar Den Ham niet lang vacant. Nog in de zomer van hetzelfde jaar (1861) kwam de 47-jarige *Willem Hissink van den Bosch* met zijn vrouw *Hendrika Bomhoff*, vanuit Hasselt naar Enter. Hij deed daar op zondag 7 juli zijn intree, na 's morgens door ds H. Weenink van Holten te zijn bevestigd met als tekst Ezechiël 13:17: 'Mensenkind, Ik heb u tot een wachter gesteld over het huis Israëls; zo zult gij het woord uit mijn mond horen en hen van mijnentwege waarschuwen'. De intreetekst was geweest Col. 4:3a: 'Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus'. Na zijn komst legde hij direct een nieuw notulenboek van de kerkeraad aan. Het begint met 25 juli 1861. Ook het in orde brengen van het lidmatenboek had dadelijk zijn volle aandacht, waarvan we nu nog gemak hebben.

Het was gewoonte, dat alle belijdende leden vóór het vieren van het Avondmaal werden bezocht. In de eerste door ds Van den Bosch geleide kerkeraadsvergadering bepaalde men, dat het op 11 augustus zou worden gehouden, hoewel het huisbezoek nog niet was afgerond tengevolge van het 'hoge water en druk werk'. Inderdaad was de augustusmaand voor de plattelandsbevolking altijd een zeer bezette maand (oogst!). En de Regge toonde ook wel eens expansie-neigingen en zette het omliggende land dan onder water, waardoor de boeren in de broeklanden min of meer onbereikbaar werden.

Ds Van den Bosch hechtte veel waarde aan het huisbezoek en zorgde ervoor, dat de te brengen bezoeken goed geregeld werden. Omdat de dagen in augustus korter begonnen te worden, werd afgesproken vroeger met het huisbezoek te beginnen en eerst de leden 'buiten' te nemen. Zelf ging hij ook mee, maar toen het in het late najaar een week lang ongunstig en 'onstuimig' weer was geweest, had hij maar in het dorp en niet in de buitengebieden zijn schapen opgezocht.

De strijd tegen *wereldgelijkvormigheid* in de gemeente ging intussen onverminderd door. Een zuster kreeg te horen, dat het uit moest zijn met haar 'verkeren in goddeloos gezelschap op zondagavond in een herberg'. In de notulen van bijna elk jaar krijgen we vermaningen onder ogen, door de Leraar uitgedeeld 'wegens het gaan naar kermissen, verkeerde gezelschappen en herbergen'. Eventueel werd ook de censuur toegepast en in het uiterste geval ging men zelfs tot afsnijding over. Ouders en voogden werden opgewekt mee te werken 'tot afbreuk' van al die zonden. Het zijn klanken, die we ook al in de omliggende Afgescheiden gemeenten hebben beluisterd.

Op 7 november 1861 werd in *Almelo* een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd, met als gevolg, dat ook Enter een kleine aderlating onderging en enige lidmaten had moeten overdragen. Het waren Derk Jan Meister, Jan Hendrik Brilman, de latere dominee van Rijssen, Jan H. Heetbrink ieder met zijn vrouw en verder Jan Willem Hartgerink en Wilhelmina Hartgerink. De [40.]

laatste was een dochter van Derk Hartgerink uit Goor en in 1859 getrouwd met timmerman Benjamin Witzand van Almelo (de eerste ouderling van de in 1861 geïnstitueerde Chr. Afgescheiden gemeente van Almelo).

Met welke kerkeraadsleden had ds Van den Bosch nu samen te werken? Dat waren begin 1862 de ouderlingen *Derk ten Brinke, Jannes ter Keurst, Derk Getkate en Jan H. ten Bosch*. De diakenen waren *Frederik Jan Broeze, Berend ten Brinke, Willem ten Brinke* en *Hendrik Jan Borkent*. Dus 5 ouderlingen en 4 diakenen.

Waren er in 1855 met ds Coelingh nogal wat moeilijkheden geweest over hem door gemeenteleden geschonken produkten in natura, waarvan hij een deel had verkocht, met ds Van den Bosch waren op dit punt geen emotionele reacties van de gemeente meer te verwachten. In oktober '62 vond de kerkeraad het niet eens meer nodig nog een gemeentevergadering te beleggen, waarin men dan kon intekenen voor zijn aandeel in de winterprovisie van de dominee. Aardappels en turf werden immers toch wel in voldoende mate aan de pastorie bezorgd.

In juni '63 werd er op de kerkeraad een attestatie aangevraagd die ons opviel. *Jakoba Hartgerink*, wonende te Goor, lidmate van de gemeente, wilde naar 's Gravendeel (Z.H.) vertrekken, omdat ze op het punt stond in het huwelijk te treden met ds *Benjamin Brummelkamp*, predikant aldaar. De bruidegom was een zoon van ds A. Brummelkamp, de docent aan de Theologische school te Kampen, die het huwelijk kerkelijk zou bevestigen. Een prachtige gelegenheid - vond de kerkeraad - om vader en zoon Brummelkamp te verzoeken ‘gedurende den tijd dat zij onder ons zijn’, elk een beurt voor ds Van den Bosch in Enter waar te nemen. Het zal die zondag wel vol zijn geweest in de Afgescheiden kerk van Enter.

Op 15 juli is het *burgerlijk* huwelijk op het gemeentehuis in Goor gesloten. We hebben deze huwelijksacte eens opgezocht. De bruidegom was toen 27 jaar en bijna 8 maanden predikant in 's Gravendeel. De bruid *Jakoba Hartgerink* was 19 jaar, geboren en wonende te Goor, dochter van Derk Hartgerink, koopman, en Johanna Margaritha Kraft.[41.] Haar vader was ouderling in Enter. Het is wel interessant hier ook eens de namen van de getuigen te noemen: *Johannes Brummelkamp*, 25 jaar, *Anthony Brummelkamp*, 24 jaar, beiden studenten in de theologie in Kampen; *Jan van Andel* 24 jaar, predikant te Zutphen en schoonzoon van docent Brummelkamp en Willem *Engelbert Hagen*, 26 jaar, timmerman te Goor. Na de *kerkelijke* huwelijksbevestiging was in het collectezakje een ‘muntbillet van *f* 10,-’ gevonden. De helft voor de armen en de andere helft voor de kerk, besliste de kerkeraad.

We geven tenslotte nog enige sprokkelingen uit de kerkeraadsnotulen. In 1863 belegde de kerkeraad op dinsdagavond 17 november een *dankuur* om te herdenken, dat het die dag 50 jaar geleden was, dat het vaderland ‘van het tyrannieke juk der Franschen’ was bevrijd. Hier wordt gedoeld op de 17e november 1813, op welke dag Gijsbert Karel van Hogendorp en de zijnen in Den Haag met het Franse bestuur braken. Ook de slag bij Waterloo

(1815), die het einde van het Napoleontische tijdperk betekende, is in de vorige eeuw in Nederland decennia lang herdacht, totdat de herinnering in de loop van de tijd langzamerhand verbleekte en verflauwde en zo'n herdenking als vanzelf ophield.

Een dominee had in die tijd nauwelijks vakantie. Trouwens wie kreeg die toen wel? In de zomer van 1864 zou ds Van den Bosch een zondag in Vriezenveen preken en een week later was hij een zondag vrij om zijn familie in Zwolle te bezoeken. De diensten werden dan door de ouderlingen geleid. Dan kon men zich de kosten van een gastdominee besparen.

Op zijn catechisatie-werk mocht de Leraar - zoals een dominee toen vaak werd genoemd - vrucht zien. In april '65 werden 12 personen toegelaten tot het doen van openbare geloofsbelijdenis. Laten we hier die echt-Enterse namen nog eens uit de vergetelheid mogen ophalen:

Willem Getkate
Hendrik Jan van Nes
Arent Jan Rohaan
Berend Jan Nijland
Gradus Nijland
Derk Ooms te Yplo
Hanna Pluimers
Frederika Weisink, vrouw van Jan de Wilde
Geeske Ooms te Ypelo
Engeltje ter Keurst te Enterbroek
Hendrika Schreurs
Manna ter Braake te Enterbroek

In november '66 is ds Van de Bosch naar *Wapenveld* vertrokken, na 5 jaar en bijna 4 maanden lief en leed met de gemeente Enter te hebben gedeeld.

Ds Willem Pouseboudt de Jonge: 28 april 1867 - 10 april '71

Zijn plaats werd 5 maanden later ingenomen door de 42-jarige Willem Pouseboudt de Jonge, in Goes geboren, gekomen van *Meeuwen* (N.Br.). Hij was ruim vier maanden voordat hij in Enter kwam weduwnaar geworden van *Hendrika Frikkers*[42]. Een paar jaar later zou hij hertrouwen met de 21-jarige *Catharina Wormser*, dochter van de bekende ouderling Hendrik Wormser te Nijverdal.

Ook onder het pastoraat van ds De Jonge deden verscheidene, meestal jonge mensen, in het openbaar belijdenis van hun geloof. Maar gingen ze nu ook aan het Avondmaal deelnemen? O nee, lang niet allemaal. Er werd dan vaak gezegd: Men had nu wel een *menselijk* recht om aan het Avondmaal te gaan, maar had men nu daarmee ook wel een goddelijk recht? Het was niet gemakkelijk van dit laatste zeker te zijn.

Deze gedachtengang stuitte bij ds De Jonge echter op verzet. Het gaf hem de volgende opvallende notitie in de pen, te vinden in het lidmatenboek. Daarin had hij ontdekt, dat in april 1865 - dus nog vòòr zijn komst in Enter - 12 personen op één dag belijdenis hadden gedaan. We hebben hun namen zojuist hierboven genoemd.

Bij deze groep namen in het lidmatenboek zette ds De Jonge nu de volgende aantekening: ‘Van de 12 op één dag belijders zijn er slechts een paar die in 1869 begonnen zijn te begrijpen, dat de belijder Avondmaal houden moet’. Hij had het eens gecontroleerd. En wat bleek

nu? Op 1 augustus 1870 hadden Willem Getkate, Berend Jan Nijland en Engel ter Keurst elk in totaal slechts éénmaal (!) aan het Avondmaal deelgenomen. De overigen van de hierboven genoemde groep nog nimmer! En dan schrijft ds De Jonge mismoedig erbij: 'Zou men zóó doende de tafel des Avondmaals maar niet kunnen opruimen?'

In de kerkeraadsvergadering van 16 juni 1869 bespeuren we ook meningsverschillen op dit punt. In die vergadering kwam Willem Nijland persoonlijk zijn bezwaren kenbaar maken over het feit, dat ds De Jonge belijdende leden wilde *verplichten* aan het Avondmaal deel te nemen of met andere woorden het belijdenis doen 'onmiddellijk' aan het Avondmaal verbinden. Maar er waren personen, die belijdenis van hun geloof wilden afleggen onder voorwaarde, dat dit hen *niet verplichtte* tot het vieren van het Avondmaal.

Ds De Jonge trachtte nu br Nijland duidelijk te maken, dat volgens de gereformeerde leer het recht om Avondmaal te vieren niet was gegrond op de *bewustheid* des geloofs, maar op de *belijdenis* daarvan. Daarom had ds De Jonge er ernstig bezwaar tegen om de lidmaten na afgelegde belijdenis verder vrij te laten wat de viering van het Avondmaal betreft. Hij zou in zulke gevallen aanraden met het doen van belijdenis te wachten 'tot men ze beter verstaat'.[43.]

In het najaar van 1870 ontving ds De Jonge een beroep naar Grandville (Michigan) in Noord-Amerika. Hij nam het aan en is in april 1871 de Atlantische oceaan overgestoken op weg naar zijn tweede vaderland.

Het zou bijna 1½ jaar duren, voordat de gemeente van Enter een nieuwe dominee kreeg in de persoon van *J. Meulink*. Laconiek vermelden de notulen, dat er tijdens de vacature geen notulen zijn gemaakt: men vergaderde alleen als er 'behoefte' was. Alles was echter 'in de schoonste harmonie' verlopen. Welnu, laten wij dan met deze schone 'harmonie' ons hoofdstuk over de Afgescheiden kerk van Enter beëindigen.

Eindnoten:

1. Boekzaal der geleerde Wereld 1847. Hij overleed na 'herhaalde aanvallen van zenuwberoerten'. In 1811 was hij getrouwd in Rijssen met Geertruid ter Weel, weduwe van Hendrikus Stokkers.
2. Hij heeft van 1848-'53 in Enter gestaan.
3. In het hervormd kerkblaadje van Enter heeft G.J. Kraa een serie artikelen geschreven over 'De historie van Enter', waaraan we een aantal bijzonderheden hebben ontleend.
4. Uitgave van het bureau van de Generale synode van de Gereformeerde kerken in Nederland (september 1984).
5. Notulen kerkeraad Ommen 18 dec. 1839.
6. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I*, 78.
7. G.J.Kraa, *Omringd door tegenspoed*... Landverhuizers uit Enter, 1847 (De Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, augustus 1982, 143).
8. Op de eerste pagina van het notulenboek lezen we: 'Handelingen der Kerkeraad van de Gemeente onzes Heeren Jesu Christi te Enter, sedert de verwerping van het Hervormd Kerkgenootschap, in oorsprong en werking tegen de Koninglijke eer van Christus strijdende en strekkende tot ondermijning van de Leere der zaligheid in den jare 1816 buiten toestemming der Gemeente te 's Gravenhage opgerigt'.

9. Het huwelijk was 30 januari 1840 te Wierden gesloten. De bruidegom was een zoon van Jan Lubbers, landbouwer en Hendrika de Wilde. De bruid was een dochter van Lucas Lubbers en Leyda Kattelaar.
10. Jan Hendrik Rohaan, geboren en wonende in Enter, trouwde op 1 september 1836 met de 24-jarige Hendrika Schuytemaker, ook in Enter geboren en getogen. Ze was een dochter van timmerman Willem Schuytemaker en Johanna Berendina Grevink. De bruidegom was de zoon van Gerrit Rohaan, een steenbakker.
11. Hij was op Oudejaarsdag 1847 getrouwd met Geesken Pluimers, dochter van schipper Jan Pluimers en Maria Mulder. De bruidegom was een zoon van Gerrit Geels, landbouwer en Willemina de Jager.
12. G.J.Kraa, *Omringd door tegenspoed ...* Landverhuizers uit Enter, 1847 (De Hoeksteen, augustus 1982, 141-145.)
13. Jan Hendrik ten Brinke trouwde op 21 mei 1847 met de 27-jarige Berendiena Hommers, dochter van Gerrit Jan Hommers en Aleida Zwiers.
14. Notulen kerkeraad 21 februari 1850.
15. Notulen classis Ommen 23 juni 1852.
16. Notulen kerkeraad Enter 27 juli 1852.
17. Coelingh is in 1871 naar Pella in lowa (Amerika) geëmigreerd en in 1883 emeritus geworden. Hij was gehuwd met Roelofje Stad. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* (1984), 83. Op 27 augustus 1854 doopte ds Coelingh in Enter zijn dochtertje Johanna Paulina, toen 3 weken oud.
18. Op 11 november 1849 was Gerrit Brunemeijer getrouwd met Engelina Veeneman uit Apeldoorn, en hij hertrouwde op 21 juli 1855 met Johanna Niehaus uit het graafschap Bentheim.
19. Jannes ter Keurst, landbouwer, 26 jaar, was op 4 oktober 1842 in Wierden getrouwd met de 19-jarige Hendrika ter Horst, geboren en wonende in Ypelo. De bruidegom was een zoon van Hendrik ter Keurst en Geesken ten Brinke, landlieden, wonende te Enter. De bruid was een dochter van Gerhardus ter Horst, koopman, wonende te Ypelo en van Engele Zweers.
20. Derk Getkate, klompenmaker, 27 jaar, geboren en wonende te Enter, was op 23 april 1842 getrouwd met de 25-jarige ‘dienstmeid’ Janna Lubbers, dochter van Gerrit Lubbers, schipper en Zwenne Langenhof.
21. Gerrit Jan van Nes, bakker, 39 jaar, was op 2 november 1846 getrouwd met de 26-jarige Jenneken Slaghuis, dochter van Albert Slaghuis en Janna Koenderink, landbouwers. De bruidegom was een zoon van Hendrikus van Nes, bakker, en Hendrika Johanna Hogelaer.
22. Notulen kerkeraad 8 juni 1857.
23. Op 10 maart 1849 trouwde de 28-jarige timmerman Gerrit Jan Scholten, zoon van Jan Scholten en Hendrika Peddemors, landbouwers, met de 22-jarige Gerritdina Baan, wonende ‘in de stad Rijssen’, dochter van Gradus Baan en Geertrui Modders, landbouwers te Rijssen.
24. Op 30 juli 1851 was de 25-jarige landbouwer Jan ter Horst, zoon van Gradus ter Horst en Engele Zweers, getrouwd met de 22-jarige Geertruid ter Keurst.
25. Notulen classis Holten 21 oktober 1857.
26. Notulen kerkeraad 28 maart 1859.
27. Idem 18 februari 1859.
28. Hier wordt waarschijnlijk bedoeld de Duitse ds F.W.Krummacher (1796-1868), van wie vele preken zijn uitgegeven. Het kan ook zijn Gottfried Daniel Krummacher (1774-1837), wiens preken (ook in nederlandse vertaling) veel werden gelezen. ‘In hem zijn het Calvinisme en de Duitse opwekkingsbeweging verenigd’. (Chr. Encyclopedie).
29. Notulen kerkeraad 28 maart 1859.
30. Idem 13 april 1859.
31. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I, 59.
32. Notulen kerkeraad 16 mei 1859.
33. Vgl. notulen kerkeraad Hellendoorn 13 december 1859. Wormser zou inlichtingen inwinnen bij D. Hartgerink te Goor, ouderling van de gemeente te Enter.
34. Notulen kerkeraad 7 november 1859.
35. idem 2 juli 1860.
36. Op 1 augustus 1863 was Hendrik Jan Borkent, een 38-jarige landbouwer, geboren in Holten, weduwnaar van Hanna Aanstoot, getrouwd met de 23-jarige Geertrui de Wilde, dochter van Jan de Wilde en Harmina van de Riet.
37. Notulen kerkeraad 8 januari 1861.
38. Notulen classis Holten 28 maart 1860.
39. idem 24 oktober 1860.

40. Joh. de Haas, Gedenkt uw voorgangers, 45, 46.
41. Haar moeder Johanna (of Anna) Margaritha Kraft was al lang dood. Deze was 33 jaar, toen ze 25 maart 1846 in Goor overleed in een huis ‘in Groote Straat no. 106. Ze was een dochter van de tolgaarder Willem Kraft, overleden te Breda, en van Elisabeth Spiering, overleden te Maastricht.
42. Ze overleed op 3 december 1866 te Meeuwen. In het volgend jaar publiceerde ds W.P. de Jonge een geschriftje getiteld ‘De hope des Christens bij dierbare ontslapenen, gevolgd door eene nagedachtenis aan mijne dierbare ontslapene echtgenoote Hendrika Frikkers’. (Heusden 1867).
43. Ds de Jonge publiceerde ook nog een 94-pagina's tellend geschriftje: De verzoening in Jezus Christus, in verschillende opvatting, leer en prediking (Gorinchem 1867).

VI *Vriezenveen*

Vriezenveen - in de volksmond 't Vjéénne genoemd - is in de 14e eeuw ontstaan in een vroeger bijna ontoegankelijk, uitgestrekt moeras- en veengebied. Omstreeks 1840 bestond het dorp uit een 5 km lange, van oost naar west lopende dorpsstraat, waaraan de huizen stonden, soms van houten topgevels voorzien.

De burgerlijke gemeente telde ruim 3000 inwoners, van wie er in de kom van het dorp - als we bij een streekdorp tenminste van een kom mogen spreken - 2700 woonden. Ze vonden hun bestaan vooral in wat landbouw en veehouderij, en niet te vergeten in de turfwinning en -handel. Die turf werd dan op primitieve wijze naar Almelo, Borne, Hengelo en andere omliggende plaatsen vervoerd om daar verkocht te worden. In winter en voorjaar reisden inwoners soms als kramer naar verschillende provincies om daar ‘lopende’ hun waar te koop aan te bieden. En nog wel veel verder stuwde hen de handelsgeest. Want het is bekend, dat in de 18e en 19e eeuw door Vriezenveners op niet geringe schaal handel werd gedreven met Sint Petersburg (nu Leningrad) en andere Russische en Oostzee-steden.

Een aardige typering van Vriezenveen vonden we in het verslag van een journalist, die in het najaar van 1846 op zijn tochten door Overijssel ook ‘dit haast eindeloos dorp’ bezocht.[1] Hij gaf zijn indruk als volgt weer: ‘Al dadelijk maakten wij een wandeling door dit dorp “sans fm”, en 't was een wandeling die anderhalf uur duurde, van 't westen naar 't oosten en omgekeerd. Een lange straat, met zandvoetpaden ter zijde, die bij regenachtig weer haast moddersloten zijn, loopt door 't dorp, en heeft links en rechts de woningen van ongeveer 4000 Friesenveensen, woningen die in de bontste

verscheidenheid bewijzen, dat de uitersten elkaar raken. Hier de woning van de Friesenveense Rus, die in de Diezerstraat te Zwolle een goed figuur zou maken - dáár een huis bijna zonder enige verf, met kleine ruiten in lood, en bestaande uit keuken en schuur ... Hier, een tuintje om de woning van een nabob (rijke man), met heesters en bloemen versierd - dáár een modderpoel om vóór- en achterdeur, die haast elke toegang belet. Bij goed droog weer liggen echter al die woningen niet onaardig in het geboomte verscholen, en heeft de natuur, door een te kunstige hand niet bedorven, schilderachtige groeperingen gevormd... De Hervormde kerk is vrij goed, maar 't houten torentje, waarin twee klokken hangen... schommelt als een wieg, als het gelui aan de gemeente de dood van een dorpeling verkondigt, of haar oproept tot aanbidding op de dag des Heren... De pastorie ligt in stille en bekoorlijke afzondering achter de kerk, en *ds H. Gallois*, ook bekend als schrijver, kan er, dacht ons, met genoegen zijn snipperuren aan de beoefening van kunsten en wetenschappen wijden'.

In de tijd van de Afscheiding was Vriezenveen een geïsoleerd liggend en arm dorp. Als we straks de notulen van de Afgescheiden kerk gaan behandelen, zal dit ook telkens blijken. In zijn bekend Aardrijkskundig Woordenboek constateerde Van der Aa in 1848: 'De gemeente Vriezenveen bezit in haar uitgestrekte venen onberekenbare rijkdommen, waarvan ze volstrekt geen nut kan hebben, omdat de gelegenheid om turf te verzenden ontbreekt. Ze wordt dagelijks armer; het aantal bedeelden is aanzienlijk en de middelen ter bedeling ontbreken'. Met als gevolg o.a. veel smokkelarij (invoer van zout en suiker). Dit laatste was niet zo verwonderlijk, omdat de burgerlijke gemeente in het noordoosten tegen de Duitse grens aanlag.

Verreweg het grootste deel van de inwoners behoorde kerkelijk gezien tot de hervormde gemeente (2570). Hiervan waren er 1200 belijdend lid. Vriezenveen was ingedeeld bij de classis Deventer (ring Almelo). Collator was de heer van Almelo-en-Vriezenveen. We merken op, dat een collator het recht had een ambt, inzonderheid een predikantsplaats, te vergeven. In de dagen van de Afscheiding was dat A.F. graaf van Rechteren Limburg te Almelo. Wat Vriezenveen betreft, had zo'n collator toen niets te doen om de eenvoudige reden, dat er niemand aan te wijzen of te benoemen viel. In november 1816 was ds *Hendrik Gallois* als hervormd predikant in Vriezenveen bevestigd en pas na zijn dood, in januari 1858, ontstond er weer een vacature. Dit was dus een periode van ruim 41 jaar.

Verder waren er omstreeks 1846 in Vriezenveen 350 roomskatholieken, 60 Afgescheidenen, die een predikant bezaten (H. de Vries) en kerkten 'in een gewoon huis zonder enig kenteken', en ook nog 25 Israëlieten. Zo zag, getalsmatig bezien, het kerkelijke beeld in deze plaats eruit.

Keren we nog even terug naar ds Hendrik Gallois, die volgens de door ons geciteerde bezoeker van 1846 zo mooi in zijn 'in bekoorlijke afzondering' gelegen pastorie achter de kerk woonde en zich in zijn snipperuren wijdde aan de beoefening van kunsten en wetenschappen.

Ds Hendrik Gallois: 1816 - '58 predikant te Vriezenveen

Hij was in 1792 in Deventer geboren als zoon van Johannes Gallois en Willemina Sieverink, studeerde theologie in Leiden en deed op 10 november 1816 als predikant zijn intree in de hervormde gemeente van Vriezenveen. Toen hij op 14 januari 1858 overleed, 65 jaar oud, als weduwnaar van Johanna Hagedoorn[2.], had hij ruim 41 (!) jaar in Vriezenveen gestaan, 'waar hij met trouwen ijver het Evangelie had verkondigd, waardoor zijn naam nog lang bij ons in zegenend aandenken blijven zal'. Aldus een commentaar op zijn overlijdensbericht in het tijdschrift Boekzaal der geleerde Wereld 1858.[3.]

Ds Gallois heeft in zijn pastorie veel gestudeerd en zich daardoor ontwikkeld tot een man van grote eruditie. Dat hij zeer belezen was in de geschienis en letterkunde van de 18e eeuw ook in Frankrijk, Duitsland en Engeland blijkt uit zijn 6 artikelen, in 1820 gepubliceerd in de Boekzaal der geleerde Wereld ('Tijdschrift voor de Protestantsche kerken'). Ze verschenen onder de langademige titel: 'Iets, waar toe het schrijven over een gevreesd gebrek van leeraars, in de hervormde kerk, in deze dagen aanleiding heeft gegeven'. Gallois ging nader in op een opmerking, die hij had gelezen in het 'Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak (1819). Het was deze, dat uitgezonderd enkele rijke predikanten en die in een academiestad staan, geen enkele predikant de theologische opleiding van zijn zoon nog kon betalen.

Ook ds Gallois wilde ervoor pleiten, dat de hervormde predikanten in het belang van hun zonen recht hebben op een betere bezoldiging 'wegens de verdiensten, die de Hervormden in 't gemeen, en de Protestantsche en Hervormde Predikanten in 't bijzonder, aan de Nederlandsche Gewesten hebben bewezen', en die zij nog hebben.

Hij was zeer gesteld op 'meer verlichting en wezenlijke kunde'. 'Het is toch de Godsdienst, die den geest tot de eenige en ware bron van het schoone opvoert, wanneer zij ons in eene donkere toekomst de helderste uitzigten opent, ons het lijden met gelatenheid leert dragen, het laagste in en rondom ons veredelt, het edele heiligt en ons stervende troost'. In zijn laatste artikel drong hij sterk aan op het instellen van 'beurzen' voor hulpbehoevende theologische studenten.[4.]

Godsdienstige gezelschappen

Geen enkele Vriezenvener is in de roerige beginperiode van de Afscheiding veroordeeld, omdat hij zijn woning beschikbaar had gesteld voor het houden van een conventikel. In vele gemeenten was dit wel anders! En toch was het conventikel- en gezelschapswezen in Vriezenveen een bekend verschijnsel. Het blijkt uit een missive, door de burgemeester van Vriezenveen, G. Engels, aan de Gouverneur gericht en gedateerd *Vriezenveen, 12 april 1836*. Daarin deelde hij mee, dat sedert meer dan 40 jaar te Vriezenveen 'onder leden van het Hervormd Kerkgenootschap een stichtelijk gezelschap bestond', dat geregeld op zondag na de kerkdienst samenkwam, afwisselend

bij iemand aan huis. Tijdens de lange winteravonden, soms ook op gewone werkdagen. Maar die gezelschappen telden geen ‘vaste’ leden en men was ‘aan geen regel, opzicht of bestuur’ gebonden, omdat elke bezoeker dezelfde ‘rang’ had. Weliswaar varieerde het aantal bezoekers, maar er waren telkens zeker meer dan 20 personen aanwezig, de gezinsleden van de heer des huizes niet meegerekend.

Het stond echter vast, dat in zo'n gezelschap, waarin over godsdienstige zaken werd gesproken, geen enkel symptoom van scheurmakerij of sectegeest te bespeuren viel. Integendeel, de bezoekers waren bij de hervormden de trouwste kerkgangers en zouden hun bijeenkomsten nooit tijdens een kerkdienst houden.

Deze gezelschappen hadden - aldus de burgemeester - niets te maken met de ‘woelingen’, die op vele plaatsen door ‘scheurzieken’ werden veroorzaakt. Al bijna een halve eeuw werden ze gehouden, zonder dat er ooit ‘enige wanorde of onrust’ was ontstaan. Daarom vroeg hij de Gouverneur wat hij daar mee aan moest. Hij wilde elke schijn van partijdigheid vermijden. De regering besliste, dat de gegeven instructies alleen op de samenkomsten van Afgescheidenen van toepassing waren.[5.]

Begin

Volgens een notitie in het eerste notulenboek van de kerkeraad (gelukkig bewaard gebleven), is de Afgescheiden gemeente van Vriezenveen *geïnstitueerd* op *10 december 1838*.[6.] Dat was op een maandag. Door wie staat er niet bij. Het was door ds Van Raalte. De eerste ouderlingen waren *Hendrikus de Vries*, kleermaker, later predikant geworden, en *Fredrik Bramer*, een landbouwer. Laten we hier enkele personalia mogen geven over deze beide Afgescheidenen van het eerste uur in Vriezenveen.

Hendrikus de Vries was van afkomst een kleermakerszoon uit Hoogeveen. Op 21 november 1835 trouwde hij met een meisje uit Vriezenveen, de bijna 24-jarige *Jenneken Companje*, dochter van timmerman Jan Companje en Hendrika Smit. Hij ging toen ook wonen in Vriezenveen, waar hij als ouderling-oefenaar en later ook als predikant een grote steun werd voor de Afgescheiden gemeente aldaar.

Frederik Bramer, landbouwer, zoon van Gerrit Bramer en Hendrina Bramer, was op 30 april 1825 getrouwd met *Jesina Johanna Jonkman*, dochter van Egbert Jonkman (in leven koopman) en Fredrikdina Koster, landbouwerse. De bruidegom was toen 25 jaar, de bruid 18.

Volgens de overlevering vonden de eerste kerkdiensten plaats in het oosten van het dorp, op het Slot. In die begintijd kwam men later geregeld samen in het huis van de familie *Bramer*. Bij zijn overlijden in augustus 1856 woonde Fredrik Bramer, toen 56 jaar oud, in het huis ‘staande in de tweede wijk Oosteind van Vriezenveen’.

De eerste kerkeraadsnotulen beginnen met 30 juni 1841. Vanaf deze datum krijgen we voor onze beschrijving vaste grond onder de voeten en behoeven we niet meer af te gaan op sterk gekleurde overleveringen.

In de notulen van 3 juli 1841 komen de namen van de eerste diakenen uit de vergetelheid naar voren. Toen werden voor die functie gekozen *Adam Evers* en *Jan Willem Haverkate*. Ze werden overigens pas in het begin van het volgend jaar (1842) als diaken in hun ambt bevestigd. Ook over deze beide ambtsdragers uit de beginperiode geven we hier enkele bijzonderheden. *Adam Evers*, zoon van kleermaker Zwerus Evers en Jenneken Coes, was op 30 augustus 1819 in Vriezenveen geboren.[7.] Hij ging later bij ds Van Raalte in Ommen studeren, heeft ook de preekstoel bereikt, en is in 1846 dominee geworden in Geesteren en Gelselaar in de Gelderse Achterhoek, in 1848 in Kockengen (Utr.) Al het volgend jaar overleed hij tijdens de synode van Amsterdam, van 11-18 juli onder praesidium van ds W.A. Kok van Hoogeveen gehouden. Op de eerste dag was ds Evers - hoewel hij zich al niet goed voelde - als toehoorder in de synodale vergadering verschenen. In de loop van de dag voelde hij zich steeds zieker worden en mocht op bed wat gaan uitrusten in de pastorie van ds Van Velzen, die een deel van het kerkgebouw bewoonde. De ontboden dokter constateerde cholera. De ziekte verergerde snel en 's nachts om 5 uur overleed ds Evers, nog maar 30 jaar oud. Hij was in 1847 getrouwd met Klazina de Vries uit Ommen. Dit sterven maakte diepe indruk op de synodeleden. Men leze er het Verslag van de synode maar op na.[8.]

Jan Willem Haverkate, een klompenmaker, was in juni 1828 getrouwd met de 31-jarige ‘boerewerkster’ Joanna Captein. De bruidegom woonde bij zijn huwelijk ‘sedert enige jaren’ in het Enterbroek, gemeente Wierden. In 1847 emigreerde hij met zijn vrouw en 4 kinderen naar Noord-Amerika.

In de notulen van 3 juli '41 lezen we, dat Jan Toersen kritiek had op de verkiezing van Haverkate tot diaken. Deze zou niet bekwaam genoeg zijn om ‘tegensprekers de mond te stoppen’. Maar De Vries en Bramer meenden, dat zoiets meer tot de vereisten van een ouderling behoorde.

Ds Hendrikus de Vries: 19 december 1841 - mei '47

Al direct na het begin van de notulen stuitten we op een hiaat van ruim 5 maanden. En toch was er in die tussentijd wel wat belangrijks gebeurd. Want op zaterdagavond 18 december '41 was ouderling Hendrikus de Vries door ds Van Raalte - bij wie hij in Ommen had gestudeerd - tot predikant bevestigd, waarna hij de volgende dag - zondag 19 december '41 - zijn intree had gedaan. Hij was dus de eerste Afgescheiden dominee van Vriezenveen.

Zoals het meestal gaat na de komst van een nieuwe dominee, werden oude regelingen nog eens onderstreept en nieuwe vastgesteld. Op de catechisaties zouden het Kort Begrip en de Heidelbergse catechismus worden gebruikt. Om de twee weken zou er op woensdagavond een kerkdienst zijn en men bepaalde, dat het H. Avondmaal om de acht weken gevierd zou worden.

Een zaak die heel gevoelig lag, was: Moest ds De Vries het officiële ambtsgewaad van predikant dragen? Adam Evers verzocht hem dringend dit wèl te doen, maar ds De Vries - die er in zijn hart tegen was - antwoordde

'zich te zullen bedenken'. Deze laatste woorden staan in de notulen onderstreept als om aan te geven, dat men dit ongewoon vond. Ds de Vries stond nog geen drie maanden in Vriezenveen of hij ontving al een beroep naar het 30 km verder gelegen *Heemse*. Aan de kerkeraad deelde hij mee 'gegronde redenen' te hebben om het aan te nemen. Nu was Leiden (lees Vriezenveen) in last. Ouderling Bramer vroeg hem of hij de beroepsbrief eens mocht lezen. Dominee zei ja, maar las het schrijven zelf voor! Zijn mede-ambtsdragers waren kwaad en één van hen noemde het beroep zelfs 'ongoddelijk', omdat het in strijd met het 10e gebod zou zijn. 'Men mag niet begeren wat des naasten is en passé dat toe', staat er in de notulen. Heemse begeerde immers wat Vriezenveen bezat.

In de kerkeraad volgde nu een langdurige woordenwisseling, die geen oplossing bracht. 'De broeders staan niet voor rede', schreef de scriba (ds De Vries!) in de notulen. Ouderling Bramer weigerde aan het eind van de vergadering te danken. De zaak ging naar de classis.

In de kerkeraadsvergadering van 9 april '42 zei ds De Vries het beroep naar Heemse te hebben aangenomen en verklaarde zich aan het oordeel van de classis te zullen onderwerpen 'als men recht en billijk handelt' op grond van Gods Woord. Ouderling Bramer reageerde hierop met aan ds De Vries te vragen of deze dan tegen a.s. mei wilde of kon vertrekken, maar dominee antwoordde dit nog niet te weten. Daarop vroeg Bramer of dominee het voor zijn studie geleende geld ook aan de gemeente zou terugbetalen. Dit had hij immers beloofd! Maar dominee ontkende dit.

Bramer vond, dat dit toch wel 'betamelijk' zou zijn 'daar zij zoo weinig dienst van Do. gehad hadden'. Ja, erkende ds De Vries, het zou wel betamelijk zijn. Bramer dankte nu wel aan het eind van de vergadering.

Hoewel de classis niet akkoord ging met het beroep naar Heemse, met als argumentatie, dat De Vries eerst nog langer in de gemeente van Vriezenveen behoorde werkzaam te zijn, is later blijkbaar een compromis gevonden. Want de classis Ommen keurde het goed, dat hij de gemeenten van Vriezenveen en Heemse 'gezamenlijk' diende. De helft van de week werkte hij in Heemse, waar hij een kamer tot zijn beschikking kreeg. Hij bleef echter in Vriezenveen wonen.

In de kerkeraadsnotulen volgen nu weer 2 hiaten nl. van 9 april - 31 augustus '42 en van 31 augustus '42 - 6 februari '43. Daarna komt er een aaneensluitende reeks van notulen van ongeveer 1½ jaar, waar we al blij mee zijn.

Vriezenveen was financieel gezien een arme gemeente. In de vergadering van *6 februari '43* vroeg ds De Vries hoe het ervoor stond met de ondersteuning van de armen. Diaken Haverkate en ouderling Bramer antwoordden, dat ze 'verlegen' werden telkens een 'liefdegave' aan Hellendoorn of een andere gemeente te moeten vragen. Hellendoorn had in februari '41 al eens *f* 15,- gestuurd en ruim een jaar later op een gelijksoortig verzoek geantwoord dit niet te kunnen inwilligen, omdat de eigen armenkas 'uitgeput'

was. De Vriezenveners moesten het nu maar eens proberen bij één van de gemeenten te Heemse, Holten, Enter of bij andere naburige gemeenten die geen armen hadden te onderhouden. Moch dit geen resultaat hebben, dan moest men nog maar eens bij Hellendoorn aankloppen.

In die dagen kreeg ds De Vries weer een beroep, nu naar *Holten*. Maar weer kreeg hij de classis niet mee, hoewel hij probeerde duidelijk te maken, dat hij het beroep zo had aangenomen, dat hij mocht vertrekken, àls ze hem in Vriezenveen niet meer konden betalen. De classis was echter van oordeel, dat het in Vriezenveen toch nog weer geprobeerd moest worden.

Op *16 november '43* was een deputatie uit *Rijssen* - Otto Voortman en Jan Willem Herbers - op de kerkeraad aanwezig. De classis had verzocht, dat ds De Vries 'de verstrooide gemeente van Rijssen' zou 'regelen' o.a. door zo nu en dan daar te preken. Daarover kwamen die beide afgevaardigden nu praten. In Rijssen had een scheuring plaats gevonden. De beide Rijssenaren vroegen nu ds De Vries om elke maand een keer naar Rijssen te komen, heel graag nu en dan ook op een zondag, tegen een vergoeding van *f* 2,- per keer. Ze beloofden dominee 'van de watermool op het eind van het Vriezenveen' af te halen. Ds De Vries meende echter, dat die 'verstrooide' leden beter onder opzicht van Vriezenveen geplaatst konden worden.

Erkenning

In 1843 viel voor de Afgescheiden gemeente van Vriezenveen een belangrijke beslissing. Bij Koninklijk Besluit van 15 februari 1843 no 77 werd de gemeente namelijk door de overheid *erkend*. Het verzoekschrift was door 23 personen ondertekend. Men zou kerken in een 'gebouw staande te Vriezenveen wijk 3 no. 163'. Dit was op een voor dit doel in orde gebrachte deel van een boerderij 'staande achter de tegenwoordige smederij van de heer Jansen', aldus een bericht in de Vriezenveense Courant 1938.[9.] We hebben het stuk met de erkenning niet onder ogen gehad, wèl een verklaring in 1844 gericht aan de hervormde kerk. Hierin verklaarde men afstand te doen van de goederen, rechten etc. van de hervormde kerk. Dit stuk was getekend door 22 personen. In de aantekeningen hebben we de namen genoemd met hier en daar een enkele bijzonderheid erbij.[10.] Hier hebben we dus het grootste deel van de Afgescheidenen in Vriezenveen in die tijd.

In mei 1844 besloot men de kerkeraad met één diaken uit te breiden. Het werd een 28-jarige wever uit *Almelo, Abraham Krabshuis*.[11.] Deze had bezwaren om zijn ambt te aanvaarden, omdat hij meende vanwege de afstand zijn taak niet naar behoren te kunnen vervullen. Wèl had de kerkeraad begrip voor dit argument, maar omdat er 'nood' was, ging 14 dagen later zijn bevestiging toch door.

In september 1844 kwam weer eens de emotionele zaak van het al of niet dragen van het predikantskostuum aan de orde. Ouderling Bramer zou o zo graag zien dat ds De Vries het droeg. Het was in de Chr. Afgescheiden kerk immers over het algemeen in gebruik. Maar ds De Vries kon het niet over zijn hart krijgen; hij beloofde er zich nog een week op te bezinnen. En zie,

bijna twee week later gaf hij toe; hij beloofde het, omdat de gemeente het zo graag wilde. Het was per slot van rekening geen zondigen tegen het Woord en slechts het volgen van een oude gewoonte. Maar ... aan het slot van de notulen staat nog een aantekening: ‘De leeraar heeft naderhand bezwaar gekregen en het geweigerd, doch alles is in liefde toegegaan’.

Dan zwijgen de notulen weer een geruime tijd, van september 1844 - september '46. Als ze op *9 september 1846* weer beginnen, gaat het over een onverkwikkelijke kwestie: ouderling Bramer en diaken Krabshuis leven met elkaar in een conflictsituatie. Om deze zo mogelijk op te lossen, waren behalve de kerkeraadsleden ook aanwezig ds W. van Leeuwen van Heemse, en de gemeenteleden Z. Evers, B. Hof, Joh. de Witte, H. Eshuis en M. Pereboom.

Wat was er nu precies aan de hand? Krabshuis strooide rond, dat Bramer een lasteraar, achterklapper en vuilgewinzoeker was, en ‘bij hen die buiten zijn’ een slechte naam had. De ‘bewijzen’ die Krabshuis aanvoerde, werden door Bramer zelf, volgens de notulen ‘geheel ontkend in toorn en drift’. Enige gemeenteleden verklaarden, dat zij Bramer niet zo zeer van ‘slechte’ daden beschuldigden, maar wel moesten toestemmen, dat deze een slechte naam had, zowel binnen als buiten de gemeente. Men kwam er niet uit en de kerkeraad vond, dat een nader onderzoek nodig was. Toen ds Van Leeuwen de vergadering met gebed wilde eindigen, werden de emoties Bramer te sterk. Hij schreeuwde, dat hij zijn ambt als ouderling neerlegde en de volgende dag het kasboek bij ds De Vries zou brengen.

Enkele maanden later was het weer kerkeraadsvergadering. Enige manslidmaten waren ook present.[12.] Namens Bramer vroeg ds De Vries aan de aanwezigen of ze ook iets tegen Bramer als ouderling hadden. Het antwoord luidde, dat men hem wel wilde dragen en zijn gebreken vergeven, maar men zag graag de zaak tussen hem en Krabshuis uit de weg geruimd. En zo kwam op een vergadering op *19 maart 1847* in Almelo - de woonplaats van Krabshuis - de zaak opnieuw ter sprake. Ook een aantal gemeenteleden woonden die vergadering bij. Ds de Vries stelde een verzoening voor, met de bepaling erbij ‘dat niet meer over de kwestie gesproken zou worden’. Dit was echter te simplistisch van hem gedacht. De vergadering eiste, dat Krabshuis zijn beschuldigingen tegen Bramer bewees. Beide partijen hielden alles staande.

In de grond van de zaak kwam alle narigheid slechts voort uit ordinaire roddelpartijen. We stippen er iets van aan. Bramer zou ‘lasterlijk’ over de verkering van *Gerrit Keus* (de latere diaken) met Malina Pereboom gesproken hebben. Bramer ontkende dit ten stelligste. Terloops merken we hierbij op, dat twee jaar later de 28-jarige boerenknecht Gerrit Keus met de 23-jarige landbouwersdochter Malina Pereboom zou trouwen.[13.] Als getuige bij dit huwelijk was ook de 49-jarige landbouwer, ouderling Bramer aanwezig. Het was dus alles goed gekomen. De beschuldiging dat Bramer een ‘vuilgewinzoeker’ zou zijn, probeerde Krabshuis hard te maken door te vertellen dat vrouw Bramer hem een mand vol aardappelen had verkocht. Bij die koop

was afgesproken, dat hij nog 2 manden voor dezelfde prijs zou krijgen, maar die hadden later 60 cent meer moeten kosten. En wat Bramers slechte naam bij de buitenwacht betrof, hij zou aan zijn arme buurvrouw natte turf hebben verkocht. Ook dit feit ontkende Bramer: zijn knecht had zelf gezegd, dat de op de wagen geladen turf droog was geweest.

Om kort te gaan, de zaak siste nog wat na tot we er in de notulen niets meer over horen. Bramer bleef tot zijn dood in augustus 1856 ouderling.

Dat zulke kleingeestige, maar niettemin hardnekkige kwesties het ambtelijk werk van ds De Vries te Vriezenveen niet vergemakkelijkten, valt te begrijpen. Niets is venijniger en ook ongrijpbaarder dan dorpsroddel. Er was echter nog een heel ander punt, waar hij veel last van had: met de uitbetaling van zijn *traktement* ging het allesbehalve naar wens. Al een paar maal had hij de kerkeraad verzocht hem zijn traktement 'met orde en op tijd' te betalen en telkens hadden de broeders hem beloofd hun best te zullen doen.

In februari 1847 klaagde hij opnieuw over de 'wanbetaling' van zijn inkomen. Men zou nu proberen een 'liefdegaaf' voor hem in te zamelen. Of het resultaat hiervan gunstig was, wagen we te betwijfelen, want een maand later deelde hij in de kerkeraad mee, dat hem nog *ƒ* 40,- achterstallig traktement moest worden betaald. Dat bedrag had hij dringend nodig, naar hij zei, want eigenlijk was zijn traktement al onvoldoende om ervan te leven. Op zo'n manier ging daar nu al weer *ƒ* 40,- af. De kerkeraad besloot nu het vervelende probleem op te lossen door te proberen bij de zusterkerken over de grens, in het graafschap *Bentheim*, liefdegaven te vragen om zo de achterstand in de betaling van het traktement van ds De Vries weg te werken.[14.]

In april 1847 ontving ds De Vries een beroep uit *Heemse*. Hij voelde er veel voor en beschouwde het als een redding uit de nood. In twee gemeentevergaderingen werd breedvoerig 'in liefde' over dit beroep gesproken.[15.] Ds De Vries drong er sterk op aan, dat de gemeente hem los zou laten. Als redenen gaf hij op, dat hij in het begin van zijn dienstperiode in Vriezenveen zich vaak met een bezwaard gemoed had afgevraagd: Zou de gemeente hier wel 'gebouwd en uitgebreid' kunnen worden? Nu was hij al 'in het zevende jaar welwillend' bezig zijn ambtswerk te doen, en zie, de gemeente breidde zich niet uit en bleef kwijnen. Vaak preekte hij 'voor stoelen en banken'.

Verder klaagde hij, dat hij met zijn groot gezin onmogelijk leven kon van zijn laag traktement, dat bovendien nog niet eens gegarandeerd was, zodat hij soms schulden moest maken. Hij had de indruk, dat de gemeente van *Heemse* hem - als hij zuinig leefde - wèl kon onderhouden.

Bovendien had Heemse de afgelopen jaren al twee minder geslaagde predikanten gehad ('die schenen er niet te moeten wezen')[16.] en hij had gemerkt, dat men in Heemse 'aanhoudend zuchtte en riep om hem', zodat hij sterk verlangde 'onder zoo veel volk het Evangelie te verkondigen'. Zolang hij nodig was, wilde hij de gemeente van Vriezenveen er nog wel bij nemen 'en de Heemse broeders hadden ook gezeid welwillend jegens de Vriezenveensche gemeente te zijn'. Zo sprak ds De Vries op die gemeentevergadering van dinsdagavond 20 april '47. Als kerkeraadsleden waren die avond aanwe-

zig geweest F. Bramer, Z. Evers, G. Keus en B. Hof. Op de volgende vrijdag werd de vergadering van de kerkeraad met de gemeente voortgezet. De zaak leefde wel in Vriezenveen.

Ds De Vries begon met te zeggen, dat hij de laatste dagen veel medelijden had gehad met de gemeente Vriezenveen ‘wegens de onverschilligheid omtrent de waarheid’. Maar over zijn beroep dacht hij nog net zo als dinsdagavond. Hij begon nu met aan iedereen rond te vragen, wat hij of zij ervan vond.

Ouderling *Zwerus Evers* zei, dat hem ‘in biddende toestand’ de woorden waren te binnen geschoten: ‘berust in 's Heeren welbehagen’.

Diaken *G. Keus* verklaarde het niet te weten, maar dominees medelijden en tranen - ds De Vries had blijkbaar met een huilerige stem gesproken - waren geen bewijs dat hij moest gaan.

Diaken *B. Hof* wilde graag dat dominee bleef, maar gezien de lauwheid in de gemeente, was het beter dat hij ging.

Ouderling *F. Bramer* antwoordde vaag: ‘wij zijn allen schuldig aan die toestand’, waarop dominee reageerde met: ‘Ja, dat is zo, maar wij spreken nu eens over de oorzaak’. *Bramer* (opnieuw) had uit het gebed van dominee aangevoeld, dat deze in zijn hart al had besloten te gaan en daarom wilde hij niets meer zeggen. Een serie broeders en zusters spraken zich nog uit in de geest van: We zullen in Gods wil berusten.

Ds De Vries nam het beroep naar Heemse aan, werd daar in juni 1847 bevestigd en bleef er werkzaam tot zijn dood in april 1865.

Ds Tiemon Westrik: 1849 - 4 mei '51

Nu de gemeente van Vriezenveen in 1847 vacant was geworden, werd één van de grootste problemen: hoe krijgen wij - arme gemeente - weer een nieuwe dominee. Doordat er opnieuw een hiaat in de notulen bestaat, kunnen we heel weinig over de in het werk gestelde pogingen zeggen. We beschikken alleen over de notulen van 11 november (1848?), waaruit we iets wijzer worden. De gemeentevergadering werd gepraesideerd door de consulent ds J. Schuurman van *Holten*.

Moest men - aldus de praeses - niet eerst onderzoeken of men een dominee kon onderhouden? De ervaring had immers geleerd, dat anders ‘allerlei ellende’ het gevolg zou zijn. De ‘uitbreiding der gemeente’ werd tegengehouden en ‘alles komt daardoor in verslapping en de gemeente wordt een smaad voor de wereld’. Wie een huis wil bouwen, berekent toch ook eerst de kosten. Met deze woorden van de praeses was de vergadering het eens, maar ze besloot toch alvast een beroep uit te brengen en de beroepsbrief pas te schrijven, als men enige zekerheid had de gekozene ook te kunnen betalen. Zo ging men stemmen. Ieder mocht kiezen wie hij wilde. Een tal was er niet. Zowel van de Arnhemse als van de Drentse school had men enige studenten kunnen beluisteren. Er was dus keus genoeg. Maar men mocht geen dominee uit een andere gemeente stemmen, als niet eerst was onderzocht of deze daar ‘met vrede los kon komen’ en met meer nut op een andere

plaats werkzaam zijn. Na veel overweging van dit punt gaat men tot stemmen over, terwijl intussen ‘het aangezicht des Heeren gezocht werd’. De uitslag was, dat ‘broeder Westrik’ met grote meerderheid van stemmen bleek te zijn gekozen.

De jonge *Tiemon Westrik* (25), zoon van een winkelier uit Zwolle, was in mei 1848 op een dubbele Provinciale vergadering van Gelderland en Overijssel, in Deventer gehouden, geëxamineerd maar gezakt: De vergadering had geen vrijmoedigheid hem toe te laten, omdat ze hem nog niet ‘bekwaam’ genoeg achtte; hij moest zich eerst nog meer oefenen. Wèl toonde hij ‘innige lust en genegenheid om te onderwijzen in het Woord des Heeren’. Dit bleek wel uit ‘de grote toevloed van mensen’, die naar hem kwamen luisteren. Blijkbaar oefende hij wel in Vriezenveen, en woonde daar ook. Op de vergadering van de classis Ommen 15 juli 1848 in Noetsele bij Nijverdal gehouden, was hij met ouderling Bramer (zijn toekomstige schoonvader!) namens de gemeente Vriezenveen aanwezig.

In de classisvergadering van 6 december 1848 bracht ouderling Bramer de wens naar voren, dat Westrik zo spoedig mogelijk geëxamineerd zou worden, ‘om als leeraar in de gemeente geplaatst te worden’. Op de Provinciale vergadering van mei '48 in Deventer gehouden, was immers besloten, dat hij zich eerst een half jaar in de gemeenten moest oefenen. En dat halve jaar was nu al ruimschoots voorbij. Maar - vroeg de classis zich af - was het in Deventer inderdaad zo afgesproken als Bramer het had voorgesteld. Niet iedereen herinnerde zich dat. En kon deze classis nu zelf examineren - waarop Bramer sterk aandrong - zonder de Gelderse predikanten uit te nodigen? Bramer en Westrik moesten nu even ‘buiten staan’. In de hierop volgende discussie besloot men geen examen te organiseren zonder de Gelderse broeders te hebben uitgenodigd. Anders zou dit een verkeerde indruk kunnen wekken. In het voorjaar van 1849 vond dan het examen van Westrik plaats op een vergadering van de classis Ommen. Feitelijk was het een Provinciale vergadering, maar de andere broeders (uit Gelderland) waren ‘door omstandigheden terug gebleven’. Westrik kreeg eerst als tekst te behandelen Marcus 1:15: ‘zeggende: De tijd is vervuld en het koninkrijk Gods nabij gekomen; bekeert u en gelooft het evangelie’. Verder besloot men hem vooral te onderzoeken op de punten, waarop hij in Deventer afgewezen was nl. de ‘leerstellige waarheden’ over bekering en geloof, en de volgorde daarvan. Vervolgens kwamen aan de orde Rom. 1, daarna bijbelkennis, inleiding op de bijbel, waarheden in de bijbel vervat, kerkgeschiedenis en kerkelijk werk.

Toen het onderzoek was afgelopen, moest er een antwoord komen op de vraag: Kan br Westrik tot de bediening worden toegelaten? Het examen was niet zo best geweest, integendeel. Er was in al zijn antwoorden zoveel ‘onduidelijkheid’ en ‘onvastheid’ geweest, dat de vergadering zich afvroeg: kan deze broeder wel tot de preekstoel worden toegelaten? Toen ging het medelijden een rol spelen. Hij was immers al een keer gezakt en moest dit nu opnieuw gebeuren? Eén van de afgevaardigden merkte op, dat Westrik tijdens

het examen heel zenuwachtig was geweest of zoals de notulen het uitdrukken ‘steeds met zondige vrees was bezet’, waardoor ‘zijn oordeel zeer belemmerd’ werd. Het zou heus wel beter gegaan zijn, als hij ‘van die vrees was ontdaan geweest’. Door de meerderheid van de vergadering werd deze veronderstelling aangegrepen om vóór Westriks toelating te stemmen. Zo kon hij in 1849 tot predikant in Vriezenveen worden bevestigd. De maand waarin dit gebeurde, weten we niet. Hoogstwaarschijnlijk is het in de zomer geweest.

Ds Westrik heeft niet lang in Vriezenveen gestaan, nog geen 2 jaar. Veel valt er over zijn periode niet te vertellen, daarvoor was ze te kort. In maart 1850 kreeg hij van een broeder kritiek op zijn preken te verduren. Maar welke dominee krijgt dat nooit?

De klagende broeder beweerde, dat hij niet wist of ds Westrik in het ‘stuk’ van de doop nu mennoniet of gereformeerd was. Toen ouderling Zwerus Evers hem vroeg, wàt dominee dan voor verkeerds had gezegd, wist de klager dit niet aan te wijzen. De kritiek op de preken van Westrik kwam zelfs nog op de classis. Ds Westrik verdedigde zich met te zeggen, dat hij ‘niets beduidende aanmerkingen’ had gekregen. Om helemaal onpartijdig te zijn, besloot de classis een deputatie naar Vriezenveen te sturen om de zaak te onderzoeken. We hebben er verder echter niets over gelezen.

In de kerkeraadsvergadering van 4 maart 1851 las ds Westrik de beroepsbrief voor, die hij uit *Stroobos* (Gr) had ontvangen. Hij nam dit beroep aan. De classis had nog geconstateerd, dat de gemeente Vriezenveen in gebreke bleef de gedane toezegging t.a.v. het traktement van ds Westrik na te komen ‘deels uit onvermogen, deels uit liefdeloosheid’. En zo preekte Westrik op 4 mei 1851 zijn afscheid van Vriezenveen en vertrok naar het Groningse Stroobos, op de provinciegrens met Friesland gelegen. Hij hield toch een heel mooie herinnering aan Vriezenveen, want in diezelfde maand trouwde hij in Vriezenveen met de 21-jarige *Hendrika Fina Bramer*, een dochter van ouderling Bramer.[17.] Nu gaan we ook begrijpen, waarom ouderling Bramer altijd zo voor ds Westrik opkwam.

Na het vertrek van ds Westrik valt er prompt weer een hiaat in de notulen.[18.] Als ze opnieuw beginnen, is het inmiddels 16 oktober 1852 geworden. In die vergadering waren aanwezig de ouderlingen *Z. Ever(t)s* en *J. Nijland* met de diakenen *G. Keus, B. Hof* en *J. Pereboom*, terwijl ouderling *Bramer* wegens ziekte absent was. Op die vergadering werd *Joh. Nijland* tot ‘vaste’ scriba gekozen. Nu, vast was hij wel, want hij heeft het tientallen jaren vol gehouden. Ook was hij op minstens 6 achtereenvolgende algemene synoden afgevaardigde voor de provincie Overijssel, op die van Leiden (1857), Hoogeveen ('60), Franeker ('63), Amsterdam ('66) en Middelburg ('69). Deze kleermaker is op 55-jarige leeftijd getrouwd met de 28-jarige Magdalena Hoff, dochter van de landbouwer Bernardus Hoff.

Ds C.G. de Moen van *Den Ham* was praeses en attendeerde erop, dat de broeders 1½ jaar lang geen kerkeraadsvergadering hadden gehouden. Ze beloofden hun ‘verzuim’ goed te maken en voortaan om de 2 week als kerke-

raad bijeen te komen, ja, als het nodig was, zelfs iedere week! Maar enthousiaste voornemens worden lang niet altijd uitgevoerd. Als we de data van de volgende vergaderingen nagaan, dan blijkt, dat ze dit jaar (1852) nog 3x hebben vergaderd en in 1853 7x, dus gemiddeld nog niet 1x per maand. Maar goed, ze vergaderden tenminste, al moeten we er direct aan toevoegen, dat de notulen eigenlijk geen notulen waren, maar meer een noteren van de opbrengst voor kerk en armen, met slechts hier en daar een enkele andere notitie, a.h.w. er tussen verdwaald.

We willen ons hoofdstuk over Vriezenveen afsluiten met het doorgeven van enkele bijzonderheden. Nadat ds Westrik in 1851 vertrokken was naar Stroobos, kreeg de gemeente van Vriezenveen pas in 1885 weer een eigen predikant in de persoon van *M. Ouëndag*. De vacature had 3416 jaar (!) geduurd. En toen in 1889 Ouëndag wegging, volgde er tot 1922 bijna een even afschuwelijk lang predikantloos tijdperk. Wèl waren er in het begin af en toe flauwe pogingen in het werk gesteld om weer een dominee te krijgen, maar ze waren alle mislukt, doordat de financiële basis te smal was en bleef.

In oktober 1857 rapporteerden de kerkvisitatoren ds Brunemeijer en ds Schuurman over Vriezenveen: ‘alles wel bevonden, ofschoon er plaats overbleef tot opwekking om meer de *herderloze toestand* in aanmerking te nemen’.

Toch vergaderde de kleine gemeente elke zondag en meestal was het dan preeklezen. Af en toe kwam een predikant van elders naar het Vriezenveen. Op de classisvergaderingen was Vriezenveen wel steeds geregeld vertegenwoordigd. Behalve de vertrouwde namen van *F. Bramer* en *J. Nijland*, komen we later als Vriezenveense afgevaardigden op de classis tegen: *Derk Abbink, J. Pereboom*[19.], *H. Leemans. E. Bramer, G. Aman* en nog enkele andere namen.

We geven tenslotte nog een verslag van de herdenking van het 3O-jarig bestaan van de gemeente met een enkele toelichting. Dit verslag is te vinden in het kerkelijk weekblad De Bazuin van 18 december 1868:

> Vriezenveen, 11 december 1868.
> Heden de 10e december vierden wij feest met de meeste manslidmaten der gemeente, met een paar jongedochters, die de wereld de scheldbrief gegeven hebben, en met een paar vrouwen, om ons dertigjarig bestaan als gemeente te herdenken, die de 10e december 1838 door dr Van Raai te is gesticht;[20.] en om te herdenken de daden des Heeren, die de Heere gegeven heeft in het bekeren van velen, die nu voor de Troon zich bevinden, en die nu nog leven; zo ook de dienstjaren van onze overleden ouderlingen *F. Bramer* en *Z. Evers*, de dienstjaren van de ouderlingen en diakenen die wij nog mogen bezitten, de enigheid die wij mogen genieten onder elkander, de vele sprekers, die wij in de vervlogen jaren hebben mogen horen, dat tot een getal van 48 opklom, waaronder gevierde sprekers waren, en die toch allen streden voor het geloof de heiligen overgeleverd, zodat het was één Heer, één geloof, één doop. De dienstjaren van wijlen ds *De Vries* van 1841-1847, van ds *Westrik* van 1848-1851.

> Dit alles deed ons betuigen, ‘het zijn de goedertierenheden des Heeren, dat wij niet vernield zijn’. Met dankzegging aan de Heere en psalmgezang brachten wij de avond door en tevens spraken wij over het werk des Heeren. Ook de moeder[21.] bij wie wij te huis waren, gevoelde een dankend hart, daar 5 van haar kinderen sedert die tijd tot de Heere bekeerd waren en 2 dienstbaren, een knecht en meid. De woning was rijk aan herinneringen, omdat ook hier, in dit zelfde huis, de gemeente gesticht was, en dr *Van Raalte* het zijn verdrukkingshuis noemde, toen hij (in 1866) vanuit Amerika het nog eens bezocht. Wij waren in huis bij de weduwe F. Bramer, wij kregen nog enige verversing nl. koffie met St. Nikolaas-koekjes en onze nazang was het laatste vers uit de Avondzang (O Vader, dat uw liefd' ons blijk'....). Moge het van achteren nog geheiligd worden aan onze harten. Onze bede is gedurig in het verborgen en in het openbaar, dat de Heere onze gemeente moge uitbreiden, die niet heel groot is, slechts tussen de 60 en 70 zielen. Vooral bidden wij om levende leden.
> J. Nijland, ouderling

Dat Van Raalte de woning van de wed. Bramer zijn ‘verdrukkingshuis’ noemde, had de volgende reden: de keren dat hij de prille gemeente in het eerste jaar van haar bestaan had bezocht, was het huis van Bramer zijn toevluchtsoord en pleisterplaats geworden. En zo'n plek had hij wel nodig, want bij zijn bezoeken aan Vriezenveen was hij telkens met de politie in aanraking gekomen, die op gezag van de burgemeester niets moest hebben van die ‘onwettige’ godsdienstoefeningen.

We geven hier enkele bijzonderheden: Op zondag 9 december 1838 had Van Raalte bij *Frederik Bramer* in de schuur gepreekt ‘onder toeloop van eenige honderden’, van wie drie gezinnen en enkele anderen zich afgescheiden hadden van de hervormde kerk. De rechtbank te *Almelo* besliste echter in februari '39, dat het hier ging om een ‘toevallige bijeenkomst van individuele personen, wel met het oogmerk om godsdienstig bijeen te zijn, doch niet om eigenlijk gezegde eeredienst uit te oefenen’. Dus werden Van Raalte en Bramer vrijgesproken.

Toen Van Raalte op zondag 6 oktober '39 naar Vriezenveen was gekomen, had hij bij *Jan van Dijk* een godsdienstoefening geleid en het Avondmaal bediend. Het aantal Afgescheiden gezinnen bleek van 3 op 6 te zijn gekomen, dus nog maar weinig. Nu volgde in Almelo wel een veroordeling: Van Raalte *ƒ* 25,- en Jan van Dijk *ƒ* 8,- boete (de minimale straf). Bijna een half jaar later had Van Raalte bij Jan van Dijk meer dan 100 personen onder zijn gehoor. Het liep nu uit op een boete van *ƒ* 30,- voor Van Raalte en *ƒ* 15,- voor Van Dijk.[22.]

Bij de herdenking van haar 30-jarig bestaan in 1868 was de gemeente dus nog maar klein, tussen de 60 en 70 zielen en klein is ze jarenlang gebleven.

Eindnoten:

1. H. Boom, Mijne reisportefeuille of Omzwervingen door Overijssel in het najaar van 1846. Ernstig en luimig verteld. We raadpleegden de herdruk van 1932 (Zwolle).
2. Johanna Hagendoorn, geboren in Almelo, was op 23 augustus 1857 overleden, 67 jaar oud. Ds Gallois heeft zijn vrouw dus niet lang overleefd.
3. Ds Gallois overleed in Vriezenveen ‘in huis staande in de vierde wijk’. Op 11 december 1837 was zijn vader Johannes Gallois, weduwnaar van Johanna Vlugt, in Vriezenveen overleden.
4. Ds Hendrik Gallois heeft meer geschreven. Zie De Bie en Loosjes, Biografisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland, III 172, 173. Vgl. Nieuw Ned. Biogr. Wb VIII.
5. Bos III, 118.
6. De scriba H. Boonstra is ons zeer terwille geweest bij het raadplegen van dit notulenboek. Ook aan andere gegevens heeft hij ons geholpen.
7. Er woonden in Vriezenveen nog meer personen, die de naam Adam Evers droegen.
8. Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk, 432-34 (Houten-Utrecht 1984). Vgl. ook dr C. Smits, De Afscheiding van 1834, deel IV, 333, 334 (Dordrecht 1980).
9. Vriezenveensche Courant 17 december 1938.
10. Hendrikus de Vries en zijn vrouw Jenneken Companje; Frederikus Bramer en vrouw Jesina Johanna Jonkman; Johannes de Witte, een wever; Berend Hof, landbouwer; Jan Toerse, klompenmaker en vrouw Johanna Noltes; Derk Noltes en vrouw Hermina Eshuis; Johanna Klaassen en haar zuster Klasina Klaassen; Jan Willem Haverkate en vrouw Joanna Captein; A. Evers Janszoon; Johanna Smit wed. Albert Pereboom; Zwerus Evers, kleermaker; G. Evers, F. Kamphuis, Gerrit Brink, lijndraijer en vrouw Gerritdina Meulenbeld; S. Muurman.
11. Op 11 maart 1842 trouwde te Almelo Abraham Krabshuis, 26 jaar, geboren en wonende te Almelo, wever, zoon van Hermannus Krabshuis en Gezina Roefman. Zijn bruid was de bijna 42-jarige Geertruid Mokkelencate, wed. van Jan Hendrik Elskamp, kleermaker en dochter van Gerrit Mokkelencate, timmerman en Isabella Oosterwijk.
12. Notulen kerkeraad 22 februari 1847.
13. Huwelijksacte Vriezenveen 14 april 1849.
14. Notulen kerkeraad 12 maart en 20 april 1847.
15. idem 20 en 23 april 1847.
16. Ds De Vries doelde hier op ds A.H. Veenhuizen en ds W. van Leeuwen.
17. Huwelijksacte 30 mei 1851. Getuigen bij dit huwelijk waren Hendrik Westrik, 34 jaar, winkelier te Zwolle; Jan Teunis, 57 jaar, landbouwer te Vriezenveen; Egbert Jonkman, 36 jaar, landbouwer te Vriezenveen, en Jan Koers, landbouwer te Wierden.
18. Van april 1851-16 oktober '52.
19. Jan Pereboom, wever, 19 jaar, trouwde op 9 mei 1840 te Vriezenveen met de 24-jarige Derkjen van der Sluis, dienstmeid, geboren te Zwolle, dochter van Hendrik Jan van der Sluis en Janna Berrink, landbouwers te Vriezenveen. De bruidegom was een zoon van Albert Pereboom en Johanna Smit.
20. De universiteit van New York had in 1858 aan Van Raalte een eredoctoraat verleend.
21. Dat was de weduwe Bramer. De redactie van De Bazuin zette hierbij in een aantekening. Verg. 1 Cor. 16:19 en Tweede brief van Johannes.
22. J.B. Weitkamp, De Afscheiding in Overijssel (in ‘Van Scheurmakers..., 307). Publikatie van de IJsselakademie, no. 25 (1984).

VII *Iets over de Twentse Afgescheiden gemeenten Almelo, Borne en Enschede*

A. Almelo

In Twente heeft de Afscheiding van 1834 nauwelijks een voedingsbodem gevonden. Het oostelijk deel was rooms-katholiek en alleen aan de westkant van dit gewest was het protestantisme in ruime mate vertegenwoordigd. Daar waren 3 gemeenten door de Afscheiding aangeraakt, namelijk *Rijssen* 1836/37, *Enter* 1840 en *Vriezenveen* 1838. We hebben ze alle drie al in vorige hoofdstukken behandeld.

Pas in de loop van de jaren '60 ontstonden er dieper in Twente nog 3 gemeenten: *Almelo* 1861, een kleine Kruisgemeente in *Borne* 1861, en in *Enschede* zowel een Kruisgemeente 1867 als een Chr. afgescheiden gemeente 1868.

De stad *Almelo*, één van de oudste plaatsen in Overijssel, was omstreeks 1850 geheel door de burgerlijke gemeente *Ambt Almelo* omgeven. Dit Ambt had geen eigenlijke kern, maar bestond uit verspreid om de stad Almelo heen liggende buurtschapjes. Het telde omstreeks 1845 ruim 2500 inwoners, van wie 1830 hervormd, 360 rooms-katholiek en 15 israëliet waren. De stad Almelo had 3000 inwoners en is wel getypeerd als ‘welvarend’. Vooral vele doopsgezinden werden tot de gegoede burgerij gerekend, mee een gevolg van de vroeger bestaande handel in linnen. ‘Kunsten en wetenschappen worden met ijver, en niet zonder een gunstig gevolg beoefend en staan in hoge achting’.

De *hervormde* gemeente in Almelo - waarvan de leden ook in het Ambt woonden - telde ruim 4200 zielen en werd gediend door 2 predikanten. Het beroep was een collatie van de heer van Almelo-en-Vriezenveen. Het Huis Almelo, onmiddellijk tegen de stad aangelegen, werd bewoond door de grafelijke familie Van Rechteren Limburg. De *rooms-katholieken* - waartoe ook die van het Ambt behoorden - waren ruim 800 in aantal en de predikant van de *doopsgezinde* gemeente had - met de leden uit de buurt erbij gerekend - 180 zielen te verzorgen. De *Israëlieten*, met die van de omliggende plaatsen meegeteld, waren 200 zielen sterk. Ze bezaten in Almelo een synagoge.[1.]

Laten we nu onze aandacht geven aan de Afgescheiden gemeente te Almelo, ontstaan in *1861*. Ze behoorde tot de *classis Holten*, waarvan enkele gemeenten in Twente of vlak daarbij lagen. In deze classis begon omstreeks 1860 een sterke drang tot *evangelisatie* op te komen. In 1855 werkte trouwens al een niet-afgescheiden evangelist in een lokaal aan de Holtjesstraat.

Anderhalve eeuw geleden was de Twentse bevolking grotendeels nog agrarisch ingesteld. Als *huisnijverheid* werd het *spinnen* en *weven* beoefend. Nu had de afscheiding van België in 1830 o.a. tot gevolg, dat het grote handelslichaam *De Nederlandse Handel-Maatschappij*, waarvan het belangrijkste handelsprodukt de ‘katoentjes’ waren, na het wegvallen van de Belgi-

sche produktieplaatsen, nieuwe produktiegebieden nodig had. Ze oriënteerde zich nu o.a. op wat tegenwoordig het Twentse industriegebied heet.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw begon zich in Twente op economisch gebied een enorme verandering te voltrekken. Er ontstonden fabrieken in de moderne betekenis van het woord, die met stoomkracht werkten. De huisnijverheid liep sterk achteruit en het aantal fabrieksarbeiders - van alle kanten samengestroomd - nam in snel tempo toe. Het volgende staatje geeft het aan.

In de *stoom*spinnnerijen, weverijen en in de blekerij werkten in Twente in

1861 -	2480 personen
1867 -	7246 personen
1871 -	8073 personen
1908 -	22341 personen[2.]

Het valt te begrijpen, dat die nieuwe werknemers los raakten uit de sociale bindingen van de buurtschap, waarin ze waren opgegroeid en waaraan ze waren gewend. Ze belandden in een samenleving waar deze bindingen verdwenen waren.[3.]

In ons hoofdstuk over *Hellendoorn - Nijverdal* hebben we over het evangeliseren door Hendrik Wormser c.s. al het één en ander gezegd. Ook in dat over *Enter*. De classis Holten van de Chr. Afgescheiden kerken had er een open oog voor. In de notulen van 24 oktober 1860 lezen we:

'Men bespreekt de toestand, waarin vele arme zondaren verkeren en beklaagt zich over eigen nalatigheid'. En men wekte elkaar dringend op 'tot een ijverige Evangelisatie onder allerlei soort van menschen'. Op de volgende classis (30 januari '61) kwam het 'Evangelisatiewerk buiten de gemeente' weer aan de orde en men constateerde, dat het 'niet zonder vrucht geschiedt'. Op de april-classis '61 werd opgemerkt, dat ieder Christen verplicht was 'om de Filistijnen als op de schouder te vliegen en tot den Vredekoning te leiden. Zaait aan alle wateren'.

Welk nieuw leven de evangelisatie gewekt had, blijkt uit het verslag van de classis van 16 oktober '61. Hierop waren ook aanwezig de jeugdige evangelist *Christiaan Willem Jacobs* (23 jaar) met twee vrienden uit Almelo' (namen niet genoemd). Jacobs had al eerder de wens te kennen gegeven 'met andere vrienden te Almelo woonachtig' en met enige van de tot de kerk van Enter behorende leden samen een gemeente te vormen. Tot nu toe stond hij onder toezicht van de Ned. Evang. Prot. Vereniging, gevestigd in Den Haag, maar hij had zijn aanstelling als evangelist teruggezonden en wilde uit volle overtuiging tot de Chr. Afgesch. Geref. gemeente overgaan! Behalve verscheidene personen stonden in Almelo wel 13 huisgezinnen klaar om ook die stap te doen.

Het spreekt vanzelf, dat de vergadering blij was met de woorden van Jacobs en overwoog, hoe in Almelo het best een gemeente kon gesticht worden. Men besloot, dat 'de vrienden te Almelo' moesten worden uitgenodigd om op *donderdagavond 7 november '61* het plan van instituering te bespreken en de namen te noteren van hen, die zich opgaven om lid te worden.

Vervolgens zou uit hen een kerkeraad worden gekozen, die de volgende avond bevestigd moest worden. Ds *Van den Bosch* van Enter en ds *Weenink* van Holten werden aangewezen om de gemeente te Almelo officieel te 'stichten'. En zo is het gebeurd. De vergadering werd gehouden in de ruime kamer achter het gebouw der Evangelisatie.[4.]

Op de volgende classisvergadering - 5 maart 1862 - werd in het kort over de 'stichting' van de gemeente te Almelo rapport uitgebracht. Nadat de beide bovengenoemde predikanten en ouderling D.Hartgerink van de gemeente Enter hadden gewezen op de oorsprong, de voortgang en de zegen van de 'Scheiding' van het Hervormd kerkgenootschap, legde de evangelist C.W. Jacobs er nog eens de nadruk op, dat zich afscheiden van dat genootschap broodnodig was. Maar, voegde hij in één adem eraan toe: niemand moest om hem of blindelings die stap doen, want daarvoor 'was de zaak te gewichtig in de gevolgen'. Niet minder dan 65 personen gaven zich op.

Hierna volgde de verkiezing van twee ouderlingen en één diaken, waarbij vooraf de wens werd uitgesproken, dat 'welvoegelijkshalve' ook *Jacobs* tot ouderling te worden gekozen (!). Na opening van de 'briefjes' bleken *Jacobs* en *J.H. Brilman* de meeste stemmen te hebben, en daarna *B. Witzand*. Blijkbaar was de gang van zaken niet helemaal naar de zin van de voorzitter, want het schoot hem opeens te binnen, dat niet bepaald was, of de gekozene de meeste stemmen of de volstrekte meerderheid op zich verenigd moest hebben. Men besloot het laatste als een noodzakelijke vereiste te beschouwen. Dus een herstemming tussen *Brilman* en *Witzand*. Het werd de laatste, waarna Brilman - die bij de gemeente van Enter hoorde - als diaken uit de bus kwam. Nog geen jaar later is hij oefenaar in *Rijssen* geworden en weer twee jaar later dominee aldaar. *Benjamin Witzand* was timmerman, getrouwd met Wilhelmina Hartgerink, dochter van de Enterse ouderling Derk Hartgerink.

De *volgende avond* bevestigde ds W.H.van den Bosch uit Enter het drietal gekozen broeders in hun ambt, na eerst gepreekt te hebben over Judas vers 3b: 'Om u te vermanen tot het uiterste te strijden voor het geloof'. 'Met oplegging der handen' heeft ds Weenink daarna de nieuwe kerkeraad nog 'zegenend toegesproken'. We moeten er dus aan toevoegen, dat *8 november '61* (en niet 7 november) de datum van instituering van de Chr. Afgescheiden gemeente van Almelo is.[5.] Want de bevestiging van een kerkeraad is beslissend voor de datum van instituering.

De classisvergadering had het rapport 'met goedkeuring' aangehoord en informeerde belangstellend bij de beide Almelose afgevaardigden *Jacobs* en *Witzand* hoe het nu in de jonge gemeente ging. Deze deelden mee, dat, hoewel niet alles zonder strijd verliep, het zielental inmiddels tot *82* was gestegen. We moeten hierbij zeggen, dat de Afgescheiden gemeente van Enter ook een kleine aderlating had ondergaan. Volgens de kerkeraadsnotulen had ze de volgende (belijdende) leden aan Almelo moeten overdragen: *Derk Jan Meister* en *vrouw, Jan H. Brilman* en *vrouw, Jan Hd.Heetbrink* en vrouw, *Wilhelmina Hartgerink* en *Jan Willem Hartgerink*.[6.]

'Niet zonder strijd' haalden we zo juist uit de classisnotulen aan. Nu, dat

was maar al te waar. En de hoofdoorzaak daarvan was niemand minder dan de voorganger *C.W. Jacobs*. Op de volgende classisvergadering - 25 juni '62 - kwam dat aan het licht. Deze vergadering werd ook bijgewoond door de volgende leden van de gemeente Almelo: de broeders *Wegkamp, Gerrit Jan Smit* en *Jan Hammink*. Er was tegen ouderling Jacobs een ernstige aanklacht ingediend. Hij had namelijk een kind gedoopt, van wie bovendien de ouders niet eens tot de Chr.Afgescheiden kerk behoorden.

Na een langdurige bespreking en nadat zowel de beide Almelose ouderlingen als de genoemde Almelose gemeenteleden gehoord waren, besloot de classis op 23 juli in een buitengewone zitting bijeen te komen. Jacobs moest intussen zijn standpunt nog eens 'rijpelijk' overwegen.

Inderdaad is op 23 juli '62 die vergadering gehouden. De gemeente Hellendoorn had geen afgevaardigden gestuurd. Ouderling Wormser had daar ook wel eens de doop bediend!

Hoewel men Jacobs trachtte te overtuigen, dat zijn optreden tegen Gods Woord en de formulieren van eenheid inging, verklaarde hij bij zijn gevoelen t.a.v. het bedienen van de doop te blijven. De classis besliste nu, dat hij zó niet meer als gemeentelid kon worden beschouwd en dat de band met hem moest worden verbroken.[7.]

Een aantal van zijn aanhangers bleef hem echter trouw, zodat de Chr. Afgescheidenen genoodzaakt waren naar een nieuwe vergaderruimte om te zien. Men besloot tenslotte een eigen kerkje (met pastorie) te bouwen. Het lukte en op zondag 6 september '63 kon het in gebruik worden genomen in een dienst, waarin ds P.Bähler van Deventer voorging. Volgens een berichtje in het kerkelijk weekblad *De Bazuin* preekte hij 's morgens over ps 84:2 'Hoe lieflijk zijn Uw woningen, o Heere der heirscharen!'. En 's middags over 1 Sam. 22:1 en 2: David in de spelonk van Adullam.

> 'Telkens was een talrijke schare te zaam gekomen. De Heere geve, dat wij Hem dankbaar mogen zijn voor Zijn liefde en trouw aan ons bewezen en verblijde ons eerlang met een eigen Herder en Leraar; en geve, dat ook hier de gemeente bloeie, zondaars bekeerd, Zijn volk vertroost, en Zijn Naam verheerlijkt worde.
> Namens de kerkeraad, B. Witzand, ouderl'.[8.]

Die eigen predikant zou niet lang meer op zich laten wachten. Precies drie maanden later deed de 44-jarige uit Tiel overgekomen ds *Willem van der Kleij* zijn intree. Van 6 december 1863 tot 10 april '71 heeft hij de gemeente van Almelo gediend.[9.]

B. Borne

Nadat in november 1861 in *Almelo* als vrucht van georganiseerde evangelisatie een Chr. Afgescheiden kerk ontstaan was, kwam in het begin van ditzelfde jaar in het 8 km. ten zuidoosten van Almelo liggende *Borne* ook een gemeente tot leven. Dit keer van het snit van de Gereformeerde gemeenten onder het kruis. Het is merkwaardig dat zich weinige jaren later (1867/68) in Enschede iets soortgelijks voordeed: binnen een jaar een Kruisgemeente en een Chr. Afg. gemeente, de laatste ook uit de evangelisatie geboren (zie Enschede). Uit welke hoek in Borne het initiatief tot het vormen van een Kruisgemeente kwam, weten we niet. Waarschijnlijk zullen de wortels van het ontstaan daarvan in het conventikel - of gezelschapsleven liggen. Namen van initiatiefnemers kennen we niet.

Helaas beschikken we voor de beschrijving van de geschiedenis van de Kruisgemeente in *Borne* maar over heel weinig gegevens. Kerkeraadsnotulen zijn er niet (meer); doop- en lidmatenboek uit de begintijd, we hebben ze ondanks alle inspanning niet kunnen ontdekken. Alleen de notulen van de Algemene vergaderingen en van de Kruisgezinde classis Overijssel (1851-'69) en na 1869 van de Chr. Geref. classis Holten (Almelo) laten eni-

ge magere gegevens los, althans wat de beginjaren betreft. Over het eind van de gemeente weten we echter wel wat meer.

Het eerste flauwe levensteken van Borne vernemen we in de classisnotulen van 6 maart '61. Er is dan een 'lastbrief' - geen afgevaardigde - van de gemeente van *Borne* binnengekomen. Meestal vergaderde de classis in *Zwolle*, een enkele keer in *Zwartsluis*. Beide plaatsen lagen ver van Borne verwijderd en het valt dus te begrijpen, dat kleine gemeenten - ook al in verband met de reiskosten en reismogelijkheden - zich niet zo gauw door één of twee ambtsdragers lieten vertegenwoordigen en daarom maar schriftelijk hun eventuele wensen kenbaar maakten.

In september 1864 en juni '65 is Borne echter wel door twee kerkeraadsleden vertegenwoordigd. En zo ontdekken we tenminste 2 namen, die van ouderling *J.Leuyerink (Luyerink)* en van ouderling (diaken) *B.J. ter List*. Maar nu kunnen we door het ontbreken van kerkelijke archivalia weer niet met zekerheid zeggen wèlke Jan Leuyerink wordt bedoeld. Want er zijn er twee, namelijk *Jan Leuyerink*, die op 1 mei '65 als 32-jarige wever trouwde met de 31-jarige Zwaantje Veurink, dochter van een landbouwer uit Ambt Ommen. En een Jan Leuyerink, die bij het huwelijk van zijn dochter Wilhelmina in juli '67, 60 jaar oud was en met zijn vrouw als landlieden in of bij *Hengelo* woonden (daar bevonden zich ook enige leden van de gemeente te Borne). *Berend Jan ter List* was een landbouwer, geboren en wonende in *Ambt Delden*.[1.]

Vlak voor de vereniging van 1869 zijn op 29 mei '69 op de classis Overijssel voor Borne present: *Jan Abbink* en *H.Hobbes*. Maar ook hier zijn twee personen met de naam Abbink mogelijk, namelijk een 38-jarige wever in 1867, en een bij zijn huwelijk in 1867 26-jarige wever.

H. Hobbes is de in 1863 bij zijn huwelijk 26-jarige klompenmaker *Hendrik Hobbes*, getrouwd met Jansjen Leuyerink uit Borne. Het gemis van een doopboek en lidmatenboek wreekt zich hier dus weer ernstig. Konden we dat maar raadplegen, dan wisten we tenminste wie bij wie hoorden.

Na de vereniging van 1869 komen we namens Borne op de classis Holten ook tegen de naam *B. Abbink*, d.i. *Bernardus Abbink*, een wever, in 1867 38 jaar oud. Vanaf 1874 vinden we een aantal jaren de naam *J. Nieuwenhuis*. Dat is ongetwijfeld de 32-jarige *Jacob Nieuwenhuis*, ook al een wever, die in april '55 was getrouwd met de 25-jarige *Hendrica Leuyerink*, dochter van Albert Leuyerink en Johanna Klumpers. Ze was een zus van Jansje, de vrouw van Hendrik Hobbes. De families Hobbes en Leuyerink waren dus geparenteerd aan elkaar.

Op de classis Holten van 7 september '69 werden de afgevaardigden van 'de met ons verenigde broeders der gemeenten te *Borne, Enschede* en *Rijssen*' welkom geheten. Helaas heerste er in Borne nog geen vrede en aangename rust. Op de classis van april '70 moesten de broeders te Borne 'in het belang van Gods koninkrijk' worden opgewekt 'tot eensgezindheid, vrede en onderlinge samenwerking'. Diaken *H.Hobbes* was met klachten gekomen

over het optreden van ouderling *J. Abbink*. Deze zou hem geen inlichtingen willen geven over kerkelijke handelingen. Ook ging hij op zondag wel in de ver van Borne verwijderde buurtschap *Woolde* (bij Hengelo) voor, terwijl men daarbuiten Hobbes medeweten 'benodigdheden' aanschafte. Bovendien was hij (Hobbes) niet gekend in de opheffing van een censuur, en ook niet in de stemming voor een diaken 'die hij meende niet in de regel te wezen'. Toen ouderling Abbink zich echter op al die punten had verantwoord, verklaarde Hobbes zich gecontenteerd.

Het bleef helaas wringen in Borne. Laten we tenslotte nog in enige grote lijnen, geïllustreerd met enkele bijzonderheden, de weg naar het (droevige) einde en een nieuw begin aangeven.

Bijna 9 jaar na de bovengenoemde ruzie tussen Hobbes en Abbink, kwam er op de classis een schrijven binnen van ds J. Graansma van Enschede, consulent van *Borne*. Hierin schreef deze over de 'zeer treurige toestand' in de gemeente van Borne. Verscheidene jongelieden uit die gemeente gingen op catechisatie bij de hervormde predikant in *Delden* met het doel bij hem belijdenis te doen. Op één na steunden alle kerkeraadsleden van Borne die jonge mensen daarin.

Ook had de kerkeraad jarenlang geen rekening of verantwoording van financiële zaken gedaan. Zonder medeweten van de gemeente waren gelden uitgeleend; ja, men zou zelfs een diaken buiten de administratie hebben gehouden!

Hierover ontspon zich een uitvoerige discussie tussen de aanwezige broeders uit Borne, Abbink en Hobbes, en de overige classisleden. Hoe de Bornse broeders de zaak ook probeerden goed te praten, de classis keurde het gedrag van de kerkeraad van Borne ten zeerste af. Er werd een commissie benoemd.[2.]

Op de volgende classis werd meegedeeld, dat de hele kerkeraad van Borne - op diaken H. Giesbert na - zijn ambt had neergelegd. De betrokken leden gingen door 'hun kinderen te laten onderwijzen buiten onze Kerk'.[3.] Weer werd er een commissie benoemd.

Op de oktober-classis van 1879 moest deze commissie rapporteren, dat 'het onkerkelijk en eigenzinnig gedrag' van de ouderlingen en van één diaken onveranderd was gebleven. Ds J. van Houte van Almelo, consulent van Borne, verklaarde dat hij een vergadering met de manslidmaten van Borne had gehouden, maar dat al zijn pogingen mislukt waren.

In de februari-classis van 1880 las ds J. van Houte een aan de commissie gericht verzoekschrift van enige in *Delden* wonende leden van de gemeente Borne, voor: 'Ondergetekenden, leden der Chr. Gem. Borne, afd. Delden', zouden graag zien, dat de classis overwoog 'de leden der gem. Borne bij Almelo in te delen, of beide gemeenten te combineren.' Diaken Giesbert zou dan in die functie in Borne kunnen blijven dienst doen of als ouderling worden 'benoemd', en in *Delden* moest dan ook een ouderling of een diaken komen, die met de kerkeraad van de gemeente te Almelo 'het bestuur en de verzorging onzer Gem. op zich nam.' Het stuk was ondertekend door enige

leden van de gemeente Borne, *afd. Delden*, namelijk *F. Siemerink, J. v.d. Vlies, Dijken* en *G. Ossink*.

De classis besloot voorlopig nog niet aan het verzoek te voldoen en het mandaat van de commissie te verlengen, terwijl br. Scheps benoemd werd tot secundus van ds Graansma, 'die God betere het! vanwege wankelende gezondheid zich van zijn mandaat niet zóó kwijten kan, als hij zelf wel wenschen zou'.

Op de volgende classis van *19 mei 1880* kon de commissie bij monde van ds Van Houte de verblijdende mededeling doen, dat op een door de commissie te Borne belegde vergadering een verzoening tot stand was gekomen en een kerkeraad 'benoemd', terwijl ook de financiële zaken 'geregeld zijn en worden'.

Namens Borne waren op deze classisvergadering aanwezig *H. Hobbes* en *J. Abbink*. Op de vraag van èèn van hen, of ze nu ook in Borne moesten kerken, luidde het antwoord, dat *Borne* als 'de officiële plaats van samenkomst der gemeente' was te beschouwen, en *Delden* 'als een soort hulpstation'. De praeses van de classis bedankte nu de commissie 'voor hare niet vergeefsche bemoeiingen'.

Maar ach! al spoedig liep het opnieuw mis. In 1884 werd gerapporteerd, dat onderling Hobbes - die woonde in Ambt Delden - zijn kinderen toch weer naar de hervormde predikant op catechisatie stuurde. Er kwam dus een nieuwe classicale commissie voor onderzoek. Deze kwam op 26 mei 1886 met een rapport en de classis besloot haar te machtigen tot opheffing van de gemeente Borne. Ze vergaderde met de overgebleven leden van wie er 7 aanwezig en 4 afwezig waren en besloten werd hen onder de genabuurde kerken te verdelen. Het financieel vermogen van de opgeheven gemeente bleek nog *ƒ* 537,43 te bedragen, waarvan *ƒ* 500,- uitgeleend geld was. Die *ƒ* 500,- mocht gehouden worden, behalve als er te zijner tijd in Borne een 'zendingsstation ter herleving van kerkelijk leven' werd opgericht. Inderdaad is na de instituering van een gereformeerde kerk op 11 mei 1930 in Borne, een geldbedrag uitbetaald.

In elk geval is de Chr. Geref. gemeente - zo luidde toen de naam - bij classisbesluit van 9 februari 1887 opgeheven 'wijl die gemeente zich zelf heeft opgelost'.[4.]

C. Enschede

Het merkwaardige feit doet zich voor, dat in Enschede binnen een jaar *twee*(!) Afgescheiden gemeenten zijn geïnstitueerd, namelijk een *Gereformeerde gemeente onder het kruis*, en een *Chr. Afgescheiden gemeente*, resp. op *13 oktober 1867* en *5 juli '68*. De eerste was min of meer een dochter van de al in *Borne* bestaande Kruisgemeente, zoals die groep kerken in de volksmond wel werd genoemd. De tweede, uit evangelisatie ontstaan, voegde zich dadelijk bij het in rechte lijn van de Afscheiding van 1834 afkomstige kerkverband.

Vòòr we nu de beginjaren van beide gemeenten gaan beschrijven, geven we eerst enige bijzonderheden over de plaatselijke en godsdienstige situatie. Voor dit doel verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat we kunnen beschikken over een mooi boekje van 76 pagina's, dat handelt over ‘Gods voortgaand Kerkwerk’ in de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Enschede van 1867 tot omstreeks 1900. Het is geschreven door ds I. de Wolff. Natuurlijk hebben we van zijn geschrift een dankbaar gebruik gemaakt. Aangevuld met de resultaten van onze eigen bronnenstudie kunnen we nu de lezer de volgende schets bieden over de geschiedenis van de beginperiode van niet één, maar van twee Afgescheiden kerken in de stad Enschede.

Wat de plaatselijke en godsdienstige situatie betreft, Enschede was in 1860 een fabrieksstadje in opkomst met toen nog geen *4500* inwoners, waarbij we rekening moeten houden met het gegeven dat de burgerlijke gemeente bijna geheel was ingesloten door het grondgebied van het dorp *Lonneker*. Op een kwade dag in mei 1862 is Enschede door een vreselijke brand voor het overgrote deel verwoest, ook het hervormde kerkgebouw. Dat de gevolgen van deze ramp nog jarenlang hebben doorgewerkt, valt te begrijpen.

De hervormde kerk van Enschede bezat omstreeks 1850 twee predikanten: ds *H.H. Evers* (1828-'70) en ds *H.ter Kuile* (1840-'69). Volgens ds De Wolff waren ze in hun prediking ‘evangelisch’ (misschien is hier te denken aan de ariaanse evangelische richting, in de latere tijd van hun ambtsdienst doorgebroken). In hun opvattingen zweefden ze tussen rechtzinnig en vrijzinnig. Formeel zullen ze nog wel aan de onfeilbaarheid van de Schrift hebben vastgehouden, maar zij betoonden zich in hun evangelische ruimte mannen van oecumenische verdraagzaamheid en ze hadden dan ook een afkeer van uitersten. Fel keerden ze zich tegen ‘de liefdeloze orthodoxie der afgescheidenen’ (confessionele belijndheid wordt altijd als liefdeloos getypeerd) en ook tegen ‘de duistere, alles afbrekende vrijgeesterij’.

In 1855 kreeg de hervormde gemeente van Enschede voor het eerst een derde predikant. Het was de vrijzinnige *Wessel Scheffer*. En zo ging het in Enschede binnen een kwarteeuw van gematigd orthodox via half vrijzinnig naar een volledig vrijzinnige doorbraak![1.]

Gereformeerde gemeente onder het kruis 1867 tot de Vereniging van 1869

Over de voorgeschiedenis valt maar weinig met zekerheid te zeggen. Het

begin was dat een paar gezinnen zich aan de hervormde kerk onttrokken en op zondag of op een avond in de week met enkele anderen in een gezelschap of conventikel samenkwamen. Misschien moeten we dit begin dateren op eind 1860, begin '61.

In *Almelo* was in november 1861 een Chr. Afgescheiden gemeente gesticht, geboren uit de evangelisatie van de Afgescheiden kerken in Overijssel. En in datzelfde jaar 1861 - misschien nog in 1860 - was in *Borne* (tussen Almelo en Hengelo gelegen) een Kruisgemeente gesticht. Een 'lastbrief' namens de gemeente te *Borne* ingediend op de vergadering van de Kruisgezinde classis Overijssel, was voor ons het eerste levensteken van haar bestaan. In hoeverre hier invloed van evangelisatie is aan te wijzen, weten we niet. Wèl weten we, dat *Jan ten Brink* uit Enschede zich in 1861 bij de Kruisgemeente in *Borne* heeft aangesloten. In november 1855 was deze toen 26-jarige fabrieksarbeider getrouwd met de 27-jarige 'dienstmeid' *Aleida Rusius*.

Toen hij op 6 juli 1872 was overleden, oud 43 jaar en 8 maanden, werd hij in de kerkeraadsvergadering van 19 juli '72[2] herdacht. En zo vinden we in de notulen van die vergadering een aantal belangrijke levensbijzonderheden van hem vermeld. Wat zijn dagelijks beroep en ouderlingschap betreft: 'hij was bediende van een Fabrijkant en zocht altijd het beste voor het volk en zoo veel mogelijk voor zijn Patroon, die dan ook bij zijn overlijden getuigde: nooit krijgen we zulk een knecht weer, als ook het werkvolk die weenden bij het hooren: ten Brink is overleden. Wij allen - besluit het In memoriam in de notulen - verliezen alzoo in hem een lieve en waardige ouderling; moge de Here die de twee deelen van Elia's geest op Eliza zond, ook betonen, dat Hij onze hulpbehoevende kleine gemeente door Zijn Heilige Geest wil onderwijzen en aan elkander verbinden tot grootmaking Zijns naams.' Deze notulen waren ondertekend door H.Kamp, W.Lasonder en J.Haverkate.

Zijn 'hartevriend' was *Hermen Kamp*, een broodbakker uit de Zuiderhagen in Enschede. In het begin kwamen - we zeiden het al - enige gezinnen voortaan in een huiskamer bijeen om op geregelde tijden zich te stichten met Gods Woord. *Hermen Kamp* was in oktober 1854 getrouwd met *Geziena Luijerink*, geboren in Borne en wonende in Hengelo. Zowel Ten Brink als Kamp waren als wees opgevoed.

Het is duidelijk, dat zo'n huisgodsdienst zeer onvolledig was en ernstige bezwaren met zich meebracht. Avondmaal houden kon niet, dopen evenmin. Vooral dit laatste vormde een acuut bezwaar. Want in het gezin Kamp was in april '61 een baby geboren en in dat van Ten Brink werd er één verwacht. Die kinderen moesten toch gedoopt worden? En dit kon alleen gebeuren, als de ouders zich bij een officiële gemeente hadden aangesloten.

Op 10 juli 1861 werd gekozen voor de pas ontstane Kruisgemeente in *Borne*, de plaats waar Kamps vrouw geboren was en waarmee ongetwijfeld nog contacten bestonden. In 1864 was een *J. Luyerink* ouderling in Borne. Hij was een broer van Kamps vrouw. Borne was ook de dichtstbijzijnde gemeen-

te, al belegde ze af en toe ook wel onder Hengelo bijeenkomsten. Misschien zijn op 10 juli 1861 de kleine Margaretha ten Brink en Johanna Kamp daar wel gedoopt. En dus hadden de doopouders geen 15 maar slechts(!) 10 km hoeven te lopen. Zeker is wel, dat de doop niet is bediend door de consulent ds Engelberts van Zutphen - zoals De Wolff aanneemt - want die is daar pas in 1863 gekomen.

Eind juni 1865 kreeg *Ten Brink* zitting als diaken in de kerkeraad van de Kruisgemeente te Borne; twee jaar later - in '67 - werd hij tot ouderling gekozen, terwijl *Kamp* hem als diaken opvolgde. In het reeds genoemde In memoriam wordt Ten Brinks plichtsbetrachting als diaken en ouderling als volgt getypeerd: 'In het waarnemen van dat zijn ambt was hij werkzaam in voorbeeldige liefde, getrouwheid en ernst, dienende de Heere en niet de menschen. Wat hij ook gedurig betuigde, hemzelf en zijn medearbeiders vermanende, zeggende: laten wij toch bedenken dat wij Gods werk doen, en niet het onze. Hij betoonde dan ook altijd een afkeer van alle halfheid en wanorde te hebben en zocht de zonde in zijn beginsel te stuiten, wetende dat zij voort eet gelijk de kanker, en dan moest uitgesneden worden.

De Gemeente droeg hij op het hart en zuchtte en bad niet alleen bij dag, maar vaak zelfs bij nacht over ongeregeldheden die er bestonden. God betoonde dan ook dat - hoe donker het er vaak uitzag - het licht weer opdaagde'.[3.]

In Enschede was zich dus een kring gaan vormen van bezoekers van de zondagse huiskamersamenkomsten.

In zekere zin zouden we deze Enschedese groep als een wijk van de Kruisgemeente te Borne kunnen beschouwen. Want we weten, dat in 1864 nog verschillende personen uit *Enschede* lid van de Kruisgemeente te *Borne* werden. Op 13 maart '64 voegden zich bij de gemeente te Borne *Gerhardus Roskam* (die twee jaar later overleed) en zijn vrouw *Miena Kristen*; op 13 april *Gerrit Wissink*, een fabrieksarbeider, en zijn vrouw *Catharina Goorhuis*[4.]; op 28 september *Jannes ter Horst* met zijn vrouw *Johanna ter Riet*, elk echtpaar met één of meer kinderen.[5.]

In dat jaar kwam ook *Evert Weerds* erbij, overgekomen met attestatie uit Zwolle. En op 12 oktober '66 werd *Gerrit Ohman* (vrijgezel) lid. Langzamerhand werd de Enschedese groep rijp om een zelfstandige gemeente te worden. In oktober '67 was het zover.

Instituering

Volgens de kerkeraadsnotulen, waarover we beschikken vanaf 14 oktober '67, is op *zondag 13 oktober '67* de Kruisgemeente van Enschede 'gesticht', met toestemming van de gemeente te Borne, met machtiging van de synodale commissie en met goedkeuring van de consulent ds Engelberts te Zutphen. Aan alle formele voorwaarden was dus voldaan. Het notulenboek waaruit we nu gaan putten - gelukkig hebben we zodoende vaste grond onder de voeten! - heeft op de eerste pagina de woorden staan: '*Schrijf het ter ge-*

dachtenis in een boek'.[6.] We gaan de vruchten van deze opwekking plukken.

Ds Engelberts leidde de instituering en preekte bij die gelegenheid over 2 Cor. 8:5.b: '... maar gaven zichzelven eerst aan den Heere en daarna aan ons, door den wil Gods'.

Het was maar een heel kleine gemeente. Om precies te zijn: ze bestond op de dag van de instituering uit 11 volwassenen en 19 kinderen, in totaal 30 zielen. Wat later groeide de gemeente nog iets, doordat de volgende personen zich bij de gemeente voegden: *Willem Lazonder* en zijn vrouw *Geziena Wilhelmina Schepers* met 4 kinderen, overgekomen uit Amsterdam. Nog vóór de ineensmelting met de Chr. Afgescheiden gemeente in juli 1869 stond hij op tal voor diaken. Verder *Tobias Hendrik Riphagen* met zijn vrouw *Maria van Brummen* en 1 kind in '68 uit Hattem gekomen, maar oorspronkelijk behorend tot de Kruisgemeente te Borne. Dit laatste was waarschijnlijk ook het geval met *Hermen Borkent*, met attestatie uit Holten overgekomen en in Enschede getrouwd met *weduwe Roskam-Kristen*. Ook werden er op 4 november '68 vier kinderen gedoopt, resp. uit de gezinnen *Ten Brink, Kamp, Ter Horst* en *Wissink*.

De Enschedeërs vormden nu geen wijk meer van Borne, maar waren een zelfstandige gemeente geworden, met Ten Brink als ouderling, Kamp als diaken en Ohman als kerkmeester. Ten Brink en Kamp waren eerder al in Borne in hun ambt bevestigd. Daarom wees ds Engelberts in zijn toespraak alleen 'op hun veranderde betrekking tot de gemeente' en smeekte over hen en de nieuw gestichte gemeente de zegen des Heeren af.

Wanneer we nu eens de vanaf 14 oktober '67 bewaard gebleven kerkeraadsnotulen nagaan, dan constateren we, dat de broeders niet behept waren met een overmatige vergaderdrift. Want het tweede stel notulen - kort van lengte - dateert van meer dan een half jaar later. In het hele jaar 1868 vergaderde de kerkeraad maar driemaal. Dat is tegenwoordig wel anders! Maar we moeten niet vergeten, dat de gemeente toen maar heel klein was en dus gemakkelijk te overzien.

Laten we uit de kerkeraadsnotulen van '68 en de eerste helft van '69 het volgende bloemlezinkje mogen geven: men besloot uit het lidmatenboek van *Borne* een afschrift te maken van de leden, die tot de nieuwe gemeente van Enschede waren gaan behoren. Voor de historievorser uiteraard een belangrijk document.

In april '68 werd bepaald, dat in de 'samenkomst' de één aan het begin een psalmvers moest opgeven en het teksthoofdstuk voorlezen, waarna de ander de predikatie voorlas. Hier wordt gedoeld op een *gezelschap*, dat op zondag en ook wel in de week werd gehouden en waarin elke aanwezige het zijne mocht zeggen. De kerkeraden moedigden dergelijke samenkomsten zelfs aan om de onderlinge gemeenschap te bevorderen. Vergeten we niet, dat het in de wintertijd voor de bewoners van afgelegen buurtschappen vaak heel moeilijk, zo niet onmogelijk was via de slechte paden en wegen van toen het kerkgebouw in dorp of stad te bereiken.

Nu kon zich in die gezelschappen met veel inspraak wel eens kortsluiting voordoen. Zo ging het ook op een dag in augustus '68. Het lidmaat E. Weerds kwam met het voorstel om met het oog op de heersende ‘veeziekte’ een bidstond te houden. Want zo'n epidemie betekende een slag voor vele agrariërs. De bezoekers van het gezelschap meenden echter, dat hij met te zwaar geschut kwam en vonden dat hier niet gesproken kon worden van een nationale ramp, die het houden van een bidstond nodig of wenselijk maakte.

Blijkbaar verliep de discussie nogal emotioneel, want Weerds beschuldigde ‘met een wrevelig gemoed’ de gemeente, ‘dat zij te dodig was om biduur te houden’. En na afloop van het gezelschap had hij ‘opzage gedaan als lid der kerk’. De kerkeraad wilde deze onttrekking niet op staande voet accepteren, maar toen aan het eind van het jaar Weerds ondanks bedenktijd en vermaan bij zijn beslissing bleef, werd afgekondigd, dat hij geen lid van de gemeente meer was. Gelukkig is hij later teruggekomen.[7.]

Voor het jaar 1869 telden we 3 genotuleerde kerkeraadsvergaderingen, gerekend tot 9 juli de dag waarop in Enschede de vereniging van Kruisgezinden en Chr. Afgescheidenen tot stand kwam. We noteren er alleen uit, dat ouderling *Jan ten Brink* werd afgevaardigd naar de vergadering van de Kruisgezinde classis Overijssel, op 19 mei '69 in Rijssen te houden. Het jaar daarvoor had de kerkeraad een ‘lastbrief’ gestuurd naar de algemene vergadering (synode) van juni '68 in Haarlem. Geen afgevaardigde, want dit zou teveel reiskosten met zich meebrengen; bovendien had men niets voor het agendum. Meer kleine gemeenten handelden in soortgelijke gevallen net zo.

We stappen nu af van de korte geschiedenis van de afzonderlijke Kruisgemeente in Enschede en richten onze aandacht op de voorgeschiedenis en het ontstaan van de Chr. Afgescheiden gemeente in Enschede.

Ontstaan Chr. Afgesch. gemeente 5 juli 1868

In onze paragraaf over Almelo schreven we al, dat de classis Holten een open oog voor de evangelisatie had. En omdat de gemeente te Almelo in 1861 ook bij deze classis was gaan behoren, verwondert het ons niet, dat de classis - aangemoedigd door dit zegenrijke resultaat - overwoog een ‘evangelist’ of ‘reizend prediker’ naar de ‘achterste delen’ van de provincie te sturen. Hiermee doelde men dan op de achterhoek van Overijssel (Enschede en ruime omgeving).

De Prov. vergadering van juni 1862 behandelde het voorstel en besloot br. Nijland als evangeliserend colporteur uit te zenden, hem van bijbels en tractaatjes te voorzien en een jaar financieel te steunen.

Enkele jaren later kreeg ds *W. van der Kleij* van Almelo opnieuw het verzoek aan de evangelisatie leiding te geven. En het volgend jaar (1866) rapporteerde hij op de Prov. vergadering over de ‘Evangelisatiearbeid’ in Twente. Op kosten van de provinciekerken zou men proberen een lokaal voor de evangelisatie te huren en omzien naar nog enkele personen om in Twente te werken.[8.] Bij het zoeken naar enkele medewerkers viel het oog op br. *Kruithof* te Almelo, die daarvoor wel lust en goede gaven bezat. Hij

liet immers geen gelegenheid voorbijgaan om ‘aan zijn medezondaren het heil in Christus bekend te maken’.[9.]

Op de Prov. vergadering van *10 juni 1868* werd bij het punt ‘inwendige zending’ gerapporteerd, dat in Enschede *De Best* al enige tijd met veel zegen evangeliseerde. Hij kreeg een toelage voor voorlopig één jaar. Wie was deze *Cornelis de Best*. We willen hier enige bijzonderheden over zijn vroegere levensloop meedelen. Hij was in 1837 geboren in Katwijk en op 21 juli '65 in Kampen getrouwd met Egberdina Margaretha Kroeze (1840-'71), die hem 3 kinderen schonk.[10.]

In 1860 had de synode van Hoogeveen aan de curatoren van de Theologische school te Kampen opdracht gegeven een reglement op te stellen voor de zending, o.a. voor het opleiden voor de functie ‘zendeling-leraar’. De curatoren benoemden nu een commissie bestaande uit 3 predikanten: J.W.te Bokkel, A.Brummelkamp en Hel.de Cock (van wie de beide laatsten docent in Kampen waren).

Wat later bleken zich 4 adspirant-zendelingen te hebben aangemeld, onder wie *Cornelis de Best*. Eerst was het de bedoeling de zendelingen in de Transvaalse republiek te laten werken. Maar de per 1 juli 1863 bepaalde afschaffing van de slavernij in *Suriname* bracht verandering in de plannen: Suriname moest het nieuwe zendingsgebied worden, bestemd voor de zendelingen in opleiding *C. de Best* en *B. Veenstra*. Deze zouden dan op de dag van de vrijlating van de slaven - 1 juli '63 - al in Suriname aanwezig moeten zijn. Er was dus haast bij de zaak. Op 29 april werden beiden met gunstig gevolg geëxamineerd en de volgende avond vond de bevestiging van de beide zendelingen plaats door Brummelkamp, in een druk bezochte kerkdienst van de gemeente te Kampen.

Op zondag 3 mei '63 namen De Best en Veenstra in Kampen afscheid van de docenten van de Theologische school, hun vroegere medestudenten en de gemeente in het algemeen. Vanuit *Den Helder* begonnen ze hun lange reis naar Suriname. Het was toen 20 mei; 38 dagen later - 27 juni '63 - gingen ze in Paramaribo aan land, dus nog juist voor de grote dag van de vrijlating van de slaven. Vanaf het begin kregen ze bij hun zendingswerk te kampen met onvoldoende financiële steun van het thuisfront. *Veenstra* keerde het eerst terug[11.] en in oktober 1864 werd *De Best* teruggeroepen. In februari kwam hij weer in het vaderland aan, na 18 maanden in Suriname werkzaam te zijn geweest.[12.]

Met de ‘Aldebaran’ werd hij nu 30 september 1865 door de zendingscommissie uitgezonden naar Oenarang (Java) om daar als zendeling te werken. Maar omdat hij zowel als zijn vrouw ziek waren geworden, keerden beiden in 1867 op eigen gezag en gelegenheid naar Nederland terug, mede op advies van dokters en vrienden. Hij had hierover echter geen overleg gepleegd met de zendingscommissie. Daarom meende deze en meenden ook de curatoren van de Theologische school niet verder met hem te kunnen gaan. Hij werd dan ook op 14 juli 1867 uit de zendingsdienst ontslagen, met behoud van een maandelijkse toelage van *f* 50,-.

Op de classis Holten van 27 mei '68 was nu deze De Best aanwezig in zijn functie van evangelist met standplaats Enschede. Hem werd zitting verleend om ‘de belangen van Enschede te bespreken’. Hij overhandigde een schriftelijk verzoek van enige broeders uit *Enschede* om als gemeente te worden ‘geconstitueerd’. De classis benoemde nu hiervoor een commissie, bestaande uit ds W.v.d.Kleij, ds W.P.de Jonge en ouderling J. Nijland, om naar Enschede te gaan en met de broeders de zaak te bekijken ‘met last om aldaar naar bevind van zaken te handelen’.

Op zondag *5 juli 1868* vond het heuglijke feit van de instituering van de Chr. Afgescheiden kerk te Enschede plaats.

Op de classis Holten heeft ouderling C.de Best driemaal de nieuwe Chr. Afgesch. gemeente van Enschede vertegenwoordigd, voor het laatst op 31 maart '69. Nog geen drie maanden later kwam de landelijke vereniging met de Kruisgezinden tot stand, ook plaatselijk in Enschede. De Best was er echter niet meer bij, want kort daarvoor (mei '69) was hij uit Enschede vertrokken en voorganger in Geesteren, gem. Borculo, geworden.

En om hier de levensloop van *Cornelis de Best* - die in de beginjaren voor de Enschedese gemeente veel heeft betekend - nog even te vervolgen: In de kerkeraadsnotulen van Geesteren van 4 februari 1869 staat te lezen: ‘of het niet beter ware br de Best uit Enschede te verzoeken, zich alhier met der woon te vestigen, overmits met Mei aanstaande en plaats voor huisvesting èn voor godsdienstige samenkomsten aldaar (Enschede) in andere handen overgingen’.

Op de synode van Middelburg, van 16-23 juni '69 gehouden en waarop de vereniging met de Kruisgezinden tot stand kwam, stelde de Provinciale vergadering van Gelderland voor: ‘De Synode handele met broeder *C. de Best* op gelijke wijze als met broeder *B. Veenstra* (ook oud-zendelingleraar in Suriname en reeds sedert 1865 predikant) en stelle hem beroepbaar voor de gemeenten’. Maar na uitvoerige discussies - waarin ook de geschiedenis van het uitzenden en terugkomen van De Best werd betrokken - besloot de synode ‘dat voor het tegenwoordige om de omstandigheden’ op het verzoek van Gelderland niet kon worden ingegaan.

Op de volgende synode (Groningen 1872) kwam de positie van De Best opnieuw ter sprake. Volgens de Acta (art. 138) was er opnieuw een voorstel van de Provinciale vergadering van Gelderland: ‘De synode erkenne de zending van broeder C.de Best ook voor Nederland en stelle hem beroepbaar voor de Gemeenten, daar het gebleken is, dat hij met ijver en vrucht in de gemeente Geesteren werkzaam is’.

De afgevaardigden van Gelderland geven toelichting. In een korte gedachtenwisseling wordt betoogd, dat de billijkheid vordert, dat aan broeder De Best niet langer worde onthouden wat broeder Veenstra reeds zo lang bezit. De Best heeft immers een langdurige proeftijd met ere doorlopen. De synode besloot nu eenparig aan het verzoek van Gelderland te voldoen en het bezwaar van haar voorgangster tegen de beroepbaarstelling van De Best in te trekken.[13.]

Vanaf november 1872 stond De Best als predikant in *Geesteren*. Daarna sedert '75 als evangelisatie-predikant in *Tilburg* (tot 1894 was Tilburg een 'zendingsstation'). Al in juni 1876 vertrok hij naar de Belgische Zendingskerk met Brussel als standplaats. Daar was hij tevens bestuurslid van de Vlaamse opleidingsschool voor evangelisten en onderwijzers. In 1879 nam hij ontslag als predikant, omdat zijn traktement om bezuinigingsredenen met 50% was verminderd en hij met zijn gezin van het resterende niet kon leven. Hij emigreerde nu naar N.-Amerika, waar hij als predikant bij de Ware Holl. Geref. Kerk wilde worden toegelaten. Het lukte hem niet. In datzelfde jaar heeft een deel van de gemeente Kalamazoo zich afgescheurd en is hem gevolgd. In armoede is hij tenslotte gestorven. Hij moet 101 jaar oud geworden zijn.[14.]

Wat de instituering van de gemeente op 5 juli 1868 betreft, we verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat het kerkelijk weekblad De Bazuin van 10 juli '68 ons hierover in de rubriek Kerknieuws uitvoerig inlicht. Ds De Wolff citeert het volgende verslag:

> *Enschede*. In Enschede heeft de Heere een groot werk gedaan. De 5e juli is een dag die nimmer uit het geheugen zal worden gewist. Nadat br *de Best* aldaar enige tijd had geëvangeliseerd, waren onderscheidenen voor de waarheid en zo we hopen, voor Christus gewonnen. Sommigen gevoelden al spoedig het onhoudbare van een zwevende toestand, een standpunt zonder grondslag, dat eigenlijk geen standpunt is, en wendden zich tot de klassis van Holten, met verzoek, als gemeente geconstitueerd te worden. Dit nu geschiedde de 5e juli. Een commissie namens die klassis, bestaande uit ds *v.d.Kleij*, ds *de Jonge* en de ouderling *Nijland*, reisde derwaarts.
> In de morgen werd door ds v.d. Kleij gesproken over Gods bevel aan Israël, Ex. 14:15b. De spreker wees op de toestand, waarin dat bevel kwam; wat nodig was om te gehoorzamen; 't gevaar van ongehoorzaamheid en de zegen aan gehoorzaamheid verbonden.
> Na de godsdienstoefening werd vergadering gehouden ter constituering der gemeente en door de mansledematen een kerkeraad gekozen.
> In de namiddag trad ds de Jonge op met Hand. 2:41-43a en wees op de gem. des Heeren; op haar vaste grondslag, haar liefelijk karakter en krachtige invloed, waarna de bevestiging van de kerkeraad plaats had en wij met een 40-tal de dood des Heeren mochten gedenken. 'Diep waren de indrukken die werden waargenomen, liefelijk de zegen der broederlijke gemeenschap, kenlijk de tegenwoordigheid Gods, daarop beloofd.
> Een smart vervulde onze ziel, dat in een stad als Enschede, die van zoveel welvaart getuigt, waar zovele prachtige gebouwen prijken en zovele schoorstenen als kolossen in de lucht boren, slechts één lokaaltje gevonden kon worden, waar zeer weinigen kunnen plaats nemen voor de dienst des Heeren, terwijl zich zoveel begeerte openbaart om het Woord Gods te horen.
> Wij vroegen onszelf: zou voor een stad, waar voor enige jaren zoveel

> duizenden guldens moesten worden verzameld om ze uit haar as op te bouwen, niet zoveel kunnen gevonden worden, om een geschikt lokaal te bouwen, opdat voortdurend aldaar kan gepredikt worden?
> We hebben gezien, en zien de krachtige invloed der inwendige zending in Twenthe, waaraan de provincie Overijssel de hand heeft geslagen, en wekken alle provincies daartoe op in hun streken. Er ligt toch nog zoveel onbebouwde grond en wij bidden immers: Uw koninkrijk kome!
> W. v.d. Kleij
> W.P. de Jonge
> J. Nijland.

De gemeente was aanvankelijk maar heel klein[15.] en hulpbehoevend. Ze kwam samen in een gehuurd lokaaltje. Maar daaruit moest ze nog geen jaar na de instituering al weer verdwijnen. Het blijkt uit twee berichtjes in De Bazuin, die we hier overnemen.[16.]

> In *Wekstem* en *Bazuin* is een half jaar geleden een klank gehoord uit *Enschede*, waar zich een kleine gemeente had geopenbaard, die steeds voortgaat onder de leiding van br *de Best* te vergaderen in een lokaal, dat vóór mei a.s. moet worden ontruimd.
> Nog altijd zag men biddend uit naar enige hulp om in de behoefte aan een geschikte plaats van bijeenkomst te voorzien. De prov. Overijssel deed wat ze kon om het Evangelie in die dorre omstreken te brengen, waartoe br. de Best zijn ijverige pogingen met vrucht in het werk stelt. De *classis Holten* tot wier ressort die gemeente behoort, doet ook wat ze kan, en vraagt langs deze weg hulp der broeders, opdat de prediking van het Evangelie in Enschede moge bevorderd worden. Bewijzen we werkende te bidden: ‘Uw Koninkrijk kome! Collecten of bijdragen gelieve men te zenden aan één der ondergetekenden, die daarvan verantwoording doet.
> W. v.d. Kleij, Almelo
> W. Doorn, Deventer
> W.P. de Jonge, Enter.[17.]

En in maart '69 lezen we in De Bazuin[18.] onder het kopje *Enschede* het volgende bericht:

> Zondag 7 maart mocht ik het voorrecht genieten om aldaar met die kleine gemeente de dood des Heeren te gedenken, en een paar kerkeraadsleden te bevestigen. Het was een genotvolle dag, maar toch gevoelde ik smart bij de gedachte aan de toekomst. Het lokaal waar de gemeente samenkomt, moet, zoals vroeger gemeld is, met mei worden ontruimd; vrienden van Evangelisatie (?) willen het niet langer door een Chr. Afgesch. gemeente gebruikt zien.
> Men heeft lang tevergeefs een plaats voor samenkomst gezocht, maar zou genoodzaakt zijn iets te kopen of te bouwen. Daartoe bezit die kleine gemeente wel moed, maar geen geld. De classis heeft de weg ingeslagen

door de Synode aangewezen, en ik vrees dat door dit oponthoud de zaak koud is geworden.
Lieve broeders! Wij zien, er zijn nog wel milde harten voor Stads Musselkanaal en Oud-Beijerland. De synodale commissie heeft Enschede niet gered, maar slechts ons vrijheid gegeven om van u iets daarvoor te vragen.
Tot hiertoe is door br. Doorn *f* 10,- ontvangen. We dachten aan een goed begin, en dankten ervoor, maar wij hebben behoefte aan meer, zullen de weinige schapen niet worden verstrooid. We durven de verzekering te geven, dat bij geschikte lokaliteit in Enschede, daar een grote schare toehoorders kan worden verzameld. 'Voor jaren scheen het als ware een ander Sodom; terwijl thans velen, vooral jonge mensen, tonen lust te hebben om God te dienen en de waarheid te volgen'. Verwekke de Heere vele milde harten, om in Twenthes achterhoek te helpen bouwen aan Gods koninkrijk; elke gift zal dankbaar worden erkend en verantwoord.
Enter, maart 1869
W.P. de Jonge, cons.

De vereniging van 1869 in Enschede

Nadat op 17 juni '69 op de synode te *Middelburg* de landelijke vereniging tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden (de laatsten door innerlijke twisten zwaar gehavend) officieel tot stand was gekomen, keurden de beide kleine gemeenten in Enschede al enkele weken later dit synodaal besluit goed. 'Na enige discussiën overwogen te hebben, is de wederzijdse vereniging goedgevonden en hebben de kerkeraden zich hartelijk en eendrachtelijk verenigd'. Zo staat het in de kerkeraadsnotulen van 9 juli '69 van de nu gecombineerde gemeente te lezen. In die vergadering waren aanwezig de ouderlingen *Jan ten Brink* en *Jannes Havercate*, met de diakenen *Hermen Kamp, A.A. de Croes* en *G. Ohman*.

Uiteraard moesten i.v.m. de nieuwe situatie nieuwe bepalingen worden gemaakt en nadere regelingen getroffen. Fier werd besloten om de 'bedelbrief' in te trekken, waarin namens de voormalige Chr. Afgescheiden gemeente van Enschede financiële steun werd gevraagd voor het verkrijgen van een lokaal, waarin men de kerkdiensten kon houden. Die bedelbrief hebben we hierboven al uit De Bazuin geciteerd.

Verder behoorden de in *Hengelo* wonende leden zich bij de gemeente van *Borne* te voegen. Want *Borne* lag immers maar op één uur en *Enschede* op twee uur afstand van *Hengelo*. Bovendien ging in de Hengelose groep al af en toe een diaken uit Borne voor met gebed en het lezen van een preek. En de leden 'der voormalige Afgescheiden gemeente te Hengelo' hielden toch geen geregelde bijeenkomsten.

Enigszins ter verduidelijking halen we hier een passage uit de notulen van 20 april 1870 van de classis Holten naar voren. Diaken *Hendrik Hobbes* van Borne had zich erover beklaagd, dat ouderling *Jan Abbink*, ook van Borne, hem niet in kerkeraadszaken betrok en in *Woolde*[19.] - een buurtschap tegen

Hengelo aan - samenkomsten leidde. Gelukkig gaven de broeders elkaar weer de hand, maar als we er nu aan toevoegen, dat de schoonouders van ouderling Jan Abbink in Hengelo woonden,[20.] dan is het begrijpelijk dat hij eens naar Hengelo ging om daar op conventikel-niveau te oefenen. Ook de schoonouders van zijn broer Hermannus Abbink, namelijk Jan Leuyerink en Joh. Hassink, woonden in de gemeente Hengelo. Ze waren *landlieden* van beroep (in Woolde?). Dat er toen al in Hengelo enige tijd een Afgescheiden kerk heeft bestaan, geloven we niet, maar zeker was er wel een min of meer vaste groep (gezelschap?), waarvoor ouderling Jan Abbink uit Borne wel eens optrad.

In Enschede had men het niet zo op een oefenaar van buiten begrepen. Want men besliste, dat de gemeente geen tijdelijke of vaste oefenaar zou aantrekken, ook met het oog op de toekomst der gemeente'. Betekenen deze laatste woorden dat men op zoek ging naar een eigen dominee? Hoe dit ook zij, het zou in elk geval nog tot december 1873 duren, vóórdat deze er kwam (G. Strik).

Bij het nieuwe begin - de samensmelting van beide gemeenten - werd geen nieuw notulenboek aangelegd. De kerkeraadsnotulen lopen gewoon door in het notulenboek van de Kruisgemeente. Wat de kerkdiensten betreft, natuurlijk kon men na de fusie niet meer in een huiskamer vergaderen. Gelukkig slaagde men erin een *lokaal* te vinden (waar dat stond, wordt niet vermeld). In de tweede kerkeraadsvergadering na de vereniging besloot men stoelen aan te kopen en die voor 3 maanden te verhuren (19 juli '69). Ds *Joh. de Haan*[21.] van de vroegere Van den Oever-groep werd uitgenodigd om op 1 augustus het Avondmaal te bedienen.

Er bleef in de nieuwe situatie voorlopig nog veel te regelen. De kerkeraadsvergaderingen volgden elkaar in snel tempo op. We telden in juli na de vereniging 3, in augustus 2 vergaderingen, maar in september ging de vaart er weer uit. In augustus '69 bracht Jannes Havercate bezwaren in tegen het in de kerkdiensten voorlezen van de catechismuspreken van *Joh. van der Kemp* (1664-1718). Deze is van 1692-1718 predikant in *Dirksland* geweest en is in oud-gereformeerde kringen nog steeds bekend door zijn 53 predikaties over de Heidelbergse Catechismus, in 1717 voor 't eerst verschenen en tot in onze tijd toe meermalen herdrukt. Ze zijn inderdaad ook heel overzichtelijk en elke preek eindigt met een duidelijk aangegeven 'toepassing', en dat wilde (en wil?) er bij menige kerkganger wel in.

Havercate bleek met zijn bezwaren (niet genoemd) alleen te staan, want de overige kerkeraadsleden verklaarden allen 'eenparig, dat die preken' zeer nuttig zijn voor de gemeente.

We hebben het hierboven al even gehad over de Chr. Gereformeerden - zoals nu de naam was geworden - in *Hengelo*. Ze zouden volgens het kerkeraadsbesluit van 9 juli '69 onder het ressort van de gemeente te *Borne* vallen. Maar dit is niet doorgegaan. Ouderling Hensen kwam nu met het voorstel om de 'tak' *Hengelo* 'die thans met ons verenigd is', met de 'tak' in het naburige *Delden* - waar ook enkele leden woonden - te verenigen tot een

zelfstandige gemeente. Maar ook daar is niets van gekomen en in Hengelo bleef de ‘ellende’ onder de weinige leden nog een poosje voortduren.

Laten we echter besluiten met de verheugende mededeling, dat in 1871 in Enschede de eerste kerk met pastorie was klaar gekomen en dat ds Klinkert uit Rotterdam (vroeger te Zwolle) er op *6 augustus 1871* voor het eerst in heeft gepreekt.[22.]

Eindnoten:

1. Van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek.
2. W.Banning, Pastorale sociologie IV, 96.
3. W.Banning, a.w. 98.
4. Z.Broek Roelofs in het in 1984 verschenen gedenkboekje Christelijke Gereformeerde Kerk Almelo (1894-1984), 12.
5. Ook ‘Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten’ geeft abusievelijk 7 november 1861.
6. Notulen kerkeraad Afgescheiden gemeente Enter 6 januari 1862.
7. We geven hier enige bijzonderheden over de levensloop van *Christiaan Willem Jacobs*. Hij werd op 23 maart 1838 geboren in Eist (Gld.) en is op 18 april '91 overleden in Passaic (U.S.A.). In september '69 verhuisde hij uit Almelo naar Heerenveen en werd in juni 1871 voorganger in Duurswoude in de Friese gemeente Opsterland. Na een jaar later (juni '72) door de classis Heerenveen beroepbaar te zijn gesteld volgens art.8 van de kerkenorde, werd hij achtereenvolgens predikant in Haamstede (1873), Klundert en Zevenbergen (1875). In 1889 emigreerde hij naar Noord-Amerika, waar hij dominee werd in Holland Passaic, in de regio Paterson, een gemeente met 185 huisgezinnen en 275 Avondmaalgangers. Daar overleed hij nog geen 2 jaar later aan influenza, 53 jaar oud. Zijn in Almelo geboren zoon *Willem Marinus Christiaan* (18 september '63) is ook nog predikant in Passaic geweest. Hij was getrouwd met Johanna Wennigje Alida Berlijn. Gedenkboekje Chr. Geref. Kerk Almelo 1894-1984, 19. J.de Haas, Gedenkt uw voorgangers II, 162.
8. De Bazuin 25 september 1863.
9. Enkele biografische gegevens over hem: Hij werd op 23 oktober 1819 in Delft geboren en is 20 december 1875 in Graafschap (Michigan) overleden. Zijn vrouw - ook te Delft geboren - was Johanna van Oei. Haar broer is nog tot de komst van een dominee voorganger in de gemeente van Delft geweest. Na te zijn opgeleid door ds Brummelkamp en Van Houte in Arnhem, daarna te Kampen, werd de 37-jarige Van der Kleij predikant in Workum 1856, Tiel 1858 en Almelo 1863. Op 9 april '71 nam hij afscheid van zijn gemeente te Almelo en emigreerde naar N.Amerika, naar Pella in lowa; Graafschap, Michigan 1873. Daar moest hij wegens astma zijn werk neerleggen.(J.de Haas - Gedenkt uw voorgangers I, 156) Flitsen uit de beginperiode van de Afgescheiden kerk in Almelo zijn ook te vinden in een gestencild overzicht van de geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Almelo (1961). Het is van de hand van J. Kolfoort. Ds J.J. Bouwman schreef over hetzelfde onderwerp over de periode 1861-1871 een aantal artikeltjes in de Almelosche Kerkbode 1930/34 resp. van 15, 22 en 29 maart, 10, 17 en 24 mei 1930 en 7, 13 en 27 januari 1934. Ze bevinden zich in de bibliotheek van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Leusden.
1. Hij was 36 jaar toen hij op 14 maart 1839 in Ambt Delden trouwde met de 28-jarige landbouwersdochter Hermina Olink, geboren en wonende in de gemeente Hengelo.
2. Notulen classis 13 februari 1879.
3. Idem 28 mei 1879.
4. De gegevens vanaf 1884 hebben we te danken aan Z.O. Broek Roelofs te Almelo.
1. I. de Wolff, 1867-1967: 100 jaar Gereformeerde Kerk Enschede, 14 (Enschede 1967).
2. Een fotokopie van deze notulen hebben we te danken aan dhr. Bosman te Enschede.

3. We hebben de spelling ietwat aangepast.
4. In oktober 1849 was de toen 22-jarige fabrieksarbeider Gerrit Barend Wissink in Enschede getrouwd met de 20-jarige fabrieksarbeidster Catharina Goorhuis.
5. De Wolff, a.w., 21.
6. Het notulenboek wordt bewaard in ht archief van de Geref. Kerk (Vrijgemaakt) van Enschede-Noord.
7. De Wolff, a.w., 26.
8. Not. Prov. verg. 10 april 1866.
9. Not. classis Holten, 18 oktober 1866.
10. Hij is later hertrouwd met T. Luitjes
11. B. Veenstra trad niet opnieuw in dienst van de zending. Na enige tijd als evangelist in Zeeland te hebben gewerkt, werd hij resp. predikant in Colijnsplaat, Sauwerd, Siddeburen, Meliskerke en Vlissingen. In 1906 ging hij met emeritaat. Hij was geboren in 1830 en overleed in 1907.
12. H. Bouma - Het begin van de zendingsaktie door de afgescheiden kerken, 259, 264. In: Afscheiding - Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834 onder redactie van D. Deddens en J. Kamphuis, Haarlem 1984.
13. De Wolff schrijft steeds ten onrechte G. de Best. We hebben een aantal gegevens te danken aan Z.O. Broek Roelofs te Almelo.
14. Joh. de Haas - Gedenkt uw voorgangers, 34.
15. De Wolff geeft op pag. 29 van zijn boekje de namen van de allereerste leden.
16. We hebben de spelling wat aangepast.
17. de Bazuin 22 januari 1869.
18. de Bazuin 19 maart 1869.
19. Volgens het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa was Woolde een buurtschap rondom het dorp Hengelo gelegen. Er was ook een schooltje.
20. De schoonouders van de wever Jan Abbink waren de wever Joh. Hilbrink en diens vrouw Jenneken Hofman, wonende te Hengelo.
21. Ds. Joh. de Haan 1840-1871. In 1870 werd hij predikant in Hellevoetsluis, maar stierf al het volgende jaar.
22. Namens de gemeente had ouderling *Jannes Havercate* een berichtje met het opschrift Eben Haezer in de Bazuin laten plaatsen, gedateerd Enschede 26 juli 1871. Hierin stond o.a. ‘dat haar lang van den Heer begeerde kerkgebouw voltooid is’ en dat ds. Klinkert uit Rotterdam (vroeger te Zwolle) op zondag 6 augustus voor het eerst zou voorgaan in het nieuwe kerkgebouw (De Bazuin 28 juli 1871). De nieuwe kerk stond ‘Achter 't Hofje’.

De afgescheiden classis Ommen

VIII *Ommen*

A. Het begin

Ommen is een klein provincie-stadje, gelegen in Salland aan de rechteroever van de Vecht. Tot de burgerlijke gemeente *Stad-Ommen* behoorde ook de in 1818 door de maatschappij van Weldadigheid gestichte grote bedelaarskolonie Ommerschans, 5 km ten noorden van Ommen. En het gehucht Oude Haar. Aan drie kanten was Stad-Ommen omringd door de burgerlijke gemeente *Ambt-Ommen*, terwijl ze aan de noordkant grensde aan de gemeente *Avereest*.

In de burgerlijke gemeente Ambt-Ommen - het plattelandsgebied - lagen heel wat buurtschappen, waarvan we hier alleen noemen *Varsen, Arriën, Beerze, Stegeren* en *Junne*. Vooral in *Varsen* en *Arriën* en iets minder in *Beerze* woonden veel *Afgescheidenen*. De middelen van bestaan in Ambt-Ommen waren namelijk *landbouw* en in mindere mate *veenderij*. Vooral in het noordelijk deel van Ambt-Ommen werd aan vervening gedaan. Deze afgraving van hoogveen sloot zich aan bij de grote kolonisatie aan weerszijden van de Dedemsvaart.[1.]

Het overgrote deel van de bewoners van Ommen (stad) bestond uit kleine middenstanders zoals winkeliers, ambachtslieden enz. In de stad woonden nog verscheidene boeren, van wie het land buiten de kom lag. Om een moderne term te gebruiken, Ommen was een ‘verzorgingskern’ voor het omringende platteland. In 1923 kwam de samenvoeging van de beide gemeenten Stad-Ommen, en Ambt-Ommen tot stand.

Kerkelijk gezien behoorde de hervormde gemeente te Ommen tot de *ring* Ommen van de *classis* Zwolle. Deze *ring* telde de volgende 8 gemeenten; het zielental en het aantal belijdende leden in 1836 voegen we eraan toe.

	zielen	***bel. leden***
Dedemsvaart	niet opgegeven; de gemeente is pas in 1834 gesticht	406
Gramsbergen	480	264
Den Ham	1800	1161
Hardenberg	2500	1250

Heemse	985	551
Hellendoorn	1600	738
Ommen	2594	1131
Ommerschans	800	351

Uit dit staatje blijkt, dat de hervormde gemeente van Ommen in 1836 de grootste van de acht was (bijna 2600 zielen), terwijl Hardenberg dit zielental benaderde (2500). In het jaar van de Afscheiding stond als hervormd predikant in Ommen de 46-jarige *Tjebbe van Reen*, die zijn leven lang vrijgezel is gebleven.

Hij was in 1789 in Amsterdam geboren, in 1821 als dominee uit Ruurlo overgekomen naar Ommen, waar hij in 1852 zijn emeritaat kreeg en volgens het bevolkingsregister in hetzelfde jaar naar Zwolle vertrok, daar is hij op 5 februari 1855 overleden in een huis aan de Melkmarkt, 65 jaar oud. Meer dan 30 jaar had hij de gemeente van Ommen gediend.

Bij hem in de pastorie in Ommen woonde omstreeks 1836 *Anna Susanna Trieper*, weduwe, Evangelisch-Luthers, geboren in 1772 in Amsterdam. Ook nog *Gesina Elisabeth van Munster*, geboren in 1787 in Amsterdam, ongehuwd, Nederlands-Hervormd[2], en *Neeltje Wilhelmina Cornelia Faber*, geboren 1831 in Leeuwarden, ongehuwd, Ned. Hervormd, 'dienstmeid'.

Op de bewoners van het stille landstadje Ommen en omgeving heeft de Afscheiding veel vat gekregen, al in 1835. Ds Van Reen rapporteerde, dat hij 'in het laatst van het verloopen jaar' (1835) een collectieve verklaring van afscheiding had ontvangen, ondertekend door niet minder dan 87 personen. Maar dat de kerkeraad dit stuk terzijde had gelegd 'als zijnde in den vorm uiterst gebrekkig en geene teekenen van echtheid hebbende'. Inmiddels had hij ook vernomen, dat het aantal personen, die zich wilden afscheiden, al geklommen was tot *140*. Inderdaad een groot aantal!

Ds Van Reen typeerde vervolgens die mensen als volgt: 'Dat die personen alle intusschen behooren tot de *geringste* klasse hier ter plaatse, en grootendeels bestaan uit zeer eenvoudigen en diep onkundigen, die meest door het gezag en door de aanrading van dus genoemde vromen, om af te teekenen, zich jammerlijk daartoe verleiden laten, maar naauwelijks weten wat zij doen'.

Het was dus echt niet veel zaaks en enigszins opgelucht schreef hij verder, 'dat het sinds enige weken met die afscheiding vooral niet erger wordt, en ik nog altijd met de hoop mij streele, dat het met de partij van de separatisten, thans op het hoogst zal wezen, ja, dat zelfs sommigen van die misleide menschen (dat werkelijk hier de meesten zijn) nog wel tot ons terug zullen keeren, indien wij namelijk, zoo als ik wensch en hoop, verschoond mogen blijven van een hernieuwd bezoek van den gewezen Leeraar *Brummelkamp*, die vroeger door zijn openbaar verschijnen en prediken in deze Gemeente, hier zoo veel kwaads gesticht heeft, en, zoo men zegt, hier weder wordt gewacht, om ettelijke kinderen te doopen, die nog ten doop bij mij niet zijn aangegeven'.[3]

Ds Van Reen zag in ds Brummelkamp dus de grote boosdoener. Hij doelde hier vooral op het feit, dat deze op *vrijdag 11 december 1835* in de buurtschap *Arriën* bij de *wed. Hendrik Woertink* (Hendrikje Gerrits van haar meisjesnaam), landbouwerse, aan huis een godsdienstoefening, 'met verscheidene alhier en elders wonende dweepers', had geleid. Daarbij was veel volk aanwezig geweest ('eene talrijke schare').[4.]

In deze boerderij aan de Ridderinkweg is de Afgescheiden gemeente van Ommen gesticht.

Nadat hij in die bijeenkomst er bij zijn hoorders sterk op aan had gedrongen zich af te scheiden van de hervormde kerk, was hij overgegaan 'tot het aanstellen van *Ouderlingen* en diaconen voor de zich afscheidende gemeente'. Hier hebben we de *instituering* van de Afgescheiden gemeente van Ommen! Dit feit vond dus niet plaats op 18 april 1836 zoals in de regel abusievelijk wordt aangegeven.[5.]

Burgemeester Dikkers van Ambt-Ommen vervolgt zijn bericht aan de Gouverneur: 'Ofschoon alles rustig afgelopen en gemelde ex-predikant wederom vertrokken is, en het mij voorkomt het best te zijn, die dwazen aan zich zelven over te laten'. En dan verzoekt hij de Gouverneur aanwijzingen te mogen ontvangen hoe nu verder te handelen, als zulke bijeenkomsten opnieuw worden gehouden, wat volgens de geruchten binnenkort weer het geval zal zijn. Er zouden dan ook kinderen worden gedoopt.

Tien dagen na de 'onwettige' godsdienstoefening bij de wed. *Woertink* in *Arriën* gehouden, ging er een Adres van Afgescheiden gemeenten uit Overijssel en Boven-Gelderland naar de Koning met het verzoek 'vrije uitoefening der oude Gereformeerde Godsdienst'. Het stuk, gedateerd 21 december 1835, was ondertekend door de kerkeraden van 11 Afgescheiden gemeenten in Overijssel en 4 in Boven-Gelderland. Bij de Overijsselse gemeenten was ook die van Ommen.

Als kerkeraadsleden staan opgegeven: als ouderlingen *Derk Jan Kleinjans*, arbeider en dekker in de buurtschap Arriën, *Jan Bosch*, voerman, Ommen.

Als diakenen: *Evert Anthonie Dangremond*, bakker, Ommen en *Jan Schepers*, landbouwer, Ommen.

Laten we hier over deze eerste kerkeraadsleden van de gemeente Ommen enige personalia mogen geven:

Derk Jan Kleinjans, 'bouw knegt', wonende bij de landbouwer Hermanus

Bolks, was 26 jaar, toen hij in april 1812 trouwde met de 27-jarige *Teuntje Jans*, 'dienstmeid', die bij dezelfde landbouwer in betrekking was. Kleinjan(s) overleed in mei 1849, 65 jaar oud, landbouwer van beroep.

Jan Bosch is in 1832 op 39-jarige leeftijd getrouwd met de 23-jarige *Gezina Bolks* uit Den Ham. Hij woonde waar nu Bouwstraat 25 is en emigreerde in 1846 met zijn vrouw en 3 kinderen naar Michigan in Noord-Amerika. *Evert Anthonie Dangremond*, bakker, was 30 jaar, toen hij in juni 1829 trouwde met de 19-jarige *Maria van Elburg*, een schippersdochter. Hij woonde in 1836 in Brugstraat 23. Bij hen kwam in 1839 in huis de 28-jarige Ysbrand Veenstra, die toen bij ds Van Raalte werd opgeleid tot predikant. *Jan Schepers*, een landbouwer, die in Ommen woonde, was getrouwd met *Hendrika Boezeman*. In 1843 hertrouwde hij als weduwnaar met de eveneens 51-jarige *Dina Bennink*, weduwe van Albert Batterink.

Ook burgemeester H.J. Smit van Ommen geeft in een brief van januari 1836 aan de Gouverneur nog enige informatie over deze kerkeraadsleden en over de separatisten in het algemeen. Hij schreef, dat die ouderlingen en diakenen 'zoo wat hun vermogen als maatschappelijke betrekkingen aangaat, tot den minderen burgerstand behooren' en dat 'de kundigheden, die zij bezitten, zich tot middenmatig schrijven en lezen bepalen'. Hoe groot het aantal separatisten was, kon hij moeilijk opgeven: hij schatte het in Ommen op circa 40 huisgezinnen, onder wie - en daar komt het weer - 'zich echter niemand bevindt die zich, het zij door gegoedheid, het zij door byzondere bekwaamheden onderscheidt'. Verreweg de meesten behoren 'tot de zoogenaamde *smalle gemeente*'. In Ambt Ommen was het aantal separatisten 'niet minder aanzienlijk'. Maar ook deze konden 'tot het weinig verlicht gedeelte der bevolking' gerekend worden.[6.]

In het Ambt Ommen bevond zich niet alleen in de buurtschap *Arriën*, even ten oosten van Ommen gelegen, een concentratie van Afgescheidenen, ook in *Varsen*, vlak ten westen van Ommen, waren ze in ruime mate vertegenwoordigd. De schoolmeester was er één van. Nu ja, hij was niet volledig schoolmeester, want hij had er nog een ander beroep bij. Het kwam in die dagen op het platteland wel meer voor, dat de school niet werd bediend door een schoolmeester van professie, maar door een landbouwer of een ambachtsman, die in zijn vrije tijd zich verdienstelijk maakte door als schoolmeester op te treden.[7.]

Zo was het ook in *Varsen*. Daar was het metselaar *Evert Anthonie van Elburg*, die op bepaalde tijden van het jaar in de school de kinderen o.a. lezen, schrijven en rekenen leerde. Nu meende meester - ten onrechte - ook wel een beetje over het schoolgebouw te kunnen beschikken.

In elk geval had hij op *zondagmorgen 6 maart '36* aan de Afgescheidenen gelegenheid gegeven daarin een godsdienstoefening te houden, hoewel hij heel goed wist, dat dit hem niet was toegestaan. Want meer dan éénmaal was hem duidelijk gezegd de sleutel van de school aan niemand anders af te geven dan aan de burgemeester of diens gemachtigde!

Nu was burgemeester Dikkers van Ambt-Ommen er enige dagen eerder

al van op de hoogte gesteld, dat er op die zondagmorgen een ‘godsdienstige oefening van eenige dweepers’ in de school van Varsen zou plaatsvinden. Daarom was hij daar op de bewuste zondag heen gegaan om poolshoogte te nemen. Bij zijn aankomst vond hij de schooldeur gesloten. Maar na zijn herhaald aankloppen werd de deur toch opengedaan en constateerde hij dat er binnen minstens 60 (!) mensen aanwezig waren. Toen hij vroeg wie hun verlof had gegeven om van de school gebruik te maken, kreeg hij als antwoord, dat nu eens de ene boer dan weer de andere de sleutel van de school in bewaring had. Volgens hun zeggen was meester Van Elburg niet in de school. Dit kon wel kloppen, aldus de burgemeester, want naderhand had hij in Ommen vernomen, dat er ook bij meester aan huis een samenkomst was gehouden.[8.]

De schoolopziener was woedend. Hij had in Rheeze (bij Heemse) een soortgelijk geval te behandelen. Daar was meester Dunnewind een zeer actief separatist. Daarom stelde de schoolopziener voor de beide onderwijzers op de eerstkomende voorjaarsvergadering van de Provinciale commissie van Onderwijs te ontbieden om hen over hun gedrag te onderhouden.

Met E.A. van Elburg is het niet zo best afgelopen, want hij bleek geen sierlijk lid van de kerk te zijn. Had men hem in november '36 nog gevraagd een paar catechisaties te geven, het volgend jaar bleek, dat hij zich overgaf aan ‘volslagen dronkenschap, waarin hij de afgelopen winter langs de weg gelopen heeft’. Getuigen hadden hem ook dronken gezien, toen er een houtverkoping plaats vond bij het logement Het zwarte Paard. ‘Hij liep slingerend langs de weg en viel ook eenmaal op de grond’. Na gecensureerd te zijn, werden hij en zijn vrouw, die ook niet meer in de kerk kwam, afgesneden.[9.]

Hoe ging het nu met de samenkomsten van de Afgescheidenen in Ommen en directe omgeving? Welnu, ze gingen door. En wat waren de reacties van de burgerlijke overheid daarop? Sterk afwijzend. Er werden zelfs militairen naar Ommen gestuurd om die bijeenkomsten van meer dan 20 personen te verhinderen. En natuurlijk werden processen-verbaal opgemaakt en veroordelingen door de rechtbank van eersten aanleg te Deventer uitgesproken. Hoewel niet veel. In totaal vonden we maar drie vonnissen op Ommenaren betrekking hebbend. Laten we die eerst op een rijtje zetten, toegelicht door middel van de daarbij horende correspondentie.

Vonnissen

Op donderdag 2 juni 1836 meldde de burgemeester van Ambt-Ommen aan de Gouverneur, dat hij in de namiddag getipt was, dat een zekere Van Raalte ‘zich noemend leeraar der afgescheidene Gemeente’, in de buurtschap *Varsen* bezig was voor meer dan 20 personen een oefening te houden. Met de ‘bode’ Willem Rotman was hij daarop naar Varsen gegaan en had geconstateerd, dat bij de landbouwer *Hendrik Alen* aan huis een samenkomst van 35 à 40 personen ‘van beider kunne’ aan de gang was. Van Raalte was net bezig

'het woord te voeren'. Zowel de bewoner van het huis als Van Raalte kregen van de burgemeester te horen, dat dergelijke bijeenkomsten van meer dan 20 personen bij de wet verboden waren, en dat de vergadering dus uiteen moest gaan. Van Raalte weigerde echter aan het bevel te gehoorzamen en 'ging met zijn handelingen voort'. Omdat de burgemeester inzag op dat moment niets meer te kunnen doen, ging hij weer naar huis en haastte zich de Gouverneur schriftelijk te vragen hoe verder te handelen.

Aan het eind van de brief deelde hij nog mee, dat Van Raalte ook de vorige avond in hetzelfde huis voor meer dan 80 personen in actie was geweest. En bij geruchte had hij vernomen, dat Van Raalte zich enige dagen in de stad Ommen ophield en van plan was a.s. zondag (5 juni) in Varsen weer twee godsdienstoefeningen te houden 'tot welker ontbinding de ter mijner beschikking staande middelen geenzins voldoende zullen zijn'. De Gouverneur antwoordde de burgemeester, dat hij diens missive te laat had ontvangen om nog maatregelen te kunnen nemen.

De volgende dag (zondag 5 juni) ging er weer een spoedbrief van burgemeester Dikkers naar de Gouverneur, waarin we o.a. lezen 'dat zich op dit ogenblik ongeveer 5 à 600 (!) personen verzamelen ten huize van *Hendrik Alen*, landbouwer in de buurtschap Varsen in deze gemeente, om aldaar den Predikdienst bij te woonen van den zich noemenden Predikant van Raalte, en welke bijeenkomst wederom zal plaats hebben heden achtermiddag tusschen 3 en 4 uren'.

Verder schreef hij, dat het nu toch wel tijd werd om 'de militaire magt' te hulp te roepen, want zowel de wet als zijn gezag als burgemeester werden 'geheel miskend'. Van Raalte had immers openlijk verklaard, dat hij met zijn werk zou doorgaan en dus stelde hij zich - aldus de burgemeester - 'met zijnen talrijken aanhang in oppositie met de wet'. Inderdaad kwamen de *militairen*, zij het niet direct. Op 12 juli arriveerden ze in Ommen. Het detachement bestond uit 1 officier en 52 onderofficieren en manschappen. Ze hadden tot taak 'ongeoorloofde godsdienstige bijeenkomsten te weren'. Was er aan hun komst heel wat heen-en-weer-geschrijf van allerlei bevoegde instanties voorafgegaan, toen de soldaten er waren, volgde weer een heel geharrewar over een billijke verdeling van de inkwartiering. In de eerste dagen waren ze allen in het Ambt-Ommen ondergebracht, bij elke boer 6 man. Maar de Gouverneur attendeerde de burgemeester erop, dat hij dit geen billijke verdeling van de last van de inkwartiering vond.

Op 18 juli werden de militairen van het Ambt naar de stad verplaatst en daar ingekwartierd. Maar nu kregen alleen *separatisten* in Ommen 2 of 3 man in huis, terwijl de Gouverneur van oordeel was, dat alle ingezetenen - op onvermogenden na - daarvoor in aanmerking behoorden te komen. De burgemeester van Ommen antwoordde echter de Gouverneur, dat hij hier tegen was, omdat anders bij 'stille en vreedzame burgers die aan de bedoelde wetsovertreding geheel vreemd zijn, met recht het grootste misnoegen zal ontstaan' en 'de euvelmoed der reeds zo vermetele als onverdraagzame separatisten niet weinig zou vermeerderen'. Daarom wilde hij graag van de in-

kwartiering af, omdat hij de noodzaak van een langer verblijf van de militairen in Ommen niet inzag. Alle problemen op dit punt verdwenen, toen de soldaten in de nacht van 30 op 31 juli '36 werden teruggetrokken.

Op 9 augustus '36 veroordeelde de rechtbank te Deventer Albertus Christiaan van Raalte, 24 jaar, 'zich opgevende Bedienaar des Goddelijken Woords bij de afgescheidene gereformeerde Gemeenten', wonende te Genemuiden, tot *f* 20,- boete. En *Hendrik Alen*, landbouwer in het Ambt-Ommen tot *f* 10,-. Dit was het eerste vonnis, tegen een Ommenaar uitgesproken. Het tweede viel 9 maanden later, op 9 mei 1837. Ds *Van Raalte* kreeg *f* 100,- boete opgelegd, het maximum bedrag. En de landbouwer *Hendrik Brinkhuis*[10.], wonende te *Stegeren*, moest *f* 20,- betalen, omdat hij op *zondag 23 april 1837* zijn boerderij beschikbaar had gesteld voor het houden van een godsdienstoefening. Er waren meer dan 200 hoorders geweest en ds Van Raalte had niet minder dan 13 kinderen gedoopt.[11.]

Op 3 oktober 1837 werd het laatste vonnis tegen een Ommenaar uitgesproken. *Van Raalte* kreeg weer *f* 100,- boete en de landbouwerse *Hendrikje Gerrits*, wed. van *Hendr. Woertink*, wonende in *Arriën*, *f* 8,-. We zijn haar eerder tegengekomen, want op *11 december 1835* is in haar boerderij de Afgescheiden gemeente van Ommen geïnstitueerd - we hebben het al geschreven. Nu had ze op zondag 10 september '37 haar boerderij weer beschikbaar gesteld, terwijl ds Van Raalte de dienst had geleid.

We kunnen hierover ook enige bijzonderheden geven, want van deze ongeoorloofde godsdienstoefening is een proces-verbaal bewaard gebleven. 's Middags om 2 uur waren *Jan Hendrik Dikkers*, burgemeester van Ambt-Ommen, vergezeld van Willem Rotman, gemeentebode, en Goosjen Dijkeman 'gerechtsdienaar' naar *Arriën* getogen. Daar hadden ze ontdekt, dat bij de wed. Hendr. Woertink aan huis, een godsdienstoefening aan de gang was. Er waren minstens 300 (!) mensen aanwezig. De 'beruchte' Albertus Christiaan van Raalte stond net het doopsformulier voor te lezen, omdat enkele kinderen gedoopt moesten worden. Volgens het doopboek zijn er die middag inderdaad 3 kinderen gedoopt: een zoontje van Albert Seinen en Jennigje Veltman en een dochtertje resp. van Gerrit Spanjer-Jantje Toekers, en van Marten Ningbers-Geesje Warmelink.

Toen de burgemeester ds Van Raalte verzocht met de dienst op te houden, antwoordde deze hem, dat zijn verzoek vergeefse moeite was.

Onder de aanwezigen had de burgemeester opgemerkt Jan Bosch (de ouderling), Roelof Brinkhuis, Gerrit Tusveld, Gerrit ten Toorn en Katherina Visscher, allen uit Ommen (stad). En uit Ambt-Ommen Sophia Mensink, Hendrik Hemstede en Gerrit Zandink. Tot zover het proces-verbaal.

De Afscheiding in Ommen en Ambt-Ommen sloeg dus aan. Maar actie wekt reactie. Zo ging het ook hier. Vooral op ds Van Raalte waren de tegenstanders van de Afscheiding zeer gebeten. Hij was ook inderdaad de erkende en bekwame 'leider' van de separatisten, zoals de Afgescheidenen in hervormde mond officieel altijd werden genoemd. Ze hadden de volksgeest tegen en o wee wie in een kleine gesloten dorps- of stadsgemeenschap tegen

die geest ingaat. Het wordt hem of hun betaald gezet. En die vijandschap uitte zich vooral, als de persoon van ds Van Raalte binnen het gezichtsveld kwam. Hij reisde min of meer geregeld de gemeenten in Overijssel af. Een uiting van die vijandschap gaan we hier nu beschrijven.

Rel in Ommen op maandagavond 14 november 1836

Op zaterdag 12 novembr was ds Van Raalte weer eens in Ommen gearriveerd, waar hij bij de 25-jarige bakker *Engbertus ten Tooren* in de Bouwstraat het weekend zou doorbrengen. Ruim twee jaar geleden was deze getrouwd met *Martha Konijnenbelt*. Na zondag te hebben gepreekt had hij volgens het doopboek de volgende maandag nog drie kinderen gedoopt, een dochtertje van de 53-jarige landbouwer *Mannes Sandink* uit Varsen en van de 35-jarige *Fennigje Bolks*. En ook een dochtertje van ouderling *Jan Bosch*, de voerman, en *Gezina Bolks*. Of ds Van Raalte op de avond van die maandag al was vertrokken, is niet duidelijk, maar zeker is wel, dat er 's avonds een vergadering van de kerkeraad was, waarbij ook enige gemeenteleden aanwezig waren. In totaal zaten er niet meer dan 19 personen in de kamer.

In het begin verliep alles rustig. Maar opeens klonk er buiten geschreeuw, spoedig gevolgd door luid glasgerinkel. Vooral het opwindend geluid van brekende glasruiten was wel geschikt om de zenuwen van de vergaderende Afgescheidenen danig op de proef te stellen.

We verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat we beschikken over een geschreven verslag van de rellen, die tijdens die avond en nacht in Ommen hebben plaats gevonden en waarbij men het op de huizen van de Afgescheidenen had gemunt. Het ‘klaagschrift’ n.a.v. die rellen door de Afgescheidenen ingediend, gedateerd Ommen 17 november '36 en gezonden aan de Gouverneur, was getekend door 11 personen: door de 4 kerkeraadsleden

Engbertus ten Tooren
Evert Anthonie Dangremond
en verder door
Jakob Makkinga
Andries Cortel
Hendrik van Straaten
Hendrikus van der Veen
Jan Bosch
Jan Schepers

Jan ten Tooren (een broer van de bakker)
Roelof Brinkhuis
Harm Timmerman

We vatten dit tot nu toe nooit eerder gepubliceerd stuk hier samen.

Op die maandagavond 14 november waren eerst de ‘glazen’ ingegooid in het huis van *E. ten Tooren*, waar 19 personen bij elkaar gekomen waren ‘om te spreken over dingen welke ons eeuwig heil betreffen’. Kort daarna gingen ook de ramen van het

huis van *Jan Schepers* eraan en weer wat later - omstreeks 10 uur - ‘ontstond er eene hevige woede tegen de afgescheidenen’. Deze woede ontlaadde zich ‘in eene woeste aanval op verscheidene huizen, welke met een hagelbui van steenen werden bestormd’.

Van niet minder dan 24 woningen sneuvelden de ruiten. De bewoners van 3 huizen stonden bekend als alleen maar sympathiserend met de Afschei-

ding; van een huis werden zelfs 17 dakpannen stuk gegooid; ‘gedurende deze woedende razernij, welke tot 3 uur in de nacht duurde’ repte *D.W. ten Tooren*, wiens huis het ook moest ontgelden, zich naar de burgemeester om hem ‘bescherming’ te vragen. Deze *Dirk Willem ten Tooren*, de vader van Engbertus, de bakker, was ouderling in de Hervormde kerk, maar iedereen wist, dat hij de zaak van de Afscheiding ‘niet ongenegen’ was. Hij kreeg echter van de burgemeester te horen, dat deze er niets aan kon doen, omdat de ene politie-man afwezig was en de andere dronken (!), en hijzelf zich op straat niet aan gevaar wilde blootstellen.

Een uur later - omstreeks 11 uur - stapte *B.J. de Vries* naar de burgemeester om hem van het gebeurde op de hoogte te stellen en erop te wijzen, dat een eventueel terugslaan door de Afgescheidenen ernstige gevolgen kon hebben. Maar ook hij kreeg als antwoord, dat de ene ‘geregtsdienaar’ weg was en de andere dronken en dat hij zelf naar bed wilde (‘wenschte naar bed te gaan’). Daarom adviseerde de burgemeester hem om de griffier - die zich ‘in het logement’ bevond - te vragen eens poolshoogte te gaan nemen, en anders moest hij (De Vries) het zelf maar doen. Van veel moed en ijver getuigden de woorden van de burgemeester niet.

Weer een uur later - het was inmiddels 12 uur geworden - werd kleermaker *Berend Kampherbeek*[12] ‘door een steenworp in de glazen uit den slaap gewekt, waardoor zijne hoogzwangere vrouw zeer ontstelde’. Nu was het de beurt aan Kampherbeek om verontwaardigd naar het Logement te snellen, waar hij de burgemeester met enkele andere heren aantrof. (De burgemeester was dus toch niet naar bed gegaan!) Daar vroeg hij ‘of het gemeen zoo allerwege vrij de glazen in mogt slaan’, waarop de burgemeester voor de derde maal antwoordde, dat hij er niets aan kon doen: de ene gerechtsdienaar was afwezig, de andere dronken en hijzelf wilde geen stukken dakpan om de oren hebben.

Ook de burgemeester Dikkers van het Ambt-Ommen hoorde bij het herengezelschap en snauwde Kampherbeek toe, dat hij weg moest wezen of hij zou hem eruit gooien. De griffier kwam er ook tussen en adviseerde Kampherbeek ervoor te zorgen dat Van Raalte Ommen verliet. Burgemeester Smit van Ommen (stad) voegde er nog aan toe, dat de Afgescheidenen zelf de schuld van alles waren. Wat deden ze ook steeds maar weer die ‘oproermaker’ Van Raalte aan te halen! De ondertekenaars van het klaagschrift hadden ook nog de vrederechter aangesproken, maar deze had amper serieus notitie van de zaak genomen. Daarom zochten de ondertekenaars nu hun recht bij de Gouverneur ‘daar wij anders voorzien, dat wij in stede van regt te erlangen, ten prooi aan een opgeruid gemeen worden overgegeeven’.

In dat gevoelen werden ze nog versterkt door wat zich een paar dagen later op donderdag 17 november had afgespeeld. Op die dag was er weer bij Engbertus ten Tooren aan huis een samenkomst gehouden, bijgewoond door 17 personen, onder wie ds Van Raalte. Dat was niet onopgemerkt gebleven en de vrederechter was er met een assistent op afgegaan. Binnengekomen gaf hij ‘met heftige dreigingen’ de aanwezigen bevel te verdwijnen en toen ds

Van Raalte weigerde te gehoorzamen, gaf de vrederechter aan E. Meijerink opdracht ‘om door de stad alarm te roepen, opdat de burgers zouden opkomen om adsistentie te verleenen om de vergadering uiteen te doen gaan’. Inderdaad kwamen enige Ommenaren al in actie, maar dat liep gelukkig goed af, althans bij E. ten Tooren. In een naschrift staat nog vermeld: ‘Onder het schrijven dezes heeft men al weder in 5 huizen de glazen ingeworpen’.

Hoe de burgemeester van Ommen de hele rel, die zich in de late avond en nacht van 14 op 15 november '36 in zijn stadje had afgespeeld, beschreef en taxeerde, worden we gewaar uit een schrijven van hem aan de Gouverneur, gedateerd 21 november '36. We voegen er soms enkele opmerkingen aan toe. Zijn wel wat gekleurde reactie op het ‘klaagschrift’ van E. ten Tooren c.s. was als volgt:

Toen hij maandagavond 14 november vernomen had dat bij E. ten Tooren aan huis, ‘alwaar van Raalte, sints den 12e gelogeerd was’, een bij de wet verboden godsdienstige bijeenkomst werd gehouden, was hij met het Raadslid A. de Vries daar naar toe gegaan. Maar nog voordat ze het doel van hun bezoek hadden bereikt werd hun verteld, dat die bijeenkomst al was afgelopen. Dit verwonderde me niets - aldus de burgemeester schamper - ‘daar de Separatisten daarvan worden geïnformeerd’.

‘Op dien tijd was alles rustig, doch ter gelegenheid van den Marktdag, eene buitengewone drukte op de straat; die niet weinig vermeerderd werd door het heen en weer loopen van eene menigte Separatisten, zoo uit deze Gemeente als uit het Ambt Ommen'. Deze gingen successievelijk de woning van Ten Tooren binnen om te spreken over dingen, die hun eeuwig heil betreffen’. Zo hadden immers de Afgescheidenen zelf het doel van hun bijeenkomst geformuleerd.

‘Voor zoo veel ik heb kunnen te weten komen, zorgde men echter, dat niet meer dan twintig personen, te gelijk binnen waren’ en dus was er geen mogelijkheid tot ontbinding van de vergadering over te gaan.

‘Intusschen was alles rustig en bestond niet het minste denkbeeld, dat die rust, op welke wijze dan ook, zoude gestoord worden, toen omstreeks half elf uren, D.W. ten Tooren, vader van den genoemden adressant, zich bij mij vervoegde en mij verwittigde dat bij zijnen zoon de glazen werden ingesmeten. Ofschoon één der Geregtsdienaren met een transport afwezig, en de andere niet dadelijk te vinden was, begaf ik mij echter naar de straat, waar de woning van den adressant staat, doch trof geen der daders aan, doordien deze door de duisternis begunstigd, zich in tijd(s) uit de voeten maakten.

Na mij circa een half uur ten huize van gemelden D.W. ten Tooren, in de onmiddellijke nabijheid van dat van zijnen genoemden zoon staande, opgehouden te hebben, zonder iets te vernemen en dus niets kunnende verrigten, begaf ik mij naar het in de nabijheid gelegen huis van den Logementhouder Jan Velthuis Mansier’. (op de hoek van de Bouwstraat' Kruisstraat en ‘Het zwarte Paard’ geheten).

Daar bleef hij met zijn collega de burgemeester van Ambt Ommen en het Raadslid A. de Vries de verdere gang van zaken afwachten. ‘Ruim twaalf

uur verscheen aldaar B. Kampherbeek, kleermaker dezer stede, en een echt zoogenaamd *Koksiaan*, zich beklagende, dat ook (bij) hem de glazen waren ingegooid, doch tevens te kennen gevende, dat de daders oogenblikkelijk de vlugt hadden genomen en hij dezelve niet kende.

Ik antwoordde hem hier op, dat ik reeds getracht had die wanorde te keeren, doch dat, door dien de daders, begunstigd door de duisternis, zich dadelijk uit de voeten maakten, en ik geene genoegzame Policie-Bedienden thans bij de hand had, ik buiten staat was in dezen met klem te kunnen handelen.'

Meergemelde Heer A. de Vries zeide hem (Kampherbeek) op een bedaarde wijze, dat het Gemeente Bestuur zich geenszins partij stelde tegen de denkwijze der Separatisten, doch dat hetzelve hoogelijk afkeurde, dat iemand als Van Raalte zich van tijd tot tijd en vooral op Marktdagen, zoo als reeds vroeger geschied is, hier vertoonde, om de gemoederen op te winden, en eene hatelijke tweespalt te veroorzaken, en dat, wanneer hij deze Gemeente verliet, alle onaangenaamheden waren uit den weg geruimd; met welk gevoelen mijn Ambtgenoot en ik, aan gemelde Kampherbeek zeiden ons ten vollen te vereenigen - hem aanradende dat Van Raalte, dien wij ter zake zijner bewezene verzetting tegen de bestaande wetten, *en dus met alle regt*, een oproermaker noemden, ten spoedigsten de Gemeente moeste verlaten. (Enige tijd eerder had Van Raalte de burgemeester van Staphorst in de uitoefening van diens functie beledigd en hij zou enkele dagen later, 24 november, veroordeeld worden tot een gevangenisstraf van drie maanden!).

Ik vernam den volgenden ochtend, dat bij onderscheidene Separatisten de glazen waren ingegooid, doch bevond bij onderzoek, dat dit zich slechts bepaald had tot het glasraam boven de deuren'. (We merken hierbij op: dat was dus niet zo erg, want dan werd het alleen maar koud en tochtig in de gang!). De Adressanten hebben, wegens gezegde ongeregeldheden aanklagte bij den Heer Vrederegter dezes Kantons gedaan, die daarvan Proces verbaal opgemaakt heeft, en ten gevolge waarvan de beschuldigden en de getuigen zijn gedagvaard om op aanstaande Vrijdag 25 dezer voor het Policie-geregt te verschijnen'.

Tenslotte meende de burgemeester de Gouverneur nog te moeten meedelen, dat de geest die uit het klaagschrift van E. ten Tooren c.s. sprak 'genoegzaam bewijst welke verbittering er aan de zijde der Separatisten bestaat. Daar bij toch bestempelen zij de baldadigheid van eenige beschonkene jongens met den naam *ten prooi te zijn aan een op geruid gemeen*. Waarom komt men niet voor den dag met te zeggen, door wie dan dat Gemeen opgeruid is?'.

'Neen Zijne Excellentie!', gaat de burgemeester verder, zo verontwaardigd, dat hij in de aanspraak zelfs een fout maakte, 'het gemeen wordt geenzins tegen de Separatisten opgeruid, maar het zijn deze die door den steeds weerspanningen Van Raalte aangezet worden, om zich tegen de wet en de bevelen der Hooge Regering te verzetten! Men doet het ook voorkomen alsof èn het Gemeente Bestuur èn de Vrederegter steeds eene vijandige gezindheid

tegen de separatisten aan den dag leggen, en zich aan Regtsweigering schuldig maken.

Ik zoude het beneden mij achten op dusdanige beschuldiging te antwoorden, en de vervolgingen tegen de aangeklaagden begonnen, getuigen ook van het tegendeel; hetwelk ik ook getoond heb door gedurende de geheele week, den ganschen avond en hal ven nacht ter wering van alle ongeregeldheden, op den been te zijn geweest(!).

Maar zij noemen partijdigheid datgeene wat niets anders is, dan de pogingen der Policie om hunne ongeoorloofde vergaderingen te weeren; terwijl zij onder hunnen aanhang tellen, die zich uitlaten, dat, zal het goedgaan, eerst het bloed door de gooten moet stroomen, en een onder zich beroemt, dat zij genoegzame magt in handen hebben om te kunnen zegevieren en het geen kunst is, om van hunnen kant ook de glazen in te slaan, en den Burgemeester, Vrederegter enz. des avonds met knuppels ter neer te slaan.

Ofschoon zoodanige gezegden steeds op eene zijdelingsche wijze geschieden en men overigens daaraan ook niet veel waarde hecht, blijkt daar uit nochtans genoegzaaam de kwade en haat dragende geest, die bij de Separatisten heerst.

Wijders begrijp ik nog ter dezer zake te moeten aanvoeren, dat, mijns inziens, één van de hoofdoorzaken der ontevredenheid der omstanders en daaruit later voortgevloeide baldadigheid, moet gezocht worden in:

1. Het aannemen van zekere *Elsje Horsman* in der Separatistenleer, ten aanhooren van haren aan het raam luisterenden, doch beter denkenden echtgenoot *Hendrikus Holtvoort*, die hier over *te regt* verontwaardigd, zijne ontevredenheid luide aan den dag leide.[13.]
2. Dat Engbertus ten Tooren en diens vrouw verschillende personen, die ter gelegenheid van den Marktdag, en uit hoofde van de aangelegen herberg van W. Blankvoort, zich aldaar ophielden, op een brutale wijze van hunne stoep en straatje hebben gejaagd'.

Dat de burgemeester hier jammerlijk misgreep en in feite bewust de oorzaken van de 'baldadigheden' verdraaide, is zonneklaar.

Twee dagen eerder, zaterdag 19 november '36, hadden burgemeester en assessoren van de stad Ommen namens het gemeentebestuur ook al een gelijksoortig verslag over de in Ommen plaatsgevonden hebbende gebeurtenissen naar de Gouverneur gezonden, waaruit we nog het volgende overnemen: 'Ter voorkoming van alle onaangenaamheden en ter handhaving der goede orde hebben wij een dertigtal alhier met verlof zijnde schutters en andere personen opgeroepen om gedurende dezen nacht de wacht te houden; hetgeen wij tot nog toe gelooven, dat (dit) overbodig is geweest, daar thans - 's avonds elf uur - alles rustig is'.[14.]

Tot zijn spijt moest de burgemeester twee dagen later (maandag 21 november) al melden, dat de 'onruststoker' en 'verdeeldheidverwekker' Van Raalte, die de vorige dag door de vrederechter naar Deventer was 'opgezonden', al weer op vrije voeten was en de brutaliteit 'die hem overigens steeds zoo eigen is', had gehad opnieuw naar Ommen te komen. 'De verbitterdheid die

hier door bij de goed gezinde en anders vreedzame ingezetenen veroorzaakt is, doet ons ernstige gevolgen vreezen'. Daarom verzocht de burgemeester de Gouverneur dringend 'ten allerspoedigste de noodige militaire magt' naar Ommen te sturen.

Inderdaad arriveerden de volgende dag al die militairen nl. 1 kapitein, 1 luitenant, 2 sergeants, 4 korporaals, 2 tamboers en 50 soldaten, in totaal 60 man. Het verwekte een hele opschudding in het Vechtstadje en de inkwartiering werd met gemengde gevoelens bekeken. Een aantal ingezetenen meende zelfs bij de Gouverneur te moeten protesteren.[15.] Wrevelig stelden ze vast, dat het maar 3 à 4 personen geweest waren, die zich aan het plegen van 'baldadigheden' hadden schuldig gemaakt. En nu kregen vele goede en rustige burgers soldaten ingekwartierd, wat 'in dit winter saisoen een zeer lastig en kostbaar geval zal worden', als het van enige duur zou zijn. Verder was - aldus de briefschrijver - de verwondering algemeen, dat de overheid nù de hulp van de militairen had ingeroepen. Alles was toch stil en rustig? Waarom niet aan de goede en weldenkende burgers zelf verzocht om mee te helpen, een paar 'dolzinnige rustverstoorders tot bedaren te brengen?'. Weg dus met die 'drukkende last der inkwartiering.

Door de Gouverneur om inlichtingen gevraagd, antwoordde de burgemeester twee dagen later, dat het verzoekschrift niets waard was (van alle grond ontbloot). De klachten over de drukkende last van de inkwartiering en over de moeilijke toestand door die inkwartiering van militairen ontstaan, waren ongepast en overdreven. Want het detachement soldaten gedroeg zich 'buitengewoon bedaard'. Bovendien ontving elke burger, als hij een soldaat in huis had, 35 cent per persoon per dag.

Volgens de burgemeester zouden de soldaten in elk geval tot na 5 december moeten blijven, want op die datum was er 'een niet onaanzienlijke jaarmarkt', die vooral 's avonds veel jongelui aantrok. En als deze dan ook nog te veel sterke drank dronken, dan konden gemakkelijk weer moeilijkheden ontstaan. Ja, dat had men half november wel ervaren.

De jaarlijkse verslagen van de burgemeester van de stad Ommen over de 'staat der gemeente' (aanwezig in het gemeente-archief) verschaften ons ook enkele algemene bijzonderheden over de Afscheiding in Ommen en de voorgeschiedenis daarvan.

In het verslag over het jaar *1833* - de Afscheiding is dus nog lang geen feit - lezen we: 'Men is van gevoelen dat ter zake van oude ingewortelde begrippen en vooroordeelen bij sommige ingezetenen, de invloed des gemelden Leeraars (d.i. ds Tj. van Reen) op de verlichte denkwijze der Gemeente geenszins voldoende is, om dweepzucht en bijgeloof te doen ophouden, doch heeft men in den laatsten tijd vermeend de treurige opmerking te kunnen maken, dat de verlichting in dezen meer achter dan voorwaarts gaat'. Dergelijke klanken klonken ons ook al uit het jaarverslag van 1832 tegen. In de hervormde kerk van Ommen ontstond toen dus een steeds sterker wordende onderstroom, waartegen ds Van Reen blijkbaar niet op kon. Wat hier met

'dweepzucht' en 'bij geloof' wordt betiteld, zal wel slaan op het vasthouden aan schrift en belijdenis, want zoiets paste niet meer in een 'verlichte' denkwijze en gold tevens als een kenmerk van grote bekrompenheid, althans in de ogen van burgemeester Smit c.s.. Wat niet wil zeggen, dat er zich nooit een geval van mystieke dweepzucht voordeed. Want in de kerkeraadsnotulen van de Afgescheiden kerk van Ommen van 28 april 1837 lezen we, dat het lid Arend Richterink vermaand werd, om niet 'bij de wereld rond te loopen met goddelijke openbaringen'. De kerkeraad wekte hem op tot 'bedachtzaamheid der heiligen' en om zichzelf 'geene eigene denkbeelden voor goddelijke openbaringen op te dringen'. Het spreekt vanzelf, dat zo'n rondlopende figuur zich tot een risee voor de hervormden maakte, waardoor indirect ook de Afgescheiden gemeente werd gelasterd.

In het jaarverslag over 1834 wordt de opkomst van het separatisme ongeveer met dezelfde woorden getypeerd als in dat over 1833. En voor 1835 wordt dezelfde klacht nog eens herhaald en eraan toegevoegd: 'Het getal der Separatisten is vrij aanzienlijk', maar ze zorgen ervoor geen bijeenkomsten van meer dan 20 personen te houden.'

Over het onrustige jaar 1836 schreef de burgemeester: 'Op het grootste gedeelte der leden dezer (hervormde) gemeente werkt de invloed des predikants genoegzaam ter bevordering van derzelver verlichte denkwijze, doch ook een niet onaanzienlijk aantal hunner worden door de dweepzucht en bijgeloof bevorderende oefeningen van eenen Van Raalte en anderen op den dwaalweg gebragt en onttrekken zich daardoor aan den invloed onzes Leeraars'.

Hij zou graag willen 'dat zoodanige scheurmakers en verzetters tegen de bestaande wetten op eene voldoende wijze konden geweerd worden'.

In 1837 is het rustiger geworden: 'Op het grootste gedeelte der leden dezer Gemeente werkt de invloed des Predikants genoegzaam ter bevordering van derzelver verlichte denkwijze. En ofschoon men zich niet kan verblijden in het bestaan van bijgeloof en dweepzucht, is men echter in den afgelopen jare (1837) bevrijd gebleven van die ergerlijke rustverstorende toneelen, als vroeger alhier door de tegenwoordigheid van den bekenden Van Raalte werden teweeg gebragt'.

Kerkelijk leven

Richten we nu onze aandacht op het interne leven van de Afgescheiden kerk te Ommen, waarbij we uiteraard een dankbaar gebruik maken van de *kerkeraadsnotulen en* van die van de *classis* Ommen.

De eerste notitie in het oudste notulenboek begint met 15 juni 1836. Ze is maar heel kort en wordt gevolgd door twee eveneens korte aantekeningen van wat latere datum. Dan komen de langere notities van *14 november 1836*, door ds Van Raalte eigenhandig neergepend. Het was de beruchte dag, in de avond waarvan de volkswoede tegen de Afgescheidenen in Ommen zich ontlaadde in een langdurige rel (eerder in dit hoofdstuk breedvoerig beschreven).

Van Raalte, die de kunst van organiseren en leiding geven verstond, had enkele richtlijnen voor een doeltreffende functionering van de kerkeraad aangegeven. De ouderlingen werden namelijk aangespoord met het tot nu toe verzuimde huisbezoek een begin te maken. Daarbij dienden ze dan vooral ter sprake te brengen de 'huisgodsdienst' (o.a. of de vader aan tafel voorging in gebed). Verder moesten ze ook letten op de manier waarop de zondag werd gevierd, en op de (godsdienstige) opvoeding van de kinderen. En een waarschuwing tegen het meedoen met de vermaken om de jaarmarkten mocht zeker niet ontbreken (Ommer bissing!).

In het begin van juli werd in Ommen altijd een druk bezochte jaarmarkt en kermis gehouden, in de volksmond de *Ommer bissing* genoemd.[16.] Daar kon het soms erg vrolijk toegaan. Duurde die Bissing vroeger twee dagen - er was altijd een dinsdag bij - later is er nog een derde dag aan toegevoegd voor het houden van een veemarkt. Van de gelegenheid om op de Bissing vrij sterke drank te mogen verkopen, werd gretig gebruik gemaakt, wat soms minder gewenste toestanden tot gevolg had. Een bezoeker schreef in 1843: 'Op de Bissing kon men voor contanten alles kopen, wat tot de noodzakelijke levensbehoeften en weelde behoort. Veel huizen waren in herbergen herschapen, waar zowel knapen als maagden bij 't levenwekkend vocht de zorgen van 't hart verschuiven. Eeuwige vriendschap en liefde waren er goedkoop. Hoewel Ommen toch een hoogstfatsoenlijk stadje is'.[17.] Geen wonder dus, dat we in de kerkeraadsnotulen van niet alleen de Afgescheiden gemeente van Ommen, maar ook in die van de omgeving (Den Ham!) vaak de waarschuwing tegenkomen, vooral aan de jeugd gericht, die Bissing toch niet te bezoeken.

De ouderlingen zouden om beurten de kinderen catechisatie geven. Hiervoor wilde men ook Evert van Elbrug uit Varsen inschakelen. Tenslotte behoorden de ouderlingen en diakenen het verbindingsformulier voor ambtsdragers te ondertekenen en diende er wegens uitbreiding van de gemeente een ouderling en een diaken bij te komen. Dit werden *Jannes Jaspers*, een al wat oudere landbouwer,[18.] en *Albert Woertink*, de 35-jarige weduwnaar van Maria Warmelink, zoon van de al meermalen genoemde weduwe Hendrik Woertink in Arriën.[19.] Ze zijn op 27 november 1836 bevestigd.

Waren de ouderlingen in december met de catechisaties begonnen, in januari '37 gingen ze op pad om de huisbezoeken af te leggen. In april waren ze hiermee klaar gekomen. Groot was de gemeente dus nog niet. In de notulen vinden we aangegeven, volgens welk plan ze hebben gewerkt.

5 januari 1837 in de buurtschap *Varsen*
11 januari 1837 in *Arriën*
18 januari 1837 in *Beerze*
25 januari 1837 in de buurtschappen *Stegeren* en *Junne*
1 en 8 februari in de stad *Ommen*
16 februari in de buurtschap *Zeese*
12 april weer binnen *Ommen*

Zo worden we dus enigszins gewaar waar de Afgescheidenen in 1837 woonden.

In mei 1838 moest de kerkeraad nog eens met een ouderling worden uitgebreid. Het werd *Albert Batterink*,[20.] een landbouwer uit de buurtschap Junne.

Toen op de synode van Utrecht (1837) een nieuwe kerkenorde was aangenomen, ontstond er in de Afgescheiden kerken op menige plaats grote onrust. Ook in *Ommen*. Sommige leden kwamen niet meer in de kerk en schenen 'een beginsel van scheuring te openbaren onder voorwendsel, dat de opzieners of de regering der kerken eene vreemde leer in de regering der kerken invoerden', aldus de notulen. De kerkeraad, onder leiding van ds Van Raalte, besloot hen eerst 'lankmoedig' te vermanen, want 'vele eenvoudige kinderen des Heeren worden in onwetendheid meegesleept'.

Maar ook enkele kerkeraadsleden konden aanvankelijk de invoering van de nieuwe k.o. maar slecht verwerken. Ouderling *Kleinjans* bracht op de classis van 27 december 1837 als bezwaar naar voren, dat de nieuwe k.o. van Utrecht 'als met een dwangbevel zoude worden ingevoerd'. Maar hij liet zich overtuigen, toen hem erop gewezen werd, dat genoemde k.o. 'diende tot een nuttigen en lieflijken leidraad van eenigheid'.

Ouderling *Jannes Jaspers* was bang voor de 'kwade uitwerkingen' van de nieuwe k.o. Weliswaar kon hij er niets in ontdekken, dat met Gods Woord in strijd was, maar toch hield hij een 'ontroerd gemoed', naar hij zelf zei. Om de eenheid te bewaren zou hij echter helpen de 'zich afzonderende leden' te vermanen.

Een echo van deze problemen beluisteren we nog in een brief door ds Van Raalte, op 28 december 1837 vanuit Ommen aan zijn vrouw in Genemuiden geschreven: 'Gisteren Woensdag (27 december) hebben wij te *Stegeren* Classikale vergadering gehad omreden hier in de gemeenten ook kwaad *twistzaad* gestrooid was, waar mede men door onkunde gedeeltelijk werdt weg gesleept, doch door 's Heeren goedheid zijn de opzieners allen overtuigd geworden, zoodat men hier de handen in een wenscht te slaan om dat twistzaad zooveel mogelijk tegen te staan.'

Tot de bezwaarden behoorde ook de wegens dronkenschap gecensureerde E. van Elbrug, een man van het eerste uur van de Afscheiding. Hij weigerde op de kerkeraad te komen om zijn schuld te belijden en gaf nu als reden daarvoor op, dat hij geen predikant en ook geen ouderling meer erkende, omdat er wat 'nieuws' was ingevoerd.

Hem werd echter aangetoond, dat de Heere 'regeringen' aan Zijn gemeente gaf en dat een kerk niet zonder regering, regel en orde kon bestaan. Niemand mocht zich tegen de kerkeraad verzetten, of men moest kunnen aantonen, dat deze tegen Gods Woord inging en de zuivere prediking, de reine bediening van de sacramenten en de tucht niet meer handhaafde. Dat het met deze bezwaarde broeder niet goed is afgelopen, hebben we al eerder beschreven.

In de notulen viel ons ook op het geval met ouderling *J. Bosch*, de voer-

man. Deze had tegen betaling zijn rijtuig laten gebruiken voor het halen of brengen van kerkgangers. Eenparig was de kerkeraad van oordeel, dat het ongeoorloofd was zo zijn beroep op zondag uit te oefenen. Op de classis zou men nog vragen, of hij het wel voor de ‘roomschgezinden’ mocht laten doen. We hebben er niet verder over gelezen.

B. Ds Van Raalte in Ommen (maart 1839-november 1844)[1.]

Op 21 maart '39 is ds Van Raalte in Ommen komen wonen. Volgens het Volkstellingsregister 1839 van Ommen bestond het gezin per 1 januari 1840 uit de volgende personen: *Albertus Christiaan van Raalte*, 28 jaar, geboren te Wanneperveen (in de 'kop' van Overijssel), en zijn vrouw *Christina Johanna de Moen*, 24 jaar, geboren te Leiden. Een dus nog jeugdig echtpaar.

Er waren toen twee kinderen: *Albertus*, 2 jaar, en *Johanna Maria Wilhelmina*, 1 jaar. Ze waren beiden geboren in Genemuiden, de vorige woonplaats van Van Raalte.

Inwonend waren verder: *Johanna Hogewind*, 21 jaar, geboren in Steenwijk, 'dienstmeid'. Deze schoenmakersdochter zou nog geen jaar later trouwen met de 26-jarige schilder *Bernardus Grootenhuis*[2.] *en in 1846 met haar man en twee kinderen met Van Raalte mee emigreren naar Michigan in Amerika. Dan was er nog een dienstmeisje in huis, de 13-jarige Elisabeth Mans*, geboren in Hasselt. En tenslotte *Jan Dunnewind*, 32 jaar, geboren in Ambt Ommen, knecht. Hij was de zoon van een landbouwer uit Ambt Ommen en zou op 16 januari '40 als levensgezellin nemen de 21-jarige 'dienstmeid' *Elsje Kamphuis*, een timmermansdochter.

De lezer ziet het, Van Raalte leefde als een grand seigneur, althans wat het bezit van dienstpersoneel betreft. Misschien was Jan Dunnewind wel knecht op de steenfabriek, waarvan Van Raalte eigenaar was geworden, of op diens pottenbakkerijen in Ommen, want behalve *dominee* was hij ook als *zakenman* zeer actief, waarover straks nader.[3.]

Telde het gezin Van Raalte bij zijn komst in Ommen twee kinderen, er zouden er nog 3 bijkomen. Op 8 mei 1840 een zoontje *Benjamin*.[4.] Op 21 februari '42 een dochtertje *Christina Catharina*. Het meisje is maar 15 maanden oud geworden.[5.]

En op 1 maart 1844 werd er weer een zoontje geboren met de merkwaardige voornamen *Dirk Blikman Kikkert van Raalte*. Het jongetje was genoemd naar Van Raaltes zwager Dirk Blikman Kikkert, met wie Van Raalte zaken deed en die getrouwd was met diens zuster *Johanna Bartha van Raalte*.

Van Raalte had trouwens nog een zuster in Ommen wonen, *Alberdina Christina*, die getrouwd was met de molenaar Jan Mansier. Helaas ging het slecht met de zaken van de molen. Vele jaren later is Alberdina Christina van Raalte in behoeftige omstandigheden in Vroomshoop overleden, oud 79 jaar.[6.]

We moeten hier ook nog een broer van Van Raalte noemen, want in februari '40 schreef Van Raalte uit Ommen aan ds Scholte, dat zijn broer P.J.A. van Raalte bij hem aan huis was overleden, 41 jaar oud. 'Het heeft de Heer van leven en dood behaagd mijnen geliefden Broeder P.J.A. van Raalte uit dit strijdvolle leven te roepen in den ouderdom van 41 jaren. Gisteren avond ging hij zacht uit; zijne ziele kalm de genade des Heeren aanbevelende. Zijn laatste levenstijd was smartvol, doch in het biddend vluchten tot den Vader van alle barmhartigheden in Christus, zocht hij leeniging zijner smarten.

Ook vond hij daarin het wapen tegen murmurering; en in zijn stervensogenblikken toen het oog alree gebroken was, vond hij troost in Gods dierbaar getuigenis, waaruit hij zich 1 Petr. 1 liet voorlezen'. Hij overleed aan tuberculose.[7.] Uit de overlijdensacte blijkt, dat deze Petrus Johannes Alberti van Raalte weduwnaar was en in Amsterdam woonde. Hij was van beroep geneesheer. Mogelijk is de weduwnaar bij Van Raalte in Ommen aan huis verpleegd geworden.

En om de rij vol te maken: in 1840 had zich nog een zwager van Van Raalte in Ommen gevestigd, nl. de later bekend geworden *Carel Godefroi de Moen*, een broer van Van Raaltes vrouw, die, voordat hij in 1842 - door Van Raalte opgeleid - predikant werd, in Hattem al eens was opgetreden als chirurgijn en vroedmeester (daar woonde zijn zwager ds Brummelkamp).[8.] Toen hij in 1840 in Ommen kwam wonen, begaf hij zich in het zakenleven, kocht stukken land en werd zelfs eigenaar van een steenfabriek (De Moen en Compagnons).

In 1841 heet de 30-jarige De Moen in de geboorte-acte van zijn dochtertje 'fabrikant' van beroep.[9.] En in de geboorte-acte van zijn nichtje Christina Catharina van Raalte' (1842) wordt als zijn beroep 'rentenier' opgegeven.[10.] Ongetwijfeld was hij een vermogend man.

De hierboven al genoemde Dirk Blikman Kikkert deed samen met De Moen zaken en ook zwager Van Raalte ging meedoen. In 1840 had Van Raalte al eens aan Scholte gevraagd hem 5 a 10.000 gulden te lenen i.v.m. de oprichting van enige bedrijven in Ommen en omgeving.[11.]

In december 1841 nam Van Raalte van zijn zwager De Moen enkele stukken grond over en kocht van De Moen de steenfabriek te Lemele (in Ambt Ommen gelegen). Zo was hij dus eigenaar geworden van een steen- en pannenfabriek en van de daarbij behorende grond en gebouwen, die samen een waarde van *ƒ* 50.000,-- vertegenwoordigden. En in diezelfde maand ging Blikman Kikkert met Van Raalte een compagnonschap aan. Van Raalte had geld in deze steenfabriek gestoken en zijn zwager Blikman Kikkert dreef de fabriek. De mogelijkheid is wel geopperd, dat Van Raalte zijn aandeel in de steenfabriek vóór zijn vertrek naar Amerika heeft verkocht en de opbrengst daarvan heeft bestemd door de financiering en de uitvoering van zijn emigratie-plannen (1846). Maar zekerheid daarover hebben we niet.[12.]

We laten nu het onderwerp Van Raalte als zakenman verder rusten. Dat hij ook in Amerika zijn sporen op dit gebied heeft verdiend, is bekend genoeg. Men leze er zijn levensbeschrijvingen maar op na.

Voor ons doel is nu vooral van belang zijn werk als predikant in Ommen. Een van de oorzaken van zijn verhuizing van Genemuiden naar Ommen was het feit, dat hij voor zijn werk in de Overijsselse gemeenten in Ommen meer centraal woonde.[13.]

De gemeente kon direct van zijn aanwezigheid profiteren. Had de kerkeraad in het jaar 1838 slechts enkele keren vergaderd, na de komst van ds Van Raalte in maart 1839 telden we alleen al voor dit jaar niet minder dan 13 kerkeraadsvergaderingen. Een topjaar dus. Ook wat het aantal te behan-

delen kwesties en te nemen belangrijke beslissingen betrof. Laten we aan de hand van de kerkeraadsnotulen er eens bij langs lopen.

Erkenning

Een belangrijk punt was de kwestie van de erkenning door de overheid, in menige Afgescheiden gemeente een omstreden zaak. In december 1838 had de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te *Utrecht* als eerste een verzoekschrift aan de Koning gericht om als zelfstandige gemeente te worden erkend, met als bijlage een 'Huishoudelijk Reglement'. En zie, op 14 februari 1839 was die erkenning, die 'toelating' er gekomen. De kerken van de Afgescheiden classis Ommen hadden zich met deze gang van zaken kunnen verenigen en het Utrechtse Huishoudelijk reglement overgenomen. Op 1 maart '39 besloot de kerkeraad van *Ommen* op dezelfde gronden de erkenning aan te vragen. Maar de procedure verliep heel stroef. Ds Van Raai te was daar al bang voor geweest, want op 11 maart '39 - hij woonde dus nog net niet in Ommen - schreef hij naar aanleiding van deze kwestie aan Scholte: 'zoo ten minsten die lastige Ommer burgemeester weer geene struikelblokken in den weg geworpen heeft met zijne hoogwijze aanmerkingen'.[14.] Blijkbaar is dit wel het geval geweest, want in oktober '39 ging er een nieuwe missive naar de Koning als vervolg van het in maart ingezonden rekest om 'als eene gemeente van afgescheiden christenen toegelaten en erkend te worden'.

Het zou echter nog tot 28 april 1841 duren voordat de koninklijke erkenning afkwam,[15.] als antwoord op een verzoekschrift, getekend door 57 personen uit de stad Ommen en 102 uit het Ambt Ommen. Dus een zeer groot aantal ondertekenaars, waaruit blijkt, dat de Afgescheiden kerk van Ommen van meet af niet klein was, integendeel.

We beschikken over twee lijsten met namen van personen, die zich resp. in maart en december 1841 officieel aan de hervormde kerk van Ommen hebben onttrokken. Hieruit blijkt, dat 65 van hen in de stad *Ommen* woonden, 28 in *Varsen* ook 28 in *Arriën*, 18 in *Beerze*, 10 in *Junne*, 5 in *Stegeren*, ook 5 in *Lemele*, 3 in *Gietmen* en 1 in *Zeese*. Ook nog 1 in *Bestmen*.[16.]

Kerkbouw

Ds Van Raalte woonde nog geen maand in Ommen of hij moest zich al intens bezig houden met de plannen voor kerkbouw, waarbij we gerust mogen aannemen, dat hij bij de uitvoering daarvan een stimulerende kracht was. Deze actie liep parallel met de in het werk gestelde pogingen om door de Koning als zelfstandige kerk te worden erkend.

Men had contact opgenomen met *Harm Timmerman* over de aankoop van zijn tuin om daarin een kerkje te bouwen. Timmerman ging akkoord met een prijs van *f* 350,-. Om het voor de kerkbouw benodigde geld bij elkaar te krijgen, zou niet alleen op de *Varsener* lidmaten, maar ook op die in *Ommen, Arriën, Beerze* en *Stegeren*

een beroep worden gedaan. Blijkbaar verliep alles voorspoedig, want eind augustus 1839 werd al gesproken over het

verhuren van de zitplaatsen ‘in de nieuw gebouwd wordende kerk’. Die verhuring betekende voor de kerk een niet onbelangrijke bron van inkomsten. Via loting zou ieder zijn plaats aangewezen krijgen. Wel werd nog uitdrukkelijk bepaald, ‘dat er volstrekt gene vermenging der zitplaatsen tusschen mannen en vrouwen mag gedoogd worden, 't welk ook algemene goedkeuring wegdraagt’. Dus de vrouwen netjes in het middenvak van de kerk op stoelen, de mannen in de zijbanken. Zo is het meer dan een eeuw in menige dorpskerk gebleven. In Ommen kostten de vrouwenplaatsen 75 cent per stuk per jaar, die voor de mannen brachten 60 cent op.[17.]

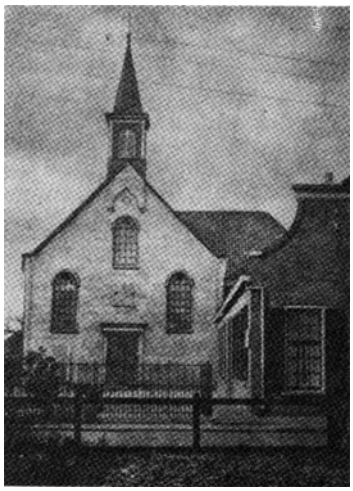

De oude Gereformeerde Kerk van Ommen.

Het was alles bij voorbaat al keurig geregeld, alleen maar: de erkenning als kerk liet nog steeds op zich wachten en daardoor liep ook de bouw, althans de ingebruikneming van het kerkje gevaar. Vooral burgemeester Smit van Ommen was op dit punt de Afgescheidenen onwelwillend gezind; hij had nog steeds geen vergunning tot de bouw afgegeven en scheen zelfs met de gedachte rond te lopen het gebouwtje te sluiten.

Vóór alles was het dus nodig, dat de officiële erkenning als kerk uit Den Haag afkwam. Zolang dit nog niet was gebeurd, kon burgemeester Smit inderdaad op formele gronden de bouw, althans de ingebruikneming, tegenwerken. Daarom schreef ds Van Raalte op 13 januari '40 aan de Gouverneur, dat de Afgescheidenen in Ommen nu een ‘locaal’ hadden gebouwd om daarin hun kerkdiensten te houden, maar dat van de Koning nog steeds niet de ‘toelating’ als kerk was ontvangen, hoewel daarop al enkele keren - helaas vruchteloos - was aangedrongen. En omdat die erkenning nog steeds

niet was gekomen, werd het bouwen van een kerkje ‘ons nu als misdaad aangerekend’.

Want enkele dagen later - op *zondag 19 januari 1840* - hadden de burgemeester van stad Ommen en het gemeenteraadslid Alexander de Vries zich 's morgens omstreeks half 11 begeven ‘naar een ten afgelopen jare alhier nieuw gesticht gebouw, bij het publiek bekend als bestemd tot kerk voor de afgescheidenen’. Daar troffen ze ‘eene talrijke schare’ van meer dan 150 personen aan, luisterend naar de ‘leerrede’ die ds Van Raai te stond te houden. Het was duidelijk: in deze dienst werd het nieuwe kerkje in gebruik genomen! En volgens de wet mocht dit niet, aldus de burgemeester, want de Afgescheidenen vormden nog geen bij de wet erkende gemeente.[18.] Geen wonder dat er geruchten liepen, dat de burgemeester van plan was het nieuwe kerkje te doen sluiten. Dit kwam ook de Gouverneur ter ore en haastig schreef hij de burgemeester geen maatregelen te nemen zonder met hem overleg te plegen.

Ook de hervormde classis Zwolle werkte tegen en schreef aan de Gouverneur, dat de in Ommen wonende A.C. van Raalte ‘zich verstout heeft om op den 19 Januarij j.l. een kerkgebouw, gesticht ten vorigen jare, plegtig in te wijden. Dat hij daar sints dien tijd, op elken Zondag twee malen, des voor en namiddags geregeld zijne Godsdienst-oefeningen houdt, die voor een elk toegankelijk zijn’. Daar moest de Gouverneur toch iets tegen doen! Om kort te gaan, aan alle ellende kwam een eind, toen de Afgescheiden kerk op 28 april 1841 werd erkend, we schreven het al. Het gebouwtje stond in de Bouwstraat, ongeveer op de plek van de tegenwoordige Gereformeerde kerk.

We gaan nu eerst weer terug naar het notulenboek van de kerkeraad. Drie dagen voordat Van Raalte in Ommen kwam wonen, legden 12 personen belijdenis van hun geloof af en waren dus nu lidmaat in volle rechten van de Afgescheiden kerk van Ommen. De kerkeraadsnotulen noemen hun namen, die we hier doorgeven. Misschien herkennen sommige Ommenaars er nog hun voorgeslacht in:

Hendrikje Zandkamp
Aaltje Dankerman
Johanna Hubers
Ebbe Hutman
Jennegien Hesselink
Jan Wermink
Jan Grendelman
Gerrit Jan Bolks
Gerrit Schepers
Frerik Jan Hageman
Jan Horsman
Hendrik Hemstede

De eerste kerkeraadsvergadering, die Van Raalte na zijn komst in Ommen praesideerde, was die van 4 april 1839. Aanwezig waren toen de ouderlingen *Derk Jan Kleinjans, Jannes Jaspers, Jan Bosch* en *Albert Batterink*. En de diakenen *Evert Anthonie Dangremond, Jan Schepers* en *Albert Woertink*. Ds Van Raalte begon dadelijk met orde op zaken te stellen. Bepaald werd, dat ieder die na klokslag half 10 ‘in de vergadering treedt’ 10 stuivers boete moest betalen. En voor wie zonder kennisgeving afwezig was, werd het zelfs

15 stuivers! Deze maatregel zou ingaan op 17 april aanvang half 10. Of het geholpen heeft? Misschien.

Er was ook een nieuwe diaken gekozen; 'deze komt nu binnen' en werd welkom geheten. Het was de ons al bekende *Engbert ten Tooren*, de bakker uit de Bouwstraat, die met zijn huisvrouw Martha Konijnenbelt al zo vaak Van Raalte had geherbergd. In dezelfde vergadering werd als belijdend lid aangenomen Roelof Lambertus van der Scheer, een 30-jarige timmerman, die getrouwd was met de 28-jarige Aleida ten Tooren, een zus van de bakker. Wel werd nog bepaald, dat voortaan niemand meer zou worden 'aangenomen' of hij moest eerst minstens 3 maanden 'onderwezen' zijn. Van Raalte wekte de broeders op om met toewijding als ambtsdragers werkzaam te zijn. Tenslotte zouden de 'uitspattenden' onder de gecensureerden nog eens worden vermaand. Hielp dit niet, dan zou de kerkeraad verder met hen handelen. We zien het: Van Raalte was een doortastende figuur.

Om nog even op de gecensureerden terug te komen, het waren er nog al wat, niet minder dan 21 lidmaten, bij wie we voornamelijk moeten denken aan hen, die actief sympathiseerden met de Kruisgezinden en in elk geval niet meer in de kerk kwamen. Ds Van Raalte stelde voor hen onder de eerste trap van censuur te plaatsen en bij volharding in het kwaad van de gemeente af te snijden. De notulen noemen 21 namen.[19.]

Van Raalte en zijn opleidingsschoolse in Ommen

In februari 1839 deelde Van Raalte - toen nog in Genemuiden wonend - aan Scholte mee, dat hij kort geleden van *K. Wildeboer* 'uit Groningen' een verzoek had ontvangen om hem te helpen 'in de voorbereidende studiën noodig ter toelating tot het predikambt'. Twee andere Groningers hadden hem trouwens hetzelfde gevraagd, nl. *P. de Wit* en *J.G. Huiskens*.

Voor de duidelijkheid merken we bij deze namen op, dat *Klaas Marinus Wildeboer* (in 1809 in Oude Pekela geboren) een ex-bakker uit *Midwolda* (Oldambt) was, waar hij als ouderling en oefenaar in de Afgescheiden kerk dienst had gedaan.

Popke R. de Wit was oefenaar in Wildervank evenals *Jacob Gerrit Huiskes*. Maar Huiskes heeft zich later teruggetrokken en zijn studie in 1841 bij ds De Cock voltooid. Hoewel Van Raalte er in het begin heel weinig zin in had om enkele studenten tot dominee te gaan opleiden ('onder veele bezwaren gebukt gaande'), voldeed hij uiteindelijk toch aan het verzoek. Zijn plan was om, zodra hij in Ommen woonde, met de opleiding te beginnen. 'Wildeboer is van veelen verlaten sedert hij door middel van Van Velzens brief over het oefenen, zijne gewoonlijke oefeningen gestaakt heeft, en onder veele bestrijdingen (welke tegenwoordig grootelijks geweken zijn) verkeerde'. Financieel gezien was hij een hulpbehoevend student geworden 'daar de liefde jegens hem in Groningen verkoeld is na het staken zijner oefeningen'. We merken hierbij op, dat ds De Cock en de zijnen het oefenen wel geoorloofd en in de gegeven situatie zelfs zeer profijtelijk vonden. Maar vooral Van Velzen en ook Van Raalte waren er tegen.

Op de kerkeraadsvergadering van 15 mei 1839 was *Wildeboer* voor het eerst aanwezig. Hij werd met open armen ontvangen. Op verzoek van de vergadering - ds Van Raalte was afwezig - opende hij met gebed. Hij schreef ook de notulen van vergadering. Dus de eerste keer al dadelijk praeses en scriba tegelijk. Het vertrouwen in hem was wel groot! Ook van enige volgende vergaderingen was hij de notulist.

Na de opening overhandigden hij en zijn mede-student *Ysbrand Veenstra*, die zich ook aangemeld had, hun attestaties. Deze werden aanvaard, waarop beiden 'in die betrekking, waarin zij vroeger gesteld waren door den Heere, in de gemeente zijn aan- en opgenomen'. *Veenstra* was diaken en oefenaar in Joure (Fr.), *Wildeboer* ouderling en oefenaar in *Midwolda* (een paar km. ten noorden van Winschoten). *Popke de Wit* was er nog niet bij, maar assisteerde ds Van Raalte later door als 'onderwijzend lidmaat' catechisaties te geven.

Op 24 mei 1839 schreef Van Raalte aan Scholte: '*Wildeboer* uit Groningerland en *Veenstra* uit Friesland zijn tegenwoordig bij mij ter opleiding. Ik heb goeden moed, dat Wildeboer binnen het jaar toegelaten zal kunnen worden. Door 's Heeren goedheid mag ik in dit werk blijdschap smaken, niettegenstaande ik er donker tegen aanzag'.[20.]

Van Raalte had nog een aanmelding als leerling gekregen nl. van *Alexander Hartgerink*, te Goor (Gld.). Scholte had hem naar Van Raalte verwezen. Maar diens oordeel over Hartgerink was allesbehalve vleiend: 'Gij hebt Hartgerink per schrift naar mij gewezen, maar eilieve - wat zal ik met die man beginnen. Zelfs mist hij de daartoe nodigste natuurlijke gaven. Ook ben ik overreed, dat de man zoekt naar eene opening om in te dringen. De man is goed om een allemans vriend te zijn en een buurpraatje van den dag te houden. Ik tenminste gevoel mij belemmerd en zoo ik meen overeenkomstig 's Heeren wil, om hem, die ik anders als een goedaardig lidmaat schat, in deze zijne begeerte behulpig te zijn'.[21.] Wel wilde Van Raalte nog met hem praten om te zien of hij misschien enkele catechisaties kon geven. Hartgerink is nooit dominee geworden en later naar Amerika geëmigreerd.

Ondertussen volgden *Wildeboer, De Wit* en *Veenstra* de lessen van ds Van Raalte. Het woord colleges zou hier wat te weids zijn, want op de zelfwerkzaamheid van de studenten werd sterk de nadruk gelegd.

Waar *Wildeboer* in Ommen zijn verblijf had, weten we niet precies. Misschien wel in Varsen, want op 7 juli 1839 lieten hij en zijn vrouw *Riekeltje Schuring* te Varsen hun zoontje Jakob dopen, geboren 17 april '39 te Nieuwe Pekela (Gr.), waarheen het echtpaar enkele weken eerder vanuit Midwolda was verhuisd.

Popke R. de Wit en zijn vrouw *Alberdina Dijkema* (een meisje uit de stad Groningen) woonden met hun 'dienstmeisje' Janna H. Smit (afkomstig uit Scheemda) in Ommen op Kerkplein no. 8.

En *Ysbrand Veenstra*, de 'verwer' uit Joure, had zijn domicilie bij bakker Evert Anthonie Dangremond en diens 28-jarige vrouw Maria van Elburg in huis, Brugstraat 23.

Zowel Wildeboer als De Wit studeerden zo voorspoedig, dat al op de kerkeraadsvergadering van 2 oktober '39 beiden rijp werden bevonden om examen te doen. En op dinsdag 15 oktober '39 werden ze op de Provinciale vergadering van Gelderland (bovengedeelte) en Overijssel, gehouden ten huize van ouderling A. Kooiker in de buurtschap de Marshoek onder Dalfsen, geëxamineerd en bevestigd als Leraars in de gemeenten; de handoplegging vond plaats, Wildeboer en De Wit tekenden het verbindingsformulier en legden de eed tegen de simonie af.[22.] Om kort te gaan: op zondag 22 december '39 werd *Wildeboer* door ds Van Raalte als predikant in *Rijssen* (Ov.) bevestigd. *P.R. de Wit woonde in de eerste dagen van januari 1840 nog in Ommen en werd in diezelfde maand door K. Wildeboer als dominee in Apeldoorn* bevestigd. Zowel De Wit als Wildeboer zijn niet oud geworden. De Wit stierf nog in het jaar van zijn bevestiging in Apeldoorn, oud 38 jaar. En in september 1842 overleed K. Wildeboer in Zuid-Beijerland, oud 33 jaar, na enkele maanden daarvoor nog kort in 't Zandt (Gr.) als dominee te hebben gestaan.

En hoe is het *Ysbrand Jans Veenstra*, de derde student van Van Raalte in Ommen vergaan? Niet zo best. Na 1½ jaar in Ommen te hebben gestudeerd, vertrok hij weinig eervol uit het stadje. Want ds Van Raalte had er ernstig bezwaar tegen gekregen, dat hij tot de 'predikdienst' zou worden toegelaten. Hij had namelijk 'overspel' bedreven met de 'huisvrouw' bij wie hij in Ommen in huis was. Hij keerde terug naar het 'heitelân' en ging wonen in Rottum (bij Heerenveen). Maar toen daar zijn bovengenoemde misstap bekend raakte, volgde zijn schorsing als diaken. Na schuldbelijdenis te hebben gedaan is het gelukkig toch weer goed met hem gekomen. Hij volgde nu de opleiding bij ds F.A. Kok in Dwingelo, is daarna predikant geworden en heeft nog 5 gemeenten gediend. De eerste was Sexbierum (1844) en de laatste was Dokkum (1862), waar hij in 1864 is overleden.

Heeft ds Van Raalte in Ommen nog meer studenten gehad? We mogen aannemen, dat zijn zwager *Carel Godefroi de Moen* - toen deze in Ommen woonde - een (korte) theologische opleiding bij hem heeft gevolgd. Per 1 mei 1842 is hij predikant in *Den Ham* geworden en aan het eind van zijn leven zou hij kunnen terugzien op een eervolle staat van dienst als predikant en als curator-penningmeester van de Theologische school te Kampen.

Zeker is, dat ook de bekeerde jood *Salomon Mozes Flesch* een poosje bij Van Raalte in opleiding is geweest, maar niet lang. Hij had zich in 1844 bij de Afgescheiden gemeente van Ommen gevoegd. In de kerkeraadsnotulen lezen we: 'Op eene hartelijke belijdenis van door Gods almachtige genade tot den Christus gebragt zijnde, worden met blijdschap en zielsverkwikking in de gemeente opgenomen Salomon Flesch en Sara de Jongh vroeger door God uit het Jodendom overgebragt'. Toen Van Raalte in november 1844 naar *Arnhem* verhuisde om daar met ds Brummelkamp samen de opleiding te verzorgen, volgde Flesch hem niet, maar ging naar Hoogeveen. Daar werd hij leerling van ds W.A. Kok (november 1844). Al in het voorjaar van 1846 werd Flesch toegelaten tot de heilige dienst, werd eerst enige maanden

predikant in Elburg, vervolgens in Amersfoort enz.[23.]

We noemen nog enkele studenten, die bij ds Van Raalte in Ommen hun opleiding zijn begonnen:

Seine Bolks (1841-'47 predikant in Hellendoorn; toen geëmigreerd naar Noord-Amerika).
Hendricus de Vries (1841 dominee in Heemse-Vriezenveen geworden)
W. van Leeuwen (1844 dominee in Heemse. Ook nog enkele andere gemeenten gediend. In 1856 naar Amerika).
Adam Everts (werd in 1846 predikant in Geesteren).
Mannes Mensink (uit Hellendoorn. In 1844 met studie in Ommen begonnen, heeft die in Arnhem voortgezet en is daarna naar Amerika geëmigreerd).
Pieter J. Oggel (uit Axel in Zeeuws-Vlaanderen). We veroorloven ons over hem een enkele uitweiding, typerend voor zowel zijn omstandigheden als die van Van Raalte zelf. Ze zijn geput uit gedeeltelijk nog ongepubliceerde brieven.[24.]

Op 2 augustus 1844 schreef Van Raalte vanuit Ommen aan vader Oggel in Axel, dat de overkomst van diens zoon hem zeer welkom was en dat hij zijn best zou doen 'onder opzien tot Hem, die den wasdom geven moet, alle mogelijke ter zijner opleiding en vermaning geschikte middelen te bezigen. Het is toch onze lust om langs dezen weg Gods gemeente te dienen'. Maar, voegde hij eraan toe: 'Het hier zijn of komen is echter geen onderpand van zijne bevordering tot de predikdienst, daar dit einde afhangt van de gaven des persoons en inzonderheid van de zalving des Geestes. Wij zullen ons verblijden, indien wij ter bevestiging van uwe vader hope, en tot heil der gemeente, in uwen zoon mogen vinden een helder hoofd, eenen ootmoedigen zin en een warm hart; dat zijn goede fundamenten.

De goede tijding van leven onder jeugdigen en vereeniging onder de broederen hebben mijne ziele verkwikt. Bid voor mij, ik heb zoo vele nooden! Licht! Geloof!! Groet van mij het lieve volk van God'.

Op 24 augustus 1844 schreef student Oggel vanuit Ommen aan zijn ouders o.a.: 'Ik ben verleden Woensdag alhier gekomen. Het zal u wel vreemd schijnen, dat gij van hier een brief ontvangt, omdat Ds H.P. Scholte aan u zal geschreven hebben om hier niet te blijven, hetwelk hij mij ook raadde, doch daar wij het hier alles zoo goed bevonden, zoo oordeelden Ds en ik, dat het beter was om toch hier te blijven; het is waar, voor het vleesch is het wel wat hard van wegen de kost enz., maar dat zal wel gaan.

Toen ik van Nieuwdorp[25.] vertrok, was ik zoo bedroefd om van u, vader, en ook van de andere te scheiden, maar toen ik even aan het rijden was, zag ik er zoo eene zaligheid in, om nog eenmaal verwaardigd te worden om den vollen raad Gods aan den volke te verkondigen, om den goddeloozen te zeggen: het zal u kwalijk gaan en den regtvaardigen: het zal u welgaan; dat ik vrijwillig vader, moeder en alles verlaten kon, om zijnent wille, en wanneer wij daarin zien, o! dan valt het ons gemakkelijk genoeg, dan kunnen wij dien ouden mensch wel wat kruisigen, en och, wierden wij daartoe maar veel verwaardigd.

Ik ben door Gods goedheid redelijk welvarende, hoewel dat ik, toen ik hier kwam, en ook op reis, zoo heesch was, dat ik geen woord konde spreken, doch ik ben naar den doctor gegaan en de Heere heeft die aangewende pogingen genadelijk gezegend, zoo dat ik geheel hersteld ben'.

Even verder lezen we: 'Gisteren hebben wij hier *Ds Bolks*[26.] gehad; hij heeft bij ons gegeten. Wij hebben een aangenaam gesprek met Z.E.W. gehad over sommige punten des Bijbels. Hij kwam naar de Kerk bij den student *de Waal*, want iedere Vrijdag moet er een Student prediken en dat gaat niet zeer makkelijk, want dat moet men uit het hoofd doen, zonder les of schets, zoo maar zonder iets, doch dit is maar voor de andere Studenten en eenige Dominés.

Gisteren voor 8 dagen heeft *v.d. Luister* het gedaan; als men dan gedaan heeft, dan gaan de studenten de gebreken oplossen, en zeggen wat er aan mankeert.

In de aanstaande week hebben wij vergadering, dan zal er beslist worden of wij naar *Arnhem* gaan dan of wij hier blijven. Ik gevoel veel liefde voor Ds v. Raalte en de andere, ook voor de studenten. Over de lessen die wij krijgen, zal ik nader schrijven, want ik moet aan het werk, dewijl het druk is, ja zoo druk, dat wij zelfs Zondags leeren, want dan moeten wij in de kerk zitten schrijven om de vragen die ons 's Maandags zullen gevraagd worden over de predicatie te kunnen beantwoorden'.

De brief van Oggel geeft ons dus de namen van nog 2 studenten in opleiding bij ds Van Raalte, namelijk De Waal en Van de Luister. Hiermee worden bedoeld Apolonius Gerardus de Waal, in december 1845 predikant in Winterswijk geworden. En *Jannes van de Luister*; deze heeft de preekstoel niet gehaald. Tenslotte hebben bij Van Raalte in Ommen nog enige tijd gestudeerd *Anton Herman Veenhuizen* (in 1842 in Heemse begonnen) en *Jan* Schuurman (1844 in Dalfsen en Nieuwleusen zijn intree gedaan).

Ds Van Raalte had in Ommen dus een zeer druk leven. Naast het verzorgen van de gemeente in zijn woonplaats en zijn tijdrovend werk als classicaal predikant, had hij ook nog de zorg voor het opleiden tot dominee van jonge mannen, die in de regel een zeer gebrekkige basiskennis bezaten. Geen wonder, dat hij zich overbelast voelde. Maar zie, in 1843 leek heel onverwacht verlichting van zijn taak als opleider mogelijk te worden. Een zekere *A.B. Veenhuizen*[27.] 'was na vele jaren studeren te Genève in Zwitserland, in ons land teruggekomen, en was niet ongenegen zich hier te vestigen, wanneer hij in de een of andere betrekking komen kon'. Aldus de afgevaardigden van *Hellendoorn* in hun verslag van de op 24 oktober 1843 in Den Ham gehouden classisvergadering.[28.]

Op deze classis was ds Van Raalte met het idee gekomen om Veenhuizen 'te bezigen voor de opleiding van leeraars', wat algemeen werd goedgekeurd.

Maar tekenend voor de kerkelijke wrijvingen in die tijd is de aantekening: 'alleen verlangde de kerkeraad van Hellendoorn, dat deze school niet zou komen onder Groninger en Drenthsche invloed' (!). Daar moest de in Hel-

lendoorn dominante ouderling Hendrik Wormser niets van hebben (zie hoofdstuk Hellendoorn).

Enkele weken later kwam, in november 1843, in Zwolle een gecombineerde Provinciale vergadering van Gelderland en Overijssel bijeen, apart samengeroepen om in gemeenschappelijk overleg te spreken over het eventueel stichten van een theologische school.[29.] Tot nu toe had die opleiding slechts 'gebrekkig' kunnen functioneren (in Ommen). Maar nu deed zich de gelegenheid voor die op hoger peil te brengen. Want men had nu immers de beschikking over Veenhuizen, zelf in Genève 'gevormd'. We merken hier terloops op, dat hij een zwager was van ds Brummelkamp (getrouwd met diens zus). Veenhuizen had zich al bereid verklaard ds Van Raalte in Ommen te helpen.

Op die Prov. vergadering waren vele gemeenten - merkwaardig genoeg alle in het krachtenveld van Ommen gelegen[30.] - het onmiddellijk met Brummelkamps idee eens. Maar andere - Rouveen, Staphorst en Hattem - meenden, dat de zaak in breder kerkelijk verband moest worden bekeken. Enkele gemeenten uit de Gelderse Achterhoek - Varsseveld, Bredevoort-Aalten, en Winterswijk - wilden er ook de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Utrecht bij betrekken.

Een belangrijke vraag was ook: Kon men de persoon van Veenhuizen zo maar zonder meer accepteren? Men kende hem immers nog zo weinig of zelfs helemaal niet. Staphorst, Steen wijk en Hattem verklaarden zich tegen zijn benoeming als 'onderwijzer', omdat hij nog een 'nieuweling' was. Weer anderen (Apeldoorn) vonden, dat hij zich eerst officieel bij de Afgescheiden kerk diende te voegen en dat men in 'Genève inlichtingen over zijn gedrag en bekwaamheden' moest inwinnen. Ook zagen sommigen liever, dat hij eerst als predikant aan een gemeente verbonden was. Weer anderen gaven aan ds Brummelkamp de voorkeur als 'onderwijzer'.

De vergadering in Zwolle duurde lang en men kwam er die woensdag nog niet uit. De zaak lag ook moeilijk en gevoelig en was uitermate belangrijk. Daarom besloot men de volgende dag verder te gaan. Lakoniek vermelden de notulen, dat ds Brummelkamp deze eerste 'sessie' met gebed en dankzegging sloot 'ten einde eenig voedsel te kunnen gebruiken'.

De volgende dag - donderdag 9 november '43 - werd de vergadering voortgezet. De praeses ds Brummelkamp herleidde de kwestie tot het punt, waar het z.i. om ging: Men wilde nu alleen iemand benoemen om ds Van Raalte bij de opleiding te assisteren. Kon dat Veenhuizen worden? Hij werd binnengeroepen om zo nodig inlichtingen te geven. In gespannen stilte stelden een paar afgevaardigden hem de volgende twee vragen, helemaal passend in het bevindelijke klimaat, dat toen in de Afgescheiden kerken heerste.

1. Op welke grond merkt gij uzelf aan als een lidmaat van Christus' gemeente?
2. Op welke grond rust uw overtuiging van uw roeping tot het leraarsambt?

Veenhuizen wilde niet op deze vragen ingaan. Hij meende door zijn prediking al genoeg bekend te zijn. Maar goed, hij zou de vragen schriftelijk

beantwoorden. Nu voelde hij zich daartoe door ‘zenuwachtigheid’ onbekwaam.

De volgende dag - vrijdag 10 november '43 - volgde de derde sessie. Er lag inderdaad een brief van Veenhuizen op tafel. Hierin schreef hij, dat het hem leed deed, dat hij de vorige avond ‘door consternatie verhinderd was’ om zich nader te kunnen verklaren. Verder bracht hij de ‘bedenking’ naar voren of de twee vragen, hem gister gesteld, ook een wenk van boven konden zijn om zich vooralsnog niet bij de Afgescheiden gemeente aan te sluiten. Tenslotte schreef hij te zullen letten op de wegen en leidingen des Heeren. Zelf hield hij zich steeds de tekst voor, dat zij die geloven zich ook niet haasten. Dus bleef de zaak onopgelost.

Namens de gemeente *Hellendoorn* was ds Bolks aanwezig geweest. Hij was sterk pro-Veenhuizen. In zijn eigen kerkeraad rapporteerde hij, dat op de bovengenoemde Prov. vergadering te Zwolle de meningen over de oprichting van een theologische school zeer verdeeld waren.(De leden der *Drenthsche richting* wilden er niets van weten) en daaraan ook niet meebetalen, omdat zo'n ‘inrigting’ ertoe zou leiden ‘om verstand en kennis aan te kweeken, die men niet behoefde, wel vroomheid’(!). Bovendien bestonden in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe al ‘heerlijke gelegenheden’ voor de opleiding tot predikant. (Hier werd gedoeld op die van ds W.A. Kok in Ruinerwold, later in Hoogeveen. In Groningen en Friesland de gecombineerde opleiding door ds T.F. de Haan in Groningen).

In de notulen van de Afgescheiden gemeente van *Hellendoorn*[31.] vinden we nog de volgende details over de verdere gang van zaken: ‘Nadat door deze menschen eenige onbehoorlijke vragen en gezegden tot broeder Veenhuizen waren gerigt’, had deze schriftelijk meegedeeld, dat hij afzag van verdere onderhandelingen met hen. Er was dus geen beslissing genomen. Maar dat deed de kerkeraad van Hellendoorn op zondagavond *12 november '43 wel*! Met eenparigheid van stemmen werd besloten Veenhuizen als dominee te Hellendoorn te beroepen en ‘hem de vorming van toekomstige leeraars’ op te dragen door in *Hellendoorn* ‘een theologische school te vestigen’ en andere gemeenten uit te nodigen ‘door vrijwillige bijdragen deze inrigting te willen ondersteunen’.

Met dit voorstel kwam Hellendoorn op de classisvergadering van 14 november '43, in Den Ham gehouden. Deze sprak echter uit, dat dit gemeenschappelijk moest gebeuren. Veenhuizen zou, zonder zich af te scheiden of als leraar geordend te worden ‘als buitenlandsche broeder bij dezelve (opleiding) als onderwijzer werkzaam zijn’, waardoor men elkaar wederzijds beter kon leren kennen. Later was dan nog altijd afscheiding en ordening mogelijk.[32.]

Zo bleef de kwestie nog een poosje woelen en werken. Maar toch moest er een oplossing komen. Het begin daarvan kwam op de gecombineerde Provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland, op *5 september 1844* in Deventer in het kerkgebouw gehouden.[33.]

Ds Van Raalte deelde mee, dat een ‘commissie’ uit de classis Ommen

besloten had, dat de predikantsopleidingen van Brummelkamp en Van Raalte moesten worden samengesmolten. Want laatstgenoemde kon het werk in de gemeente niet meer combineren met dat van de opleiding.

Nu bleef er nog een punt over. Waar moest die school gevestigd worden? In *Arnhem* of in *Ommen*? Het werd Arnhem. Voor Ommen betekende dit, dat Van Raalte dan naar Arnhem verhuisde, waarmee de gemeente haar predikant kwijt zou raken. In de kerkeraadsvergadering van 13 oktober 1844 kregen de Ommer broeders gelegenheid hun hart eens uit te storten over het al of niet vertrekken van ds Van Raalte. 'Veele redenen worden voor en tegen verwisseld'. Aan het eind van de bespreking verklaarde ds Van Raalte, dat hij alleen de verantwoordelijkheid voor de beslissing droeg en 'dat de raad van menschen hem ledig was, omrede het zijn geweten geene vrede aanbragt'. Hij voegde er aan toe, dat hij nog geen beslissing genomen had, maar 'dat hij wel de zake doordenkende en het gewigt der opleiding gevoelende, immer eene verstandelijke overtuiging, welke hem drong tot vertrek, bespeurde'. De lezer ziet het: In deze woorden schemerde de komende beslissing al door. Hij ging. In november 1844 is Van Raalte met zijn studenten naar Arnhem vertrokken.[34.] Later schreef hij in een korte levensschets van zijn vrouw, dat hij in Ommen 'tegen alle verwachting in, enige jaren verrassende rust en onvergetelijk zoete banden' had doorgebracht. Met 'rust' bedoelde hij dan: niet al te veel door vervolgingen gestoord.[35.]

C. Ds Jan Willem ten Bokkel (1845-'77)

In Ommen is Van Raalte in 1845 opgevolgd door J.W. ten Bokkel uit Winterswijk, die bij Brummelkamp in Arnhem was opgeleid. Van 1845-'77 heeft hij de gemeente van Ommen gediend. In het kerkelijk leven van Overijssel nam hij een vooraanstaande plaats in. Graag zouden we ook zijn langdurige ambtsperiode in Ommen behandelen. Maar daarmee komen we buiten het bestek van onze studie. Laten we dan hier als een soort samenvatting nog zijn uitgebreid *In memoriam*, in juni 1888 in *De Bazuin*[36.] verschenen, mogen doorgeven.

Volgens zijn overlijdensadvertentie[37.] was hij 73 jaar oud, toen hij 'na langdurig en smartelijk lijden' op 25 juni 1888 te Zwolle overleed, als weduwnaar van A.M. Esselink en echtgenoot van M. Eskes.

In zijn *In Memoriam*, opgesteld door J. Hessels, lezen we dan: 'Reeds jaren kenden wij hem van aangezicht, maar sinds hij als emeritus in Zwolle is komen wonen, hadden wij gelegenheid hem meer van nabij te leren kennen. Van tijd tot tijd ontmoetten wij hem, en sleten menig leerrijk en genotvol uur in zijn tegenwoordigheid'.

Even verder schrijft Hessels: '*Jan Willem ten Bokkel* werd op 15 januari 1815 in de provinciale Gelderland onder de gemeente Aalten geboren. Zijn ouders behoorden tot de landbouwende stand. Nog jong greep de Heere hem in het hart en maakte hem zoekend naar het koninkrijk Gods. Met beslistheid koos hij partij voor de dienst des Heeren en wilde als een andere Mozes lie-

ver met het volk Gods kwalijk gehandeld worden dan voor een tijd de genietingen der zonde hebben.

Door ijverige Schriftonderzoek en door vlijtig lezen van oude schrijvers kwam hij spoedig tot de overtuiging, dat wat in die dagen van de kansels verkondigd en op de catechisaties onderwezen werd, niet was de Gereformeerde leer overeenkomende met de H. Schrift. Hij deed alle moeite om de predikanten, bij wie hij ter kerk en ter catechisatie ging, daarvan te overtuigen, maar gelukte hem niet. Veeleer haalde hij zich hun ongenoegen op de hals.

Nu ging hij zijn eigen weg. Spoedig vond hij iemand, die geheel gelijk met hem dacht en met wie hij spreken kon over de toestand van de kerk en over het ene nodige. Het was *Bouwhuis*, in de omtrek van Aalten zeer wel bekend. Bij deze broeder aan huis werden bijbellezingen gehouden en preken gelezen, welke samenkomsten eerst slechts enkele, maar later meerdere bezoekers trokken. Uit deze samenkomsten is als het ware de gemeente geboren, die thans nog te *Aalten* bestaat en onder ds Breukelaar bloeit.

Omstreeks die tijd begon de Afscheiding. Van verschillende zijden werd Ten Bokkel, die bij de beweging zich aansloot, aangespoord om voor predikant bij de uitgeleide kerk te studeren. Hij wilde dit wel, maar er waren twee grote bezwaren'. Ten eerste was hij niet zeker van zijn roeping tot het predikambt en in de tweede plaats aarzelden zijn ouders hem toestemming tot de studie te geven. Maar zie, toen een naburige gemeente aanbood de studiekosten voor haar rekening te nemen, kregen de ouders vrijmoedigheid de studiekosten voor hun zoon zelf te betalen.

Het In Memoriam vervolgt: 'Met volle borst legde de jonge student, die bij een helder oordeel een vast geheugen had, zich op de studie toe. Hij spande zich bovenmatig in, waarvan het gevolg werd, dat hij in een zware ziekte viel. De Heere richtte hem weer op, maar nu ging hij in overleg met zijn leermeester (Brummelkamp) naar *Ommen*, om daar bij ds Van Raalte zijn studies voort te zetten.

Alles ging voorspoedig en het einde van de studietijd naderde. Op aandrang van zijn leermeester Van Raalte deed hij zijn examen en werd voor de kerk beroepbaar verklaard. De gemeente *Winterswijk* begeerde hem tot haar herder en leraar. Hij nam de roeping van die gemeente aan en arbeidde er ruim anderhalf jaar met veel zegen. Van Winterswijk ging hij naar *Ommen*, waar hij 33 jaar diende met voorbeeldige ijver en met rijke vrucht. Genoemde gemeente was door het vertrek van ds Van Raalte vacant en het was op uitdrukkelijk verlangen van die begaafde dienstknecht, dat Ten Bokkel zijn opvolger werd, met welk verlangen de wens van de gemeente Ommen samenviel.

Bij zijn komst in *Ommen* huwde hij met *Anna Margaretha Esselink*[38], in wie hij ruim 28 jaren zijn ander ik vond. Ze was hem een trouwe gade en in de pastorie geheel op haar plaats. Een zevental kinderen was de vrucht van die echt, waarvan nog twee zoons in leven zijn. Zijn beste krachten heeft Ten Bokkel gewijd aan de gemeente te Ommen en er is maar één roep over

de ijver en de getrouwheid, die hij aan de dag legde. Veel heeft hij gedaan en God krone zijn werk. De eeuwigheid zal openbaren, voor hoevelen hij een middel tot bekering, voor hoevelen hij ook een hand en een voet is geweest.

Zijn Zender heeft hem door diepe wegen geleid, vooral toen hij over de middag van zijn leven was. In het jaar 1871 verloor hij drie weken na elkaar zijn vrouw en zijn oudste dochter, die met ds G. Bramer van Boksum (Fr.) was getrouwd. In 1873 ontvielen hem vier dagen na elkaar zijn twee oudste kinderen, die al volwassen waren. Die sterfgevallen, vooral de beide laatste, hadden zoveel invloed op zijn gestel, dat het een schok kreeg, die hij nooit geheel is te boven gekomen. Hij trok zich bijna geheel uit de wereld terug. Zijn ziel was stil tot God, van wie hij wist, dat Hij uit getrouwheid verdrukt en druppelen van troost in de lijdenskelk stort.

In mejuffrouw *M. Eskes*[39.] gaf hem de Heere een levensgezellin terug, die hem tot aan zijn dood een trouwe hulp is geweest. Vooral zijn laatste lijden is door haar zoveel mogelijk verzacht; geen opofferingen waren haar te veel. Met de gezondheid van Ten Bokkel ging het de eerste jaren naar wens, maar de zware slagen, die hem troffen, knakten hem en een borstkwaal begon zich allengs te openbaren. In 1876 meende hij niet meer in staat te zijn de de grote en uitgestrekte gemeente Ommen naar behoren te bedienen, zodat hij een beroep van de kleinere gemeente *Geesteren* aannam. Hier was hij werkzaam tot het voorjaar van 1882, toen zijn borst hem noodzaakte de bediening neer te leggen. Hij vroeg zijn emeritaat aan en de classis Varseveld gaf hem die op de meest eervolle wijze. ‘Uit de kas behoefde hij niet te trekken’, daar God hem met tijdelijke goederen ruimschoots had bedeeld.

Ruim 6 jaar rust werd hem gegund in Overijssels hoofdstad, waar hij als Christen een voorbeeldig leven leidde en graag iets deed in het belang van het koninkrijk Gods. Voor en na trad hij nog eens op, zo hier als elders en zijn prediking, die een milde, frisse geest ademde, gaf getuigenis van heilige ernst. Zolang hij kon, ging hij trouw naar de kerk en bewoog zich door de stad om waar hij gelegenheid vond, het zaad van het Evangelie te strooien. Eindelijk dwong zijn kwaal hem de kamer te houden. Hevige aanvallen van benauwdheid kreeg hij in de laatste weken van zijn leven. Hij snakte soms naar adem, maar in de grootste smarten was zijn hart in de Heere gerust...De 25e juni is hij zacht en naar wij vast geloven, zalig ontslapen en geniet nu het genadeloon, door de Heer zijn trouwe dienaren beloofd. Spoedig is hij zijn leermeester en vriend prof. Brummelkamp gevolgd. (Overleden 2 juni 1888).

In alle eenvoudigheid is zijn stof naar de rustplaats der doden gebracht en bij de geopende groeve hebben wij een woord gesproken, dat op hem als mens, als Christen en als Evangeliedienaar betrekking had. Zijn as ruste in vrede, zijn weduwe worde gesterkt en zijn twee volwassen zonen mogen de nagedachtenis van hun onvergetelijke vader eren door zijn voetstappen te drukken!

In ds Ten Bokkel is weer een van de oudste strijders ten grave gedaald, die

de hitte van de dag en de koude van de nacht hebben gedragen. Veel heeft de uitgeleide kerk aan hem te danken. Dikwijls stond Ten Bokkel mee op de voorposten. Jaren aaneen is hij *curator* geweest voor Overijssel van de Theologische school te Kampen; jarenlang voorzitter van de Commissie der kas voor emeriti-predikanten, predikantsweduwen en -wezen; jaren aaneen lid der kas ex bonis publicis, terwijl hij op menige Synode zitting heeft gehad. Het woord van Jezus is aan hem vervuld: zo iemand mij dient, de Vader zal hem eren'.[40.]

Eindnoten:

1. De geschiedenis van Ommen 1831-1940. Met een woord vooraf van dr M.A. Vente, gedateerd Zwolle, november 1941.
2. Ze is op 19 maart '67 in Ommen overleden, 77 jaar oud.
3. Bovengenoemd rapport had het classicaal bestuur van Zwolle op 25 april 1836 opgestuurd aan de minister van Eredienst. Vgl. Bos III, 174.
4. Schrijven van burgemeester Dikkers van Ambt Ommen aan de Gouverneur, gedateerd Ommen, 12 december 1835.
5. Honderd veertig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland.
6. Het schrijven is gedateerd Ommen, 19 januari 1836 (Archief Kabinet Gouverneur van Overijssel no. 44).
7. M.A. Vente, De geschiedenis van Ommen 1831-1940, 32.
8. Brief burgemeester aan de schoolopziener, 8 maart 1836.
9. Evert Anthonie van Elbrug overleed 11 maart 1860, oud 79 jaar, metselaar, weduwnaar van Fennigje Nijhuis.
10. Hendrik Brinkhuis, landbouwer, was 25 jaar toen hij in april 1825 trouwde met de 24-jarige landbouwerse Hendrikje Meijerink, dochter van Jan Meijerink en Janna Geerligs, wonende te Stegeren.
11. Het waren 2 kinderen van het echtpaar A. van Elbrug en Johanna Arents, en verder 1 van R. Brinkhuis jr-Geertje Paarhuis, H. de Groot-Hilligje van Elbrug, E. Brinkman-Willemina Borger, B, Kampherbeek-Aleida Dangremont, H. Portier-Aaltje Barthels, H. Batterink-Aaltjen Janssen, D.J. Volkerink-Geertje Wittenberg, Jan Tikkes man van Janna Poelarents, M. Schutmaat-J. Bolks, Aaltje Stegen vrouw van Jan Schutte, Jannes Kortman-Karolina Olthuis.
12. Barent Kampherbeek, kleermaker, 27 jaar, was in november 1828 getrouwd met de toen 25-jarige Aleida Dangremond.
13. Op 21 september 1833 was de toen 27-jarige in Ommen wonende landbouwer Hendrikus Holtvoort getrouwd met de 23-jarige Elsje Horsman uit Ommen.
14. Bos IV 100-101. Vgl. ook J. Weitkamp in 'Van scheurmakers...' (1984), 278.
15. Het schrijven is gedateerd Ommen, 25 november 1836 en ondertekend o.a. door H. van Elburg, H.W. Oortman, H. Meijerink, E. Woertink, G. Nevels, J. Spanger en L. Wolters.
16. Bissing is kermis of jaarmarkt, met de oorspronkelijke betekenis drukte.
17. G.Steen - Ommen rond de 19e eeuw, 93 (Ommen 1982).
18. In 1823 trouwde de 45-jarige Jannes Jaspers met de 38-jarige Aaltje Hoften 'doende boerenwerk'.
19. De 35-jarige Albert Woertink, landbouwer te Arriën, hertrouwde in 1837 met Jennigje Jansen, 24 jaar, dienstmeid.
20. In april 1821 is de 28-jarige landbouwer Albert Batterink, geboren en wonende in de buurtschap Junne, getrouwd met de 29-jarige Dina Bennink, dienstmeid, wonende in de buurtschap Lemele.
1. Vgl. voor dit hoofdstuk ook de studie van H. Reenders in 'Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers', hoofdstuk 4. De Afscheiding in Overijssel. Publikatie IJsselakademie no 25 (1984).
2. Het huwelijk werd op 2 november 1840 in Ambt Ommen gesloten.

3. Vgl. het artikel van M. Makkinga Azn, *De molen die door een keelgat ging* (In: 'De darde Klokke' 11 april 1971, drie moandeleks tiedschrift veur Ommen)
4. Getuigen bij de geboorte-aangifte waren Andries Cortel, 45 jaar, schoenmaker en Berend Hoek, 39 jaar, winkelier.
5. Ze overleed op 24 mei 1843 in Ommen.
6. Op 10 juli 1889.
7. C. Smits, *De Afscheiding van 1834 III*, 178 (Dordrecht 1977).
8. Hij was in 1811 geboren in Leiden en had medicijnen gestudeerd.
9. Het dochtertje Hendrika Christina is op 27 juli 1841 in Ommen geboren. De moeder was Agatha Sofia de Vosz.
10. Het meisje werd 21 februari 1842 geboren.
11. Smits, De Afscheiding van 1834 III, 179.
12. We hebben verscheidene bijzonderheden ontleend aan een artikel van ds W. de Graaf, *Een afgescheiden dominee als zakenman*; dr A.C. van Raalte (In: De Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis febr. 1983, pag. 3-12).
13. C. Smits, De Afscheiding van 1834 III, 170 (Dordrecht 1977).
14. C. Smits, De Afscheiding van 1834 III, 172.
15. K.B. 28 april 1841 no. 95.
16. S.R. Ybema te Ommen was zo welwillend ons deze lijsten ter beschikking te stellen.
17. Notulen kerkeraad 28 augustus 1839.
18. Proces-verbaal opgemaakt door burgemeester Smit 19 januari 1840, en een schrijven van de burgemeester aan de Gouverneur 20 januari 1840. Beide stukken berusten in het gemeente-archief van Ommen.
19. Notulen kerkeraad 28 mei 1839.
20. C. Smits, De Afscheiding van 1834 III, 175.
21. Smits a.w., 175. Vgl. not. kerkeraad Hellendoorn 13 en 27 mei 1839. In de laatste vergadering was een brief van A. Hartgerink binnengekomen waarin hij meedeelde af te zien van zijn voornemen om predikant te worden. Wel wilde hij graag ten dienste van de gemeente werkzaam zijn als b.v. catechiseermeester.
22. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland II*, 147-151.
23. C. Smits, De Afscheiding van 1834 II, 136.
24. Aanwezig in het familie-archief Oggel, in bezit van D.J. Oggel in Axel. Ds H. Bouma heeft er enkele passages uit geciteerd in zijn bijdrage 'De voorgeschiedenis der opleiding' in 'Tot de prediking van het Woord des geloofs', pag. 34. ('Opstellen ter gelegenheid van de herdenking van de oprichting der Theologische School').
25. Nieuwdorp op Zuid-Beveland.
26. Deze stond toen in Hellendoorn.
27. A.B. Veenhuizen (1814-'95) was in Zwolle geboren; studeerde in Parijs en Genève onder Merle d'Aubigné en was goed thuis in de oude talen. Inderdaad heeft hij in 1844 in Ommen Van Raai te enigszins geassisteerd bij diens opleiding. Of hij al of niet betrokken was bij de theologische opleiding van Brummelkamp (en Van Raalte) in Arnhem, is niet duidelijk. In elk geval vertrok hij in 1846 - evenals Van Raalte - naar Noord-Amerika: zijn vrouw C.A.H. Brummelkamp (geb. 1813) zuster van ds A. Brummelkamp, overleed in febr. 1885. (Joh. de Haas, Gedenkt uw voorgangers I, 259, Haarlem 1984). C. Smits, De Afscheiding van 1834 VI, 215.
28. Notulen kerkeraad Hellendoorn, 26 oktober 1843.
29. Prov. vergadering van Gelderland en Overijssel 8, 9 en 10 november 1843.
30. Ommen, Dalfsen, Nieuwleusen, Den Ham, Hellendoorn, Heemse, Vriezenveen.
31. Notulen kerkeraad Hellendoorn 23 november 1843.
32. De broeders Brummelkamp (Arnhem), Van Raalte (Ommen), Ten Bokkel (Ommen), De Moen (Den Ham), Bolks en Wormser (beiden Hellendoorn), Ten Tooren (Ommen), Dunnewind (Heemse), Kooiker (Dalfsen) en de 'onderwijzer' Veenhuizen zouden samen 'een commissie van beheer en bestuur voor deze school uitmaken'.
33. Daar waren aanwezig de predikanten Brummelkamp (Arnhem), Van Raalte (Ommen), Ten Bokkel (Winterswijk), Wildenbeest (Varsseveld), Wissink (Heerde), Poelman (Hattem), Knol (Apeldoorn), Van Gijssel (Ommen), Bolks (Hellendoorn), De Vos (Zwolle). Van de volgende gemeenten waren een of meer ouderlingen aanwezig: Arnhem, Velp, Apeldoorn, Twello, Deventer, Heerde, Hattem, Putten, Winterswijk, Aalten (Alle uit Gelderland). Overijssel was vertegenwoordigd door de gemeenten Nieuwleusen, Dalfsen, Ommen, Den Ham, Enter en Holten.

34. Zie ook H. Bouma in Tot de prediking van het Woord des geloofs, 30-35.
35. Z.O. Broek Roelofs, Albertus Christiaan van Raalte (1811-'76) in De Hoeksteen. Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, juni 1984, 110-116. Vgl. ook H. Reenders in 'Van Scheurmakers...', 186-188.
36. De Bazuin 13 juli 1888. We hebben de spelling enigszins aangepast.
37. De Bazuin 29 juni 1888.
38. Huwelijksacte Zwolle 8 november 1844.
39. Huwelijksacte Zwolle 31 juli 1873.
40. Vgl. Joh. de Haas, Gedenkt uw voorgangers I, 40, 41 (Haarlem 1984).

IX *Heemse*

Heemse was ± 1830 een klein dorpje niet ver van de Vecht, vlakbij *Hardenberg* in noordoost Overijssel gelegen, 'idyllisch verscholen in hoog geboomte' zoals de ligging wel eens is getypeerd.

De 480 inwoners leefden grotendeels van de landbouw en de turfmakerij. De uitgestrekte venen bevonden zich dan ook vlak in de buurt.

Het plattelandsstadje *Hardenberg* ligt aan de linkeroever van de Vecht en telde omstreeks 1840 ruim 900 inwoners, bijna allen hervormd. *Heemse* behoorde toen tot de burgerlijke gemeente Ambt-Hardenberg, terwijl er ook een Stad-Hardenberg bestond. Het Ambt telde ± 1830 behalve het dorp Heemse, de buurtschappen Brucht, Bergentheim, Diffelen, Rheeze, Collendoorn, Lutten, Baalder en Radewijk, en verder de gehuchten Veenebrugge, Sibculo en Slagharen.[1.] In januari 1837 is van deze gemeente een gedeelte overgeheveld naar die van *Avereest (Dedemsvaart)*, nl. het noordelijk deel van Rheeze. In het Rheezerveen woonden ook enige Afgescheidenen.

Heemse heeft via de geschiedenis van de letterkunde enige bekendheid gekregen, omdat daar in 1750 op het Huis te Heemse, na haar huwelijk met Isaäc R. baron van Raesfelt, kwam wonen de 18e eeuwse dichteres Clara Feijoena van Sytzema (geboren in 1729). Ze sleet daar in Heemse haar verdere leven, in stille afzondering, en wijdde zich vooral aan de dichtkunst. Dit had ze trouwens ook al vóór haar huwelijk gedaan, toen ze nog in Groningerland op Bellingeweer bij Winsum haar verblijf had. De titels van enkele van haar dichtwerken wijzen het aan: *Bellingweerder Uitspanningen* (1746), en *Heemse; Hof-Bosch-en Veldzang in 4 zangen* (1783).

We vermelden ook nog, dat ze in 1807 - in haar sterfjaar - aan de hervormde kerk van Heemse een fraai nieuw *orgel*[2] heeft geschonken en dat een gezang van haar nog vaak in menige protestantse kerk wordt gezongen:

De beginregels luiden:

> Wij knielen voor Uw zetel neer,
> Wij Heer en al Uw leden,
> En eren U als onze Heer,
> Met liederen en gebeden, enz.

In de dagen van de Afscheiding (1836) stonden in de hervormde kerk van Heemse en van Hardenberg resp. *H. Wineke* en *L. Bosch*. Telde de hervormde gemeente van *Heemse* toen 985 zielen, van wie 551 belijdende lidmaten waren, die van *Hardenberg* was veel groter nl. 2500 zielen, van wie ongeveer de helft belijdenis had gedaan.

Over de aard van de prediking van de beide bovengenoemde predikanten hoeven we niet in het onzekere te verkeren. Volgens de burgemeester huldigden beiden een ‘zeer verlichte denkwijze’, wat betekent, dat ze niet meer gereformeerd waren wat hun visie op de bijbel en de officiële belijdenisgeschriften van de kerk betreft. Ongetwijfeld zouden ze in onze tijd progressief heten. We geven over beiden nu eerst enige levensbijzonderheden.

Al vanaf 1806 diende *Hendrik Wineke* de hervormde gemeente van *Heemse* als predikant. Hij was daar als kandidaat gekomen, zodat hij op 14 februari 1836 zijn 30-jarig ambtsjubileum in Heemse - zijn enige gemeente - kon vieren. Bij die gelegenheid preekte hij over Gal. 1:8, 9 en 10: ‘Doch al ware het dat wij, of een engel uit de hemel, u een Evangelie verkondigden buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt. Gelijk wij tevoren gezegd hebben, zo zeg ik ook nu wederom: ‘Indien u iemand een Evangelie verkondigt buiten hetgeen gij ontvangen hebt, die zij vervloekt. Want predik ik nu de mensen of God? Of zoek ik mensen te behagen? Want indien ik nog mensen behaagde, zo ware ik geen dienstknecht van Christus’.

In de theologische periodiek de *Boekzaal der geleerde Wereld* (1836) troffen we in de rubriek Kerknieuws bij het vermelden van dit jubileum het volgende commentaar aan: ‘Na een zeer korte toelichting, gebruikte onze leeraar *vooral deze woorden voor de tegenwoordige onrustige tijdsomstandigheden, dewelke elders, en ook ter dezer Gemeente plaats hebben*, wekkende ons ten ernstigsten op tot het waarnemen van alle die geschikte middelen, welke de Godsdienst aan de hand geeft, bijzonder ook tot eene

voortdurende gezette bijwoning van den openbaren Godsdienst.

Hartelijk wenschen wij, dat het Christendom hetwelk gekenschetst wordt alleen door Evangelische vruchten, nog lang door onzen leeraar bij het klimmen zijner jaren, onder ons moge gepredikt worden' (we hebben enkele regels laten cursiveren).

Het is duidelijk, dat ds Wineke in zijn preek doelde op de ook in Heemse in wording zijnde Afscheiding, waarvan hij niets moest hebben. Hij riep zelfs de hulp van de burgemeester in om de samenkomsten van de 'separatisten' onmogelijk te maken. Terloops merken we hier op, dat de Afgescheiden kerk van Heemse op 18 mei '36 door ds Van Raalte is geïnstitueerd. Ds Wineke had niet lang meer te leven. Enkele maanden later - op 17 augustus 1836 - overleed hij aan de gevolgen van een bloedspuwing. Hij was toen 51 jaar oud.[3.] Hij was getrouwd met Anna Bartha Hein. Onwillekeurig dringt zich hier de gedachte aan een besmettelijke t.b.c.-ziekte op, want een jaar voor zijn dood was een 7-jarig zoontje gestorven (14 augustus 1835) en een jaar na zijn sterven zijn binnen korte tijd 2 zoons, resp. 21 en 24 jaar oud overleden, van wie de eerste al kandidaat in de theologie was. En nog was het leed van de arme weduwe niet ten einde, want al weer enkele maanden later stierf een 16-jarige dochter.[4.]

Een week na het overlijden van ds Wineke hield de consulent ds T.J. Jansen Schoonhoven, van Gramsbergen, de 'lijkrede' n.a.v. Marcus 4:29: 'En als de vrucht zich voordoet, terstond zendt hij de sikkel daarin, omdat de oogst daar is'.[5.]

Winekes opvolger werd in 1838 kandidaat S.H. Coldewey, die in 1843 vertrok naar Borculo. In 1844 kwam ds C.D.L. Bähler en diens plaats werd in 1845 ingenomen door kand. A.H. Mouw, die 'door toenemende ligchaamszwakheid' in 1854 met emeritaat moest gaan, en zich toen vestigde in zijn geboorteplaats Nijkerk op de Veluwe, waar hij in september '60 onverwacht overleed. Zijn weduwe bleef met 5 nog jeugdige kinderen achter.

In *Hardenberg* stond in het jaar van de Afscheiding in Heemse (1836) al 20 jaar lang ds *Lubbertus Bosch*, die theologisch dezelfde ligging had, als zijn kollega ds Wineke in Heemse. Hij was evenals ds Wineke afkomstig uit het niet ver over de Duitse grens gelegen graafschap Bentheim.

Toen hij in januari 1860 overleed, was hij 66 jaar oud. Ruim 42 jaar was hij dominee in Hardenberg geweest, na daarvóór bijna 2 jaar de gemeente van *Brandlicht* (koninkrijk Hannover) 'door woord en wandel te hebben gesticht'. 'Tot in zijn hooge levensjaren bleef hij zich, hoe zwak ook, met ijver aan onze dierbaarste belangen toewijden'. 'Aandoenlijk, plegtig was de dag waarop zijn stoffelijk overschot werd ter aarde besteld. Door de leden des Kerkeraads uitgedragen, werd het lijk aan het opene graf door bijna de gansche Gemeente opgewacht, alwaar door den tweeden consulent, ds J.J. Ehl Weurdinge, pred. te Gramsbergen, een waardige hulde aan 's mans nagedachtenis werd toegebragt'.[6.]

In zijn jaarverslag over 1830 schreef de burgemeester van Ambt-Harden-

berg, *Antoni van Riemsdijk* (burgemeester van 1811-'40), dat er in zijn gemeente kerkelijk gezien wel ‘enkele dissentiërende individu's’ waren, waarmee hij bedoelde enkele personen, die de hervormde kerk uit protest tegen de daar verkondigde leer niet meer bezochten. Deze constatering bewijst, dat men elkaar toen in de buurtschappen om Heemse heen in conventikels of gezelschappen opzocht. Waarschijnlijk eerder ook al. Zeker is in elk geval, dat de deining van de in Ulrum ontstane Afscheiding in het eind van 1835 via Ommen ook het gebied van Heemse had bereikt, met als gevolg het houden van oefeningen bij één van de deelnemers in huis. Daarin ging dan óf een kerkelijk onbevoegd persoon voor, een *oefenaar*, òf iemand las een preek van een ‘oude schrijver’. We zien de bui a.h.w. al aankomen in een rapport van het Klassikaal Bestuur van Zwolle, gericht aan de minister van Eredienst, gedateerd 25 april 1836 en getekend door de praeses H.J. Romenij (Zwolle) en ds J.A. Schrader (Raalte).

We lezen daarin: ‘Omtrent de Gemeenten *Hardenberg, Gramsbergen* en *Heemse* wordt berigt: dat er zich nog geene personen in dezelve wettig van de kerk hebben afgescheiden en daartoe gevraagd hebben te willen geschraapt worden uit het Ledematen-boek, schoon het, wel is waar, met dezulken aldus gesteld is, dat sommigen, zijnde het aantal nog zoo groot niet, op de lijst der Separatisten geteekend hebben en zich van de bijwoning van de Openbare godsdienst onthouden, de zoogenaamde conventikelen vlijtig bijwonende’.

Dat *Ommen* voor Heemse het uitstralingscentrum van het separatisme was, blijkt uit het gemeenteverslag over 1836, waarin de burgemeester schrijft, dat de ‘denkwijze’ van de gemeente gezonder gebleven zou zijn, ‘ware het niet dat van het ten dezen verpeste *Ommen* de geest van het voormelde Separatismus naar herwaards door de veele nabuurlijke en familie Betrekkingen tegen alle verwachting dagelijks was overgeplant geworden’.[7]

We krijgen op die conventikels in Heemse en directe omgeving wat meer kijk, als we de daarop betrekking hebbende processenverbaal en de correspondentie van burgemeester Van Riemsdijk lezen. Daarbij verkeren we in de gelukkige omstandigheid te kunnen beschikken over een op de archivalia gebaseerde beschrijving van de geschiedenis der Afscheiding in Heemse, van de hand van H.U. Bouwman (1938). Uiteraard maken we van dit boekje een dankbaar gebruik, evenals van een in 1980 voltooide scriptie van H. Poelarends, ‘Egbert Dunnewind, schoolmeester te Rheeze’. Beide geschriftjes hebben we aangevuld met de resultaten van ons eigen bronnenonderzoek.

Het roerige jaar 1836

We schreven al, dat ds *Wineke* van Heemse het optreden van de Afgescheidenen bestreed zoveel hij kon, zich daarbij beroepend op het Reglement op het Godsdienstig Onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk, en op een circulaire van de Gouverneur uit 1828, waarin aanbevolen werd een waakzaam oog te houden op illegale oefeningen. Deze laatste konden immers gemakkelijk tot ‘dweepzucht en onzedelijkheid’ leiden, ja zelfs zwakke

zielen tot waanzin brengen.

Daarom stelde ds Wineke op zaterdag 6 februari 1836 de burgemeester ervan op de hoogte, dat tijdens zijn gewone predikbeurten al verscheidene zondagen achter elkaar bij de landbouwer *Derk Plasman* in het Collendoornerveen onder leiding van een zekere *Albert Jacobs Klunder* (bijgenaamd Albert Lap) godsdienstoefeningen werden gehouden. Die Klunder was een arbeider uit het Rheezerveen, maar hij hoorde kerkelijk bij de in 1834 in de jonge veenkolonie Dedemsvaart gestichte hervormde kerk.[8.] Ds Wineke riep nu de hulp van de burgemeester in.

Deze ging de zaak onderzoeken en deelde zijn bevindingen schriftelijk aan de Gouverneur mee. In dit schrijven lezen we o.a. dat hij op zondagmorgen 10 uur de veldwachter met diens assistent naar het Collendoornerveen had gestuurd om na te gaan of Klunder opnieuw bij *D. Plasman* aan het 'oefenen' was. Nee, dit bleek daar niet het geval te zijn, maar er was wel wat aan de hand bij diens buurman *Gerhardus Schrotenboer*, ook een landbouwer.

In de keuken trof de veldwachter op die winterse morgen 19 personen aan, van wie hij de namen had genoteerd. Uit het Collendoornerveen waren het behalve de gastheer *Gerhardus Schrotenboer* en diens vrouw *Gerritdina Welink, Gerrit Schrotenboer* en zijn vrouw *Sophia Charlotte Resink* met haar *vader* 'te huis horende' in Vriezen veen, *Johannes Schrotenboer* en *Hendrik Doezeman*, beiden landbouwers. Uit Collendoorn zelf kwam een *zoon* van de weduwe Derk Bril, landbouwerse. In Rheeze woonden *Egbert Dunnewind*, schoolmeester en landbouwer, de vrouw van Gerhardus Veurink (*Janna Richterink*) met haar twee zoons *Hendrik* en *Derk*, beiden landbouwers, *Gerrit Jan Bril* en de weduwe *Bekman*, landbouwers en *Hendrikus Moddejonge*, een boerenknecht.

Uit *Brucht* kwam Zwaantje Slot, de vrouw van *Gerrit Jentink;* uit *Heemserveen Lucas Hilberink*, boerenknecht, en tenslotte uit *Ane* (gemeente Gramsbergen) *Marten Jansen* en *Jan Herm Welleweerd*, landbouwer.

Het was duidelijk, dat schoolmeester *Egbert Dunnewind* hier de leiding had. Bij het begin had hij de eerste 2 verzen van psalm 68 laten zingen, vervolgens op luide toon gebeden, daarna een preek voorgelezen en tenslotte nog enkele verzen uit genoemde psalm laten zingen. Bij het collecteren kon men in een tinnen schotel zijn gaven deponeren. Toen allen vertrokken waren, bleven Dunnewind en Zwaantje Jentink-Slot nog een poosje met de gastheer en diens huisgenoten praten 'zich om den haard schikkende'.

Aan het eind van zijn brief schreef de burgemeester, dat ds Wineke hem als waar had verteld, dat de volgende zondag de afgezette predikant van Hattem in *Rheeze* zou voorgaan en daar een kind van *Egbert Dunnewind* en *Jan Herm Welleweerd* uit Ane dopen.

Voorlopig kwam het echter niet zover, maar ruim twee maanden later wel, op *dinsdag 19 april 1936*. De burgemeester was 's morgens om 8 uur ervan op de hoogte gesteld, dat die dag ds Brummelkamp naar Rheeze zou komen om daar bij Egbert Dunnewind aan huis een godsdienstoefening te houden.

Hij kwam onmiddellijk in actie, liet zijn rijtuig aanspannen en reed vergezeld van een wethouder en een klerk van de secretarie naar Rheeze, nadat hij de veldwachter al vooruit had gestuurd.

Zijn ervaringen en constateringen legde hij neer in een proces-verbaal, dat hij toezond aan de Officier bij de rechtbank van Deventer en in afschrift aan de Gouverneur. Het is voor onze kennis van het ontstaan van de Gereformeerde kerk in Heemse een uiterst belangrijk document.

Omstreeks 9 uur in de morgen arriveerde de burgemeester bij het huis van schoolmeester-landbouwer Egbert Dunnewind in de buurtschap Rheeze. Daar zag hij een merkwaardig tafereel. Buiten voor het keukenraam stond een groot aantal personen (‘eene groote verzameling’) te zingen, zich aansluitend bij een uit het huis komend psalmgezang. Sommigen stonden met ontbloot hoofd (als teken van eerbied voor de psalm) en hielden geopende ‘kerkeboeken’ (Psalmboeken) in de hand. Dat zingen klonk niet zo zachtjes, want bij het binnenkomen van Rheeze had de burgemeester het al uit de verte gehoord.

Hij stapte uit zijn rijtuig, drong door de samengeschoolde menigte heen, opende de huisdeur en bereikte zo met veldwachter en klerk de keuken. Daarin waren ze ook net aan het zingen.

In de keuken zaten behalve *Egbert Dunnewind* en diens vrouw *Evertjen Hannink* en ds *Brummelkamp* ook nog:

> *Gerrit Schrotenboer* en diens vrouw *Sophia Charlotte Resink*, en *Gerhardus Schrotenboer*, landbouwers in Collendoornerveen.
> Verder *Egbert Kolkman*, landbouwer te Diffelen, *Derk Jan Waterink*, landbouwer te Heemse, *Lucas Hilberink*, boerenknecht te Heemserveen, *Jan Stoeten* senior, landbouwer te Rheeze, *Gerhardus Veurink* en zijn zoon *Hendrik Veurink* met vrouw *Jennegien Waterink*, landbouwers te Rheeze.
> Verder *Alberdina Hendriks wed. Gerrit Bekman* landbouwerse te Rheeze, *Hendrikjen Dunnewind* (haar man Jan Stegeman stond buiten te luisteren), landbouwerse te Brucht.
> *Jan Herm Welleweerd* en vrouw *Dina Meijerink*, landbouwers te Ane (gemeente Gramsbergen) en tenslotte *Hendrik Brinkhuis* en vrouw *Hendrikjen Meijerink*, landbouwers te Stegeren in Ambt Ommen.

De drie laatstgenoemde vrouwen Hendrikjen Dunnewind, Dina Meijerink en Hendrikjen Meijerink, en ook Evertjen Hannink, de vrouw van Egbert Dunnewind, zaten later tijdens de plechtigheid hun baby de borst te geven.

Toen het zingen uit was, sprak de burgemeester ds Brummelkamp aan en vroeg hem wat eigenlijk het doel van de vergadering was. Deze antwoordde, dat het een godsdienstoefening van Afgescheidenen was, waarin 4 kinderen zouden worden gedoopt en ook ouderlingen en diakenen bevestigd. Maar de burgemeester merkte op, dat dergelijke godsdienstoefeningen op grond van de wet niet konden worden toegelaten. Brummelkamp verklaarde te zullen gehoorzamen, maar vroeg wel of het dan niet mogelijk was, bij iemand anders thuis de samenkomst voort te zetten en daar de 4 kinderen te dopen en de ambtsdragers te bevestigen.

Nee, dat kon niet. Brummelkamp zei nu tegen de aanwezigen binnenshuis en buitenshuis (tegen de laatsten via het opgeschoven raam), dat ze maar weg moesten gaan, want dat het onmogelijk was geworden de godsdienstoefening voort te zetten.

Volgens het proces-verbaal hadden 43 personen buitenshuis bij het keukenraam gestaan om te proberen nog iets van de plechtigheid op te vangen.[9.]

Van die 43 afluisteraars kwamen er 8 uit *Collendoornerveen* onder wie de schaapherder Jan Bril. Uit *Collendoorn* zelf waren er 5 personen naar het huis van Egbert Dunnewind in Rheeze gegaan, uit *Heemse* 8 onder wie kleermaker Gerrit Breukelman met zijn vrouw Jennegien Jansen, en ook kleermaker Gerrit Jan Wesselink. Uit *Heemserveen* waren 6 personen gekomen, uit *Rheeze, Brucht* en *Lutten* elk 4, en uit *Hardenberg* en *Diffelen* elk 2 personen.

En van die 43 'buitenstaanders' waren er niet minder dan 34 landbouwer of landbouwersvrouw (één van hen was de weduwe van een landbouwer). Vier oefenden het beroep van kleermaker uit, allen uit Heemse.

Tenslotte hadden buiten staan luisteren een marskramer en een wever beiden uit Lutten, de schaapherder Jan Bril uit Collendoornerveen, en *Hendrik Edelijn* 'zonder speciaal beroep' uit Hardenberg. 'In de keuken zelf hadden tijdens die afgebroken vergadering alleen maar landbouwers of -vrouwen gezeten. Een typerend trekje.

In een zijkamertje was nog aanwezig geweest Gerrit Geerlings, vóór de Afscheiding diaken in de hervormde kerk van Hattem, het enige kerkeraadslid dat de partij van ds Brummelkamp had gekozen. Hij vergezelde ds Brummelkamp blijkbaar wel op diens reizen.[10.]

Stichting van de Afgescheiden gemeente

De instituering van de Afgescheiden gemeente van Heemse was dus op die 19e april 1836 tengevolge van het ingrijpen van de burgemeester mislukt. Teleurgesteld vertrok ds Brummelkamp weer. De voerman die hem had gehaald, kreeg *f* 2,50 voor zijn moeite. Dit is de eerste uitgaafpost in het kasboek dat met april 1836 begint. Maar een maand later ging het beter en op *woensdagmiddag 18 mei 1836 werd* de gemeente van Heemse officieel 'gesticht' door de 25-*jarige ds A.C. van Raalte*, die daarvoor uit Genemuiden was overgekomen. De plechtigheid vond plaats in de boerderij van *Gerhardus Veurink* op de Rheezer Achteresch. Het gebouw - nu tot een stal vervallen - bestaat nog (Rheezerweg no. 50).[11.]

Pas later op de dag was het de burgemeester ter ore gekomen, dat er die dag iets aan de hand was geweest. Om zekerheid te krijgen, had hij de volgende morgen één van de bevestigde ouderlingen en *Derk Jan Waterink*, landbouwer te Heemse, bij zich ontboden, maar deze was net die dag naar het veen gegaan om dit af te branden, zodat er boekweit op verbouwd kon worden ('voor de Boekweit-culture'). Eerst na zonsondergang was hij weer thuis gekomen.[12.] Nog enkele personen hadden desgevraagd niets anders weten te zeggen dan dat er gepreekt en gedoopt was en dat een zekere Van

Raalte enkele mannen tot kerkeraadslid had bevestigd. Het was waar.

In deze godsdienstoefening zijn de ambten ingesteld en is de Chr. Afgescheiden kerk van Heemse officieel gesticht. Als ouderlingen waren bevestigd *Derk Jan Waterink*, een 62-jarige landbouwer te Heemse, en *Egbert Dunnewind*, de 42-jarige schoolmeester te Rheeze; als diaken de 36-jarige *Gerhardus Schrotenboer* te Collendoornerveen. Door een misverstand was de gekozen tweede diaken afwezig; hij kon dus toen niet worden bevestigd. Dat kwam later in orde. Het was *Egbert Kolkman*, landbouwer te Diffelen en veerman van het veer over de Vecht bij Diffelen in de weg van Heemse naar Mariënberg.[13.]

De Officier van justitie bij de rechtbank te Deventer was niet tevreden met de summiere informatie, die de burgemeester hem had verstrekt. Hij wilde meer weten over hen die aan de godsdienstoefening hadden deelgenomen. Daarom ontbood de burgemeester een aantal personen, die in de bedoelde samenkomst aanwezig waren geweest, noteerde hun verklaringen en stuurde die op naar Deventer. We ontlenen er o.a. het volgende aan:

Gerhardus Veurink, landbouwer te Rheeze, oud 67 jaar, getuigde dat nog geen 19 mensen de godsdienstoefening - in zijn keuken gehouden - hadden bijgewoond. Wel hadden er meer voor de van binnen dicht gegrendelde deur gestaan en werden de ramen van de keuken wel eens van buitenaf omhoog geschoven, maar meestal waren ze neer geweest.

Na de namen te hebben genoemd van de bevestigde ambtsdragers, getuigde hij verder, dat er 3 kinderen waren gedoopt, één van *Egbert Dunnewind* te Rheeze, één van *Hendrik Veurink* te Rheeze en één van *Jan Herm Welleweerd* te Ane (gem. Gramsbergen).

Gezongen was er niet, wel gesproken door Van Raalte, die zich overigens had beperkt tot het geven van Christelijke vermaningen en opwekkingen en tot een gebed. Tijdens de dienst hadden behalve hijzelf en zijn vrouw *Janna Richterink* ook nog in de keuken gezeten hun inwonende zoon *Hendrik Veurink* en diens vrouw *Jennegien Waterink*. Verder *Egbert Dunnewind* en vrouw *Evertjen Hannink*, en *Jan Herm Welleweerd* met *Dina Meijerink;* van de drie laatstgenoemde echtparen was een kindje gedoopt. Tenslotte noemde Veurink nog de namen van *Zwaantje Slot*, de huisvrouw van *Gerrit Jentink* te Brucht, *Hendrikus Moddejonge* te Rheeze, *Lucas Hilberink* te Collendoorn, *Derk Plasman* te Collendoornerveen, *Gerhardus Schrotenboer* de nieuwe diaken, en *Derk Jan Waterink*, de nieuwe ouderling. De namen klinken ons al vertrouwd in de oren.

Verder getuigden resp. *Derk Jan Waterink, Zwaantje Slot*, oud 37 jaar en huisvrouw van Gerrit Jentink, landbouwer te Brucht, en *Hendrik Timmerman*, landbouwer te Rheeze, 44 jaar.

De 5e getuige was *Egbert Dunnewind*, de schoolmeester-landbouwer van Rheeze, oud 42 jaar. Hij vertelde onder meer, dat Van Raalte de vergadering had geopend met gebed, twee personen tot ouderling en één tot diaken had bevestigd en drie kinderen gedoopt, van wie één van hem (Dunnewind) zelf. Vervolgens had Van Raalte de adspirant-kerkleden, van wie hij de namen

al had genoteerd, gevraagd naar de ‘grond waarop hunne Zaligheid was berustende’, wat hij gepaard deed gaan met ‘Godsdienstige vermaningen en opwekkingen’. De diaken had gecollecteerd.

De laatste getuigen waren: *Berend Schotten*, landbouwer te Rheeze, 40 jaar; de nieuwe diaken *Gerhardus Schrotenboer*, landbouwer te Collendoornerveen, 36 jaar, *Mannes Schrotenboer*, landbouwer te Heemse, 33 jaar (hij was niet tot het eind gebleven) en *Lucas Hilberink*, boerenknecht te Collendoorn, 30 jaar.

In dit proces-verbaal vinden we dus de namen van de 18 personen (behalve ds Van Raalte), die in de keuken van Gerhardus Veurink in Rheeze de institueringsvergadering van de Afgescheiden gemeente van Heemse hebben bijgewoond. Buiten het huis hadden o.a. gestaan *Hendrik Timmerman, Herm* en *Lucas Veurink, Berend Scholten* en o.a. ook nog *Peter Kramer* uit Ommen.[14.]

Een week later kreeg de burgemeester al weer te maken met de Afgescheidenen. Wat was het geval? Op zaterdagmiddag 4 juni '36 was er bij schoolmeester Dunnewind aan huis, onder leiding van ds Van Raalte, weer een samenkomst van Afgescheidenen gehouden. Maar er waren minder dan 20 personen bij betrokken geweest en zulke vergaderingen waren dus ongrijpbaar voor de justitie. De burgemeester had zich nog gehaast informatie in te winnen bij de buurt- of wijkmeester Marten Stegeman, die uit nieuwsgierigheid die godsdienstoefening had meegemaakt.

Ook had de burgemeester geen maatregelen kunnen nemen, toen de veldwachter op 15 november '36 in *Brucht* bij landbouwer Gerrit Jentink aan huis een gezelschap van slechts 13 personen had aangetroffen. Maar de schoolmeester, ouderling Dunnewind, kon wel worden ‘gepakt’, want hij was tijdens de gewone schooluren als bezoeker daarin aanwezig geweest. We lassen hier nu een paragraaf over deze schoolmeester in.

De strijd van meester Egbert Dunnewind

Egbert Dunnewind te Rheeze stond bij zijn directe chef, de schoolopziener van het 5e district te Ommen, in een slecht blaadje, want hij was er al eens op betrapt, dat hij separatistische bijeenkomsten in zijn huis toeliet en die zelf ook wel bezocht. Hiervoor was hij zelfs bij de Gouverneur in Zwolle ontboden om zich te verantwoorden over de tegen hem ingebrachte klachten nl. ‘zijn separatistische gezindheid en zijn actief deelnemen aan het uiteenscheuren van de vaderlandsche kerk’. Blijkbaar heeft hij zich niet veel van de berisping van de Gouverneur aangetrokken, want op een dag in juni had hij in zijn woning ds Van Raalte laten voorgaan. De overheidsinstanties meenden hem nu niet langer ongemoeid te kunnen laten en zich op zijn positie te moeten bezinnen: zijn traktement werd immers uit de publieke kas betaald. Op 15 november '36 deed er zich een duidelijke mogelijkheid voor om hem te ‘pakken’. *Tijdens de gewone schooluren* was hij als bezoeker in een godsdienstoefening van Afgescheidenen in de buurtschap Brucht aanwezig geweest. Dit kon natuurlijk niet. Ook de schoolopziener werd van dit

schoolverzuim op de hoogte gesteld. Met als gevolg, dat Dunnewind wegens ‘plichtsverzuim’ voor 6 weken werd geschorst.

Later kwam er nog een complicatie bij. Op 1 november '37 verzocht Dunnewind namens 6 ouders aan de burgemeester om de leerlingen ook te mogen onderwijzen in de ‘leerstellingen’ van de gereformeerde godsdienst (wat om geen enkele godsdienstige richting te kwetsen bij de wet verboden was). Hierbij schreef Dunnewind nog, dat hij zelf God meer moest gehoorzamen dan de mensen. Dit betekende, dat hij dat gereformeerd onderwijs toch ging geven. Terloops merken we hier op, dat de 6 ouders die het schrijven van Dunnewind mee hadden ondertekend, waren: *Hendrik Timmerman, Berend Schotten, Gerrit Jan Bril* en *Hendrik Veurink*, allen landbouwers te Rheeze. En verder *Marten Dunnewind*, de broer van de schoolmeester, en *H. Lamberink*.

De schoolopziener was woedend, toen hij dit las en wilde Dunnewind onmiddellijk laten ontslaan. Hij beschouwde diens optreden als een gevolg van ‘verstandsverbijstering’ en ‘ontstelde hersenen’. In afwachting van de uitslag van de op gang gekomen procedure schijnt Dunnewind voorlopig zijn onderwijs te hebben gestaakt. De school stond tenminste stil en enkele hervormde kinderen gingen nu in *Heemse* of *Diffelen* naar school, wat voor de kleintjes ook geen ideale toestand was.

Het eind van het lied was, dat Dunnewind in juni 1838 officieel als onderwijzer werd ontslagen, wegens voortdurend plichtsverzuim en wegens zijn voornemen gereformeerd-dogmatisch onderwijs te geven, waardoor hij in conflict met de schoolwet kwam.[15.]

H.U. Bouwman geeft in zijn geschriftje over *De Afscheiding te Heemse* de volgende kijk op Egbert Dunnewind: ‘Zo werd Dunnewind dan eindelijk afgezet als onderwijzer, omdat hij vanwege zijn principiële bezwaren tegen een godsdienstloze school in conflict gekomen was met de schoolwet. De houding van Dunnewind schijnt ons echter ook wat eigenmachtig en voorbarig, in zover hij niet kalm de beslissing op zijn adres afwachtte. Hij had een enigszins on verzettelijk karakter, waardoor conflicten met zijn medemensen niet altijd uitbleven.

Toch heeft de Gereformeerde kerk van Heemse en omgeving veel aan Dunnewind te danken. Hij was een man met geloofsmoed en moet beschouwd worden als de voornaamste verbindingsschakel tussen de “vaders” van de Afscheiding (met name ds Van Raalte) en de gemeente. In de eerste en moeilijkste jaren heeft hij zijn beste krachten aan de jonge gemeente gegeven’. Tot zover Bouwman.

We voegen er nog aan toe, dat Egbert Dunnewind vanaf het begin constant afgevaardigde van de kerk van Heemse was op de vergadering van de classis Ommen. Hij zag blijkbaar het belang van classisvergaderingen in, want in die van 3 september 1841 stelde hij voor vaker als classis samen te komen. Nu was het zo, dat dit ook best vaker kon, want in 1839 en '40 was er slechts éénmaal per jaar vergaderd. De classis willigde zijn verzoek in, met de merkwaardige bepaling erbij, dat de broeders dan samen zouden spreken over

'de gewichtigste waarheden onzer gereformeerde Godsdienst'. En dan daarbij als handleiding gebruiken 'het geschrift van den beroemden *C. Olevianus*, één der opstellers onzer Catechismus, handelend over de 12 artikelen des Christelijken geloofs'.[16.]

Bij eerste lezing keken we wat vreemd tegen deze bepaling aan. Ging dit niet wat lijken op een soort regionale vergadering van mannenverenigingen? (als we een beeld uit onze tijd mogen gebruiken). Vielen er op de classisvergaderingen dan zo weinig kerkelijke zaken te behandelen? Het was toch rumoerig genoeg in de diverse gemeenten. Tot we ineens bedachten: Dunnewind grijpt hier terug op een advies door de synode van Amsterdam in 1836 aan de kerkeraden gegeven: wanneer er weinig op het agendum van de kerkeraadsvergadering stond en er dus tijd over was, dan moest men proberen 'elkander onderling naar den Woorde Gods te stichten, en op te bouwen in de kennisse der waarheid, met elkander te spreken over de practijk der Godzaligheid, *opdat zij meer en meer bekwaam mogen worden tot het besturen en regeren der gemeente*'. Dunnewind wilde die lijn nu doortrekken naar de *classis*vergaderingen, waarbij hem ongetwijfeld voor ogen gestaan hebben die zojuist geciteerde woorden: opdat zij meer en meer bekwaam mogen worden tot het besturen en regeren der gemeente.

Inderdaad volgden er nu betrekkelijk snel op elkander twee classisvergaderingen, maar dan stokt het ineens weer en tot 1848 komt de classis Ommen nog maar één keer samen. Dunnewind woonde toen al lang niet meer in Nederland. In 1846 is hij met zijn gezin en met nog enige andere families uit Heemse naar Amerika geëmigreerd. Ds Van Raai te had het sein gegeven. Dunnewind vestigde zich in het dorp Graafschap in Michigan dat gesticht was door emigranten uit het graafschap Bentheim. In 1860 is hij overleden, 66 jaar oud. Ook in zijn nieuwe vaderland moest hij ervaren, dat het leven op aarde strijd is.

Uit het kerkelijk leven

Wanneer we nu aandacht gaan geven aan de geschiedenis van het kerkelijk leven in de prille Afgescheiden gemeente van Heemse - op 18 mei 1836 officieel ontstaan - dan zijn natuurlijk het notulenboek van de kerkeraad en in mindere mate dat van de classis en van de Provinciale vergadering voor ons doel uiterst belangrijke bronnen.

De eerste kerkeraadsnotulen beginnen met 18 juni 1836. In die vergadering waren niet alleen de twee ouderlingen en een diaken present, maar ook drie ambtsdragers van de genabuurde kerk van Ommen, nl. *J. Bosch, D.J. Kleinjan* en *J. Schepers*. Dit wees erop, dat er een belangrijke zaak te behandelen viel. Het betrof de gekozen, maar tot nu toe niet bevestigde diaken *Egbert Kolkman*, landbouwer te Diffelen en veerman op de Vecht. Er leefden namelijk enige vragen over zijn gedrag:

1. Hij woonde zelden de kerkdiensten bij. Als oorzaak hiervan gaf hij op 'huiselijke en persoonlijke zwakheid'[17.]; ook zijn taak als veerman belemmerde hem soms te komen.

2. Hij zou wel de samenkomsten van een de Afgescheidenen vijandig gezinde oefenaar bijwonen (zijn naam werd niet genoemd).[18.] Op dit punt beleed Kolkman schuld.
3. Als derde bezwaar gold, dat hij - gekozen als diaken - niet aanwezig was geweest bij de bevestiging van ambtsdragers in de institueringsvergadering op 18 mei '36.

Kolkman verdedigde zich door te zeggen, dat hij gehoord had, dat de komst van ds Van Raalte niet door zou gaan en daarom was hij zelf ook niet verschenen. ‘Waarop wij allen besloten bij de eerste gelegenheid tot de bevestiginge over te gaan en hem toewenschende genade en licht van God. Vervolgens overwegende hoe ordeloos het op den dag des Heeren soms nog gesteld is’, wekten de broeders elkaar op ‘tot stipte, geregelde en ordelijke werkzaamheden’, vooral wat de zondagse samenkomsten betrof. Die opwekking was wel nodig, want het prille begin van de Afgescheiden gemeente was - organisatorisch gezien - zwak. Dit valt ook niet te verwonderen, want voor het plaatselijk kerkelijk leven bestonden nog nauwelijks ‘regelingen’ en vaste afspraken. Alles moest van de grond af worden opgebouwd. Een vaste plaats van samenkomst was er trouwens ook nog niet. De gemeente kwam in groepen van hooguit 20 personen bijeen in particuliere woningen in *Rheeze, Collendoorn* of *Heemse*, vaak bij een boer aan huis, maar ook veel bij meester Dunnewind in Rheeze. Een dominee was er niet; dus moest er een preek worden gelezen door een ouderling, eventueel door een diaken. Maar niet allen beheersten de techniek van het voorlezen even goed. En soms waren ze ook niet even gelukkig in het kiezen van zo'n preek wat de lengte en de zwaarte betrof. Zodat er dan weer ontevredenheid en kritiek opborrelden met als gevolg, dat men thuis bleef wanneer een ‘slechte’ preeklezer de dienst leidde (iets wat in onze dagen ook nog wel voorkomt).

De kerkgang was dus zeer verbrokkeld. Dan hierheen, dan daarheen. Pas in augustus 1841 kregen de Afgescheidenen van Heemse een eigen kerkgebouw en een eigen dominee. In die moeilijke beginjaren had de gemeente veel profijt van ds Van Raalte, die in provinciale dienst was. Vooral toen deze in het voorjaar van 1839 in *Ommen* ging wonen, werd voor de Heemsenaren de mogelijkheid van contact met hem groter, want Ommen lag in de buurt. Maar Van Raalte was vaak op pad. Want om alle vacante gemeenten in de provincie te bereiken (en vacant waren ze bijna allemaal) moest hij land en zand afreizen. Tot zijn werkgebied behoorde niet alleen de noordwesthoek van Overijssel (hij woonde aanvankelijk in Genemuiden), maar ook de Vechtstreek en heel Salland o.a. Deventer. In Twente bestonden ook enkele Afgescheiden gemeenten (Rijssen, Enter, Vriezenveen). Herhaaldelijk werd zijn hulp ingeroepen om de sacramenten te bedienen en advies in moeilijke tuchtgevallen te geven.

Nu hij in Ommen stond, kwam het niet weinig voor dat Heemsenaren hun kind in het 15 km westelijker gelegen Ommen lieten dopen. Hun eigen kerkeraad had daar niets op tegen.[19.]

Leerzaam is in dit opzicht het bewaard gebleven doopboek van de Afge-

scheiden gemeente van Heemse. Hieruit kunnen we aflezen, dat in de periode mei 1835-juni 1841, toen de gemeente Heemse nog geen eigen predikant had, niet minder dan 15 kinderen van ouders die lid van de kerk van Heemse waren, in *Ommen* zijn gedoopt. In *Rheeze* waren dit in diezelfde periode ook 15 kinderen. In *Heemse* zelf waren het er maar 3, in *Dedemsvaart*, waar ook een Afgescheiden gemeente was, 5.

Verder in *Stegeren* (een gehucht dicht bij Ommen) 8, in *Varsen*, een gehucht even ten westen van Ommen, 1 en tenslotte in *Den Ham* ook één kind. De lezer ziet de aantrekkingskracht van Ommen.

We gaan nu terug naar de eerste beginjaren. De beide ouderlingen *Derk Jan Waterink* uit Heemse en *Egbert Dunnewind* uit Rheeze met de diakenen *Egbert Kolkman* uit Diffelen en *Gerhardus Schrotenboer* uit het Collendoornerveen deden wat ze konden.

In de tweede kerkeraadsvergadering spraken ze over het belijdenis-doen van personen, die zich bij de gemeente wilden aansluiten. Ook een fundamenteel punt als het onderwijs aan de kinderen had al dadelijk hun aandacht. En als er eens weinig op een kerkeraadsvergadering te behandelen viel, volgden ze het advies van de synode van Amsterdam (1836) op en spraken met elkaar bevindelijk over de ‘wondere wegen Gods in het zaligen van zondaren’ of over het lijden van Christus of ‘hoe vooral een kleingelovige moet worden opgewekt’.

In de vierde kerkeraadsvergadering werden vele jonge mensen - op verzoek aanwezig - toegesproken en in de volgende vergadering (december '36) uitten de broeders hun dankbare verwondering over de ‘toevloed tot de Gem. des Heeren binnen de tijd van één jaar’. Er zat dus groei in; de Afscheiding in Heemse en omgeving sloeg aan.

Op 22 juli '37 werd het eerste huwelijk kerkelijk bevestigd, nl. van *Hendrik Plaggemars* uit Bergentheim met *Wilhelmina Wilms* uit Den Ham[20]. Helaas duurde de aangename rust in de gemeente van Heemse niet lang. Want de deining ontstaan door het vervangen van de aloude Dordtse kerkenorde door de nieuwe op de synode van Utrecht (1837) opgesteld, bereikte ook Heemse.

In vele Afgescheiden gemeenten in het land - vooral in Overijssel - ontstond hevige oppositie tegen deze nieuwe kerkenorde. Het betekende het begin van het ontstaan van de Gereformeerde gemeenten onder het kruis, die in Overijssel in menige plaats grote aanhang verwierven, zoals in Kampen, Zwolle en de noord westhoek van Overijssel, en ook in Staphorst en Rijssen. In Heemse is echter nooit een Kruisgemeente ontstaan, al waren er wel enige opposanten, die niet meer in de kerk kwamen.

De kerkeraad haalde nu ds Van Raalte erbij, met als resultaat dat ‘enkele scheurverwekkende leden in de gemeente’ werden vermaand. Enigen lieten zich overtuigen, anderen kwamen echter onder censuur. Tot de laatsten behoorde Zwaantje Slot[21], de vrouw van de landbouwer Gerrit Jentink te Brucht, nadat ze onderhouden was over haar ‘dwaalgevoelens’. Ze erkende haar eigen ambtsdragers niet meer en ook niet ds Van Raalte. Nee, Zwaantje

was niet gemakkelijk. Gelukkig werd ze enkele jaren later na belijdenis van schuld weer 'aangenomen'[22]. De komst van ds H. de Vries zal in dit geval wel zegenrijk hebben gewerkt.

Ds van Raalte kon tactisch met zijn volkje omgaan. Het blijkt uit het volgende: op 27 december 1837 werd onder praesidium van ds Van Raalte de eerste vergadering van de classis Ommen gehouden. Hierin waren de gemeenten van *Ommen, Den Ham, Dedemsvaart* en *Heemse* Vertegenwoordigd. Aan de orde kwamen ook de bezwaren, die tegen de nieuwe kerkenorde van Utrecht ingebracht waren. Van Raalte slaagde erin deze weg te nemen door de nieuwe kerkenorde van het eerste tot het laatste artikel te vergelijken met de Dordtse.

Namens Heemse hadden op die classis gezeten *Egbert Dunnewind* (die als scriba was opgetreden), *Derk Jan Waterink* (het was ruim een maand voor zijn dood[23]) en *Egbert Kolkman*. Toen deze broeders de volgende dag op de kerkeraadsvergadering verslag uitbrachten, bleken ook in de kerkeraad alle bezwaren 'genoegzaam opgeruimd' en waren de broeders 'het alle volkomen eens geworden' om 'de enigheid te bevorderen'.[24] Heemse was zonder noemenswaardige stormschade uit de crisis van de invoering van de nieuwe kerkenorde te voorschijn gekomen.

Tuchtgevallen

Natuurlijk kreeg de kerkeraad ook tuchtgevallen te behandelen. Ze waren van allerlei soort. Om een paar merkwaardige voorbeelden te noemen: Een broeder had 3 schapen gekocht en er 4 (!) meegenomen. Toen de eigenaar van dat ene schaap bij hem thuis kwam om te zoeken, probeerde de dief er zich uit te redden door te zeggen, dat hij er al 2 had geslacht! En aan de kerkeraad vertelde hij, dat hij dronken was geweest en niet meer wist wat hij precies gedaan had. 's Nachts was hij door de politie opgehaald en naar Deventer gebracht. Natuurlijk kwam hij onder censuur te staan.

Een gelijksoortig geval deed zich in 1843 voor, toen een broeder bij iemand 2 paarden had verruild voor 2 betere.

Op 17 januari 1840 moest de kerkeraad zich met een geval bezig houden, waarover we ons nu de ogen zouden uit wrijven. Een broeder, wonende in het Collendoornerveen bij de Dedemsvaart, bleek nog in *toverij* te geloven! Toen op het huisbezoek de ouderlingen hem hierover ondervroegen, kregen ze het volgende te horen: Hij meende dat zijn zwangere vrouw betoverd was. Nu had ze veel contact gezocht met een 'duivelbanner'. Maar toen de baby eindelijk geboren werd, hadden de huisgenoten uitgeroepen: het is geen kind maar een 'toverstuk'. Na enkele dagen was het kind overleden. De vader werd ernstig over zijn verkeerde opvattingen onderhouden. In de uitgestrekte venen ten noorden van Heemse was in 1840 het heidense bijgeloof dus nog niet helemaal uitgestorven. Trouwens, in elke provincie zijn nog wel voorbeelden aan te wijzen, dat zelfs in de eerste helft van de 19e eeuw het bovengenoemde bijgeloof nog niet was verdwenen. Elk onheil of ongewoon letsel aan b.v. een koe of kind, werd al gauw toegeschreven aan

duivelskunsten. En de duivelbanners zouden met hun bezweringen die kwade invloeden kunnen weren of tegengaan. Ook de kerk te Heemse bestreed dus krachtig dit bijgeloof.

Erkenning

Het telkens op verschillende plaatsen kerkdiensten houden werd op den duur wel bezwaarlijk en het bevorderde ook niet de eenheid van de gemeente. Een eigen kerkgebouw zou dus heel mooi zijn. Maar hoe dit te krijgen? Daarvoor moest men door de overheid erkend zijn als kerk. Dit was dus het gevoelige punt van het 'vrijheid' aanvragen bij de Koning. De Afgescheiden gemeente van Utrecht had dit als eerste gedaan. En met succes. Op een vergadering van de classis Ommen, waarop ds Van Raalte praeses was, kwam deze kwestie in maart 1839 ter sprake. Men had nagezien hoe ds Scholte in Utrecht de zaak had aangepakt en men kon daarmee akkoord gaan. Elke gemeente uit de classis Ommen zou nu bij de Koning de erkenning als kerk aanvragen. Dat waren de gemeenten *Ommen, Heemse* en *Den Ham* (Dedemsvaart was uit de classis verdwenen en had zich op Drenthe georiënteerd).

De kerkeraad van Heemse besloot nu in mei 1839 de erkenning aan te vragen. Weliswaar had ouderling Marten Jansen (uit Ane, gemeente Gramsbergen) bezaar om afstand te doen van de rechten op het hervormd kerkgebouw ('tempel') en van de naam gereformeerd, maar 'wij hebben hem krachtig zoeken te overtuigen', dat voor Gods rechterstoel geen verantwoording hoeft te worden afgelegd van de 'naam' en de 'tempel', maar wel van de gevoerde strijd voor het geloof.

In juni '39 ging de officiële aanvraag om erkenning in zee, maar deze werd in Den Haag met gefronste wenkbrauwen gelezen. De bevoegde instanties ontdekten daarin allerlei onvolledigheden. Toen echter zo goed en kwaad als het ging al die manco's waren verholpen, kwam eindelijk bij *K.B. van 5 juni 1841 no 235* de erkenning af.

Het verzoekschrift was door 57 personen ondertekend en verder werd daarin meegedeeld, dat men het 'reglement van Utrecht' zou gebruiken en wilde kerken 'in het gebouw staande en gelegen in het dorp *Heemse*, onder de gemeente Ambt Hardenberg, bekend onder no 1198, sectie B.

In afwachting van de goedkeuring van het eerste verzoekschrift (juni 1839) had de kerkeraad alvast het besluit genomen een intekening te openen voor het bouwen van een *kerk* met bijbehorende *pastorie*, en voor het *beroepen* van een eigen dominee. Een eigen dominee beroepen en die dus bij een andere gemeente weghalen? Mocht dat wel? Jawel, maar dan niet een al dienstdoend predikant, vond ds Van Raalte, hierover om advies gevraagd. Want dan zou men een andere gemeente 'verwoesten' om de eigen te 'planten'. Hoe moest het dan? Besloten werd eerst een algemene vasten- en bededag te houden. Misschien zou dan de 'volle' wil van God duidelijk worden. Het resultaat was, dat ds *P.R. de Wit* van *Apeldoorn* (Het Loo) werd beroepen. Dus toch een dienstdoend predikant, maar die van plan was om gezondheids-

redenen zijn ambt neer te leggen (en dus dan geen dienstdoend predikant meer was!).

Deze bedankte echter per brief van 15 juni 1840 (dit schrijven staat in de notulen opgenomen). Hierin schreef hij, dat er al een zekere band tussen Heemse en hem was ontstaan, waarbij hij doelde op het feit dat hij bij ds Van Raalte in het naburige Ommen was opgeleid. Maar nu - aldus De Wit - was hij zwak en ziek en liep zelfs met de gedachte rond zijn bediening tijdelijk neer te leggen in de hoop op beterschap. Die hoop zou echter niet in vervulling gaan. Ruim een half jaar later - op 2 december 1840 - overleed hij in Apeldoorn, nog maar 33 jaar oud.

Ambtsgewaad

We gaan nog even naar het jaar 1839 terug. Was de gemeente van Heemse in dit jaar niet - zoals zo menige kerk - lek gestoten op de klip van het 'erkenning' aanvragen, er was toch nog een andere kwestie, die de gemoederen danig verhitte, namelijk: behoorde een predikant het *ambtsgewaad* te dragen (mantel, bef en driekanten steek) of was dat niet nodig? Ook in Heemse ontstond tengevolge van deze kwestie een (kleine) scheuring.

Van Raalte was vóór het afleggen van het predikantskostuum en trok het dus ook niet aan. Hij verdedigde zijn standpunt met de volgende argumenten:

1. Paulus zegt, dat als het 'beeld' gekomen is, de 'schaduw' is weggevallen.
2. Christus spreekt het wee uit over de klederen der Farizeeën.
3. Christus en de apostelen hebben ook nooit een aparte kleding gedragen, evenmin als dit in de eerste drie eeuwen het geval was. Zelfs de Dordtse 'vaderen' en ook Lodenstein droegen gewone burgerkleding.

Maar ouderling Jan Hofsink ergerde zich zo aan het afleggen van het ambtsgewaad door ds Van Raalte, dat hij en zijn aanhangers niet meer in de kerk kwamen. Dit kon in een ouderling natuurlijk niet geduld worden. Hij werd voor 6 weken geschorst. De kerkeraad riep daarna de hulp in van de genabuurde kerk van Ommen en op 1 november '39 werd Hofsink meegedeeld, dat hij als 'volkomen ontslagen' werd beschouwd. En de 'afgeweken' broeders en zusters zouden weer worden bezocht en vermaand.

Kerkbouw

Was de kerkeraad in 1840 met het beroepingswerk begonnen, met de pogingen een kerkgebouw met pastorie te krijgen was men ook doorgegaan. En dit met meer succes. Van Hk. Lenters was inmiddels door de gemeente aangekocht - we citeren nu H.U. Bouwman - het destijds door G. Breukelman bewoonde plaatsje genaamd 'Het Veldsink' te Heemse, voor de som van *ƒ* 1600,-. Het kwam te staan op naam van H. Timmerman te Rheeze, die samen met Marten Dunnewind het perceel had gekocht. Men vond dat daarvan best een goede kerk en pastorie konden gemaakt worden. De

grootte van het kerkgebouw werd vastgesteld op 50x27 voet. Men zou zelf voor het timmerwerk zorgen en het metselwerk aanbesteden en *ƒ* 1000,- op rente

nemen, waarvoor borg stonden Hk. Timmerman, M. Dunnewind, J. Hs. Schrotenboer en Gs. Schrotenboer. Ook besloot men 40 of 50 stoelen aan te kopen voor ‘vrouwenzitting in de kerk’. Daar mochten (moesten?) de zusters op plaats nemen. Stoelen en banken werden verhuurd, wat een aardige versterking voor de kerkekas betekende (*f* 89,- in 1½ jaar). In augustus 1841 was de kerk klaar. Ze stond ongeveer op de plek van de tegenwoordige gereformeerde kerk (vrijgemaakt)[25].

Beroepingswerk

Had na het bedanken van ds De Wit het beroepingswerk enige tijd stil gelegen, in januari '41 besloot de kerkeraad echter eens een paar studenten te laten voorgaan om dan één daarvan ‘na voorgaand vasten en bidden’ te beroepen. Op vrijdag 5 februari werd die vast- en biddag gehouden en de volgende dag werd de 32-jarige *Hendrikus de Vries*[26], student bij ds Van Raalte te Ommen, die aan het tal was toegevoegd, met algemene stemmen door de gemeente beroepen. Hij was afkomstig uit Hoogeveen en van beroep kleermaker. In november 1835 was hij, 27 jaar oud, getrouwd met een meisje uit Vriezenveen, de bijna 24-jarige *Jenneken Companje*, een timmermansdochter. Hij ging toen ook wonen in Vriezenveen.

Al was hij dan wel in Heemse beroepen, dominee was hij nog niet en hij zou dus eerst zijn studie in Ommen moeten afmaken. Daarom beloofde de kerkeraad hem - mocht hij het beroep naar Heemse aannemen - zijn kostgeld te Ommen te betalen. De Vries kreeg echter ook een beroep naar Vriezenveen, en wilde graag beide gemeenten dienen. De twee kerkeraden hadden hiertegen geen bezwaar, mits ieder vrij bleef desgewenst een eigen predikant te beroepen.

Ook het onderhoud van student De Vries, de a.s. gemeenschappelijke predikant, werd geregeld. De gemeente van *Heemse* nam voor haar rekening:

1. De lopende kostgelden te Ommen bij Gt. Schepers te voldoen plus de helft van een koebeest.
2. Iedere week de helft van een Hollandse daalder tot onderhoud van de vrouw van De Vries (die in Vriezenveen woonde) te betalen.
3. Een ‘liefde-collecte’ te houden, die dan rogge of geld moest opbrengen ‘na elks vermogen’.

De classis Ommen van 10 december '41 bewilligde erin, dat De Vries gemeenten van Vriezenveen en Heemse ‘gezamenlijk’ bediende ‘door het gebrek aan Leeraars’. Maar men moest er wel naar toe werken, dat elke kudde haar eigen herder kreeg.

Op 14 december '41 zou op de Provinciale vergadering van Overijssel te Nieuwleusen het examen plaats vinden van de studenten *S. Bolks* en *H. de Vries*. Beiden kregen van de classis een attest mee van godzaligheid, nederigheid, ootmoed, goed verstand en gaven van welsprekendheid. Het examen verliep voor hen gunstig.

Niets stond nu nog een bevestiging van Hendrikus de Vries als predikant van Heemse-Vriezenveen in de weg. (Hij bleef in Vriezenveen wonen). De-

ze bevestiging zal wel kort na 14 december hebben plaats gevonden. In elk geval wordt in de kerkeraadsnotulen van Kerstmis (25 december 1841) gesproken van *ds* de Vries.

Zijn traktement bedroeg *f* 3,- per week ten laste van Heemse, en *f* 1,50 ten laste van Vriezenveen, nog geen *f* 250,- per jaar! Dus niet om vet van te worden, zou het gewone volk zeggen. Al kwam er dan wel een half vet zwijn bij. En nog wat liefdegaven in natura. Ook kreeg hij een jas, een *'perpluim'* (parapluie?) en een paar laarzen voor zijn wekelijkse reizen door weer en wind, Vriezenveen-Heemse vice versa. In *Heemse* richtte men een kamer voor hem in 'tot een bekwaam verblijf voor de helft tijds alhier'.[27.]

Een belangrijke kerkeraadsvergadering, gepraesideerd door ds H. de Vries, was die van 21 januari 1842. Hierin kwamen allerlei onderwerpen aan de orde. Eén daarvan was het verzoek van één der broeders aan zijn dominee om niet langer dan 2 uur te preken. Ds De Vries reageerde hierop heel welwillend, maar voegde er wel aan toe, dat de gemeente dan ook 'op de bestemde tijd' in de kerk moest verschijnen.

Een punt, dat nog steeds heel gevoelig lag, was de kwestie van het ambtsgewaad. De praeses vroeg aan de kerkeraad en aan de aanwezige gemeenteleden of hij onder hen mocht 'verkeren' zonder de traditionele predikantskleding te dragen. Hij vroeg dit, omdat hij de genabuurde gemeenten *Ommen, Den Ham en Hellendoorn*, die sterk tegen het ambtskostuum waren, niet voor het hoofd wilde stoten. Maar ook in *Heemse* bleek men in meerderheid niet voor het afschaffen van die aparte kleding te zijn. Op eerste Kerstdag was dit ook al tegen hem gezegd. Ds De Vries stelde nu voor, dat er enige kerkeraads- en gemeenteleden naar Ommen zouden gaan om daar de zaak met ds Van Raalte en de zijnen te bespreken, opdat 'er liefde tusschen de gemeenten mochte blijven'. Dit werd goed gevonden. Ds De Vries nam een brief mee van zijn gemeente te *Vriezenveen* waar men ook graag wilde, dat de Leraar 'de kleeren naar oude gewoonte aan had'.

In de kerkeraadsvergadering van 26 januari 1842 rapporteerde ds De Vries, dat hij de zaak van het al of niet dragen van het 'geestelijk ambtsgewaad' de vorige dag op de in Ommen gehouden classisvergadering ter sprake had gebracht. Door ds Van Raalte was hij ten volle overtuigd van het 'ijdele' en 'nietige' van zo'n klederdracht. Ook enkele kerkeraadsleden gingen nu overstag. Ds De Vries zou nu graag zien dat de gemeenteleden, die nog vóór het dragen van het ambtsgewaad bleven, 'in liefde' werden onderricht, opdat 'de Duivel geen veld mogte winnen en alzoo zijn Predikwerk vruchtloos maaken'. Op zijn verzoek zal aan de kerkeraad te Vriezenveen ter informatie een afschrift uit de notulen worden gezonden voor zover het het punt van het ambtsgewaad betreft.

Enkele weken later verklaarde ds De Vries plotseling in een kerkeraadsvergadering, waarin ook vele gemeenteleden aanwezig waren, 'zijn dienst zoo niet langer te kunnen waarnemen' en raadde de broeders aan te proberen een dominee alleen voor zich te krijgen ('de volle bediening te hebben'). Wat dit 'zoo' precies betekende, weten we niet. Zou hij het pendelen tussen twee

zo ver uit elkaar liggende gemeenten Heemse en Vriezenveen (30 km) te bezwaarlijk hebben gevonden, omdat hij meende, dat ook zijn ambtelijk werk daaronder leed? In elk geval was de gemeente van Heemse opnieuw herderloos en dat al na zo korte tijd.

Hoe nu? Deze vraag stelde ouderling Egbert Dunnewind op de eerste kerkeraadsvergadering na het vertrek van ds De Vries. In Heemse was grote behoefte aan een ‘volle bediening’, want de oogst was ‘alhier groot’. Zou het niet mogelijk zijn - opperde Dunnewind - ds De Vries opnieuw te beroepen en dan alleen voor Heemse? Want daar in Vriezenveen was het maar een heel kleine gemeente, waarin het beter was ‘te praten dan te prediken’. Dunnewind had ook gehoord, dat ds De Vries en ouderling Bramer gedurig met elkaar overhoop lagen. Men zou de classis eens vragen, wat het beste was. Op de eerstvolgende classisvergadering kwam Dunnewind met het verzoek of het mogelijk en gewenst was ds De Vries van Vriezenveen naar Heemse te ‘verplaatsen’. Maar daar wilde de classis niets van weten. Ds De Vries viel dus uit.

Van Raalte - op een kerkeraadsvergadering uitgenodigd - stelde voor, om ‘een zeer beroemd persoon uit Varsseveld, een D. Breukelaar, te ontbieden. Het bezwaar was echter, dat hij nog maar kort in opleiding was (hij zou pas in 1846 dominee in Aalten worden). Maar er waren nog een paar mogelijkheden. Na een voorafgaande dag van vasten en bidden probeerde men op vrijdag 29 juli '42 via een stemming tot een beslissing te komen. De 27-jarige ‘kwekeling’ (student) *Anton Herman Veenhuizen* kreeg 18 stemmen, D. Breukelaar en Schuur (waarschijnlijk K.J. v.d. Schuur) elk 1 stem. Niet weinigen, onder wie 3 kerkeraadsleden, hadden niet meegestemd, omdat ze eraan twijfelden of ze voor het stemmen wel in de juiste zielsgesteldheid hadden verkeerd.

Er was nu wel een meerderheid, maar hoe was die tot stand gekomen? In de gemeente was hierover een zekere onrust ontstaan. Men raadpleegde ds Van Raalte maar weer eens, die de stemming wettig vond. Op 14 augustus '42 besliste *Veenhuizen* ten gunste van Heemse. Hij ging daar nu hulpdiensten verrichten.

Op de catechisaties trad hij blijkbaar nog al streng op. Er kwamen tenminste stemmen uit de kerkeraad, die hem verzochten op wat ‘zachtere’ wijze leiding aan de catechisanten te geven. Maar Veenhuizen meende, dat het moest zoals hij deed ‘om een behoorlijke vrees te houden onder hen’. Stoere mannentaal! Ook werd hem aangeraden wat eenvoudiger in zijn preken te zijn en die meer af te stemmen op de bevattelijkheid van onkundigen. Hij is niet lang in Heemse gebleven. In februari 1844 nam hij een beroep naar *Stadskanaal* aan. Zelfs toen was hij nog niet tot de preekstoel toegelaten. Pas op 20 juni '44 vond zijn examen plaats op een Prov. vergadering in Nieuwleusen gehouden, tegelijk met dat van *J. Schuurman*. Beiden slaagden weliswaar, maar de meerderheid van de vergadering vond, dat het toch beter had gekund. Daarom kregen ze van de praeses het advies mee zich te blijven oefenen.

Student en later ds W. van Leeuwen: 1844 - maart '47

De gemeente van Heemse was dus weer vacant. Gelukkig was er in Ommen bij ds Van Raalte bijna een student klaar, *Willem van Leeuwen*, op wie de kleine gemeente van *Sommelsdijk* (bij Middelharnis op Goeree Overflakkee) ook al het oog had laten vallen. In Heemse kende men hem wel, want men had hem al eens geldelijk gesteund met 'onderhoudsgaven' voor zijn 'gedurige liefdedienst' in de gemeente. Hij leidde soms de godsdienstoefeningen.[28.] Hoewel hij zijn examen nog niet had gedaan, werd hij in juni 1844 met meer dan 50 van de ruim 60 stemmen in Heemse beroepen.

Aan Sommelsdijk (Middelharnis) werd gevraagd of ze student Van Leeuwen los wilden laten, wat deze gemeente slechts node deed. Ze stond trouwens al voor een voldongen feit. Van Leeuwen had het maar moeilijk met het beroep naar Heemse o.a. omdat daar in de gemeente een hevige strijd gevoerd werd door zijn voor- en tegenstanders. Volgens de kerkeraadsnotulen vielen er telkens 'bitsige en fitterige woorden jegens elkander'. Maar op 29 september '44 wilde student Van Leeuwen in een door hem geleide godsdienstoefening meedelen, dat hij het beroep naar Heemse alvast aannam.

Er kwam echter nog een ernstige complicatie bij, want ds Van Raalte verhuisde met zijn leerlingen van Ommen naar Arnhem, waar ds Brummelkamp ook een opleidingsschool verzorgde. Door het verplaatsen van de theologische opleiding van Ommen naar Arnhem, werd de gemeente Heemse 'geheel van dienst beroofd'. Geen ds Van Raalte, geen student Van Leeuwen, niets meer.

Men was bang dat dit kwade gevolgen zou hebben, evenals 'Mozes' verblijf op de berg Israëls afgoderij' tot gevolg had. En de 'broederhaat' onder de ambtsdragers herinnerde aan de strijd in de gemeente Corinthe over Apollos en Cefas. Daarom vroeg men Van Raalte dringend het examen van student Van Leeuwen te bespoedigen. In mei '45 heette het, dat het examen binnenkort zou plaatsvinden. Het werd 12 november 1845.

Op de Provinciale vergadering op die datum in Zwolle gehouden[29.], vond onder praesidium van ds Brummelkamp het examen plaats. Zonder horten en stoten ging het echter niet. Vooraf las de praeses een attestatie van br. Van Leeuwen voor en deelde de vergadering de inhoud mee van een brief, die ds Budding ontvangen had van de scriba van de gemeente *Sommelsdijk* (die immers ook contact met student Van Leeuwen had gehad). Brummelkamp voegde eraan toe, dat hij wel wenste, dat ook de overige attestaties konden gelezen worden, 'doch dat die van den voorgaanden dag op de diligence weggeraakt waren, aangezien de conducteur de goederen van br. Van Leeuwen op eenen anderen wagen per abuis had overgepakt'. Merkwaardig.

Toch besloot de vergadering het examen voortgang te laten hebben. Van Leeuwen kreeg nu eerst gelegenheid een 'preekvoorstel' te houden, dat vervolgens in bespreking kwam. Er kwam veel ernstige kritiek los. Hij zou niet zuiver zijn in de leer en onbekwaam in de leerstellige waarheden. De meerderheid was toch voor toelating.

Van Leeuwen was dus zeker niet cum laude geslaagd. Deze man werd nu

predikant in Heemse. Het liep mis, evenals in zijn volgende gemeente Scharnegoutum (Fr.), waar de moeilijkheden ook al dadelijk begonnen. Hij was sterk independentistisch aangelegd d.w.z. van de kerkenorde trok hij zich weinig of niets aan. Hij wilde deze alleen aanvaarden voor zover ze op Gods Woord was gegrond. Dat hij tegen het dragen van het predikantskostuum van die dagen was, valt nog te begrijpen. Maar dat hij in november 1846 - toen hij nog in Heemse stond - ds H.A. de Vos in Marrum (Fr.) tegen de zin van de classis Wanswerd in toch had bevestigd, is zeker onkerkrechtelijk te noemen.

Bovendien bestond er gerechtvaardigde twijfel aan zijn rechtzinnigheid. Toen hij nog maar net in Scharnegoutum stond (1847-'53) werden op de Provinciale vergadering van Friesland (1848) niet minder dan 12 punten met bezwaren tegen zijn rechtzinnigheid ingebracht. Zo gaat dat in de regel bij independentisten.[30.] Maar we keren terug naar zijn periode in Heemse (1844-'47). Zoals vanzelf sprak, werden bij het begin enige regelingen opgesteld. De catechismusprediking begon weer bij zondag 1. Op zondag waren er twee diensten, in de week één 'afhankelijk van lichte of donkere maan'. De mensen van toen leefden dichter bij de natuur dan wij nu.

Als een andere gemeente hem eens vroeg om daar 'enig dienstwerk te verrichten', dan mocht hij dit doen, mits 'de pale van redelijkheid niet te buiten gegaan worde'. Voor arme lidmaten, die niet in staat waren zelf een bijbel aan te schaffen, zou ds Van Leeuwen enige exemplaren kopen.

De Afgescheiden gemeente van Heemse had ook een aantal leden, die in de buitengebieden woonden. Voor hen was het nauwelijks mogelijk de beide diensten bij te wonen, want waar moesten ze dan tussen de middag blijven? Geen nood; bij een nieuw begin past een nieuw geluid. Met toestemming van ds Van Leeuwen bood de kerkeraad hun die 'rond moeten zwerven', zolang de keuken van de pastorie als verblijfplaats aan. Daar konden ze zich dan 's winters warmen en het meegebrachte brood opeten. En niet te vergeten: nog wat napraten en bijpraten. De keuken zou daarvoor in orde gemaakt worden, 'opdat in hun behoeften voorzien kan worden'.[31.]

Een nieuwe dominee heeft in het begin altijd even aantrekkingskracht. Zo ging het ook nu. Leden die de laatste paar jaar niet meer in de Afgescheiden kerk kwamen, verschenen nu weer om ds Van Leeuwen eens te beluisteren. Dat ze de laatste tijd verstek hadden laten gaan en vaak in de 'liberale' kerk waren gesignaleerd, kwam vooral hierdoor, dat op 9 juni 1843 in de hervormde kerk van Heemse zijn intree had gedaan de rechtzinnige *Christian Daniel Louis Bähler* (in 1806 als domineeszoon in Zwolle geboren). Zijn vorige gemeente was Aalst in de Bommelerwaard en hij was de tweede van de vele ondertekenaars van het tweede Adres, door ds *B. Moorrees* in 1842 aan de hervormde synode gestuurd. Een afschrift daarvan ging naar de koning met als bijlage o.a. het verzoek, dat deze pogingen zou aanwenden de rechtzinnige leer te beschermen door het oude ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten weer in te voeren.

Het eerste Adres (1841) van ds Moorrees c.s. aan de synode gericht, had

een reusachtig aantal handtekeningen gekregen (bijna 8800). We merken hier nog op, dat deze C.D.L. Bähler in zijn Leidse studententijd had behoord tot de ‘club van Scholte’, een groepje studenten die zich sterk verzetten tegen het rationalisme in de godsdienst en a.h.w. een ‘afgescheiden kring’ onder de theologische studenten aan de Leidse universiteit vormden. Het waren *Van Velzen, Brummelkamp, Van Raalte, Bähler* en *Meerburg*. Lang heeft die ‘club’, waaraan vooral de naam Scholte een image gaf, niet bestaan. Al in 1832 vertrokken Scholte, Bähler en Meerburg uit Leiden. Welnu, het was deze zo juist genoemde *Bähler*[32], die een (kort) poosje in Heemse heeft gestaan. Want al op 27 oktober 1844 preekte hij zijn afscheid in Heemse wegens vertrek naar Ylst (Fr.). Het was onder de gegeven omstandigheden dus niet verwonderlijk, dat de preektrant van deze dominee ook bij de Afgescheidenen in Heemse aansloeg.

Na het vertrek van ds Bähler verschenen de Afgescheiden Heemsenaren, die wel bij hem kerkten, weer in hun eigen kerk om de nieuwe ds Van Leeuwen te beluisteren. Kon men zulke ‘zwervers’ tot het Avondmaal toelaten of moesten ze eerst schuldbelijdenis doen, vroeg de kerkeraad zich af. De meerderheid meende, dat het belijden van schuld voor dit keer niet nodig was ‘om hen beter te winnen’ en omdat ze zeer onkundig waren ‘omtrent het rechte denkbeeld van de kerk’. Ds Van Leeuwen stelde echter, dat ze duidelijk genoeg onderwezen waren, en daarom werd nu besloten: éérst schuld belijden en dan aan het Avondmaal. Ze hadden de gemeente immers in opspraak gebracht en waren er de oorzaak van, dat sommigen, die zich hadden willen aansluiten, dit niet hadden gedaan.

Ds Van Leeuwen was blijkbaar geen gemakkelijk man. Toen hem gevraagd werd wat korter te preken, weigerde hij hierop in te gaan. En toen hem verzocht werd tijdens de huisbezoeken wat meer te vragen naar ieders ‘hoop of stand’, en op de catechisaties wat meer te vragen en minder te praten, toonde hij zich allesbehalve plooibaar. Ouderling Egbert Dunnewind constateerde in Van Leeuwens reacties op de bovengenoemde aanmerkingen ‘eene kwade richting of ondankbare aanneming’.

Het botste nog al eens tussen Dunnewind en zijn dominee o.a. naar aanleiding van een preek over Kaïn en Abel. Ds Ten Bokkel en enkele ouderlingen uit Ommen werden er zelfs bij gehaald om een oplossing te helpen zoeken. Deze broeders waren van oordeel, dat de kwestie meer uit vermoedens dan uit feiten was ontstaan en dat Van Leeuwen en Dunnewind bang voor elkaar waren.

Herhaaldelijk werden in de gemeente vermaanbezoeken gebracht o.a. bij jonge mensen, die zich schuldig maakten aan het zich ‘op 's Heeren dag te voegen bij de wereld in ijdele drinkplaatsen’, d.w.z. op zondag de herberg bezochten. Dit paste immers niet bij een christelijke levenswijze. In juli 1846 ontbood de kerkeraad jonge mensen uit Rheeze om hen te vermanen ‘zich niet te vermengen met de lieden van de wereld’. Enkelen namen de vermaning aan, maar anderen waren niet gekomen ‘uit drukte of lauwheid’.

In juni 1846 werd er bij ds Van Leeuwen weer eens op aangedrongen korter

te preken, maar men wist van te voren: het helpt toch niet. Op zijn beurt klaagde ds Van Leeuwen in diezelfde kerkeraadsvergadering erover, dat hij zijn traktement niet op tijd ontving en dat het ook aan de lage kant was ('over trage en ook wel sobere bezoldiging'). En in één adem ging hij door, dat hij door de 'traagheid' van de kerkeraad belemmerd werd in het uitoefenen van de tucht.[33.]

De volgende week kwamen weer de verschillen in opvatting tussen predikant en kerkeraad over 'tuchtoefening en prediking' aan de orde, maar elke partij probeerde haar 'manier van zien te rechtvaardigen'. Dat door dergelijke problemen de sfeer in de gemeente er niet beter op werd, valt niet te verwonderen.

De notulen spreken over een 'onaangename gestalte'. En het spreken met de gemeente over het traktement van ds Van Leeuwen was ook een gevaarlijk punt (een 'hagchelijke zaak'). Nee, in 1846 stond het er in de gemeente Heemse niet zo best voor.

Emigratie

En dan wordt in de notulen gesproken over 'degenen die staan te vertrekken naar Noord-Amerika'. Dat waren:

1. ouderling *Egbert Dunnewind*, weduwnaar, 54 jaar, met 4 kinderen, landbouwer.
2. diaken *Derk Plasman*, 48 jaar, met vrouw en 3 kinderen, landbouwer. Beiden werden 'welgesteld' genoemd.
3. *Herm Kok*, 49 jaar, met vrouw en 7 kinderen, landbouwer.
4. *Jan Stegeman*, 54 jaar.
5. *Hendrik Oldemeijer*, 45 jaar, met vrouw en 1 kind, landbouwer.
6. *Samuel Karreman*, 37 jaar, met vrouw en 1 kind, winkelier.

Laten we aan hun namen nog enkele personalia toevoegen: *Egbert Dunnewind*, de al meermalen genoemde onderwijzer-landbouwer te Rheeze, was getrouwd met Evertje Hannink (Hennink). Zijn vrouw had hij echter al in 1838 in het kraambed verloren. Hij was niet alleen de man van wie de initiatieven uitgingen, maar die hij ook doorzette; de erkende leider, de man van het eerste uur van de Afscheiding in Heemse.

Zijn mede-landverhuizers *Herm (Harmen) Kok*, landbouwer in Diffelen en *Jan Stegeman* uit Heemse waren zijn zwagers. Ze waren beiden met een zuster van hem getrouwd.[34.] *Derk Plasman*[35.] was een landbouwer te Ane (gemeente Gramsbergen) en *Hendrik Oldemeijer* te Rheeze.[36.]

Als redenen voor hun emigratie geven de notulen:

1. Voor hun kinderen Christelijke scholen te zoeken 'die hier niet zijn te vinden'. Dit was dus een reden van godsdienstige aard.
2. Gods bevel en belofte: 'Die werkt, zal eten', werd hier niet bewaarheid (verwerkelijkt).
3. Aan het bevel: 'Geeft den keizer wat des keizers is' kon hier onmogelijk voldaan worden.

De beide laatstgenoemde redenen wijzen op economische nood. Het was

toen ook een bijzonder slechte tijd. Vooral op het platteland veroorzaakte de vreselijke aardappelziekte overal veel gebrek en armoede.

De beide vertrekkende kerkeraadsleden beloofden schriftelijk om hun financiële verplichtingen t.o.v. de gemeente alsnog te zullen nakomen (de gemeente had nog schulden). In hun op dat moment enthousiaste emigratiedrift wekten ze de 'zuchtende' gemeenteleden op mee de oceaan over te steken om zo bevrijd te worden van 'gewetensbezwaren en van een zuchtend sloom leven'.[37.]

Alsof in Amerika het leven een soort paradijs zou zijn. Ze zijn wel anders gewaar geworden. Maar toen konden ze niet meer terug.

In januari 1847 kreeg ds Van Leeuwen een beroep naar *Scharnegoutum* (bij Sneek), dat hij de volgende maand aannam. Geen wonder, want de verhouding tussen hem en zijn gemeente was ernstig verstoord of zoals de notulen het formuleren: 'Tusschen gemeente en Leeraar worden de bronnen, waaruit liefde en verbintenis moeten vloeien, hoe langer hoe meer toegestopt'.[38.]

Met het afgeven van zijn attestatie verliep het niet zo vlot. In de kerkeraadsvergadering van 11 maart 1847 waren ouderlingen uit Scharnegoutum aanwezig om te praten over de attestatie van ds Van Leeuwen, die enigszins 'bevlekt' was, d.w.z. waarop een aantekening ten ongunste van ds Van Leeuwen stond.

Niet dat de Friese afgevaardigden daar zelf zo'n bezwaar tegen hadden, want zij en hun gemeenten wilden Van Leeuwen met die attestatie wel 'in liefde aannemen en ontvangen'. Maar ze waren bang voor moeilijkheden op de classis en daarom vroegen ze of alsnog niet een 'onbevlekte' attestatie kon afgegeven worden. Of dit gebeurd is, weten we niet, maar wel dat op dit punt de notulen van die vergadering eindigen met de woorden: 'alzo in liefde geëindigd'. En ook weten we, dat de komst van ds Van Leeuwen in Scharnegoutum niet met vrede was en dat het daar met hem ook helemaal mis is gegaan.

Ds. H. de Vries (tweede maal): 2 juni 1847 - 17 april '65

Wie zou ds Van Leeuwens opvolger in Heemse worden? Het werd de nog steeds niet vergeten ds *Hendricus de Vries* uit Vriezenveen, die na 5 jaar opnieuw predikant in Heemse werd. Over zijn vroegere periode hebben we eerder in dit hoofdstuk geschreven.

In de eerste kerkeraadsvergadering, die hij in Heemse praesideerde, sprak hij de wens uit, dat *voorzanger* en *voorlezer* hun werk *staande* verrichten. Dat gebeurde dus altijd zittend. Men was in die dagen namelijk bang, dat een staande houding tot een gevoel van hoogmoed zou kunnen leiden.

De orde en regelmaat bij het houden van kerkeraadsvergaderingen liet blijkbaar wat te wensen over. Daarom werden de puntjes weer eens op de i gezet: op tijd komen en beginnen, de zaken kort behandelen, afgedane zaken niet herhalen. En merkwaardig: de kerkeraadsleden moesten op zondag als ze naar de kerk gingen, geen pet, maar een hoed dragen! Omdat dit eer-

biediger, minder door-de-weeks was?

Ds De Vries was een bezadigde figuur, die rekening hield met de gevoeligheden in zijn gemeente en op kritiek verstandig reageerde. Toen enige gemeenteleden, door oppositie-zucht gedreven, niet meer in de kerk kwamen, raadde hij aan geduld met hen te hebben, 'omdat zij zwak (zijn) en geen doorzicht hebben'. In diezelfde kerkeraadsvergadering maakte diaken *Heres* aanmerking op de preek, die dominee op Dankdag had gehouden. Daarin was de goddelozen wel het oordeel aangekondigd, maar de redding en verlossing was hun niet voorgehouden. Ds De Vries antwoordde, dat hij dit laatste wèl had gedaan, maar dat zoiets niet altijd uitgebreid kon gebeuren.[39.]

Ds De Vries had een groot gezin. Daarom vroeg hij de kerkeraad of de keuken vergroot mocht worden. Het gezin at blijkbaar in de keuken.

Dat de samenleving in Heemse duidelijk agrarisch gekleurd was, blijkt uit verschillende trekjes in de notulen, b.v. 'wegens plasregen en aardappelbederf zou er een biduur worden gehouden, in het bijzonder voor de *boerschappen* (de woeste onontgonnen gronden waren toen nog gemeenschappelijk bezit, waar ieder gebruik van mocht maken).[40.] Om het traktement van de dominee wat te versterken, kreeg hij altijd wel giften in natura. Enige notities uit de notulen: 'Gelden bijeengebracht voor het slachten van een bigge voor Ds'.[41.] Of 'boekweit met of zonder stroo voor Ds verzamelen'.[42.] Boekweit was toen een niet onbelangrijk bestanddeel van het voedselpakket (boekweitgrutten, een soort gort). En het stro kon dominee wel gebruiken voor zijn schuur of hok, want elke dorpsdominee hield toen nog wel een varken of geit.

Nog enkele notities

De beschikbare kerkeraadsnotulen houden met 8 januari 1851 ineens op, om pas op 13 februari '64 verder te gaan. Er is dus een hiaat van 1851-'64. Waar is dat notulenboek gebleven? Noodgedwongen moeten we nu een grote sprong in de tijd maken en belanden in 1864. In dit jaar klaagde ds De Vries voortdurend over de slechte betaling van zijn traktement, wat in de kerkeraad en daarbuiten tot vele 'onaangename gesprekken' aanleiding gaf.

In januari '65 gaf de kerkeraad hem de wenk dan maar *ƒ* 75,- aan zijn zwager te vragen, de kerkeraad wilde daarvoor borg staan en in de herfst zo mogelijk *ƒ* 50,- terugbetalen. Maar de zwager weigerde het geld te lenen. Nu zou er een collecte worden gehouden, maar de datum was nog niet bepaald. Wacht daar dan niet te lang mee, vroeg ds De Vries. Een week later ging het weer over het traktement, maar de kwestie zou niet lang meer spelen, want ruim twee maanden later overleed ds De Vries, op 17 april 1865, 57 jaar oud, geboren te Hoogeveen, echtgenoot van Jennigje Companje.

Consulent werd ds D. Thijs van Lutten, die het beroepingswerk leidde en op 23 maart '66 kon ds *J.F. Petersen* als opvolger van de overleden ds H. de Vries worden bevestigd. Men was al doende een woning voor de wed. De Vries te krijgen. De classis had nog geëist, dat de gemeente Heemse niet

alleen voor een vrije woning en ‘brand’ voor haar zou zorgen, maar haar ook nog *f* 100,- per jaar zou geven. De kerkeraad huurde een schuurtje van F. Breukelman om dit tot een gepaste (!) woning te laten vertimmeren. Juffr. De Vries zou er tot haar dood in mogen blijven wonen en per jaar *f* 25,- huur betalen. Ze overleed in november 1869.

Tenslotte nog enkele notities.

Na de komst van ds Petersen ging de gemeente groeien en bloeien. Er kwamen zelfs zoveel kerkgangers, dat de kerk te klein werd. Velen wensten tot de gemeente te worden toegelaten. Om het ruimtegebrek te verhelpen, bracht men een galerij (‘zoldertje’) in de kerk aan. In 1869 vertrok ds Petersen naar Nijeveen (Dr.).

In augustus 1871 schonk H. Timmerman een *orgel* aan de kerk, gebouwd door Langendijk. En als laatste notitie vermelden we hier nog, dat in november 1873 tot kerkmeesters werden gekozen: W. Snel voor Rheeze en Diffelen, R. Nijmeijer voor Heemse, Hardenberg en Radewijk, J.H. Welleweerd voor Kolder, Kolderveen, Heemserveen, Anevelde en Engeland en H. Plaggenmarsch voor Bergentheim, Brucht met omstreken.

In december 1866 werd de grensscheiding met de gemeente te *Vroomshoop* officieel vastgesteld: ‘De menschen die op een afstand van één- tot tweehonderd ellen van het Kanaal woonen tusschen H. Plaggenmarsch en de eerste of zogenaamde Els-Scholte, hebben vrijheid te kiezen of zij leden der Gemeente Heemse of Vroomshoop willen weezen, met deze opmerking, dat zij de keuze slechts éénmaal kunnen doen, zoodat zij bij die Gemeente, waarbij zij eenmaal kiezen te willen inwoonen, moeten blijven’.

Hoe verleidelijk het ook is de verdere geschiedenis van de gemeente van Heemse te beschrijven, we moeten hier eindigen. Duidelijk hebben we gezien, hoe Christus door zijn Geest en Woord haar in voorspoed en tegenspoed heeft willen bewaren in de eenheid van het ware geloof.

Eindnoten:

1. - Van der Aa - Aardrijkskundig woordenboek.
2. In één van de balken van de orgelgalerij in de hervormde kerk in Heemse staat nog het jaartal 1807 ingebeiteld. Dit orgel is meer dan een eeuw later - in 1917 - naar Pesse bij Hoogeveen gegaan, is later weer teruggekomen naar Heemse, waar het een aantal jaren opgeslagen gelegen heeft op de zolder van de kerk. Uiteindelijk is het verkocht aan de hervormde kerk te Lochem, waar het nu - gerestaureerd en wel - weer in gebruik is. In de Boekzaal der geleerde Wereld 1807 staat een uitvoerig verslag van de ingebruikneming van dit orgel opgenomen.
   We citeren er het volgende uit:
   Heemse, 21 juni - ‘Wij hebben thans het onschatbaar voorregt onze Kerk met een nieuw en fraai orgel te zien versierd en de zoo lang gewenschte Kerk-liederen, nu ook voor het eerst onder ons te hooren zingen. Dit orgel is op een edelmoedige en weldadige wijs, uit liefde en opluistering voor den Godsdienst, tot verfraaiing van ons Bedehuis, alsmede tot verbetering van ons gemeenschappelijk Psalm- en Evangeliegezang, door de Hoog Wel- geb. Vrouw, Baronesse Douarière C.F. van Raasfelt, geboren van Sytzema, en Vrouw van Heemse, aan onze kerk geschonken: gemaakt door den, in dit vak doorkundigen G.H. Quelhorst, Orgelmaker te Nieuwenhuis, in het Graafschap Bentheim’. De heer P.A. Schultz, ‘zeer bedreven in de muziek’

en rector te Bentheim prees het orgel zeer. Op 21 juni 1807 heeft ds H. Wineke in tegenwoordigheid van eene schare, veel grooter dan ons Kerkgebouw bevatten kon', de samenkomst geleid, waarin 'dit kostbaar en prachtig geschenk aan den openlijken eerdienst van den allerhoogsten God is toegewijd'.

3. Hij was geboren in Neuenhaus (Nienhuis), in het graafschap Bentheim als zoon van Herman Hendrik Wineke en Sophia Maria Grimm. Zijn vader was advokaat.
4. Op 26 oktober 1837 overleed Wilhelm Theodor Wineke, 21 jaar, kandidaat in de theologie; op 26 december '37 Herman Hendrik Wineke, 24 jaar en op 18 januari '38 Sophia Maria Hermanna Wineke, 16 jaar oud.
5. Boekzaal der geleerde Wereld 1836 II.
6. Boekzaal der geleerde Wereld 1860 I.
7. H.U. Bouwman, *De Afscheiding te Heemse e.o.*, 35 (1938).
8. Albert Jacobs Klunder hertrouwde op 1 september 1849, arbeider, 68 jaar oud, weduwnaar van Geertje Egberts met de 66-jarige Johanna Meske, wed. van Jan Huizinga, gewoond hebbende te Hoogeveen. Klunder zelf was ook in Hoogeveen geboren. In 1839 trouwde zijn bijna 20-jarige dochter Egbertien Klunder, geboren te Hoogeveen, wonende te Avereest, met Hannes Snijder.
9. De luisteraars kwamen hoofdzakelijk uit de venen bij Heemse.
10. H.U. Bouwman, De Afscheiding te Heemse e.o., 19.
11. H. Poelarends, *Egbert Dunnewind, schoolmeester te Rheeze*, 18 (scriptie 1980).
12. Schrijven van de burgemeester aan de Gouverneur 20 mei 1836.
13. H.U. Bouwman, De Afscheiding te Heemse e.o., 23.
14. Bouwman a.w. 26-32.
15. In zijn scriptie 'Egbert Dunnewind, schoolmeester te Rheeze' heeft H. Poelarends uitvoerig over deze kwestie geschreven. Ook over de emigratie van Dunnewind naar Noord-Amerika in 1846.
16. In 1980 is nog een herdruk van dit werk verschenen, onder de titel: De vaste grond (De Vuurtoren, Urk).
17. Egbert Kolkman, getrouwd met Egberdina Nymeijer overleed 25 november 1842, oud 40 jaar.
18. Het kan Albert Jacobs Klunder (bijgenaamd Albert Lap) zijn geweest, een arbeider uit het Rheezerveen, maar die kerkelijk behoorde bij de in 1834 in de jonge veenkolonie Dedemsvaart gestichte hervormde gemeente. Ook wel Ter Vaart Prins uit Dedemsvaart.
19. Notulen kerkeraad 29 maart 1839.
20. Op 23 juni 1837 was de vader van de bruidegom overleden in Bergentheim, Derk Plaggenmarsch, landbouwer, oud 55 jaar, geboren te Noordmeer in de gemeente Den Ham, weduwnaar van Geertje Wychmink.
21. De 22-jarige landbouwersdochter Zwaantje Slot uit Bergentheim was in mei 1821 getrouwd met de 38-jarige landbouwer Gerrit Jentink te Brucht.
22. Notulen kerkeraad 8 januari 1842.
23. Derk Jan Waterink, landbouwer, overleed in Heemse op 1 februari 1838, oud 64 jaar. Hij was getrouwd met Janna Nijhof. Hij was een zoon van Teunis Waterink en Janna Derks.
24. Idem 28 december 1837 en 9 februari 1838.
25. Bouwman, a.w., 75.
26. In zijn huwelijksacte te Vriezenveen 21 november 1835, lezen we, dat hij geboren en woonachtig was in Hoogeveen, zoon van de kleermaker Gerhardus Alberts de Vries en Kornelia Teunis de Rooi. Zijn vrouw Jenneken Companje was geboren in Vriezenveen en woonde daar ook. Ze was de dochter van timmerman Jan Companje en Hendrika Smit.
27. Bouwman, a.w., 86-88.
28. Notulen kerkeraad 7 mei 1844.
29. Aanwezig waren de predikanten Brummelkamp en Van Raalte (beiden van Arnhem), H.A. de Vos (Zwolle), J. Schuurman (Dalfsen), J.W. te Bokkel (Ommen), H. de Vries (Vriezenveen), H. Diemer (Staphorst), F.A. van Gijssel (Rouveen) en C.G. de Moen (Den Ham), A.G. de Waal (Winterswijk).
30. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland III*, 208.
31. Notulen kerkeraad 22 december 1845.
32. In de 'Naamlijsten van Hervormde Predikanten in de gemeenten der provincie Overijssel, sedert de Reformatie tot heden', in het Nieuw Kerkelijk Handboek van 1912, samengesteld door M.W.L. van Alphen junior, staat in Bijlage S onder Heemse de naam Bähler en diens dienstperiode aldaar niet vermeld. Daar moet dus nog worden ingevoegd: C.D.L. Bähler 1843 gek. v. Aalst, vertr. n. Ylst '44.

33. Notulen kerkeraad 3 juni 1846.
34. Op 4 mei 1827 trouwde de 33-jarige schoolonderwijzer Egbert Dunnewind, wonende te Rheeze, met de 28-jarige Evertje Hannink uit Brucht, een landbouwersdochter. De bruidegom was zoon van Hendrik Dunnewind en Jennigje Jansen. Op 25 maart 1825 was de toen 25-jarige Harmen Kok getrouwd met de 24-jarige Janna Dunnewind. En op 28 mei 1819 de 27-jarige dienstknecht Jan Stegeman, zoon van een dagloner, met de 25-jarige Hendrikje Dunnewind te Rheeze.
35. Op 28 april 1827 trouwde de 28-jarige Derk Plasman, zoon van Willem Plasman en Jennegien Strojans (voormaals Jansen) met de 25-jarige landbouwersdochter Aaltjen Amsink, wonende te Loozen (gem. Gramsbergen).
36. Op 9 juni 1830 trouwde in Ambt Hardenberg de 22-jarige landbouwer Hendrik Oldemeijer met de 22-jarige Dina Schepers te Brucht, een landbouwersdochter.
37. Notulen kerkeraad 25 januari 1847.
38. idem 25 januari 1847.
39. idem 3 november 1848.
40. idem 26 augustus 1848.
41. idem 5 januari 1849.
42. idem 22 september 1848.

X *Den Ham*

A. Tot 1842

Het Sallandse brinkdorp *Den Ham* ligt 8 km ten zuidoosten van Ommen, aan de weg van Ommen naar Almelo; met er omheen de agrarische gehuchten *Linde, Magele, Meer, Noordmeer* en *Ploer*. Tegenwoordig hoort ook het jonge veenkoloniale dorp *Vroomshoop* tot de burgerlijke gemeente Den Ham, die in 1844 omstreeks 2100 inwoners telde. Kerkelijk gezien waren ze voor het overgrote deel *hervormd*. Tegen het dorp aan lag de adellijke havezathe *Mennegishave* (in 1838 gesloopt), die we straks nog zullen tegenkomen.

De hervormde kerk met haar romano-gotische toren was in 1840 grotendeels vernieuwd met veel steun van de gemeente en enige ‘christelijke weldoeners’. Het volgend jaar (1841) kwam er ook een nieuw *orgel*, gebouwd door *Scheuer en zoon* te Zwolle en betaald uit vrijwillige bijdragen van de bewoners van enige aanzienlijke ‘buitenhuizen’. Bij de ingebruikneming in juli sprak de plaatselijke predikant *Hendrik Lambert Casper Everhard Bakker* een toepasselijk woord n.a.v. Efeze 5:19: ‘sprekende onder elkaar met psalmen en lofzangen en geestelijke liederen, zingende en psalmende den Heere in uw hart’.

Als thema had hij gekozen: ‘het hoog belang van een Godsdienstig Kerkgezang, vooral wanneer het door een doelmatig orgelspel bestuurd wordt’. Daarna liet de organist *Meijroos* uit Enkhuizen de ‘welluidende en krachtvolle tonen’ van het orgel horen, terwijl hij 's middags ‘ten behoeve der armen’ een orgelconcert gaf, waarbij ook de Gouverneur van de provincie aanwezig was. De feestvreugde - aldus het verslag - werd nog verhoogd door het optreden van een zangkoor. ‘De toevloed van elders was groot’.[1.]

Begin

Hoe is nu de ontstaansgeschiedenis van de Afscheiding in Den Ham verlopen? Na de plotseling opgestoken kerkelijke storm van de Afscheiding hadden overal in het land de hervormde classicale besturen opdracht gekregen gegevens te verzamelen over het *separatisme* in hun afzonderlijke gemeenten. In dit kader rapporteerde ds *Bakker* van *Den Ham* in het voorjaar van 1836 aan de classis Zwolle, dat zijn gemeente ‘sedert eenen geruimen tijd van vreemde aanvoerders verschoond’ was, en dat de conventikels minder druk werden bezocht. Het ging dus z.i. de goede kant op. Hij voegde eraan toe, dat het hem van terzijde bekend was, ‘dat er sedert eenige weken bij een landbouwer *Jan Bartels* te *Linde* alhier, een lijst ter teekening ontworpen en aangeboden’ was, die een ‘verklaring der afscheiding van de tegenwoordig bestaande Hervormde kerk’ bevatte. Deze lijst was ondertekend door een dertigtal personen, onder wie zich ook kinderen van 12 jaar bevonden. Maar onder die ondertekenaars waren er nu al die spijt van het zetten van hun handtekening hadden. Natuurlijk - zouden we haast zeggen - ontbrak in Bakkers rapport ook niet de denigrerende opmerking: ‘terwijl over het algemeen de minst achtenswaardige personen mijner gemeente tot de separatisten behooren’.

Overigens had zich nog niemand ‘ter afscheiding’ bij de kerkeraad gemeld en was ook nog geen enkel officieel schrijven van dien aard binnengekomen.[2.] Maar kort daarop gebeurde dit wel. Met zekerheid kan worden vastgesteld, dat de *instituering* van de Afgescheiden kerk in Den Ham heeft plaatsgevonden op *dinsdag 17 mei 1836*, door ds A.C. van Raalte, toen predikant in Genemuiden-Mastenbroek. Twee dagen eerder had hij in *Dedemsvaart* de ambten ingesteld en de dag na de instituering van Den Ham was *Heemse* aan de beurt geweest (18 mei). Voor de rondtrekkende ds Van Raalte was het dus wel een vruchtbare week en voor elk van de drie hierboven genoemde gemeenten betekende het een historische datum.

Gelukkig beschikken we - wat *Den Ham* betreft - over een gedrukt geschriftje van ds J.H. Meuleman, een eeuw later gereformeerd predikant in Den Ham. Het telt slechts 15 pagina's.[3.] Maar hoe klein ook, voor ons doel is het zeer belangrijk. In oorsprong is het een rede door ds Meuleman in 1936 gehouden bij de ‘eeuwherdenking’ van de Afscheiding in Den Ham. Zelf zegt hij ervan in een woordje vooraf:[4.] ‘Op de volgende bladzijden staat afgedrukt het “historisch overzicht” door mij gegeven in de herdenkingssamenkomst in de Gereformeerde kerk te Den Ham op 19 mei 1936.

Deze werd ingezet met het staande zingen van ps 79:4 en 7. Na mijn overzicht sprak prof dr *K. Schilder* van Kampen de herdenkingsrede uit aan de hand van 1 Kon. 18:17 en 18.[5.] Verder spraken ds *N.G. Kerssies* (oud-predikant van Den Ham), ds *J.H. Broek Roelofs* (van Vroomshoop) en ds *T.v.d. Meulen* (van Daarle).

In het geheel gevulde kerkgebouw waren ook aanwezig de kerkeraden van *Vroomshoop, Daarle* en *Daarlerveen* (in zekere zin dochtergemeenten van Den Ham). We zongen tenslotte ps 105:24'. (Die gunst heeft God zijn volk bewezen, opdat het altoos Hem zou vrezen).

Uiteraard begon ds Meuleman zijn historisch overzicht met het ontstaan van de Afscheiding in Den Ham. We maken er gretig gebruik van en veroorloven ons - na eigen bronnenonderzoek - min of meer uitgebreide aanvullingen, waarbij vooral archivalia uit het archief van kerkeraad, classis en Provinciale vergadering ons van groot nut zijn geweest.[6.]

Dat ds Van Raai te - toen nog geen 25 jaar oud - een goed organisator was (een manager zouden we tegenwoordig zeggen), en een man van orde en netheid is algemeen bekend. Er is al veel over hem geschreven - maar nog niet genoeg - en daarin komen steeds o.a. die eigenschappen naar voren. Het bleek ook weer bij het 'oprichten' van de Afgescheiden gemeente in Den Ham . Hij zorgde ervoor, dat er een kerkeraadsnotulenboek werd aangelegd, waarin overigens tijdens de eerste beide jaren van het bestaan van de gemeente nauwelijks iets is geschreven. Met de pen konden de weinig geletterde kerkeraadsleden niet zo best overweg. Dit was in vele plattelandsgemeenten het geval en in de stad zal het wel niet veel beter zijn geweest. Een kerkelijke organisatie met weinig mankracht opnieuw opzetten, is inderdaad zwaar werk.

Er kwam ook een doop- en lidmatenboek. Eigenhandig schreef ds Van Raalte voorin het notulenboek: 'Handelingen des Kerkenraads van de gemeente onzes Heeren Jezu Christi te Ham...'.[7.] Ook de eerste namen in het lidmatenboek en van het eerste kindje, dat op die 17e mei in de Afgescheiden kerk van Den Ham gedoopt werd, zijn door Van Raalte zelf ingeschreven. Dat eerste dopelingetje was *Jennigjen*, dochter van *Gerrit Jan Uulderink en Janna Hekman*. De vader was landbouwer in de buurtschap Magele. (Het meisje is maar 5 weken oud geworden).

Verder kunnen we met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid aannemen, dat op diezelfde dag tot ouderlingen zijn bevestigd:

Jan Bartels, landbouwer te Linde. Hij is op 8 augustus '40 overleden, 69 jaar oud.[8.]

Gerrit Volkerink, in de wandeling de Gortemaker genoemd, wonende in Noordmeer. Hij was 36 jaar oud, toen hij in april 1820 trouwde met de 26-jarige Jennigje Kooiker, geboren en wonende in Ambt Ommen. Hij is op 28 april 1869 overleden, oud 86 jaar.

De eerste diakenen waren *Willem Hekman*, een 43-jarige landbouwer. Enkele maanden na de instituering hertrouwde hij als weduwnaar van Geertje Heersink, met de 27-jarige arbeidster Geesje Hengelaar, geboren in Ambt

Ommen.[9.]

En *Jan Flierman* (Vlierman). Toen deze landbouwer in maart 1840 overleed in de buurtschap Magele, was hij 45 jaar oud.[10.]

Tenslotte is onder leiding van ds Van Raalte een soort acte van afscheiding voorgelezen en getekend door 29 personen, allen tot dan lid van de Hervormde kerk van Den Ham. Wat werd nu als oorzaak van die afscheiding opgegeven? Hoewel bovengenoemde acte bij ons weten nergens meer is te vinden, wordt die oorzaak in andere stukken toch wel voldoende duidelijk aangegeven. In het reeds geciteerde begin van het kerkeraadsnotulenboek lezen we, dat het Hervormd kerkbestuur, in 1816 zonder toestemming van de gemeenten van bovenaf opgelegd, toeliet dat 'de leer der zaligheid' werd ondermijnd. Voorin het eerste lidmatenboek heet het: 'het ongoddelijk Herv. Kerkbestuur', en in het doopboek: 'het ongoddelijk en met het Koninklijk ambt van onzen Heer strijdend Ned. Herv. Kerkbestuur.

De Afgescheidenen in Den Ham scheidden zich dus niet af van de officiële kerk*leer* (o.a. de drie formulieren van enigheid), maar van het kerk*bestuur*, bij wie Gods Woord niet meer veilig was.

Bij de Afscheiding in Den Ham - aldus ds Meuleman in 1836 - ging het evenals bij een De Cock, om de leer van apostelen en profeten, die het fundament van de Kerk is.

Hoe de hervormde kerkeraad van Den Ham over de Afscheiding dacht, komen we aan de weet, als we de notulen lezen van een buitengewone vergadering, op 25 mei 1836 gehouden. Het loog er niet om. Behalve diaken Evert Ravenshorst waren alle leden aanwezig. De praeses, ds Bakker, deelde mee, dat hem door twee personen een 'verklaring was overhandigd, getekend door 29 personen, die zich van de bestaande Hervormde kerk afscheidden, omdat het doen en laten van het Nederlands Hervormd kerkbestuur leidde "tot omverwerping en verbreking van de grondslagen der Gereformeerde kerk", zoals die waren vastgesteld op de Synode van Dordrecht 1618/19. Na lezing had ds Bakker twee van de ondertekenaars op de kerkeraadsvergadering ontboden. Het waren *Jan Bartels te Linde* en *Gerrit Volkerink* van *Noordmeer*. Ze moesten duidelijk maken, wat dan precies "die omverwerping en verbreking der grondslagen" waren' waardoor ze tot hun stap van afscheiding waren gekomen. Inderdaad verschenen de beide Afgescheiden ouderlingen. De praeses verzocht hun nu 'met vrede, liefde en zachtmoedigheid als vruchten van den geest hunne gevoelens te willen openleggen en wederkeerig ook teregtwijzigingen aan te nemen'.

Maar hun grieven vielen bij ds Bakker en de zijnen niet in goede aarde, integendeel. In de notulen werd van hun protesten gezegd, dat 'zij zonder de minste grond tegen leeraar en opzieners dezer gemeente zich lasterlijk uitlieten en toonden geene de minste kennis te dragen, noch van de grondslagen der gereformeerde kerk van 1618 en 1619 noch van deszelfs geloof'. Ze waren met een 'geestelijke hoogmoed' bezield, die hen 'onvatbaar maakte voor alle redelijke godsdienst en overtuiging' en hen 'tot volslagen *dwepers* had gevormd'.

‘Tenslotte bleek het dat genoemde personen met een *boosaardige* opzet voor de vergadering verschenen waren, en zich moedwillig aan persoonlijke beleedigingen tegen leeraar en opzieners, en het Hervormd kerkbestuur schuldig maakten; waarop namens de vergadering aan beide personen de ter hand gestelde lijst werd teruggegeven met de verklaring, dat dezelve de uitgezochtste lastering tegen de Hervormde Kerk behelsde en de kerkeraad het diepste medelijden gevoelde met onderteekenaren van hetzelve, en hun in de genade Gods aanbeval’. We zien het: geestelijke hoogmoed, volslagen dwepers, boosaardige opzet, de uitgezochtste lastering, het was nog al wat! Van een samen-op-weg was geen sprake meer. Ook deelde ds Bakker aan *Jan Bartels* en *Gerrit Volkerink* nog mee, dat ze voor onbepaalde tijd onder censuur waren gesteld en niet aan het H. Avondmaal mochten deelnemen ‘totdat het mogt blijken, dat zij door Gods genade met gevoelens van opregt berouw terug keeren’.

Als reactie hierop schreef ds Meuleman in 1936: ‘Men is in 1836 (in Den Ham) niet uit de Kerk weggelopen, doch is juist, met verwerping van een onschriftuurlijk kerkbestuur, bij de Kerk gebléven. Men heeft niet iets nieuws gecreëerd, maar het oude bewaard en vastgehouden. De wettige successie in de kerk toch hangt niet af van de opeenvolging van personen noch van het vergaderen in de schaduw van een oude gemeentetoren of het bezitten van het oudste archief, maar wordt naar de Schrift enig en alleen bepaald door de leer der apostelen en profeten. Deze is het fundament der kerk, waarvan Jezus Christus de uiterste hoeksteen is. En naar die leer werd ook in Den Ham in 1836 teruggegrepen.

Processen-verbaal

Dat het nieuws van de instituering van de Afgescheiden kerk op 17 mei '36, door de autoriteiten met gemengde gevoelens werd ontvangen, viel te verwachten. De hele dorpsgeest werd er trouwens onrustig door. Vele dorpelingen vonden het maar een vreemd verschijnsel, dat het groepje Afgescheidenen hun godsdienstoefeningen nu eens hield in het dorp bij een particulier aan huis, dan weer in een boerderij in het veld. Vol argwaan en antipathie werd op het kerkelijk doen en laten van de scheurmakers gelet. Voor de Afgescheidenen zelf kwam er nog bij, dat ze niet met meer dan 20 personen mochten vergaderen, dat was hun wel aan het verstand gebracht. En wilden ze dwars doen, dan was er altijd in *Deventer* nog een rechtbank, die tot taak had een vergrijp tegen de wet te straffen.

Burgemeester Harwig was b.v. getipt, dat er op vrijdag 3 juni 1836 weer een ongeoorloofde godsdienstoefening zou worden gehouden. Daar wilde hij meer van weten en dus stapte hij 's middags om 12 uur met zijn assessor (wethouder) en de veldwachter naar de woning van landbouwer *Mannes Boers*, in de buurtschap *Noordmeer* even buiten het dorp in de richting Ommen gelegen.

Bij de boerderij aangekomen, hoorden ze dat de meer dan 40 bezoekers van de bijeenkomst juist bezig waren een psalm te zingen. En ze constateerden,

dat een zekere *Albertus Christiaan van Raalte* ‘volgens zijn opgave predikant en gedomicilieerd te Genemuiden’ de voorganger was. Meer dan 20 aanwezigen, dus gelastte de burgemeester de vergadering uiteen te gaan. Sommigen voldeden aan het bevel, maar anderen weigerden ‘halsstarrig’ te vertrekken. Van Raalte merkte op, dat men hen wel voor de rechtbank kon brengen, maar dat het niet verplicht was deze samenkomst te beëindigen.

In zijn schrijven aan de Gouverneur[11.] - waaraan we het bovenstaande ontlenen - voegde de burgemeester er nog aan toe, dat het onmogelijk was de vergadering ‘met den sterken arm’ uit elkaar te jagen, want inmiddels schoolden wel 100 nieuwsgierigen in en om het huis samen. En nog steeds kwam meer ‘volk’ van alle kanten opzetten, onder wie velen uit de naburige gemeenten *Ambt-Ommen* en *Hellendoorn*.

Van Raalte was vervolgens een preek gaan houden en had nog enkele psalmverzen laten zingen. Ook had hij beweerd, dat men God meer moest gehoorzamen dan de mensen ‘en dergelijke woorden meer’. Voor de rechtbank gebracht, kwam het hele geval de 24-jarige ds Van Raalte op *ƒ* 20,-- boete te staan. *Mannes Boers* kwam er met *ƒ* 10,-- af. Dus nog geen hoge bedragen.[12.] Meuleman geeft nog de volgende bijzonderheden over deze bijeenkomst: Onder de aanwezigen waren *Jan Bartels, Willem Hekman*, die bij gebrek aan beter zijn pet maar als collecte-zakje gebruikte, *Hendrik Jan Lammerink* (hij vertrok in februari '37 naar Ommen) en *Albert Woertink* en *Frederik Alberts*.

Blijkbaar schrikten de geldboeten de Afgescheidenen niet af, want ze bleven doorgaan met hun ongeoorloofde godsdienstoefeningen. Op zondag 18 september '36 hielden ze die zelfs bij 2 particulieren aan huis nl. een keer bij de 63-jarige timmerman *Evert Jan Dubbink* en verder bij de 40-jarige landbouwer *Jan Flierman*. In de eerste samenkomst was de 32-jarige wever *Gerrit Jan Klaassen* de voorganger geweest. Gevolg: Klaassen *ƒ* 20,-- boete, maar Dubbink vrijgesproken, omdat hij niet aanwezig was geweest. Flierman kreeg ook *ƒ* 20,-- boete.[13.] En om het rijtje vol te maken: twee weken later (2 oktober) was er weer bij Dubbink thuis een godsdienstoefening, waarin de 46-jarige wever *Jan Hendrik Steen* als voorganger optrad. Beiden kregen *ƒ* 20,-- boete.[14.] Bij ons weten zijn er niet meer Afgescheidenen uit *Den Ham* veroordeeld wegens het houden van onwettige godsdienstoefeningen. Vergeleken met andere plaatsen valt dit mee, ook wat het bedrag der boeten betreft. Waarschijnlijk is men zich gaan houden aan het maximum-aantal bezoekers van 20. Na enige tijd van onzekerheid werd dit officieel toegestaan. En toen de Afgescheiden gemeente begin november 1841 door de regering werd *erkend*, waren alle godsdienstoefeningen voortaan wettig geworden.

Ter afsluiting van deze paragraaf moeten we hier nog wel een opzienbarend feit noemen. Op *zaterdag 19 november* '36 bevond Van Raalte zich weer in Den Ham. Hij had roerige dagen achter de rug, want enkele dagen eerder hadden er als gevolg van zijn aanwezigheid in *Ommen* in dat stadje ongere-geldheden plaatsgevonden, waarbij o.a. enkele ruiten van tientallen huizen,

bewoond door Afgescheidenen, waren ingegooid. Nu was hij naar *Den Ham* gekomen om weer bij *Mannes Boers* in de buurtschap *Noordmeer* een godsdienstoefening te houden. Zijn komst was niet onopgemerkt gebleven. De burgemeester stuurde de veldwachter op hem af om hem dringend te waarschuwen geen godsdienstige samenkomst te gaan leiden en Boers kreeg te horen, dat hij zijn huis voor zo'n doel beslist niet mocht beschikbaar stellen. Zowel *ds Van Raalte* als *Mannes Boers* hadden zich echter niets van deze waarschuwing aangetrokken. De burgemeester was woedend. Van wat zich enige dagen geleden in het genabuurde Ommen had afgespeeld, had zich het gerucht al tot in de wijde omtrek verspreid. In niet-Afgescheiden kringen werd Van Raalte als de indirecte oorzaak van de rel in Ommen beschouwd. En nu was hij ook in Den Ham weer zo brutaal om de waarschuwing van het bevoegde gezag in de wind te slaan. Hier moest krachtig worden ingegrepen, vond burgemeester Harwig en hij liet Van Raalte arresteren en naar de dorpsherberg brengen (‘in onze verzekerde bewaring’ nemen) en ‘onder behoorlijke geleide’ naar Ommen overbrengen, waar hij werd opgesloten en ter beschikking van de vrederechter gesteld.[15.] De volgende dag (zondag) werd hij onder gewapend geleide naar Deventer getransporteerd om aan de officier van justitie te worden overgeleverd.

Als reden van deze arrestatie gaf de burgemeester op, dat hij het nemen van deze preventieve maatregel voor het bewaren van de rust in Den Ham nodig en doelmatig achtte. In verband hiermee wees hij op ‘de baldadigheden van het inslaan der glazen en dergelijke, welke in de stad Ommen zijn gepleegd, toen Van Raalte zich daar bevond’. Maar Van Raalte werd al bijna dadelijk in vrijheid gesteld; hij had immers geen strafbaar feit gepleegd. En nu kreeg de burgemeester van de Gouverneur op zijn kop, omdat hij door Van Raalte preventief te laten arresteren in strijd met de wet had gehandeld. De reden van die arrestatie was volgens de burgemeester geweest: ‘om baldadigheden te voorkomen’. Maar wat had Van Raalte zelf dan misdaan? Dat viel met geen mogelijkheid uit die maatregel af te leiden. Het kwam de burgemeester van Den Ham en ook die van Ommen op een strenge berisping van de kant van de Gouverneur te staan.[16.]

Uit de jaren 1836-'42

Wanneer we nu het eerste notulenboek van de kerkeraad weer voor ons nemen, dan is het vreemd, dat van het roerige jaar 1836 geen enkele echo in deze notulen doorklinkt of het moest de datum van *instituering* zijn (17 mei 1836). Ze zijn trouwens de eerste twee jaar praktisch niet gemaakt. Het jaar en de maand waarin de eerste genotuleerde vergadering werd gehouden, staan niet aangegeven. Ouderling G.J. Klaassen opende die ‘door den gebede’ en daarna kwamen er enkele voor ons doel onbelangrijke zaken aan de orde. Op de volgende vergadering - het is dan al *25 mei 1838*, dus twee jaar na de instituering - waren aanwezig de ouderlingen *J. Bartels, G. Volkerink, J.H. Steen en G.J. Klaassen* met de diakenen *W. Hekman en J. Vlierman*. Ook ds *Van Raalte* was present. Dit wees erop, dat er belangrijke zaken te

behandelen vielen o.a. twee tuchtgevallen. Het eerste betrof een gemeentelid, dat wegens *smokkelhandel* onder censuur kwam te staan en bij het tweede ging het over een zuster, die van het Avondmaal bleef afgehouden, omdat ze nooit in de kerk kwam en 'zich vermengt met ijdel gezelschap'.

Wat dat *smokkelen* aangaat, het viel ons op, dat ook in volgende jaren deze ondeugd in de notulen herhaaldelijk wordt genoemd. We zullen dit woord moeten opvatten in de betekenis van *sluikhandel*, waaraan ook een heler kon meedoen. Weliswaar ligt Den Ham niet aan de grens, maar de oorspronkelijke *Hammer venen* zijn toch weer niet zover van de rijksgrens verwijderd. Via Sibculo en Kloosterhaar is de afstand niet zo groot. Het is mogelijk, dat de bewoners van de grensgebieden zich aan illegale praktijken schuldig maakten, en dat via de alleen voor ingewijden te passeren Hammer venen een en ander meer het binnenland in werd vervoerd en verhandeld. Misschien traden Hammenaren die de weg wisten in het veen, in tegenstelling tot de steeds wisselende kommiezen, wel als handlangers op.

We hebben nog de mogelijkheid overwogen of onder *smokkelen* ook verstaan zou moeten worden het vervoeren van b.v. turf of een koe zonder geleidebiljet, waardoor men een boete kon oplopen. Of zonder toestemming een stukje woeste gemeenschapsgrond (van de marke) gebruiken voor eigen doeleinden. In december 1850 besloot de kerkeraad nog de gemeente te vermanen n.a.v. 'het heide maaien, hoewel het land thans verdeeld is'. Ieder behoorde op zijn eigen grond te blijven. In de notulen wordt in dit verband ook van 'smokkelen' gesproken.[17.] Een eeuwenoude volkszede wordt maar niet een-twee-drie veranderd. In elk geval beschouwde de Hammer kerkeraad onder leiding van ds De Moen het smokkelen als een ernstig kwaad. Na deze uitweiding over het smokkelen keren we naar de notulen van 25 mei 1838 terug. In die vergadering vroeg *J. Bartels* ontheffing uit zijn ambt van ouderling (de reden staat niet genoemd), maar volgens ds Van Raalte mocht hij dit beslist niet doen, want, 'de roeping is goddelijk en dus onberouwelijk'. Eens ouderling, altijd ouderling. Alleen bij *wangedrag* hield het op (dan werd men afgezet) en bij lichaamszwakte kon men 'rustend ouderling' worden d.w.z. men bleef tot het eind van zijn leven ouderling, maar behoefde niet steeds 'bezig te zijn in deze ambtsbediening'. Wel mocht men altijd op de kerkeraadsvergaderingen verschijnen en aan de bespreking deelnemen.

Toen in maart '41 *G. Kooiker* als 'regeerouderling' werd gekozen, maar ook ontheffing vroeg 'wegens drukke werkzaamheden', ging die ontheffing niet door! En toen in oktober van hetzelfde jaar *Hekman* als diaken wilde bedanken, koos de gemeente hem opnieuw. Om zijn taak wat te verlichten, hoefde hij geen gelden meer te boeken en niet meer op de kerkeraad te komen, als zijn gezondheidstoestand hem dit belette. Na de hierboven al genoemde notulen van 25 mei 1838 volgen er dat jaar nog vier heel korte, die de naam notulen niet eens verdienen.

Voor het volgend jaar (1839) telden we er in totaal 8 stuks. In de vergadering van 25 februari waren present de ouderling *J. Bartels, G. Volkerink,*

J.H. Steen en *G.J. Klaassen* met de diakenen *Jan Flierman* en *Willem Hekman*. Als gasten deden mee *Albert Nijland* van Ommen en de actieve *Egbert Dunnewind* van Rheeze (Heemse). Het ging dit keer over zaken van algemeen belang, o.a. over de vraag: Hoe lang zijn ouders 'meester' over hun kinderen (verantwoordelijk voor hen) of anders gezegd: Hoe te handelen met kinderen, die zich 'ongeoorloofd' gedragen en van wie de ouders Afgescheiden zijn? De kerke raad meende, dat zulke kinderen als erfgenamen van het rijk van God waren gedoopt, maar als ze de verkeerde kant uitgingen, dan kwamen hun ook de voorrechten van het erfgenaam-zijn niet meer toe.

Een tweede zeer interessante vraag was: Mogen ook vrouwen een preek in de gemeente voorlezen? Ouderling Dunnewind van de gemeente van Heemse vond van wel. Het was z.i. geen 'spreken' in de gemeente.

In augustus '39 was er weer een gecombineerde kerkeraadsvergadering met ambtsdragers uit Heemse en Ommen. Daarin werd o.a. een brief van ds Van Raalte besproken. Hij had een beroep uit *Rotterdam* ontvangen. Bedanken was het parool van de vergadering. Natuurlijk, zouden we haast zeggen, want Van Raalte woonde nog maar amper in Ommen, slechts enkele maanden. Bovendien won in die dagen de opvatting veld, dat een dominee niet 'verroepen' mocht worden d.w.z. van de ene naar de andere gemeente mocht verplaatst worden, tenzij er heel dringende redenen voor waren. Het zou zonde tegen het 10e gebod zijn: begeren wat van een andere gemeente was. In het hoofdstuk over *Hellendoorn* hebben we deze opvatting behandeld.

In de geschiedenis van elke Afgescheiden kerk speelde in die dagen de kwestie van het aanvragen van erkenning door de regering een belangrijke rol, zeker in de beginjaren. Deze kwestie lag heel gevoelig, want om de vrije uitoefening van haar godsdienst te krijgen, mocht in de naam van de kerk het woord *Gereformeerd* niet voorkomen en verder moest men afzien van alle historische rechten. En dat terwijl men juist pretendeerde de Gereformeerde kerk te zijn gebleven! Maar murw gebeukt door vervolgingen, inkwartiering en beboeting, lieten sommige Afgescheidenen dit principiële standpunt varen. De gemeente van Utrecht, onder leiding van ds Scholte, was de eerste die overstag ging en in december 1838 de erkenning op de door de koning gestelde voorwaarden aanvroeg. En deze op 14 februari 1839 ook ontving. *Christelijke Afgescheiden* gemeente heette ze voortaan officieel.

In snel tempo volgden in het land toen meer aanvragen. Op 1 maart '39 besloot de classis Ommen, dat de kerken in haar ressort elk aan de koning mochten vragen, met overlegging van het bekende reglement van de gemeente te Utrecht, toegelaten te worden als een Chr. Afgescheiden gemeente om zo vrijheid van vergaderen en van uitoefening van de eredienst te krijgen.[18.]

Het verzoekschrift van Den Ham was door 29 personen ondertekend. Men zou kerken 'in het gedeeltelijk daartoe in gebruik verkregen huis van *Jan*

Hendrik Steen, staande en gelegen in het dorp Den Ham'. Dit was het huis in de Roggestraat, dat in 1936 bewoond werd door de wed. H. Kamphuis en genummerd A57. Die woning is nu afgebroken en vervangen door een nieuwe. Pas meer dan 2 jaar later kwam het Koninklijk Besluit af, gedateerd *3 november 1841 no 69*.

Kerkten de Afgescheidenen dus eerst in de woning van ouderling J.H.Steen, een wever, wonende in de Roggestraat, in *1840* veranderden ze van plaats. In oktober van dit jaar kochten ze namelijk op naam van een drietal broeders het noordelijk *bouwhuis* van de in veiling gekomen oude havezathe Mennegishave.[19.] Men besloot dit bouwhuis - waarvan de woning werd verhuurd - tot kerkgebouw in te richten en een pastorie erbij te bouwen.[20.] In het bouwhuis was in 1835 een weverij gevestigd. Er woonden in die tijd nog al wat *wevers* in Den Ham. Ook de ouderlingen *Gerrit Jan Klaassen* en *Jan Hendrik Steen* waren wever van beroep. Maar die weverij was in 1839 al weer uit het bouwhuis verdwenen. Nadat de hervormden - wegens vernieuwing van hun kerkgebouw - er in 1840 tijdelijk in hadden gekerkt, kwamen in het eind van 1840 de Afgescheidenen erin.[21.] Van de Roggestraat moesten de kerkgangers nu naar de Ommerweg. Om even op de gebeurtenissen vooruit te lopen, in 1871 kwam er een nieuwe kerk, ongeveer op dezelfde plek. Deze werd in 1910 aanzienlijk verbouwd en is in 1980 vervangen door het tegenwoordige gereformeerde kerkgebouw. De Afgescheidenen konden dus eind 1840 beschikken over een redelijk goed eigen kerkgebouw. Nu nog een dominee. In de eerste weken van 1841 werd gesproken over het beroepen van een herder en leraar en donderdag 11 februari 1841 werd voor dit doel als vasten- en bededag aangewezen. Van Raalte drong er sterk op aan iemand uit de gemeenten te beroepen, dus niet een al dienstdoend predikant. Of hij iemand op het oog had, weten we niet, maar in de notulen van 3 maart '42 lezen we, dat ook de *beroepen* C.G. de Moen, *ouderling* te Ommen, aanwezig was. Hij kwam naar Den Ham! En werd daar op *1 mei '42* door ds Brummelkamp bevestigd. Aan deze ds De Moen wijden we nu eerst een aparte paragraaf. Hij was niet de eerste de beste.

Carel Godefroi de Moen: 1811-'79

Hij was afkomstig uit Leiden. Daar werd hij op 26 juli 1811 geboren, terwijl hij 68 jaar later overleed in Doesburg, op 23 november '79. Tussen deze beide data speelde zich zijn rijk gevarieerd leven op aarde af. Zijn vader, Benjamin de Moen, wiens directe voorouders al in de 17e eeuw in Leiden woonden, was van beroep eerst grijnwerker en later vader van een bejaardenhuis in Leiden. Deze trouwde in 1804 met *Johanna Maria Wilhelmina Menzel*, van duitse afkomst, in 1780 geboren in Duisburg.

Carel de Moens vader is in 1824 gestorven, 73 jaar oud. Zijn moeder overleed in 1831 in Leiden, op ongeveer 51-jarige leeftijd.[22.] Beiden behoorden tot de hervormde kerk en waren eensgeestes met de bekende ds *Lucas Egeling*, die van 1804 tot zijn dood in '35 trouw zijn pastorale taak in Leiden

had verricht, waar hij zeer geliefd was.

Hij heeft nogal wat stichtelijke lectuur gepubliceerd. Veel geraadpleegd werd zijn 'De weg der Zaligheid...', 2 delen, een handboek bij zijn vraagboekjes. Hierin zou echter 'het eigenlijk confessioneel beginsel niet tot zijn recht komen'.[23.] Inderdaad moest Egeling niet veel hebben van het scherp formuleren van een dogma. Dat hij begrip en liefde voor zijn gehoor had, blijkt uit de hem kenmerkende verhandeling: *Zouden wij dienaars, predikers van het Evangelie, onze prediking niet nuttiger en vruchtbaarder voor de Gemeente kunnen maken?* Hierin dringt hij aan op bevattelijkheid, op ontdekkend preken waarin vooral gewezen wordt op ons verderf en Gods genade, op actualiteit en ootmoedigheid. Voorwaar goede eigenschappen voor een preek. Ook vond hij, dat een dominee los van het blaadje behoorde te preken en vooral zijn preek niet moest staan voorlezen, zoals in die tijd veel voorkwam.

Egeling is wel eens getypeerd als te staan rechts van de toenmalige bijbelssupranaturalisten, die beslist niet dweepten met de drie Formulieren van eenheid.[24.] We hebben ons wel eens afgevraagd: Zijn bij Carel Godefroi de Moen geen invloeden aan te wijzen van de predikant van zijn jeugd, ds Lucas Egeling te Leiden?

De jonge De Moen studeerde in Leiden voor chirurgijn en vroedmeester. Onder de *theologische* studenten van de universiteit aldaar bevond zich een klein groepje, wel eens naar de opvallendste figuur 'de club van Scholte' genoemd. Ze moesten niets hebben van de min of meer rationalistische geest, waarin overwegend werd gedoceerd. Tot hen behoorde de *Leidenaar George Frans Gezelle Meerburg* en de Amsterdammers *Hendrik Pieter Scholte, Simon van Velzen* en *Anthony Brummelkamp* en de predikantszoon uit Fijnaart (N. Br.) *Albertus Christiaan van Raalte*, geboren in Wanneperveen (Ov.). Ze sympathiseerden met Da Costa en werden daarom als 'dompers' beschouwd met wie hun medestudenten niets te maken wilden hebben. Door toedoen van Meerburg kwamen ze in contact met de drie lieve zusjes De Moen. Al spoedig liep dit uit op een meer dan oppervlakkige kennismaking. Om kort te gaan: de oudste, die toen al een jonge weduwe was, trouwde met Anthony Brummelkamp en de jongste met Simon van Velzen. Beide huwelijken werden op dezelfde dag - 13 juli 1834 - door ds Egeling in Leiden kerkelijk bevestigd. De middelste Christina Johanna verbond op 15 maart 1836 haar leven aan dat van Van Raalte. Van Velzen werd nog geen drie jaar later al weduwnaar, Carel Godefroi de Moen trouwde in oktober 1836 in Hattem met een zuster van de tweede vrouw van Van Velzen, nl. met *Agatha Sophia van Voss* uit Hattem, eerder Hardenberg, waar haar vader als 'kapitein-luitenant ter zee' woonde. De familie Van Voss behoorde tot de notabelen van Hardenberg, en later Hattem. Van familie-verstrengeling gesproken!

Toen De Moen zijn studie in Leiden had voltooid, vestigde hij zich als geneeskundige in Hattem, waar op dat moment zijn zwager Brummelkamp als predikant stond. Doordat hij het vertrouwen van de Afgescheidenen had gewonnen en men tegen hem opzag, werd hij in *Hattem* al spoedig tot *ouder*-

Ds C.G. de Moen (1811-1879), predikant te Den Ham, van 1842-'46 en voor de tweede maal van 1848-'60.

ling gekozen.

In de zomer van 1840 ging hij in *Ommen* wonen, waar een andere zwager van hem, *Van Raalte*, dominee was. Of hij daar nog als geneeskundige bezig is geweest, betwijfelen we. Wel is zeker, dat hij zakenman werd. Hij kocht stukken land en werd zelfs eigenaar van een *steenfabriek* (De Moen en Comp.). Trouwens ook Van Raalte was in zijn Ommer periode niet afkerig van het zaken doen (zie het hoofdstuk Ommen).

In de geboorte-acte van zijn dochtertje (1841) heet De Moen *fabrikant* en een jaar later wordt hij *rentenier* genoemd. Ongetwijfeld was hij een vermogend man. Intussen combineerde hij zijn commercie met het volgen van een opleiding tot predikant, waarin zwager Van Raalte hem begeleidde. Geen wonder dat hij ook in Ommen al gauw in de ouderlingenbank zat. In die functie maakte hij eind *1840* deel uit van de algemene synode van de Afgescheidenen, op 17 november en volgende dagen in *Amsterdam* gehouden. Van de vorige - die van Utrecht 1837 - was hij - toen hij nog in Hattem woonde - ook al lid geweest. Zoals bekend is, was op laatstgenoemde synode de oude *Dordtse* kerkenorde vervangen door een nieuwe, in de regel die van *Utrecht* genoemd. Maar die vervanging had in de Afgescheiden kerken een storm van protesten veroorzaakt, zodat terwille van de lieve vrede de *Dordtse* kerkenorde weer in ere werd hersteld. De Moen wenste echter aan dit eerherstel niet mee te doen en had in de acta van de synode een bijlage doen opnemen, waarin hij verklaarde, dat ‘sommige beginselen’ in die kerkorde duidelijk in strijd waren met het geopenbaarde Woord van God. Laten we op dit punt wat dieper ingaan. Het volgend jaar (1841) gaf hij in een geschriftje van 28 pagina's rekenschap van zijn tegenstemmen. Het was getiteld: *Berigt aan de gemeente onzes Heeren Jesu Christi in Nederland...*’.[25.]

In deze toelichting deelde hij mee, dat verschillende broeders de Dordtse kerkenorde on voor waardelijk wilden aannemen, hoewel zij ook erkenden, dat sommige artikelen in strijd waren met de bijbel. Ze moesten dan aangewezen worden in een voorrede van de hernieuwde uitgave van die kerkenorde. Aan drie broeders werd verzocht ieder een concept te maken; dat van ouderling *Schaap* vond men het beste. Later - De Moen was die dag afwezig - werd besloten deze ‘aanwijzigingen’ weg te laten, omdat men bang was, dat de gemeenten dan geen Dordtse maar een Amsterdamse kerkenorde zouden krijgen, waartegen dan weer hetzelfde bezwaar kon worden ingebracht als tegen de Utrechtse. Kon en mocht ik dit alles goedkeuren? vroeg De Moen zijn lezers. En hij voegde eraan toe: een gemeente mag niet ‘geblinddoekt’ worden met wat haar ‘beminnelijk’ toelijkt. Daarom protesteerde hij tegen het aannemen van een kerkenorde, die ‘behalve het onschriftmatige van sommige artikelen’, tevens voor velen een ‘blindlap’ zou zijn.

In zijn geschriftje baseerde De Moen zich daartoe verscheidene keren op uitlatingen van Lodensteyn,[26.] die volgens hem ‘eenmaal als een ster van de eerste grootte aan Nederlands Kerkhemel geblonken heeft’. Deze wilde terug naar de apostolische eenvoud in het besturen van de kerk. De gemeente des Heeren is een *geestelijk koninkrijk* waarin geen menselijke wetten gelden

mogen. Alle ‘orden’ die mensen daarin maken, zijn niet goed.

Och! klaagt De Moen, had men de gemeenten steeds maar het Woord Gods als wet en regel voor alle kerkelijke handelingen voorgehouden, dan was het nageslacht voor veel ‘beroering’ bewaard gebleven.

In het gebed vóór de ‘handelingen’ van de kerkeraad staat immers ook: ‘...en geef dat Uw heilig Woord de eenige regel en het rigtsnoer zij van al onze raadslagen’. Alleen de bewaring van dat Woord kan de gemeente gelukkig maken. Enigszins simplistisch concludeert De Moen: een kerkenorde, dus ook de Dordtse, moet overeenkomen met Gods Woord en met de eenvoudige apostolische kerkregering. Dan somt hij een aantal artikelen op, die z.i. niet aan die voorwaarde voldoen, zoals het 2-jarig dienen en aftreden van ouderlingen en diakenen, het houden van de zgn. feestdagen, de ‘sleurdienst’ in het lezen en bidden van formulieren en de daarin vervatte gebeden.

En wat het gezag van de meerdere vergaderingen betreft, de ambtsdragers moeten zoveel mogelijk allen daarin present zijn en hebben dan allemaal ook stemrecht. En weer haalt hij *Lodesteyn* naar voren en schrijft, dat als wij het hierboven genoemde en nog meer goedkeuren, de ijver voor eigen aanzien zal toenemen en die voor 's Heren zaak afnemen. Ook zal dan blijken, dat we ‘plotseling weer vallen en blijven steken in het slijk des Pausdoms’, terwijl we juist altijd terecht geleerd hebben ‘de *feilbaarheid* der geleerden en hunner vergaderingen’.

Voor het *gezag*, dat synoden hebben, of liever niet hebben, beroept hij zich nog op *Jacobus Acontius*, humanist en theoloog, in 1559 in Engeland werkzaam, daarvoor in Straatsburg. Van hem verscheen in 1565 zijn bekendste werk: *Stratagemata Satanae* (Listen van de Satan), waarvan een gedeelte door de predikant La Haye in het nederlands is vertaald, onder de titel: *Arglistigheden des Satans, waarin gehandeld wordt van de wijze hoe men de kerk zal reformeren* en volgens De Moen ‘overwaardig om nog in onze dagen gelezen te worden’.[27.]

Deze Acontius moet gezegd hebben: Als het de meerderheid is, die beslist, dan is het zeker ‘dat de duivel het meeste winnen zal’. In gelijke geest schreef *Lodesteyn*: ‘Wachten wij ons derhalve, om niet blindelings goed te keuren, wat door onze vaderen of onze voorgangers in kerkeordeningen is opgesteld’. ‘Bidt met mij dagelijks om eene overvloedige uitstorting van de H. Geest over het erfdeel des Heeren, opdat wij bewaard mogen worden om af te wijken van de woorden des levenden Gods’. Nu is immers ‘een geestelijk nakroost er op uit, de schriften hunner vaderen on voor waardelijk goed te keuren en hemelhoog te verheffen, diegenen vervolgende, die overeenkomstig Gods ordonnantiën trachten te handelen’. Het is duidelijk, van kerkordeningen en synoden moesten De Moen c.s. niet bijster veel hebben.

Examen De Moen

Na de korte opleiding - goed anderhalf jaar - achtte De Moen de tijd en zichzelf rijp om het examen af te leggen. Voor dit doel kwam op vrijdag 29 april 1842 een Provinciale vergadering van Overijssel bijeen op de boerderij

van de familie Kooiker in de buurtschap de *Marshoek* onder *Dalfsen*, waar door de Afgescheidenen in die jaren al meer belangrijke kerkelijke vergaderingen waren gehouden. Tien gemeenten hadden zich laten vertegenwoordigen: *Vriezenveen, Heemse, Ommen, Den Ham, Hellendoorn, Dalfsen, Nieuwleusen*, alle uit Salland en *Hasselt, Genemuiden* en *Steenwijk* uit de noordwesthoek van de provincie.

Slechts vier van de tien hadden een eigen predikant, die ook elk present waren: *H. de Vries* (Vriezenveen), *S. Bolks* (Hellendoorn), *G. Wissink* (Genemuiden) en *Van Raalte* (Ommen). De vergadering werd ook meegemaakt door de oud-Hattemer ds Brummelkamp, toen nog te Schiedam. Hij zou 3 maanden later naar Arnhem-Velp verhuizen. Als examinator was verder nog aangezocht ds Meerburg van Almkerk, die echter verstek liet gaan.

Al in het begin van de vergadering moest er een hindernis worden genomen, want ds Wissink wilde vooraf weten, wat er waar was van het ‘gerucht’, dat er bij De Moen ‘remonstrantisme’ te vinden zou zijn. De praeses ds Van Raalte antwoordde, dat ieder lid van de vergadering daar dan tijdens het examen scherp op moest letten.

Nu begon het onderzoek van De Moens kennis van de ‘godsdienstleer’, waarbij wel 21 onderwerpen werden aangesneden. Ds Wissink voelde De Moen over de Dordtse Leerregels (tegen de remonstranten gericht!) aan de tand. En de afgevaardigden van Hasselt - ook niet gemakkelijk - stelden moeilijke vragen over de doop en ‘de tijd der rechtvaardiging des zondaars’. Toen was de morgen vol en de maaltijd wel verdiend.

Een van de ouderlingen, H. van Rees van Genemuiden, gaf op verzoek aan De Moen een tekst op (voor een preekvoorstel). Deze moest die dan tijdens het eten overdenken en na de maaltijd behandelen. Of de examinandus ook tijd van eten werd gegund, vermeldt de historie niet. Hij zal wel in zijn eentje hebben gegeten. De tekst was Joh. 3:36: ‘Die in de Zoon gelooft, die heeft het eeuwige leven; maar die de Zoon ongehoorzaam is, die zal het leven niet zien, maar de toorn Gods blijft op hem’.

Na afloop van de maaltijd gaf De Moen een korte verklaring van de hem opgegeven tekstwoorden en besloot met een toepasselijk woord. Vooral dit laatste mocht in die tijd niet vergeten worden!

's Middags werd het examen voortgezet. Nog 5 onderdelen kwamen aan de orde en aan het eind daarvan werd geconcludeerd, dat ‘naar aller oordeel, in toestemmende zin, het examen werd afgelegd’.

Er restte nog alleen de taak De Moen zijn handtekening te laten zetten onder het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten en hem de eed tegen de *simonie* af te nemen (het voor geld kopen van een beroep). Klaar dus! Nee, toch niet: Want opeens kwamen de afgevaardigden van *Hasselt* in het geweer. Ze eisten, dat De Moen allereerst de Dordtse kerkenorde, in 1840 opnieuw aangenomen, zou ondertekenen.

De praeses van de vergadering - ds Van Raalte - vond dit echter overbodig en stond het daarom niet toe, waarop even later de Hasseltenaren boos (‘stilzwijgend’) de vergadering verlieten. Van Raalte verduidelijkte later zijn

weigering nog door te zeggen, dat ter afsluiting van dergelijke examens van oudsher alleen nog het ondertekeningsformulier en de eed tegen de simonie aan de orde kwamen. Dit betekende immers al 'genoegzame binding aan de orde in de kerk' en onderwerping aan de 'regering' daarvan.[28.]

Het is duidelijk, dat Van Raalte hier de toelating van zijn leerling en zwager tot het predikantschap er min of meer doordrukte. Want de eis van de Hasselter afgevaardigden was niet zo vreemd. Een jaar geleden (1841) had De Moen immers in een geschriftje 'Berigt...' verklaard een tegenstander te zijn van de Dordtse kerkenorde. En hij stond daarin niet alleen. *Hendrik Wormser* van de gemeenten Hellendoorn-Overijssel en meer vooraanstaande Overijsselaren en niet-Overijsselaren hadden een heel andere opvatting van het 'gezag' in de kerk. Terug naar Gods Woord en de eenvoud van de apostolische kerkregering, heette het dan al te eenvoudig. Op de twee vorige Provinciale vergaderingen had het ook al gedaverd van de 'blinde drijving en twisting' van en over de kerkenorde. In elk geval, De Moen was geslaagd en kon nu als predikant in *Den Ham* worden bevestigd, wat al twee dagen later gebeurde door zijn zwager, ds Brummelkamp, in het sobere kerkje bij Mennegishave.

B. De periode 1842-1870

Eerste periode ds De Moen in Den Ham (1 mei 1842 - 15 november '46)

Hij stond nog geen 2 maanden in Den Ham, toen hij en zijn collega Van Raalte uit het naburige Ommen zich met een *'Adres'* tot de algemene synode van de hervormde kerk wendden, dat in druk is uitgegeven. Het is een klein geschriftje van 13 pagina's plus enige bladzijden Aantekeningen, gedateerd 24 juni 1842.[29.] Hierin noemden de schrijvers de voorwaarden, waaronder ze zich met alle 'oprechte' gereformeerde christenen, al of niet-afgescheiden, wilden verenigen.

Even eerder - 21 mei - hadden ook 'zeven Haagse heren' - zoals ze wel werden genoemd, in een breed uitgewerkt Adres hun bezwaren tegen de gang van zaken bij de hervormde synode ingediend. Ze droegen allen klinkende namen, b.v. Groen van Prinsterer, de opsteller van het stuk.[30.] Hun protest hadden ze onderverdeeld in 4 punten:

1. het gezag van de Formulieren van eenheid
2. de academische opleiding van predikanten
3. het verband tussen het lager onderwijs en de kerk
4. de wijziging van het kerkbestuur.

Uiteraard kunnen we hier op dit bezwaarschrift niet nader ingaan, maar omdat Van Raalte en De Moen in hun geschriftje verklaarden het ermee eens te zijn, werkt het verhelderend, wanneer we hier een opsomming geven van de dogmatische punten, die door Groen van Prinsterer c.s. als onopgeefbare ('onveranderlijke') waarheden werden genoemd. Het zijn er 13.

1. de 'genoegzaamheid' van de bijbel als enige kenbron en onfeilbare toetssteen van het geloof

2. de Drieëenheid
3. de Godheid van Jezus Christus
4. de Godheid van de Heilige Geest
5. de zondeval en het onvermogen van de mens tot het ware goed
6. de erfzonde
7. de eeuwige verkiezing van God
8. de voldoening van Christus voor ons
9. de rechtvaardigmaking alleen door het geloof
10. de heiligmaking en de goede werken, voortkomend uit het geloof
11. de algemene Christelijke kerk, die er geweest is vanaf het begin van de wereld en er zal zijn tot het einde toe, waarvan Jezus Christus het enige Hoofd is
12. de onderwerping aan de wettige overheid
13. het eeuwig oordeel, waarbij de gelovigen, uit genade, met eer en heerlijkheid zullen worden gekroond.

Overzien we dit rijtje nog eens, dan is het alsof we in onze dagen leven. Maar nee, het was in 1842. Is er veel veranderd?

Een jaar eerder (1841) was bij de hervormde synode een mammoetpetitie ingediend, getekend door 5 predikanten, van wie *ds B. Moorrees* te Wijk in het land van Heusden, de eerste was. En verder hadden maar liefst 8790 (!) gemeenteleden hun naam eronder gezet. In dit stuk werd de hervormde synode gevraagd de Formulieren van eenheid te handhaven, het oude ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten weer in te voeren en de kerkelijke reglementen en verordeningen in overeenstemming te brengen met Gods Woord en de kerkenorde van Dordrecht. Dus onrust en protesten genoeg in de hervormde kerk van toen.[31.]

Wij richten nu onze aandacht op het predikantschap van De Moen in *Den Ham* gedurende zijn eerste verblijf aldaar. Helaas valt er maar weinig over te schrijven, ook al omdat de notulen van de kerke raad - door De Moen zelf geschreven - een aanzienlijk hiaat vertonen. Daarom moeten we volstaan met de volgende verspreide notities. Al kort na zijn komst werden na afgelegde geloofsbelijdenis tot leden aangenomen: *Gerrit Jan Slaat* te Eerde en *Gerrit Jan Brouwer*.

Aan het eind van '42 volgden nog *Willem Lubbers, Gerrit Jan Venema* en zijn vrouw *Hermina Heuvers*. Het is het in die dagen gewone verschijnsel na de komst van een nieuwe dominee. Een zekere opleving. Ook kwam er meer volk in de kerk, zodat men besloot een aantal losse banken erbij te laten maken.

Aan waarschuwingen, vermaningen en het toepassen van de tucht ontbrak het niet. Een ‘wereldgelijkvormig’ leven was in de ogen van ds De Moen en zijn kerkeraad een kwaad, dat diende te worden tegengegaan. Wat dit was, laten we ds De Moen (en Van Raalte) zelf zeggen: een ‘bijna algemene koelheid en onverschilligheid omtrent de leer der waarheid, die naar de godzaligheid is ...ijdelheid, praalzucht, verkwistende uitspatting en zondige

praktijken, waarvan de eerste Christen Kerk wars en afkerig was'.

'Hoeft nog gezegd te worden, hoe in alle standen Gods naam ijdellijk misbruikt, en de dag des Heren ontheiligd wordt; hoe men op de rustdag des morgens, ja! ter kerke gaat, maar 's middags en 's avonds zijn verlustiging zoekt op plaatsen, waar zingenot, zoals muziek en dans, het hart moet strelen; in plaats van zich te verlustigen in de Here onze Gerechtigheid...'.[32.]

Monotoon keert een van de wereldse vermaken steeds in de kerkeraadsnotulen terug: het door de jeugd bezoeken van kermissen en herbergen. Vooral de *Hammer kermis* en de *Ommer bissing* waren oorzaak van veel ambtelijke bezorgdheid.

We geven enige illustraties uit de kerkeraadsnotulen van *Den Ham* te beginnen met 1841

Ouders zijn verplicht hun kinderen van de 'ijdele paden' te weren en af te houden. Het volgend jaar ('42) spreekt de kerkeraad over jongelui, die zich 'in gedrag en wandel' te buiten gaan, herbergen bezoeken en daar sterke drank drinken 'en verkeren met de lieden dezer wereld'. Ze zullen 'in liefde en zachtmoedigheid' worden vermaand en ook de gemeente moet hieraan meedoen. Een half jaar later, september '42 (De Moen is al in Den Ham) werden drie jonge lidmaten er op aangesproken, dat ze op de kermis in het vlak bij liggende *Hellendoorn* waren geweest. Ze deden schuldbelijdenis. In de zomer van '44 was het weer mis met Egberdina. Ze had zich schuldig gemaakt aan herbergbezoek met een jongen uit de wereld en dat nog wel op een zondag! De kerkeraad overwoog haar als lid af te snijden, omdat ze al zo vaak was vermaand. Ook haar broer Klaas leefde in 'onverschilligheid'. De volgende zomer (juli '45) bleken *Willem* en *Gerrit* tijdens de Ommer bissing de herberg te hebben bezocht. Opgeroepen om daarom voor de kerkeraad te verschijnen verklaarde Willem niet uit 'lust' maar uit nieuwsgierigheid de herberg te zijn binnengegaan. Na vermaand te zijn was hij bereid publiek schuld te belijden.

Maar zie, de volgende zomer ('46) bleken dezelfde Willem en Gerrit tijdens de *Hammer* kermis weer binnen de herberg te zijn geweest. Willem verontschuldigde zich nu met te zeggen, dat hij zich daar niet onbetamelijk had gedragen. Hij werd tot 'waarachtige bekering' vermaand. En zo bleef het maar doorgaan. In augustus '50 bleken zelfs kinderen van kerkeraadsleden bij de boosdoeners te horen: ze hadden de kermis in *Den Ham* bezocht. Voor de kerkeraad geroepen beloofden ze 'zich van het kermis- en marktlopen te onthouden'. Het was volgens de kerkeraad een 'schadelijke gewoonte tot bederf van goede zeden'.

Het kwaad bleek echter niet uit te roeien. Ook *'spingezelschappen'* rekende de kerkeraad te behoren tot het wereld vermaak. Het ging daar vaak 'ijdel' toe en zeker was het af te keuren 'om daar jongelingen bij te verzoeken en 's avonds laat bij elkaar te blijven'.[33.]

We komen nog even op de kermis terug, we bedoelen op de reacties van de Afgescheiden leidslieden in Den Ham op die ijdelheden. Vooral de befaamde *Ommer bissing* was volgens de kerkeraden een gevaarlijke plaats. Ze

duurde trouwens meer dan één dag. Maar ook de kleinere kermissen in de buurt vielen - wat hun aantrekkingskracht betreft - niet te verwaarlozen. Zo deelde ouderling G. Meijer in de kerkeraadsvergadering van juli 1854 mee, vernomen te hebben, dat een jonge dochter uit Piksen (een buurtschap) op zondag naar de *Daarler bissing* was geweest. De tuchtoefening moest dus beginnen. De schuldigen ontbieden, ernstig vermanen, als ze tenminste kwamen, hopen op beterschap, om de volgende zomer voor de zoveelste keer te constateren, dat de aantrekkingskracht van kermissen voor de jeugd op het platteland - waar niets viel te beleven - sterker was dan elk kerkelijk vermaan.

Zuchtend antwoordde ds De Moen dan ook op Meijers woorden, dat hij er genoeg van had ('moede was') om langer te vermanen tegen het gaan naar markten enz. en ook nog niet had willen onderzoeken, wie nu weer de Ommer bissing (in juli) had bezocht. Het waarschuwen en vermanen hielp immers toch niets. Het was z.i. hoognodig die zaak eens op de classis te brengen om zo tot een eenparig oordeel te komen. Want nu werd in de ene gemeente toegelaten wat in de andere werd bestraft. Zo verloor die bestraffing natuurlijk haar kracht.

Maar goed, het was voorlopig nog geen classis en dus moest de kerkeraad van Den Ham voor de zoveelste keer met deze op de agenda geplaatste zaak aan de gang. Dat gebeurde een maand later. Eerst moesten meer schuldigen worden opgespoord en ontboden.

En zo kwam in augustus '54 op de kerkeraad het onderwerp 'onordelijk gedrag door bezoeken van herbergen of ijdele plaatsen' opnieuw aan de orde. De opgeroepenen waren niet verschenen! Weer op de classis brengen - aldus de kerkeraad - en de gemeente vanaf de kansel nog eens nader bij deze zondige gewoonte bepalen.

Terloops merken we hier op, dat de classis Ommen al een paar jaar eerder de vraag onder ogen had gezien, welke maatregelen moesten worden genomen om de jeugd van kermissen enz. af te houden, nu vermaningen te weinig hielpen. Terecht sprak toen de classis uit, dat de ouders vaak zelf niet het goede voorbeeld gaven en hun kinderen niet voldoende van kermisbezoek afhielden. Daarom viel de ouders evenveel te verwijten als de kinderen.[34.] Maar noch kerkeraad noch classis slaagden erin het kwaad uit te roeien, hoogstens om het enigszins te temperen.

We geven nog enkele notities over De Moens eerste verblijf in Den Ham. Eind 1843 was *Frederikus Moddejonge* van *Heemse* - waar hij diaken was - verhuisd naar Den Ham. De kerkeraad besloot aan de gemeente voor te stellen hem als diaken over te nemen. Want 'de Heere had hem eenmaal in de bediening gesteld en de roeping Gods is onberouwelijk'.

In een van de laatste dagen van januari 1844 schreef ds De Moen vanuit Den Ham een brief naar ds Scholte in Utrecht. Omdat hierin een passage voorkomt met enkele details uit De Moens persoonlijk en kerkelijk leven in Den Ham, laten we die hier volgen:

‘Sedert verscheidene dagen verkeert mijne vrouw in eene zeer smartelijke positie. Zij is zeer ongesteld, en wat het worden wil weet ik niet. Och! dat de Heere maar krachten schenke om het kruis te dragen en ons leere stil te zijn! Want ook wij hebben het al zoo vaak ondervonden, dat onze weg door de zee loopt, hoewel de golven ons nog niet overstroomd hebben.

Mijne vrouws broeder, die met September l.l. uit de O. Indiën is geretourneerd, is zoo ik hoop, onlangs aan zich zelven ontdekt en een drager geworden van de baniere des Kruises. Ook mijne beide dienstboden hebben den Heere leeren kennen en alle drie deden voor enigen tijd belijdenis van hun geloof en waren zeer begeerig om den dood van Hem te mogen verkondigen in Wien zij het leven wederge vonden hebben - die dag was ons tot heil en zegen.

Vroegere Gereformeerde kerk, Den Ham.

Gisteren predikte ik over Galaten 6:14a, “Maar het zij verre van mij dat ik zou roemen anders dan in het kruis van onze Heere Jezus Christus”; het was mij en vele broeders tot vreugde’.[35.]

Ter verduidelijking nog het volgende; volgens het lidmatenboek van Den Ham deden op 10 december 1843 belijdenis van hun geloof J.C. van Voss en S. de Weerd en J. Bloemendaal. De beide laatsten waren zijn dienstboden en de eerste was zijn zwager Johan Christoffel van Voss, achter wiens naam nog staat ‘vertrokken n. N.Brabant en later naar Makassar’.

In september '46 ontving De Moen een beroep van de ontredderde gemeente van *Zwolle*, welk beroep hij ook aannam en daarom preekte hij op 15 november zijn afscheid in *Den Ham*. Nog geen 2 jaar later was hij echter al weer in zijn vroegere gemeente terug, na tweemaal door haar te zijn beroepen. Als voornaamste reden van zijn vertrek uit Zwolle gaf hij op zijn zwakke gezondheid. Inderdaad was hij vaak ziek, maar in Den Ham niet minder.

Als tweede reden noemde hij 'de scheuring in de provincie'. In 1847 was ds Brummelkamp met een deel van de Afgescheiden gemeenten in Gelderland en Overijssel, en met nog enkele gemeenten uit andere provincies geïsoleerd komen te staan in het kerkverband van de Afgescheidenen. Een van de aanleidingen tot die scheuring was gelegen in het bestaan van de onderling verschillende opvattingen over het dragen van het ambtsgewaad (steek, mantel en bef). Op de Provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland op 23 september 1847 te Zwolle gehouden, had dit tot een openlijke breuk geleid. Zeven leden van die vergadering hadden zich o.l.v. Brummelkamp niet aan de besluiten door de algemene synode van Groningen (1846) over het ambtsgewaad genomen, willen onderwerpen. En De Moen sympathiseerde met zijn zwager Brummelkamp.

Tenslotte wees De Moen als reden van vertrek uit Zwolle nog aan zijn veel te laag traktement: *ƒ* 400,-- plus vrij wonen. Dit was beslist onvoldoende om een gezin te onderhouden, waarin bovendien de vrouw des huizes ziekelijk was.[36.]

Tweede periode ds De Moen: 15 oktober 1848-28 oktober '60

Op 15 oktober 1848 werd De Moen voor de tweede maal als Afgescheiden predikant van Den Ham bevestigd; hij deed zijn intree met de woorden: Beginnen wij onszelf weer aan te prijzen? Of denkt gij misschien, dat wij aanbevelingsbrieven voor u of van u nodig hebben zoals anderen? Gij zelf zijt onze aanbeveling, geschreven in ons hart, maar voor allen te zien en te lezen, een open brief van Christus, met onze hulp opgesteld (2 Cor.3:1-3a).

Zo was hij weer op Mennegishave in het landelijke Den Ham terug.

Waren er in de vacature-tijd helemaal geen kerkeraadsnotulen gemaakt, ook na de terugkeer van ds De Moen zou het nog 8 maanden duren voordat ze weer begonnen.

We moeten hier nog wat breder ingaan op de hierboven al genoemde scheuring in het kerkverband en de rol die De Moen daarin heeft gespeeld. De *aanleiding* was het al of niet verplicht stellen van het dragen van het ambtsgewaad door de predikant. Maar de dieper liggende *oorzaak* was het verschil in kerkrechtelijk beginsel. Het is bekend genoeg, dat in die tijd de opvattingen over de noodzaak en het nut van een kerkenorde sterk uiteenliepen. Sommigen stelden, dat de gemeenten alleen gebonden waren aan Gods Woord. Op een kerkenorde en op reglementen hadden ze het niet begrepen. Ds Scholte was op dit punt al heel radicaal; Brummelkamp en de zijnen waren wat soepeler. Tot de laatste groep behoorden in Overijssel o.a. de begaafde ouderling *Hendrik Wormser* in Hellendoorn-Nijverdal, en ook ds *De*

Moen in Den Ham.

Het gevolg was, dat de Afgescheiden gemeenten in *Gelderland* en vele gemeenten in *Overijssel*, praktisch de hele classis Ommen, buiten het kerkverband kwamen te staan en van 1847-'52 een eigen kerkelijk leven leidden. In Overijssel waren dit: *Ommen, Den Ham, Hellendoorn, Holten, Enter, Heemse* en *Vriezenveen*.

In Gelderland: *Arnhem, Velp, Zutphen, Geesteren, Varsseveld, Winterswijk, Aalten, Apeldoorn, Putten, Scherpenzeel, Veenendaal* en *Ommeren* (bij Tiel).

Uit *Utrecht* voegden zich hierbij: *Baambrugge, Kockengen* en *Loosdrecht*. Uit Zuid-Holland: *Hellevoetsluis* en *Leiden*.

Uit Friesland: *Marrum* en *Scharnegoutum*.

Omdat de meeste gemeenten in Gelderland lagen, werden de gemeenschappelijke vergaderingen vaak in Arnhem (waar ds Brummelkamp woonde!) gehouden.

Kon ds De Moen niet op die vergaderingen aanwezig zijn, dan maakte hij schriftelijk zijn adviezen kenbaar. Steeds was hij op hereniging uit en na een tweedaagse vergadering in Zwolle (18 en 19 november 1852) werd op provinciaal niveau dit doel tenslotte toch bereikt en landelijk op de gezegende synode van 1854 van Zwolle bekrachtigd.[37.]

Omdat de kenmerken van deze partij-groeperingen door Rullmann met kennis van zaken zijn aangegeven in zijn klassieke boek over *De Afscheiding*, volstaan we nu met hiernaar te verwijzen.[38.] Alleen veroorloven we ons nu een uitweiding over De Moens aandeel in die strijd, zoals we dat leren kennen uit zijn 56 pagina's tellend eigen geschrift: *Aanmerkingen* op het Verslag van de synode... 11-18 juli 1849 in Amsterdam gehouden.[39.]

Ds *De Moen* (toen nog in Zwolle) en ds *J. Wildenbeest* (te Varsseveld) waren in 1846 door de Overijsselse en Gelderse kerken afgevaardigd naar de landelijke synode, in dat jaar in Groningen gehouden. Op die synode hadden ze zich verzet tegen de meerderheid, die het dragen van het ambtsgewaad wilde handhaven.

Drie jaar later was er weer een algemene synode, nu in juli 1849 in *Amsterdam* gehouden. Uiteraard waren Brummelkamp, De Moen en hun aanhangers niet op deze synode vertegenwoordigd. Ze stonden immers buiten het kerkverband. Aan het *Verslag* van deze synode was een *Narede* van 10 pagina's toegevoegd, opgesteld door ds *S. Van Velzen*. Nu, als men deze tegen zich had, dan was het niet best, want hij nam geen blad voor de mond. Doelend op de Brummelkamp-groep, waartoe ook De Moen behoorde, haalde Van Velzen als volgt uit: ‘Sommige broeders leven afgekeerd van ons; die wel van het Hervormde en andere Kerkgenootschappen zijn afgescheiden, die ook vroeger met ons verenigd waren, maar thans afzonderlijke Vergaderingen en Kerkbesturen, buiten onze gemeenschap, vormen’.

Sommigen verwerpen een ‘verbindende Kerkregering’. Ze ‘willen niet aan bepalingen betreffende middelmatige dingen, wanneer die naar hun gevoelen slecht zijn, onderworpenheid bewijzen, en halen de handelwijze der

Kerk met betrekking tot het gewone gewaad des Leraars aan, om hun onttrekking te verontschuldigen'.

Over die onttrekking schreef Van Velzen, dat hij de schuld daarvan aan de predikanten gaf en niet aan de gemeenteleden. Dat was hem wel duidelijk geworden. Maar 'indien echter zelfs de gehele Gemeente, volkomen beraden, een verkeerde weg wilde inslaan, (dan) zou de Herder zich daartegen moeten stellen; maar wanneer die Herder haar uit eigen beweging van de goede weg afleidt, dan maakt hij zich dubbel schuldig. Welnu, wat doet gij?'. En over dit thema weidde Van Velzen nog enige pagina's lang uit.

Op niet mis te verstane wijze had Van Velzen dus zijn oordeel over de buiten het kerkverband staande predikanten en hun gemeenten te kennen gegeven. Ze vlogen dan ook in de vlam en De Moen - anders toch niet zo'n opgewonden figuur - greep naar de pen en stelde een verweerschrift op. In de vergadering van de classis Ommen van 29 november '49 in Den Ham gehouden, las hij er enige gedeelten uit voor. Ze waren gericht 'tegen de notulen met de Narede van de Amsterdamse synode waarin men de Leeraars van onze zijde schandelijk heeft ten toon gesteld'.

In 1850 verscheen De Moens hierboven al genoemde apologie. Hij vond, dat het optreden van hemzelf en van Brummelkamp c.s. 'op een zeer partijdige wijze' was behandeld en dat de geschiedenis van de in 1847 ontstane breuk door Van Velzen niet waarheidsgetrouw was weergegeven. Omdat hij van twistgeschrijf zeer afkerig was, had hij na de synode van Groningen (1846) drie jaar lang gezwegen. Maar nu moest er gesproken worden.

Aan het slot van zijn geschriftje richtte De Moen zich tot Van Velzen persoonlijk. Hij verweet hem inconsequentie. Van Velzen was immers vroeger ook niet altijd met mantel en bef op de preekstoel verschenen, voor welke kledij hij nu zo streed. En als deze nu zei: 'gij onderwerpt u niet aan de kerkregering en daarom zijt gij niet gereformeerd', dan probeerde De Moen deze beschuldiging te pareren door op te merken, dat Van Velzen vroeger al eens had meegewerkt aan de bepaling, dat geen vergadering van opzieners een 'volstrekt bindend bevel' mocht geven aan een andere gemeente. En de door Van Velzen aangehaalde teksten, die op 'scheuringen' betrekking hadden, vond De Moen niet van toepassing op het gedrag van zijn groep.

In dit verband noemde hij twee concrete gevallen. Wat had ds *De Vos* in *Marrum* (Fr.) toch misdaan, dat men hem verklaarde buiten de Afgescheiden kerk te staan? De gemeente daar had toch zijn weigering het ambtsgewaad te dragen, goedgekeurd?[40.]

En de classis Zwolle had nota bene geen toestemming willen geven voor de bevestiging van ds D. Postma als opvolger van hem (De Moen) in Zwolle, als hij niet mantel en bef zou dragen.

Wanneer Van Velzen in zijn 'Narede' schrijft, dat maar *enkele* Afgescheiden dominees bezwaar hebben tegen het dragen van het ambtsgewaad, dan meende De Moen te moeten opmerken, dat Van Velzen vroeger zelf een van de weinigen onder 1500 (hervormde) predikanten was geweest, die bezwaren had tegen het laten zingen van de Evangelische *gezangen*. Soms hebben

- aldus De Moen - ‘enkelen’ de waarheid aan hun kant, terwijl ‘velen’ het mis hebben.

Van Velzen verlangde onderwerping aan de bepalingen van de synode, omdat het slechts ‘middelmatige’ dingen betrof. Maar - schreef De Moen - ook dan nog vroeg hij teveel. Uit Calvijn en uit artikelen van de synoden van Dordrecht 1574 en 1578 trachtte hij aan te tonen, dat men in ‘middelmatige dingen’ iedere gemeente *vrij* moest laten. Zie, dan had men gereformeerd gehandeld, terwijl men zich nu een recht had aangematigd, dat niet bij ‘ons’ maar bij ‘Rome’ thuishoorde. De ondertekening luidde: Den Ham, 4 december 1849 - Uwe u liefhebbende broeder C.G. de Moen.

We gaan nu weer letten op enige momenten uit De Moens tweede ambtsperiode in Den Ham. Zijn gezondheid was en bleef erg kwetsbaar; daardoor zag hij tegen het doen van huisbezoek in de winter op als tegen een berg, en meestal deed hij dit dan ook niet.[41.]

In de winter van 1852-'53 was hij weer eens langdurig ziek geweest, wat zich onmiddellijk in het opstellen van de kerkeraadsnotulen weerspiegelde, d.w.z. ze werden eenvoudig niet meer gemaakt. Op die van september '52 volgt een gat tot april '53. Ook de ouderlingen *Steen* en *Volkerink* bleken lichamelijk zwak te zijn (de eerste zou nog geen jaar later, 63 jaar oud, overlijden). Dan dus de kerkeraad maar met enige ambtsdragers uitbreiden, adviseerde ds De Moen. Zo gebeurde het. De nieuwe ouderlingen werden *Gerrit Meijer*[42.], een winkelier en *Hendrikus Hekman*[43.].

Voor het diakenschap werden gekozen *Albert Schoppink*,[44.] een landbouwer onder Hellendoorn, en *Jan Huisjes*,[45.] bij zijn huwelijk in 1845 ‘schoolonderwijzer’. Hij was een schoonzoon van ouderling Volkerink.

Zoals zo menige Afgescheiden gemeente, deed ook die van Den Ham in 1853 mee aan de adres-beweging tegen de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, die van protestantse zijde een storm van protesten had ontketend, de zg. *April-beweging*. Het protest van de Hammer Afgescheidenen was door 38 manslidmaten ondertekend.

De Moen in Amerika beroepen

In juni 1854 deelde De Moen mee een *beroep* te hebben ontvangen van de Gereformeerde gemeente te *Overijssel*, Ottowa Country *in Michigan* (N. Amerika). Hij had dit in overweging genomen, omdat hij meende dit verplicht te zijn. Want vroeger had hij veel ‘begeerte’ gehad om naar Amerika te gaan. Maar nu niet meer, omdat in het vaderland nu vrijheid van godsdienst en onderwijs door de nieuwe grondwet was gewaarborgd. Hij had aan de beroepende gemeente om inlichtingen gevraagd, die hij nu eerst maar afwachtte.

Het zou niet bij dit ene beroep uit Amerika blijven. In 1856 volgde er een nieuw beroep, nu van de gemeente *Vriesland* (Michigan). Eenparig verklaarde de kerkeraad in Den Ham: dominee moet blijven. De Moen antwoordde te wensen ‘Gods wil’ te doen. Hij bleef.

Een jaar later (1857) kwam er een beroep uit *Kalamazoo* in Amerika, en

na het bedankje een tweede van dezelfde gemeente. Om De Moen onder druk te zetten, hadden 27 vrouwen uit deze gemeente hem in een brief dringend verzocht over te komen, vooral omdat hun kinderen door de stroom van de wereld ‘vervoerd en meegesleept’ werden. Volledigheidshalve voegen we eraan toe, dat ds De Moen in augustus '56 weduwnaar was geworden.

Hij legde dit tweede beroep met het schrijven van de zusters aldaar aan zijn kerkeraad voor. Deze meende, dat De Moen niet weg mocht gaan, want dan zou hier afgebroken worden wat inmiddels was opgebouwd. Den Ham had even goed een dominee nodig als Kalamazoo. Maar ds De Moen bracht daar tegen in, dat men het aantal *landverhuizers*, dat in den vreemde leefde, niet aan hun lot mocht overlaten. Zij zaten immers te springen om dominees en die waren daar niet te krijgen, terwijl de gemeenten in Nederland vergeleken met de broeders in N. Amerika nog over vele predikanten beschikten. Toch is De Moen in Nederland gebleven.

Wie in de zomer van '58 wel naar N. Amerika emigreerde, was zijn buurman diaken *Jan Albert van Eerde*, waardoor het woonhuis naast de kerk nu leeg was komen te staan. De kerkeraad besloot het niet weer te verhuren, maar het als kerkeraadskamer en catechisatie-lokaal te gaan gebruiken. Een paar jaar eerder had vader Van Eerde nog aan de kerkeraad gevraagd of er niet een bedstee bij gemaakt kon worden, omdat zijn dochter trouwplannen had (en waarschijnlijk bij hem kwam in wonen). Maar de kerkeraad had voorzichtig de boot afgehouden.[46.]

Tijdens de ambtelijke arbeid van ds De Moen is de gemeente Den Ham gaan groeien en bloeien. Een van de bewijzen daarvoor is het aantal meestal jonge mensen, dat elk voorjaar openbare geloofsbelijdenis aflegde. Ter illustratie geven we de namen van april 1855 en '59. De lezers, vooral uit Den Ham, kunnen dan met misschien een schok van herinnering ontdekken, dat onder hen zich ook leden van hun eigen voorgeslacht bevinden.

april 1955:	Jannes Steen	Fennigje Veneman
	Jan Jansen	Hendrikje Never (Nevenzel?)
	Gerrit Bartels	Aaltje Masman
	Jan Willem Bloemendaal	Gerritdina Masman
	Mannes Soepenberg	Aaltje ten Brinke
	Berend Jan Valk	Janna Horstjan
	Hendr. ten Brinke	Gerritdina Bloemendaal
	Roelof Koppelman	Janna Kolkman
april 1859:	Jan Ploer	A. ten Brinke
	Hermannus Fedder	Geertje Keizer
	Hendrikus ten Brinke	Geertje Weghorst
	Hendr. Keizer	Jennigje Kooiker
	Harm Plaggemars	

Hendr. Plaggemars

Een interessante notitie in de notulen willen we niet onvermeld laten. Op een dag in februari 1856 werd Jennigje, (haar achternaam staat er niet bij)

in een kerkeraadsvergadering op haar geloofskennis onderzocht. Tijdens het onderzoek brak in het dorp brand uit. Abrupt werd de vergadering afgebroken, want voor brand was men in Den Ham nog altijd vuurbang. Het was immers nog niet zo lang geleden, dat in augustus 1842 een enorme brand een groot deel van het dorp in de as had gelegd ‘met uizondering van de publieke gebouwen’. Die hadden geen rieten daken. Op die rampdag waren niet minder dan 43 huizen en 7 schuren een prooi van de vlammen geworden. Geen wonder dat op die 20e februari de hele kerkeraad - Jennigje incluis - bij het vernemen van het onheilsbericht naar buiten was gestormd. We hebben er verder niets van gelezen. En welke Jennigje het is geweest, kunnen we ook niet met zekerheid zeggen. Er waren veel Jennigjes in Den Ham.

Het jaar 1856 bracht in de pastorie van ds De Moen op Mennegishave groot verdriet. Op 31 augustus overleed zijn vrouw *Agatha Sophia van Voss*, jaar oud. Bijna anderhalf jaar later (5 maart 1858) hertrouwde de toen 46-jarige predikant in Den Ham met de 36-jarige in Zwolle geboren en wonende *Alexandrina Hendrika Adolphine Carolina, baronesse Van Haersolte*. Als getuigen waren bij dit huwelijk aanwezig:

Jan Alberts van Eerde, 56 jaar, landbouwer, zijn buurman
Gerrit Meijer, 56 jaar, winkelier. Een jaar eerder was diens dochter Janna in Den Ham getrouwd met de 32-jarige ds Roelof Goris van Kockengen.
Gerrit Mulder, 32 jaar, wever.

Ze waren alle 3 kerkeraadsleden van ds De Moen. Diaken Van Eerde zou enkele maanden later naar Amerika emigreren.

Als 4e getuige trad op zijn zwager, de toen 46-jarige Anthony Brummelkamp, Leraar aan de Theologische school te Kampen. Van de kant van de bruid waren er dus geen getuigen. Zou dat wijzen op moeilijkheden met haar familie, die haar huwelijk met een Afgescheiden dominee onmogelijk op prijs kon stellen? De bruid van toen heeft haar man lang overleefd: in 1904 is ze overleden. Leerzaam voor ons is het *In Memoriam*, dat dr. G. Keizer, toen predikant te Tiel, in *De Bazuin*[47.] aan haar wijdt. We putten daaruit het volgende:

Na vermeld te hebben, dat ze op 10 febuari 1904 op 82-jarige leeftijd in Tiel was overleden als weduwe van ds C.G. de Moen, vervolgt hij: ‘Zo is dan de laatste dergenen heengegaan, wier namen onafscheidelijk verbonden zijn aan de reformatie van '34! Ongemerkt worden wij armer. Zolang zij nog zijn hebben wij levende getuigen van die schone periode uit de geschiedenis van onze kerken, maar door de dood weggerukt spreken ook zij daarvan niet meer tot ons.

De verstorvene was een zwager in van de vaders der Afscheiding: Brummelkamp, Van Raalte en Van Velzen. Ds C.G. de Moen, de man van het keurig gestileerde adres aan koning Willem II, in het jaar '40, de oprichter van *De Bazuin*, die dit blad schonk aan de Theol. school, huwde haar in '58. Zij was zelf geboren uit een zeer oud, adellijk geslacht, op het kasteel ‘den Doorn’ nabij Zwolle. Maar door Gods genade kon zij roemen op hoger ge-

boorte. Zij verkoos liever met het volk Gods kwalijk behandeld te worden, dan voor een tijd de genietingen der wereld te smaken. Wat zij ter wille van de Afscheiding heeft verdragen, zal ik niet in herinnering brengen. Het is geleden om Christus' wil en het is reeds lang voorbij. Die haar leven van vroeger nader gekend hebben en de tijd, waarin zij zich aansloot bij de 'Afgescheidenen' weten het. Terwijl haar vader als rechter te Zwolle de 'Afgescheidenen' vroeger om der religie wille voor zijn rechterstoel zag gesteld, schaarde zich zijn dochter aan hun zijde.

De kerken van '34 telden onder haar leden ook mannen en vrouwen van hoog edelen bloede geboren, al waren 't ook weinigen in getal. In die zware strijd hebben de vrouwen een schone plaats ingenomen naast de mannen. De naam van *Frouwe Venema*, de moeder 'der Scheiding', is evenzeer aan haar verbonden als die van haar man, *Hendrik de Cock*, de vader 'der Scheiding'. En hoewel de verachting voor de 'Afgescheidenen' minder groot was toen vrouwe De Moen zich bij hen aansloot, zij heeft daarvoor toch liefde moeten ten offer brengen die haar niet meer gegeven werd. 'Maar op zulk een zelfverloochening voor de Heere en zijn Kerk (rust) vergelding des loons.

Zij is *nu* rijker geworden, wij als kerken weer armer. Treffend was het nu op haar hoge ouderdom, waarin haar geestvermogens evenals bij haar zwager Van Velzen soms minder helder waren, toch steeds te merken, hoe haar weer een helder licht scheen op te gaan, wanneer zij over de vroegere tijden sprak, toen ze nog te Zwolle woonde, of over *Den Ham*, waar De Moen predikant was geweest; over *Kampen*, waar zij met hem tegenover de Theol. school, waarvan hij enige jaren penningmeester was, woonde.

Zaterdag 13 februari is haar stoffelijk overschot in stilheid te Doesburg begraven, waar De Moen als emeritus-predikant, zoveel mogelijk nog arbeidend, is gestorven en begraven. Het was haar innige begeerte naast hem te rusten.

Twee jaar na zijn hertrouwen kreeg De Moen een beroep van de kleine gemeente te *Doesburg* in Gelderland (maart 1860). Wat moest hij doen? Hij voelde er wel wat voor. Want volgens hem was zijn zwakke gezondheid een ernstige belemmering om de uitgestrekte gemeente van Den Ham naar behoren te bewerken. Doesburg daarentegen was een klein stadje. En alle gemeenteleden woonden binnen de poorten, terwijl in Den Ham sommige Afgescheidenen wel 1½ uur gaans van de pastorie vandaan woonden. Met als gevolg, dat het voor hem ondoenlijk was - vooral in de winter - al die leden te bezoeken. Zou hij niet beter een kleine gemeente kunnen dienen, waar de leden allen dicht bij elkaar woonden. Die gedachte was al vaker bij hem opgekomen.

In de bespreking op de kerkeraad kwam duidelijk naar voren, dat de gemeente hem graag wilde houden. De ouderlingen stelden voor, dat zij dan 's winters de bezoeken wel konden brengen; dan kon dominee het in de zomer doen. Deze weerde dit aanbod echter wat af en antwoordde, dat men daarop niet te veel moest rekenen 'omdat hij juist in de vorige zomer door

ziekte verhinderd was geweest de gemeente in te gaan. Maar tot opluchting en blijdschap van kerkeraad en gemeente bedankte hij.

In augustus *1860* kwam er echter een tweede beroep uit Doesburg en nu nam hij het aan. In oktober werd de attestatie voor ds De Moen, zijn vrouw en beide dochters klaargemaakt en op zondag 28 oktober 1860 preekte hij zijn afscheid van Den Ham. Enkele dagen eerder had hij de boeken en papieren aan de kerkeraad overhandigd; diaken *G. Mulder* zou ze in een kist bewaren.

Elf dagen voor zijn afscheid waren op de kerkeraad nog 9 personen ondervraagd over de voornaamste waarheden van de Gereformeerde leer volgens het Kort Begrip. Onder hen was ook De Moens dochter *Hendrika Christina* en verder

Hendrik Bartels
Evert Dubbink
Dirk Koppelman
Willem op den Dries
Hendrik Jan Plaggemars
Fennigje Ningbers
Lyda Plaggemars
Zwaantje Bloemendal

Ds Gerrit Brunemeijer: 24 februari 1861-30 mei '69

Na het vertrek van ds De Moen is de gemeente Den Ham niet lang vacant gebleven. Vanuit een drietal werd met 61 van de 62 stemmen ds *G. Brunemeijer* van Enter (Ov.) gekozen en op 24 februari '61 door ds Te Bokkel van Ommen bevestigd. Het was voor de 43-jarige Brunemeijer al zijn 6e gemeente. Tijdens de korte vacature had ouderling *F. Moddejonge* de catechisaties voor volwassenen voor zijn rekening genomen en diaken *G. Mulder* die voor de jonge kinderen.

De komst van een nieuwe dominee brengt in het begin soms een tijdelijke vermeerdering van het aantal kerkgangers met zich mee: nieuwsgierige zielen willen hem eens horen. Zo ging het ook in Den Ham. In de kerk moest het aantal zitplaatsen worden uitgebreid. Het ‘bouwhuis’ werd weer verhuurd, nu aan *Hendrik ten Brinke*. Hij kreeg als taak het schoonvegen en stoffen van de kerk, het aansteken van het licht enz., kortom hij moest enige kosterswerkzaamheden verrichten. Daarvoor ontving hij *ƒ* 10,-- per jaar.[48.]

Helaas kreeg ds Brunemeijer al na enige maanden te maken met een uiterst onaangenaam geval: een van zijn vooraanstaande ouderlingen kwam onder censuur te staan, werd als ouderling afgezet en nog later als lid van de gemeente afgesneden (zonde tegen het 7e gebod).

In juli 1861 moesten 3 leden van het Avondmaal worden afgehouden, omdat ze hadden meegedaan aan de ‘opruiing’ die ‘aan de Vaart’ had plaats gevonden. Met deze plaatsaanduiding werd *Vroomshoop* bedoeld (vroeger ook wel Hammerveen genoemd), dat daar als woonkern begon te ontstaan en waar toen blijkbaar een oproertje van veenarbeiders was geweest. Tegelijk sprak de kerkeraad de

wenselijkheid uit, dat er voor het deel van de gemeente ‘aan de Vaart’ een of twee ouderlingen kwamen.

Op 6 april '64 is daar dan ook een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd.

Van de gemeente Den Ham werden 137 zielen overgeschreven.[49.] Na deze instituering moest de kerke raad van Den Ham weer worden aangevuld. De nieuwe ouderlingen werden *Frederikus Middendorp*, een blauwverver, en *Jan Berend Meijer*, een spekslager, terwijl diaken werden *Jan Kleinnijenhuis* en *Derk Reefhuis*.

Toen de instituering van de Afgescheiden kerk te Vroomshoop al in zicht kwam, maar nog geen feit was, besloot de kerkeraad, zowel in Den Ham als 'aan het kanaal' (Vroomshoop) een bijbel voor de voorzanger aan te schaffen en de preekstoel (en) van een psalmboek met formulieren te voorzien.

En wat de *catechisaties* betreft, daarvoor zouden in Den Ham als 'leerboeken' worden gebruikt *Borstius*, het *Kort Begrip* en de *Heidelbergse catechismus*. Omdat men zich 'aan het kanaal' al van *Hellenbroek* bediende, besloot men ze daar te laten begaan.[50.]

Toen ds Brunemeijer meedeelde op de catechisaties ook de bijbelse geschiedenis te willen behandelen, kwam er van kerke raad sz ij de bezwaar: het onderwijs 'in de Godgeleerde waarheden zou schade kunnen lijden'.[51.]

In de kerkeraadsvergadering van 7 november '65 moest ds Brunemeijer een vervelende opmerking maken: Hij zei van zijn traktement 'niet te kunnen bestaan!' Heel zuinig en met een fikse slag om de arm antwoordde de kerkeraad: Nu goed, dan *ƒ* 50,-- per jaar meer 'mits de financiële toestand het toeliet'.

In 1866 bleek de verhouding tussen ds Brunemeijer en zijn kerkeraad niet zo best te zijn, maar gelukkig lezen we in de notulen van november '66, dat de verkeerde 'werking', die er tussen Leraar en kerkeraad bestond, broederlijk was 'vereffend'. Helaas vlamde slechts een paar maanden later de ruzie al weer op. In de notulen worden de bezwaren zelfs 'van ernstige aard' genoemd. Om te helpen een oplossing te vinden, werden ds Te Bokkel van Ommen en ds D. Thijs van Lutten aan de Dedemsvaart op de kerkeraad uitgenodigd. De eerste kwam, de ander was verhinderd. In die vergadering werden 'de punten van verschil' breed besproken en aan het eind gaven de partijen elkaar 'de hand der broederlijke gemeenschap'. Maar enige maanden later - het wordt eentonig - wilde ds Brunemeijer de over deze zaak gemaakte notulen niet ondertekenen, omdat z.i. de zaken, die toen behandeld waren, niet goed waren weergegeven 'hoewel ze naar waarheid geboekt zijn', aldus de notulen van 18 maart '67.

Brunemeijer wilde nu een *buitengewone* classisvergadering om de zaken te beoordelen. Deze kwam er en ze leidde tot het gewenste doel! Voor een poosje! Want toen in december '68 diaken *Jan Kleinnijenhuis* 'ontslag' vroeg wegens lichaamszwakte, antwoordde ds Brunemeijer met: Is het niet beter, dat ik mijn ontslag vraag, want dan wil de een en dan de ander ontheffing. De reactie van ouderling Bartels was: vraagt ge dat omdat Kleinnijenhuis weg wil of hebt ge ook wat tegen ons? Waarop Brunemeijer driftig repliceerde: Ja, ook tegen u, want ik ben door classis en kerkeraad onrechtvaardig behandeld. Hoewel de kerkeraad hem zijn beschuldiging erg kwalijk

nam, bleef hij bij zijn mening.

We vragen ons af: was ds Brunemeijer overspannen? We durven het niet te zeggen, maar vermelden hier wel, dat die decembermaand 1868 voor hem heel droevig was, want op de avond voor eerste Kerstdag overleed zijn oudste dochter, 18 jaar oud. In De Bazuin[52.] troffen we de volgende advertentie aan:

> 'Heden den 24 dec. 1868 's avonds ongeveer 11 uur, werden wij diep getroffen, dewijl de Heere van leven en dood, onze oudste dochter *Catharina*, na een langdurige sukkeling, door den dood weg nam naar de eeuwigheid, in den ouderdom van achttien jaren en drie maanden. Hoe smartelijk ons dit verlies ook zij, wij wenschen echter Gode te zwijgen. De hoop op de eeuwige zaligheid, afgeleid van de vruchten van waarachtige bekeering, lenigt zeer onze smart.
> Den Ham,
> 28 December 1868
> G. Brunemeijer
> J. Brunemeijer, geboren Nihaus
> Men gelieve deze als algemeene en bijzondere kennisgeving aan te merken!'

Om nu terug te komen op zijn moeilijkheden met de kerke raad, de zaak ging naar de classis, die hem in het ongelijk stelde. Het zal dan ook niemand verwonderen, dat de notulen van juni 1869 meedelen, dat de Leraar naar *Waardhuizen* is vertrokken. Om daarvoor de nodige attesten te krijgen, had hij 12 mei nog schriftelijk schuldbelijdenis gedaan en vergeving gevraagd voor zijn 'zondige drift'.

Nadat de kerkeraad twee bedankjes had moeten verwerken, werd ds *J.J. Kuiper* van *Dedemsvaart* beroepen, die eerst negatief besliste, maar in januari 1870 een tweede beroep aannam.

Hij was geboren in Steen wijk en een schoonzoon van ds L. Dijkstra te Steenwijk, de bekende medestrijder van ds H. de Cock in de begintijd van de Afscheiding. Op zondag 6 februari 1870 is hij door ds Te Bokkel bevestigd met 1 Thess. 5:12 en 13. 's Middags deed hij zijn intree met Rom.l:16. Het verslag van deze plechtigheid in *De Bazuin*[53.] laat ons nog weten, dat de kerk beide keren te klein was om alle kerkgangers te kunnen bergen. In het begin van zijn verblijf besloot de kerkeraad een nieuwe kerk te bouwen. Ruim 34 jaar heeft ds Kuiper de gemeente van Den Ham als predikant gediend. (1870-1904).

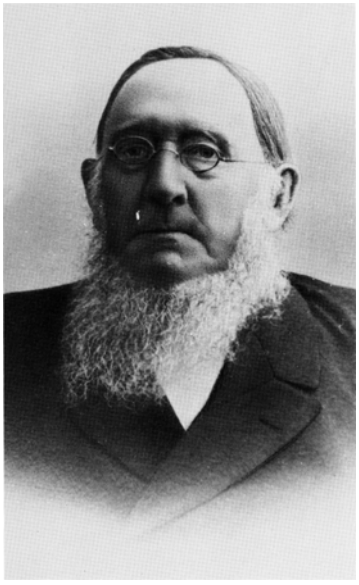

Ds J.J. Kuiper (1824-1906), predikant te Den Ham van 1870-1904.

Eindnoten:

1. Boekzaal der geleerde wereld 1841 II 254-255. Het orgel is 11 juli 1841 in gebruik genomen.
2. Schrijven classicaal bestuur van Zwolle aan Provinciaal kerkbestuur van Overijssel. Wat die ‘spijthebbers’ betreft, misschien doelde ds Bakker op Hendrikje Soepenberg, die door de Afgescheiden kerkeraad al in het begin was vermaand en van wie men hoopte, dat ‘zij nog tot de gemeente weer mogte keeren’.
3. De titel is ‘Gods gunst gedacht. 1836-17 mei-1936’.
4. We geven citaten weer in een ietwat aangepaste spelling en voegen tussen haakjes een enkele bijzonderheid toe.
5. “Zodra Achab Elia zag, zeide Achab tot hem: Zijt gij daar, gij, die Israël in het ongeluk stort? Doch hij zeide: Ik heb Israël niet in het ongeluk gestort, maar gij en uws vaders huis, doordat gij de geboden des Heeren hebt verzaakt, en de Baäls zijt nagelopen”.
6. Ds D.H. Borgers en ouderling Melenboer zijn ons - wat het raadplegen van het kerkeraadsarchief betreft - zeer ter wille geweest.
7. Volledig staat er: ‘Handelingen des Kerkenraads van de gemeente onzes Heeren Jezu Christi te Ham sedert de verwerping van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, in oorsprong en werking tegen de Koninklijke Eer van Jezus Christus (strijdende) en strekkende tot ondermijning van de Leer der Zaligheid, in den Jare 1816 buiten toestemming der gemeente te 's-Gravenhage opgerigt’. En daaronder staat: 17 Meij 1836.
8. Hij was toen weduwnaar van Margje Jans en zoon van Jan Bartels en Geertje Lusseveld.
9. Hij was een zoon van Hendrik Jan Hekman en Geertje Reimink.
10. Hij was getrouwd met Jennigje Ninkjans.
11. Schrijven van burgemeester en assessoren aan de Gouverneur 3 juni 1836 (Archief Kabinet Gouverneur no. 45).
12. Vonnis rechtbank van eersten aanleg te Deventer, 9 augustus 1836. De proceskosten bedroegen *ƒ* 6,66 1/2.
13. Vonnissen rechtbank Deventer 4 oktober 1836. In het eerste geval bedroegen de proceskosten *ƒ* 11,08. In het tweede *ƒ* 10,60.

14. Vonnis Deventer, 11 oktober 1836. De proceskosten *f* 6,17 1/2. Vgl. J. Reitkamp in *Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers*... De Afscheiding in Overijssel, 305. Publikatie van de Ysselakademie, no. 25 (1984).
15. Schrijven van burgemeester en assessoren van Den Ham aan de Gouverneur d.d. 19 november 1836. (Archief Kabinet Gouverneur no. 47).
16. J.H. Meuleman - *Gods gunst gedacht*, 8, 9,. Zie ook J. Weitkamp in *Van scheurmakers, onruststokers en geheime opruijers*... De Afscheiding in Overijssel, 283. Publikatie van de Ysselakademie 25 (Kampen 1984).
17. Notulen kerkeraad 18 december 1850.
18. Meuleman, a.w. 9.
19. De havezathe was het eigendom geweest van wijlen Frederik Hendrik baron van Rechteren tot Mennegeshaven. Het zuidelijk bouwhuis werd voor afbraak verkocht. De gemeente kon nog geen goederen op eigen naam bezitten, omdat ze nog geen rechtspersoon was.
20. Meuleman, a.w. 10.
21. H. Konijnenberg, *Ontsloten verleden van Den Ham*, 243.
22. De Afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht, 149 (Kampen, 1984).
23. Chr. Encyclopedie II.
24. Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek IV, 357.
25. De volledige titel luidde: Berigt aan de gemeente onzes Heeren Jezu Christi in Nederland, of toelichting tot het verslag der synode van de Afgescheidene Gereformeerde Gemeente, gehouden te Amsterdam, dan 17den November en volgende dagen des jaars 1840, door C.G. de Moen, afgevaardigde op die vergadering van wege de classis van Ommen (Amsterdam, bij Hoogkamer en Comp. NZ Voorburgwal, no. 153, 1841).
26. Jodocus van Lodensteyn (1620-'77) is hervormd predikant geweest in Zoetermeer, Sluis en Utrecht. Hij was een boeteprediker die fulmineerde tegen de geesteloosheid van de kerk in zijn dagen. In zijn Beschouwinge van Zion (1676) uitte hij diepgaande kritiek op de Gereformeerde Kerk van zijn dagen. Zijn gedichten, gebundeld in *Uytspanningen* (1676) zijn vele malen herdrukt.
27. Jacobus Acontius 'verdedigde de subjectieve vrijheid tegen de confessionele dwang, die hij als splijtzwam der kerkelijke verdeeldheid zag'. Hij riep op tot eenheid en verdraagzaamheid. Hij had al ideeën van de 18de eeuwse Verlichting in zich. Uitenbogaert stond sympathiek tegenover Acontius; Voetius, Trigland en andere contra-remonstranten bestreden hem heftig (Chr. Encyclopedie I).
28. Z.O. Broek Roelofs, Carel Godefroi de Moen (1811-1879). (Gereformeerd Kerkblad voor Drenthe en Overijssel 21 juni 1980) Vgl. H. Reenders, *'Van scheurmakers...'* De Afscheiding in Overijssel, 155, 156. Publikatie Ysselakademie no 25 (1984).
29. Het is uitgegeven te Ommen, bij E. Ten Tooren 1842. (Een beken Afgescheidene in Ommen).
30. Het waren P. van Hogendorp, M.B.H.W. Gevers, A. Capadose, G. Groen van Prinsterer, P.J. Elout, J.A. Singendonck en C.M. van der Kemp, op één na allen juristen.
31. Handelingen Herv. synode 1842, 95.
32. Adres aan de Algemeene Synode van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap, 7 (Ommen 1841).
33. Notulen kerkeraad 19 februari 1851 en 2 febr. '52.
34. Notulen classis Ommen 23 juni 1852.
35. De brief is gedateerd 29 januari 1844 (C. Smits, *De Afscheiding van 1834 V*, 245).
36. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I*, 163-165.
37. We hebben gegevens geput uit enige artikelen over De Moen door Z.O. Broek Roelofs gepubliceerd in het Gereformeerd Kerkblad voor Drente en Overijssel. Het eerste artikel is gedateerd 14 juni 1980.
38. J.C. Rullmann, *De Afscheiding*. We raadpleegden de 4e druk (Kampen 1930), speciaal de paragrafen de Noordelijken, de Zuidelijken, de Gelderschen.
39. Het is in 1850 bij Hoogkamer en Comp. in Amsterdam verschenen.
40. J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Friesland II.
41. Notulen kerkeraad 25 november 1857.
42. De 25-jarige Gerrit Meijer, geboren in het graafschap Bentheim, is op 30 mei 1828 getrouwd met de 19-jarige Jantje Lohuis, 'doende boerenwerk'.
43. Hendrikus Hekman was getrouwd met Martha van der Kamp.

44. De 30-jarige Albert Schopping trouwde op 6 mei 1852 in Den Ham met de 22-jarige Sina Bartels, dochter van Gerrit Bartels en Maria Horsjans, landlieden. Hij is later (1856) gehuwd met Zwaantje Ploer.
45. Op 4 juli 1845 trouwde in Den Ham Jan Huisjes, 37 jaar, zoon van Hendrikus Huisjes en Marrigje Alberts met de 22-jarige Janna Gortemaker, dochter van Gerrit Gortemaker (Volkerink) en Jennigje Kooiker.
46. Notulen kerkeraad 19 juni 1854.
47. De Bazuin 4 maart 1904.
48. Notulen kerkeraad 10 maart 1862.
49. J.H. Broek Roelofs, Overzicht van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Vroomshoop (1939).
50. Notulen kerkeraad 12 februari 1864.
51. Idem 3 oktober 1864.
52. De Bazuin 1 januari 1869.
53. De Bazuin 18 februari 1870.

XI *Dalfsen*

Dalfsen - 12 km ten oosten van Zwolle aan de Vecht gelegen - is één van de oudste plaatsen in Salland. Tot de burgerlijke gemeente behoren een serie buurtschappen, waarvan we nu alleen noemen *Lenthe, Ankum, Oudleusen, Emmen, de Marshoek, Millegen* en *Rechteren*.

In Ankum stond de buitenplaats Hofwijk, ca. 1840 eigendom van de familie *Ridderinkhof* te Zwolle. Verderop in dit hoofdstuk zullen we deze namen nog tegenkomen.

Van de 4500 inwoners van de burgerlijke gemeente waren er 3100 hervormd en 1400 rooms-katholiek. De kom van het dorp telde 1200 inwoners,

in grote meerderheid hervormd. In de fraaie, laat-gotische hervormde kerk met haar zware toren had bijna 47(!) jaar lang ds *W.A.J. Roosendaal* zijn preken gehouden, van 1785 tot zijn dood in 1831. Hij is ruim 70 jaar oud geworden. 'Wij betreuren in hem niet alleen onze herder en leraar, maar ook onze raadsman en vader'.[1.]

Zijn opvolger werd in september 1832 kandidaat *Reest Verloren*, die 29 jaar lang - tot zijn emeritaat - in Dalfsen is gebleven. Hij stond dus nog maar betrekkelijk kort in het dorp in de Vecht, toen daar in 1835 de Afscheiding plaats vond. Bij zijn emeritering in 1861 werd hij als volgt getypeerd: 'De vriendelijke en bescheiden man laat ons de herinnering achter van onbezweken ijver en getrouwe werkzaamheid, die hem aller achting en liefde deed verwerven'.[2.]

We beschikken over een karakteristieke beschrijving van Dalfsen en directe omgeving uit de dagen omstreeks de Afscheiding. Ze is van de hand van ds *Lammert J. Hulst*, in 1825 geboren in de buurtschap Oudleusen bij Dalfsen, later Afgescheiden predikant geweest in Birdaard, Ferwerd en Stadskanaal en in 1874 geëmigreerd naar Noord-Amerika, waar hij ook nog een drietal gemeenten heeft gediend o.a. Grand Rapids. In het eerste hoofdstuk van zijn autobiografische 'gedenkschriften'[2b.] begint hij te schrijven over 'de plaats mijner geboorte en wat ik alzoo waarnam van de Afscheiding van 1834'. We citeren:

'*Dalfsen* was toen en is nog een schoon dorp dat destijds tussen de 5000 en 6000 zielen bevatte. Er stond een mooie *kerk* der Hervormde gem. in het midden van het dorp, met een aanzienlijke ruimte rondom de kerk, die vroeger voor het begraven der doden had dienst gedaan; maar waarvoor toen een andere plaats was ingericht.

Ook de Rooms Catholieken hadden er een kerk, maar die was zo klein, dat zij door een vreemdeling nauwelijks werd opgemerkt. Later kregen ook de Afgescheidenen daar een kerk, die zich wel mocht laten zien, ofschoon zij bij de Hervormde kerk vergeleken gering moest heten.

Tot dit dorp, als middelpunt van geheel de gemeente, behoorden onderscheidene gehuchten en buurtschappen, en onder die buurtschappen behoorde ook *Oudleusen*, noord-oost van Dalfsen gelegen. Deze buurtschap bestond meestal uit eenvoudige boeren. Van weelde was er bijna geen sprake en van nijpende armoede evenmin. Er waren enkele arbeiders, maar die hadden doorgaans een koe en een hoekje land, waarop men zijn eigen eten verbouwde. Men vond er ook enige timmerlui, die meteen ook konden metselen. Een winkel was er, die tevens ook voor herberg diende. Het was voor beide echter een slappe nering; want het behoorde tot de zeldzaamheden, als een gezelschap van jongelieden er een poosje zaten onder een glaasje. De herberg was voornamelijk voor reizigers, die de Hessenweg passeerden.

Er waren ook wel andere gehuchten en gewoonten, maar wie in Oudleusen zich eenmaal bedronk, die werd voor al zijn leven als een dronkaard veracht. De winkel had ook niet veel drukte, want de boeren gingen meestal iedere vrijdag naar de *Zwolse weekmarkt*, met boter, eieren en wat men zo al meer

te missen had, en dan brachten ze hun winkelwaren vandaar voor heel de week mee.

Schuin tegenover die herberg, ‘de Kroon’ geheten, stond de school en het huis van de meester, aan de overzij van de Hessenweg. Die school werd vooral in de winter nog al druk bezocht. 's Winters had men doorgaans op vechtpartijen te rekenen tussen de grote schooljongens, vooral die van *Oudleusen* en *Welsum*. Wij hadden in mijn tijd daar een vrij goede meester, Meijerink geheten.’

We onderbreken hier het citaat even. *Hendrik Meijerink*, schoolonderwijzer, 24 jaar, trouwde op 21 februari 1824 te Dalfsen met de 19-jarige *Hendrika van Kuik*, dochter van Hendrik van Kuik, schoolonderwijzer te Dalfsen, en Berendina Everts. Ze was in Kampen geboren. De bruidegom was geboren in Ambt Hardenberg als zoon van boer Herm. Meijerink en Aaltjen Veltman (Huisjes). In juni 1823 had Hendrik aan zijn verloofde een brief geschreven waarin hij zijn godsdienstig gemoed uitte.[3.]

Hulst vervolgt: ‘Voor het overige was alles, vergeleken met het heden, in een achterlijke toestand. Van straat- en grindwegen hoorde men wel van uit de verte, maar in die buurt was daarvan nog geen sprake. Men moest zich met zand- en modderwegen behelpen. Bleef iemand vastzitten, dan hielp zijn buurman hem er weer uit. Stoom en electriciteit sluimerden toen nog in de baarmoeder.

De kleding was eenvoudig, maar daarom nog niet slordig, en kenmerkend voor die tijd. Mijn vader droeg een lange jas, bij kinderdopen, Avondmaalsviering en ook bij plechtige begrafenissen. Anders kwam die nooit voor de dag. Bij de jongeren waren het korte buisjes en geen hoeden meer, maar petten die men droeg. Enkele ouden zag ik nog met een driekantige hoed (steek) en een korte broek, wat vroeger de algemene dracht was geweest, maar toen uitgestorven.

De krant werd in die buurt maar door één boer gelezen, en die wat uit de “krant” moest weten, begaf zich naar die boer. *Gerrit Hoekman* heette hij. Hij was een man, tamelijk zwaar gebouwd, ietwat stroef van uitzicht, bevelend van aard, ongehuwd, maar edel en trouw van karakter. Hij werd algemeen gerespecteerd en was *Rotmeester*[4.] van de buurt, terwijl hij practisch voor onder-burgemeester gold. Hij werd bij ons thuis hoog gewaardeerd. In de winter kwam hij meestal één avond in de week bij ons praten, en dikwijls las hij dan wat uit de bijbel of enig ander goed boek. Hoewel hij zelf ongehuwd geen kinderen had, was hij toch niet afkerig van dat jonge volkje. Hij sprak gedurig met ons over bijbelse verhalen, zoals van Abraham, van Jozef, van David enz. en plantte zo ongemerkt een lust tot navorsing in ons’.

Vervolgens schrijft Hulst enige passages over de toestand van *school* en *kerk*. Na erop te hebben gewezen, dat het onderwijs op de scholen vooral *neutraal* moest zijn en het dus niet toegestaan was, dat op de scholen over en uit de bijbel werd gesproken, vervolgt hij:

‘Met de *kerk* zag het er niet beter uit, sinds 1816 kon men leren wat men goeddacht. Te *Dalfsen*, waar alle gehuchten die er rondom lagen, moesten

kerken, had men een dominee die *'Verloren'* heette, en die met het oog op de leer ook waarlijk een verloren man was. In zijn leer was hij meer dan remonstrants, overhellende naar het rationalisme. Hij was echter een onberispelijk man, wat de uitwendige beschaving betrof en het volk leefde daarbij gerust en welvoldaan. Het tafelgebed werd bij velen geheel nagelaten, en bij anderen werd door de kinderen nog een formuliertje opgezegd; maar vrij uit de borst bidden, dat behoorde tot de hoge zeldzaamheden. Het toezicht op de gemeenteleden was bijna geheel uitgestorven, en als men nog eens huis- of ziekenbezoek deed, dan was dat zo oppervlakkig en algemeen, dat het nergens beter voor was dan om de geestelijke armoede der predikanten van die tijd te openbaren.

Trouwens geheel de Godsdienst ging in een uitwendige plichtpleging op. Het volk leefde zorgeloos voort gelijk de inwoners van Laïs, Richteren 18.'

Zij die zich aan de prediking van ds Verloren ergerden - het waren er nog maar weinigen - bleven op den duur uit de kerk weg en kwamen samen in een *conventikel*. Hierover schrijft ds Hulst als volgt: 'Er waren in die omgeving (Oudleusen) maar *drie* huisgezinnen, die bekend stonden "voor het goede te zijn", zoals men dat noemde. Die huisgezinnen waren dat van *Gerrit Hoekman*, al eerder genoemd, mijn ouders en dat van de weduwe Van Lenthe'.

We merken hierbij op, dat Hulst met 'mijn ouders' bedoelde *Bernardus Hulst* en *Maria Heijink*. De vader, bouwman, is op 23 maart '48 in Oudleusen overleden, 72 jaar oud. De weduwe Van Lenthe was *Hendrica Kolkman*, in 1816 getrouwd met de bouwman Berent van Lenthe, van Oudleusen. *Gerrit Hoekman* is in januari 1840 overleden, 50 jaar oud.

Hulst vervolgt: 'Zeer enkel gingen ook deze nog eens naar de kerk, maar zij kwamen er doorgaans koud en soms geërgerd weer van terug. Het spreekt vanzelf, dat die drie families *Hoekman, Van Lenthe* en *Hulst* meermalen bij elkaar kwamen en veelal over God en zijn dienst spraken. En toen het met de Godsdienst steeds meer de kreeftengang ging, en deze drie er niet meer ongeërgerd onder verkeren konden, gingen zij hun samenkomsten vaststellen en regelen. *Gerrit Hoekman* werd *voorlezer* en mijn broer *Jan voorbidder* en nog een ander *voorvinger*.

Toen dat bekend werd, kwamen er spoedig ook al anderen, en er kwam wat leven in de doodsbeenderen. Nadat dit enige tijd geduurd had, kreeg men kennis aan een vroegere catechiseermeester, *Wesselink* geheten.[5.] Deze oefende nu voor dat volkje en dan kwam de hele buurt tezamen, uitgezonderd enkelen, die bepaald vijandig waren. Men hield deze bijeenkomsten en oefeningen tussen kerktijd, opdat men met de kerkelijke besturen niet in botsing kwam'.

In 1834 begon de Afscheiding in Ulrum, die zich ook naar Overijssel uitbreidde. In Dalfsen en omgeving moest men nu eveneens beslissen. Wat te doen: gaan of blijven? Over dit probleem ontstond verdeeldheid. Oefenaar Wesselink trok zich terug, maar er kwamen nu andere oefenaars naar Oudleusen. *Albert Dijk* van Uelzen, *Dirk Assies* van Deventer en *Seine Bolks* van

Den Ham.

'Bij zulke gelegenheden kwam bijna alles op, van heinde en verre. De duivel schijnt dat echter met lede ogen te hebben aangezien, want hij kreeg een van de leiders op het sleeptouw, die hij verkeerde parten speelde. *Jan Kolkman*, zo heette die man. Hij was een rijzige jonge man, van een onbesproken gedrag; hij woonde als boerenknecht bij zijn zuster, de weduwe Van Lenthe; hij ging ook wel mee naar de oefening, maar hij was onbekeerd, zoals de mensen toen zeiden.

Ik reken met zulk een keurmeesterschap nu niet meer, maar toen wel, en sommigen meenden destijds, dat zij het heel wel konden uitmaken, of iemand al dan niet bekeerd was. Hij heeft het zeker ook wel geweten, dat hij bij de vrienden nog op de lijst van de onbekeerden stond.

Maar wat gebeurt er? Op zekere avond, dat hij met zijn zuster en haar oudste dochter, die beiden de Heere vreesden, over godsdienstige zaken in gesprek was, begonnen zijn zenuwen te werken, en hij sprak met steeds meer geestdrift, totdat hij in geestvervoering uitriep: Ik zie Jezus daarginds aan de hemel! Zijn zuster en haar dochter zagen wel niets, maar dat maakte het wonder nog zoveel te groter. Zo was het Paulus immers ook gegaan, Hand. 9:7.

Toen dat bekend werd, was Jan Kolkman de beste bekeerling van allen. Hij werd bewonderd, met mijn broer Jan en anderen op de voorgrond geschoven. Toen de *gemeente gesticht* werd en er een kerkeraad gekozen moest worden, kwam ook hij in de kerkeraad en deelde de gemeentelijke arbeid met mijn broer.

Het was de gewoonte, als de preek was uitgelezen, dat zij beiden en ook wel anderen mede één of andere opmerking maakten over het gelezene, ten bate van hen, die minder goed verstonden, en daarna sloot men en ieder ging zijns weegs. Dat ging eerst goed, want men leefde in vol vertrouwen met elkaar. Maar een poosje later begon *Jan Kolkman* wat nieuws, zonder een woord daarvan te zeggen. Wat dat was? Na het lezen begon hij, in plaats van het gewone gesprek, een redevoering te houden. Als een ander, daar geen erg in hebbende, ook een woord daar tussen wilde voegen, kreeg deze een bestraffing over zijn onbescheidenheid hem in de rede te vallen. De door hem bestrafte hield zich goed, maar de vergadering was ontstemd. En de vergadering zag hem vervolgens aan voor een man, die opgeblazen en in het oordeel des duivels gevallen was, 1 Tim. 3:6. Het gevolg hiervan was, dat sommigen de vergadering verlieten, zodra Jan Kolkman opstond om te spreken'.

Het duurde echter niet lang of de 39-jarige Jan Kolkman raakte na zijn huwelijk in 1841 met de 24-jarige Jentje van der Kolk in een zwaar depressieve toestand. 'Zijn ontmoediging werd van dag tot dag erger, zodat hij weldra mensenschuw werd. Het is zelfs gebeurd, dat hij voor mij, een jongen van 13 a 14 jaar, naar zijn bed vluchtte, bij gelegenheid, dat ik er met een of ander boodschap werd heengezonden. Eenmaal had hij zich uit wanhoop in de rivier de Regge geworpen, en wist zelf niet hoe hij er weer uitgekomen

was'. Zijn boerderij werd verkocht. 'Hij ging naar zijn ouderlijk huis en zijn vrouw naar haar ouders. Tot een openbaar gebed was hij in die toestand niet meer te bewegen, en zo is hij uitgeteerd en gestorven'.

We hebben zo uitvoerig uit het geschrift van ds Lammert J. Hulst geciteerd, omdat hij uit eigen ervaring sprak en we zo konden meekijken door de ogen van een tijdgenoot en de sfeer van toen proeven.

Keren we nu nog even terug naar de *voorgeschiedenis* van de Afscheiding in Dalfsen. Het was alom de tijd van de *conventikels*, waarin vaak oefenaars en catechiseermeesters de leiding hadden. Vlakbij Dalfsen ligt de buitenplaats *Hofwijk* in de buurtschap *Ankum*, waar al voor 1831 wel eens werd geoefend door 'luitenant' *W.W. Smitt* en bakker *A. Schouwenberg*, twee zeer bekende oefenaars uit Zwolle. Ook 'over de Vecht' werd veel geoefend o.a. op de boerderij van *Albert Kooiker*, gelegen in de buurtschap *Emmen* (Marshoek). Hij zou in december '35 de eerste ouderling worden in de Afgescheiden kerk van Dalfsen. Bij hem aan huis en na zijn dood in november '40 zijn bij zijn zoon *Pieter Kooiker* verscheidene Provinciale vergaderingen van de Afgescheiden kerken in Overijssel gehouden.

In de buurtschappen om Dalfsen heen was ook actief de hervormde catechiseermeester *Wesselink*, die aanvankelijk oefende voor hen 'die voor het goede' waren, maar zich fel keerde tegen afscheiding van de hervormde kerk. *Janna van der Werf*, de dienstmaagd op Hofwijk, van wie correspondentie is bewaard gebleven, deed zelf actief mee aan het conventikel- en gezelschapsleven van haar tijd. Ze was ook afkomstig uit de buurtschap Emmen en behoorde tot de Afgescheidenen van het eerste uur in Dalfsen. In haar dagen was ze al een soort legendarische figuur. Aan haar heeft J. Korf een doctoraal-scriptie gewijd, onder de titel 'Herinneringen van Janna van der Werf, de dienstmaagd van Hofwijk', waarvan we een dankbaar gebruik hebben gemaakt.[6.] Ook noemen we hier nog als bronde scriptie van R.T. Oost - De Afscheiding in Zwolle (1835-1842). Het ontstaan van twee gemeenten (1982).[7.]

Wanneer is nu de Afgescheiden kerk in Dalfsen ontstaan? De preciese datum is niet bekend. Ze bestond al op *21 december 1835*. Want op die datum richtten 13 Afgescheiden gemeenten uit Overijssel en 3 uit Boven-Gelderland gezamenlijk een verzoekschrift aan de koning om 'de vrije uitoefening der oud gereformeerde godsdienst'. Namens de gemeente te Dalfsen was dit stuk getekend door *A. Kooiker, G. Hoekman, H.J. Bloemers* en *J. Kolkman* in hun functie van ouderling of diaken.

Op een verzoek om informatie over bovengenoemde personen berichtte burgemeester Muelert aan de Gouverneur op 22 januari 1836:

1. *Albert Kooiker* was een 'bouwman' en 'eendekooihouder', wonende in de buurtschap *Emmen* (ten zuidwesten van Dalfsen over de Vecht gelegen).[8.]
2. *Gerrit Hoekman*[9.] was ook een 'bouwman', wonende in de noord-

oostelijk van Dalfsen gelegen buurtschap *Oudleusen*. We hebben hierboven al enige persoonlijke gegevens betreffende hem doorgegeven, ontleend aan de levensherinneringen van ds L.J. Hulst.

3. H*endrik Jan Bloemers*[10.] was een boerenknecht in de buurtschap *Ankum* ten noordwesten van Dalfsen. Hij was in dienst van de heer J. Ridderinkhof op de boerderij van het landgoed Hofwijk. Al in maart 1838 overleed hij, nog maar 27 jaar oud. Zijn vrouw Jenna Veldhuis was hem in juli '37 voorgegaan, 35 jaar oud.
4. *Jan Kolkman*, werkzaam op de boerderij van zijn zuster Hendrica Kolkman, weduwe Berent van Lenthe. Over hem hebben we hierboven ook al enkele details gegeven. Hij is op 30 april '42 overleden.[11.]

In zijn genoemd schrijven deelde de burgemeester verder nog mee, dat *A. Kooiker, H.J. Bloemers* en *Jan Kolkman*, de één meer, de ander minder 'voorgeven verschijningen, of wonderlijke voorvallen op hunne zoo genaamde Bekeringsweg gehad te hebben'. We merken op, dat we hierboven over Jan Kolkman al in dezelfde geest hebben gesproken.

G. Hoekman was volgens de burgemeester 'een stil ingetogen godsdienstig man, die naar zijn licht en inzien handeld'. Alle vier genoemde personen waren 'lieden die uit hoofde van kunde als anderzints geen of weinig invloed hebben'.[12.] Dit was dus het profiel van de eerste kerkeraadsleden van de Afgescheiden gemeente van Dalfsen.

Met hen hadden zich nog 25 personen 'bij een geschrift' aan de hervormde kerk van Dalfsen onttrokken. Daarvan woonden er 9 in de buurtschap *Oudleusen*, 8 in *Emmen*, 5 in *Ankum*, 1 in *Millegen* en 2 in *Dalfsen*.[13.] Ook hier dus het bekende beeld: de separatisten zijn nauwelijks te vinden in het hoofddorp, maar altijd in de buurtschappen eromheen.

Belangrijke gegevens voor ons hoofdstuk worden ons ook aangereikt door een rapport op 26 februari 1836 door het hervormd classicaal bestuur van Zwolle aan de minister van Eredienst gezonden. Hierin had ds Reest Verloren uitgebreid informatie over de Afscheiding in Dalfsen verschaft:

'Nadat er gedurende eenige achter eenvolgende maanden op de boerderij van den huize *Hofwijk*, toebehoorende aan den Heere *J. Ridderinkhof*, wonende te Zwolle, van tijd tot tijd, eenige weinig beduidende Godsdienstige oefeningen waren gehouden geworden, door zekeren *praamschipper*, voornamelijk in dienst van bovengemelden Heer *J. Ridderinkhof*, zoo is in het begin van de maand December 1835, na alvorens te *Ommen* en te *Nieuwleusen* gepredikt te hebben, de afgezette Leeraar van Hattem, Ds *Brummelkamp* ook op den huize *Hofwijk* gekomen, en heeft aldaar in de schuur, nadat zulks vooraf algemeen was bekend gemaakt, eene Godsdienstige oefening gehouden, ten aanhooren van een vrij talrijk gehoor, meestendeels uit nieuwsgierigen bestaande'. De lezer ziet het: het is een heel lange zin geworden, vol belangrijke bijzonderheden. Die *praamschipper* van wie de naam niet wordt genoemd, was *Harm van der Werf*, schipper van beroep, een broer van de Hofwijkse dienstmaagd *Janna van der Werf*.

Hij was op 13 januari 1832 op 24-jarige leeftijd getrouwd met de 25-jarige

Fennigje de Graaf. Als beroep van Harm v.d. Werf staat dan opgegeven: ‘schipper binnenvaart’.

Hij had ook nog een veel jongere broer *Hendrik Jan van der Werf*, van beroep boerenwerker (landarbeider), die op 15 mei '46 getrouwd was, 30 jaar oud, met de 24-jarige Janna Stolte. Zowel *Harm* als *Hendrik Jan* waren zoons van *Willem Hendrik van der Werf* en *Teune Visscher*.

Het rapport vervolgt: ‘In deze Godsdienstige bijeenkomst, die rustig is afgelopen, niet tegenstaande verscheidene uitdrukkingen van den spreker algemeene verontwaardiging verwekt hadden, zijn tot *ouderlingen* der Separatisten benoemd en bevestigd *Albert Kooiker*, landbouwer en eendenverkooper, en *Gerrit Jan Hoekman* boerenknecht, en tot *diakenen Jan Kolkman*, landbouwer en *Hendrik Jan Bloemers*, daghuurder in dienst van den Heer *Ridderinkhof*’. Hieruit blijkt, dat ds Brummelkamp de Afgescheiden gemeente van Dalfsen heeft geïnstitueerd. ‘Eenige dagen daarna werd aan onzen ouderling G.H. Snel door eene dienstmaagd van den Heer Ridderinkhof ter hand gesteld eene lijst der Separatisten, ten getale van *twaalf* mannen en *dertien* vrouwen, behalve de ouderlingen, die hunne namen op de registers der lidmaten wenschten doorgehaald te zien’.

Op deze lijst bevonden zich, behalve degenen, die min of meer van den Heer *Ridderinkhof* afhingen, ook nog eenige boeren, die na de regenachtige jaren zich van *Staphorst* en *Rouveen* herwaarts begeven hadden en reeds vroeger in de Gemeente voorwerpen van medelijden (om het woord spotternij niet te bezigen) geweest waren, van wege hun bijgeloof en de allerzonderlingste gezigten, welke zij voorgaven ontvangen te hebben.

Sedert is de Heere Brummelkamp niet weder verschenen en neemt de Gemeente der Separatisten ook niet verder toe, niet tegenstaande de onvermoeide pogingen, vooral ook van de *huisbewaarster* van den huize Hofwijk, die zich zelfs zoo verre hebben uitgestrekt, dat zij, namens den Heer Ridderinkhof, eenen oefenaar, die reeds verscheidene jaren alhier geweest was, en voornamelijk door den Heer *Ridderinkhof* ondersteund werd, alle verderen onderstand heeft ontzegd, omdat de man nog steeds getrouw de openbare godsdienst bijwoont en zich niet heeft willen begeven onder de Separatisten, die thans even zoo sterk op hem zijn gebeten, als zij vroeger voor hem waren.

Daar de Gemeente algemeen ten sterkste *tegen* de scheiding is, heeft zij dit dan ook gaarne willen toonen, door dien ontzegden onderstand gezamenlijk te defroijeren (betalen). Ook van diens mans zijde worden alle mogelijke pogingen aangewend, om dezulken, die uit gebrek aan doorzigt ligt aan deze of gene inblazing het oor mogten leenen, met zijnen raad en bestuur nabij te zijn’.[14.]

Tot zover het rapport van ds Verloren. Het is wel duidelijk, dat in de laatste passages gedoeld wordt op oefenaar *Wesselink*, die eerst hoofdzakelijk door Ridderinkhof werd betaald, maar toen hij niet met de Afscheiding meeging, van hervormde zijde schadeloos werd gesteld.

Bij Koninklijk Besluit van 5 juli 1836 hadden de Afgescheidenen de mogelijkheid gekregen - met toestemming van het plaatselijk bestuur - om met meer dan 20 personen te vergaderen, mits men zich onthield van officiële kerkelijke handelingen. In Dalfsen meenden de Afgescheidenen iets in die mogelijkheid te zien. En zo verschenen op 23 augustus *A. Kooiker* en *G. Hoekman* bij de burgemeester om hun verzoekschrift in te dienen. Onderaan stond: 'Per order van Raalte, Predikant der Gemeente'.

In het stuk werd toestemming gevraagd om op de deel of in de stal van 'het boerenhuis op Hofwijk' godsdienstige samenkomsten te mogen houden, waartoe ze trouwens de vrijheid al hadden genomen. De burgemeester weigerde echter op formele gronden het verzoekschrift te accepteren (het was niet op gezegeld papier geschreven).[15.]

Een raadselachtige acte van afscheiding?

Het is hier de plaats het probleempje te bespreken en op te lossen, waarin ds Kroes in zijn geschriftje over de Afscheiding in Dalfsen is verstrikt geraakt. Op grond van verkeerd begrepen gegevens en brieven van Janna van der Werf ging hij ervan uit, dat ds De Cock de Afgescheiden gemeente van Dalfsen had 'gesticht' en dat op een door De Cock persoonlijk geleide vergadering in *Langenholte* - even ten noorden van Zwolle - een lijst had gecirculeerd, waarop men kon tekenen, als men zich wilde afscheiden.[16.] Op zichzelf gezien is het al vreemd als men in Langenholte tekende op een lijst, die ook voor Dalfsen gold.

In elk geval hebben we hierboven al vermeld, dat het ds *Brummelkamp* was, die in het begin van december 1835 de Afgescheiden gemeente van Dalfsen heeft geïnstitueerd. En niet ds De Cock, wat ds Kroes in zijn geschriftje ten onrechte aannam. Het al eerder genoemde stuk, waarin de afscheiding van in totaal 29 gemeenteleden vermeld stond en waarover de burgemeester in januari '36 berichtte, hebben we nergens kunnen vinden. Wel bevindt zich in het archief van de hervormde gemeente te Dalfsen het origineel van een schrijven, getiteld 'Acte van Afscheiding. Aan het Hervormd Kerkbestuur de Dalfsen'. Het origineel is ongedateerd en getekend door 46 personen.[16a.]

Merkwaardig genoeg zijn het voor het merendeel geen mannen en vrouwen van het eerste uur van de Afscheiding, maar volgens het lidmatenboek hoofdzakelijk personen, die zich tussen 1840-'50 bij de Afgescheiden kerk van Dalfsen hebben aangesloten. En het is deze acte geweest, waarover ds Kroes zo in het ongewisse verkeerde.

Toen prof. G.M. den Hartogh van Kampen hem verzocht om gegevens over de Afscheiding te Dalfsen, had hij deze zijn boekje over de Afscheiding in Dalfsen gezonden met een begeleidend schrijven, gedateerd 20 januari 1836. We vonden van deze getypte brief een afschrift in het eerste bewaard gebleven notulenboek liggen. Daarin deelde ds Kroes mee het heel merkwaardig te vinden, dat op de acte van afscheiding in het hervormd archief de handtekening van Janna van der Werf, de vurige voorvechtster ontbrak.

Met zijn hervormde collega in Dalfsen had hij de inhoud van deze acte doorgesproken. Beide kwamen tot de conclusie, dat de naam H.J. van der Werf wel die van Janna zelf kon zijn. Welke redenering ze daarbij volgden, weten we niet, maar we constateren wel, dat ze ernaast waren: Het is die van Janna's broer.

'Andere vragen ontstonden', vervolgt ds Kroes. Wie zou de opsteller van het stuk zijn geweest, dat duidelijk niet door De Cock zelf is geschreven. Al leek het er soms op, dat De Cock 'de geestelijke vader' ervan was, bepaalde passages maakten dit toch weer onzeker. Voor een verdere analyse was het heel lastig, dat de acte niet was gedateerd, terwijl zowel de notulen van de Hervormde als van de Afgescheiden kerk er totaal over zwegen, aldus ds Kroes.

We merken hierbij op: Had hij maar wat verder in de notulen gebladerd en de datering niet gezocht in de beginfase van de Afscheiding, al viel dat bij dit deel wel te begrijpen. Ds Kroes kwam er niet uit en vroeg aan prof Den Hartogh of deze meer licht in de zaak kon brengen. Een onmogelijk verzoek aan een professor, die ver van de originele bronnen zat en bovendien overstelpt was met werk.

Tenslotte schreef ds Kroes, dat zijn hervormde collega ds O.S. Cazemier eind 1935 op verzoek van prof. Haitjema in het theologisch tijdschrift *Onder eigen vaandel* een artikeltje over deze raadselachtige acte van afscheiding had geschreven.[17.] Ook deze ging er vanuit dat de acte niet na 1839 was ingezonden. Toch is dit het geval geweest! En hier hebben we meteen de oplossing van het probleem. We schreven al: had ds Kroes maar wat verder gebladerd in het notulenboek. Dan zou hij in de kerkeraadsnotulen van de Afgescheiden kerk van Dalfsen van *27 mei 1851* gevonden hebben, dat de personen, die hun aansluiting bij de Afgescheiden kerk nog niet officieel en schriftelijk aan de hervormde kerkeraad hadden bericht, zo'n acte ter tekening kregen voorgelegd. Vervolgens werd ze aan de hervormde kerk opgestuurd. In die tijd kwam het wel meer voor, dat sommige Afgscheidenen zich nog nooit officieel aan de hervormde kerk hadden onttrokken, wat aanleiding tot allerlei financiële moeilijkheden kon geven, bijvoorbeeld i.v.m. kerkelijke aanslagen. Daarom had ds *R.T. Kuiper* - in november 1850 in Dalfsen gekomen - een vereenvoudigde acte van afscheiding opgesteld en laten tekenen. Zoiets gebeurde elders ook wel. Om een voorbeeld te noemen: ds D. Postma had in 1844 in Wildervank en in 1849 in Zwolle hetzelfde gedaan.[18.]

Welnu, in Dalfsen is het in 1851 zo'n collectieve acte van afscheiding geweest, waarmee ds Kroes en anderen geen raad wisten. We hebben ze in de aantekeningen opgenomen.[19.]

Hofwijk

Het is bekend, dat het buitengoed *Hofwijk* te Ankum onder Dalfsen, met zijn eigenaars de familie Ridderinkhof en de 'huisbewaarster' *Janna van der Werf*, in de prille beginjaren van de Afgescheiden kerk te Dalfsen een

belangrijke rol heeft gespeeld.

Janna van der Werf - haar roepnaam was wel Jaje - is nog net in de 18e eeuw geboren, namelijk op 14 december 1799 in Dalfsen, en daar is ze ook overleden, op 25 november 1886, oud 86 jaar. Ze heeft echter niet haar hele leven in Dalfsen gewoond, want in 1852 is ze uit Dalfsen vertrokken en kreeg haar adres toen o.a. in Frankhuis, een buurtschap ten zuid-westen van Zwolle, en in Kampen.

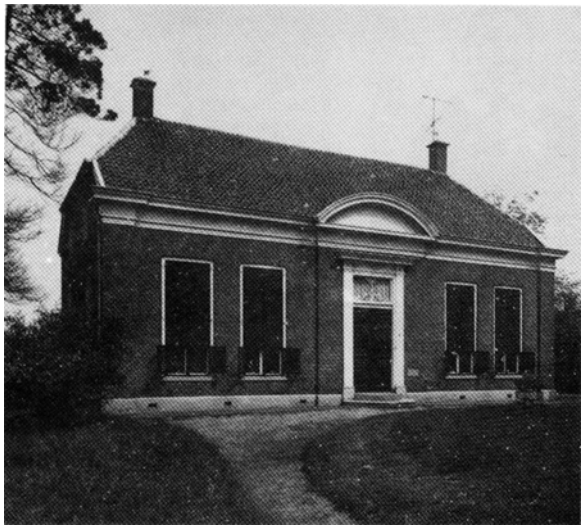

Hofwijk, buitenplaats van de familie Ridderinkhof uit Zwolle. Hier is menigmaal voor de Afgescheidenen gepreekt.

In haar levensavond kwam ze weer terug in Dalfsen en ligt daar ook begraven. Op het kerkhof aan de Ruitenborghstraat vonden we nog haar graf met daarop een heel eenvoudige, staande grafsteen. Met moeite konden we het opschrift ontcijferen:

Hier rust
Janna van der Werf
geb. te Dalfsen 14 Dec. 1799
en aldaar overl 25 Nov. 1886
Zalig zijn de dooden die in den Heere sterven.
Openb. 14 vers 13.

Niet minder dan 28 jaar is ze op Hofwijk in dienst geweest, eerst vanaf 1824-'31 bij de ‘oude heer’ G. Ridderinkhof en toen deze in 1831 overleed, nog tot 1852 bij diens zoon *Johannes Ridderinkhof*. Deze was op 15 november 1802 getrouwd met de 22-jarige *Catharina Wijgmans*, uit welk huwelijk op 30 mei 1804 hun enig kind Maria Elisabeth werd geboren. Na de dood van vader Gerrit Ridderinkhof in 1831 erfde de zoon Johannes de ‘huizen’ *Hofwijk* en *Ruitenborg* in Dalfsen.

Ruitenborg werd bestemd als woonplaats voor zijn dochter Maria Elisabeth, die trouwde met C. Janssen, afkomstig uit een bekend landbouwersgeslacht in Dalfsen.

Johannes Ridderinkhof was een vermogend man, een ‘handelaar in houtwaren’, we zouden nu zeggen een aannemer. Na zijn dood ging de houthandel achteruit en later failliet. In 1859 heeft de kleinzoon J. Janssen het huis Hofwijk herbouwd.[20.] Vroeger was het buiten omringd met grachten, die nu gedempt zijn. Momenteel is het eigendom van en wordt het bewoond door R.J.P. de Gaay. Het is nog steeds een fors herenhuis met daarachter aan vastgebouwd een grote schuur (een deel). Uit- en inwendig is het na 1859 nauwelijks veranderd. In de voorgevel zagen we nog een steen waarop de woorden: De eerste steen gelegd door M.E. Janssen 22 Juny 1859. Hofwijk ligt aan de Vossersteeg.[21.]

Janna's ‘heer’ Joh. Ridderinkhof woonde zelf niet op Hofwijk, al kwam hij daar wel herhaaldelijk. Zijn woning stond in Zwolle, nu Thorbeckegracht 49. Toen ook een trefpunt voor Afgescheidenen in Zwolle.

We gaan ook enkele gegevens putten uit het 32 pagina's tellend boekje, dat ds J.M. Kroes in 1934 (herdenkingsjaar) heeft geschreven onder de titel: De Afscheiding te Dalfsen. Uit ons eigen archiefonderzoek zullen we erin enkele correcties aanbrengen en enige aanvullingen geven.

De oude Gerrit Ridderinkhof - in 1831 overleden - was volgens Kroes ‘iemand die de Heere vreesde, zodat Janna veel met hem over de Waarheid kon spreken. Ze had in 1818 in de Hervormde kerk belijdenis gedaan (volgens haar zeggen) van enkel maar historisch geloof. Eerst een paar jaar later mocht ze “ziende” worden en van die tijd af was de Waarheid en het getuigen daarvan haar lust en haar leven geworden. Hierbij werd ze steeds meer ontdekt aan de zonden en gebreken van de Herv. Kerk. Ze schroomde niet met alle ernst tegen de verleugening der kerk te getuigen (en) niet het minst haar Herv. predikant te onderhouden over zijn ontrouw jegens de belijdenis der vaderen’. Tot zover ds Kroes. We voegen eraan toe: geen wonder dat ds Verloren zeer gebeten op haar was en zelfs vanaf de kansel tegen haar agitatie in zijn gemeente waarschuwde.

Johannes Ridderinkhof (de zoon) had in de eerste meidagen van 1834 in Zwolle ds Hendrik de Cock persoonlijk leren kennen, toen deze op weg was naar Den Haag om daar de koning een verzoekschrift van zijn kerkeraad aan te bieden. De Cock logeerde een nacht in het huis op de Thorbeckegracht en Ridderinkhof zelf bracht hem de volgende dag met zijn rijtuig een flink eind op weg, tot aan Nijkerk toe, dat ze vrijdag 2 mei '34 binnenreden.

Al vele maanden eerder had Ridderinkhof De Cocks geschriftje *'De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de C.'*, gelezen.[22.] Het werkje had aan de hervormde kant felle verontwaardiging gewekt. Met die twee 'wolven' doelde De Cock immers op de hervormde predikanten L. Meijer Brouwer te Uithuizen (Gr.) en dr G. Benthem Reddingius te Assen. Vooral op grond van deze brochure werd De Cock door het hervormd classicaal bestuur van Middelstum geschorst.

Vanaf deze eerste ontmoeting werden De Cock en de familie Ridderinkhof persoonlijke vrienden, een vriendschap die gebaseerd was op geloofsverbondenheid. Toen de geschorste ds De Cock te horen kreeg, dat hij voor 15 februari '35 uit zijn pastorie in Ulrum moest verdwijnen, bood Ridderinkhof hem en zijn gezin de buitenplaats Hofwijk als woning aan. De Cock vestigde zich echter begin mei '35 in Smilde: Hofwijk lag te ver van zijn eigenlijk arbeidsterrein.

Had De Cock begin mei '34 even in Zwolle gelogeerd - zoals we boven zagen - bijna 6 weken later 'logeerde' hij al weer een nacht in de Overijsselse hoofdstad, nu echter niet bij de fam. Ridderinkhof, maar in de gevangenis! Het was in de nacht van 10 op 11 juni '35. Hij was toen vanuit Kampen naar Zwolle getransporteerd. Maar de zon was op die 1 1e juni nog maar enkele uren opgegaan, of hij kreeg van de rechterlijke instanties bericht, dat hij vrijgelaten werd en kon gaan en staan waar hij wilde. Hij spoedde zich toen naar het een paar minuten verder gelegen huis van zijn vrienden Joh. Ridderinkhof en Catharina Wijgmans op de 'Dijk' (later Thorbeckegracht geheten), waar de kamer vol bezoeksters ('vriendinnen') zat. Eerst stomme verbazing, toen uitbundige blijdschap. In de avond van diezelfde dag is de Afgescheiden kerk van Zwolle geïnstitueerd. We hebben het hele verhaal al elders beschreven.[23.]

Van De Cocks vriendschap en verbondenheid met de familie Ridderinkhof getuigt ook het feit, dat De Cock in het exemplaar van zijn geschriftje 'De Dagen onzer dagen' (1836) de volgende opdracht schreef:

> Aan den Heer en Jufvrouw Johannes Ridderinkhof, om des geloofs en om des Evangeliums wille mijne dierbare vrienden, die steeds met woord en daad betuigd en betoond hebben, dat de verdrukkinge Sions hen ter harte gaat, door H. de Cock.
> Gereformeerd Leeraar onder 't kruis.
> Smilde den 12den Nov. 1836.[24.]

Eveneens in zijn geschrift 'De sluwe en listige raadslagen van de drie Achitofels onzer dagen, Engels, Le Roy en Cramer van Baumgarten...' (1836)

spreekt De Cock dankbaar over de vriendschap, die hij van J. Ridderinkhof en zijn vrouw mocht ondervinden.[25.]

Ook Janna van der Werf had De Cock persoonlijk leren kennen. Dit was als volgt gegaan. Ze had diens reeds genoemde brochure 'De schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven...' met volledige instemming gelezen en hierover aan De Cock een brief geschreven. 'Gevolg hiervan was - we citeren nu ds Kroes - dat De Cock eens op doorreis te Zwolle bij de familie Ridderinkhof vertoevend, informeerde of men ook een zekere Janna van der Werf kende. Ze moest ergens onder Dalfsen wonen, en deze had hem een brief geschreven, naar aanleiding waarvan hij graag haar eens zou willen ontmoeten. De verrassing van De Cock is te verstaan, toen men hem zei dat deze Janna hun eigen huishoudster op "Hofwijk" zijn moest. Men liet haar halen en tot beider grote vreugde ontmoetten ze elkaar op zo'n ongezochte wijze'.

In de eerste paar jaar was *Hofwijk* voor de Afgescheidenen de plek, waar ze hun kerkdiensten hielden. Joh. Ridderinkhof liet vlak na de Afscheiding de deel achter het grote herenhuis in orde brengen, zodat daar de leraars min of meer geriefelijk konden preken. Janna van der Werf schrijft, dat ze zich nog herinnerde hoe druk het er kon zijn; soms stonden er 15 a 16 wagens uit de hele omtrek op het erf. Hele scharen van mensen, die soms uren ver weg woonden, kwamen naar Hofwijk toe, waar vrij gepreekt kon worden, want de heer Ridderinkhof was een man van gezag in het dorpsleven. Daarom zou de overheid hem niet zo gauw aanpakken.

In het archief van de Gereformeerde kerk in de Van Lenthestraat wordt nog de bijbel bewaard, die bij de diensten op Hofwijk waarschijnlijk is gebruikt.[26.] Het exemplaar is een uitgave van Pieter Keur te Dordrecht, anno 1721. Op een bladzij voorin staat in gebrekkig Nederlands o.a. geschreven:

'Hier koomen naamen voor van de eerste afgescheiden der gemeente Dalfsen, die vergaderden op Hofweik, waar waarschijnlijk dit boek zal gebruikt zijn in de dienst des Woords'.

Eigenlijk is het niet een bijbel zonder meer, want er zijn o.a. bij ingebonden de psalmberijming van Petrus Datheen, de Heidelbergse catechismus, de Ned. Geloofsbelijdenis en verder nog een aantal formulieren en gebeden.

Als door een magneet aangetrokken kwamen groepjes hoorders uit *Genemuiden, Mastenbroek, Zwolle* en uit plaatsen tot ver achter *Meppel* liggend, ook uit het naburige *Staphorst, Rouveen* en *Nieuwleusen*, en eveneens uit *Ommen* en *Hardenberg*. 'Geen reis werd ontzien!'

Als eerste in de rij werden Genemuiden en Mastenbroek genoemd. Daar was in maart 1836 ds Van Raalte predikant geworden, na op de algemene synode van Amsterdam in maart '36 als beroepen leraar te zijn onderzocht en toegelaten, waarna hij plechtig geordend werd tot de bediening en zitting nam als lid van de synode. Hij kreeg de zorg voor de provincie Overijssel toevertrouwd. Op zijn preektochten door Overijssel kwam hij ook geregeld op Hofwijk. Daar was het goed preken, want Ridderinkhof had immers de

schuur tot een goede preekplaats laten inrichten. Van Raalte had zelfs - als het had gemoeten - of Hofwijk kunnen gaan wonen. Zover is het niet gekomen, maar hij logeerde wel vaak op Hofwijk, de plek waar hij met zijn vrouw graag uitrustte, zijn vrouw 'die zo liefelijk zingen kon, dat Hofwijks kamer er gedurig van weergalmde'.[27.]

Van Raalte heeft in het begin vaak diensten op Hofwijk geleid. Weer volgens Janna van der Werf was het 'zijn geliefde schuilplaats', niet alleen voor hem, maar ook 'voor zijn vrouw en de kleine Albertus'.

In de diensten op Hofwijk werd soms ook de doop bediend. Gelukkig is in het bewaard gebleven lidmatenboek ook een 'naamlijst' van gedoopten te vinden. Wanneer we die lijst eens nader bekijken, dan kunnen we daaruit toch enkele niet onbelangrijke gegevens distilleren. Naast uiteraard de namen van de dopeling en de doopouders, staan niet alleen genoteerd de geboorte- en doopdata, maar ook de geboorteplaats en de plaats waar de doop werd bediend. Vooral de beide laatste gegevens zijn voor ons van belang, want daaruit kunnen we aflezen, in welke buurtschap de ouders woonden.

Verder blijkt dan, dat t/m *20 november 1837* - op één uitzondering na - als doopplaats staat aangegeven Dalfsen, wat in dit geval Hofwijk bij Ankum betekent, waar Joh. Ridderinkhof - zoals gezegd - het mogelijk had gemaakt, dat in de schuur kerkdiensten konden worden gehouden. Na die 20e november '37 gaan de doopplaatsen variëren, maar Dalfsen is er niet meer bij. Wat was hiervan de oorzaak? Het is bekend, dat in 1838 onder de Afgescheidenen een scheuring onstond, wat het begin betekende van de Gemeenten onder het kruis. En de heer Joh. Ridderinkhof had voor deze laatste groep gekozen. Afgelopen was het dus met de samenkomsten op Hofwijk.

In het doopboek treffen we dan enige jaren tot 27 november '42 als doopplaatsen in onregelmatig wisselende volgorde aan de namen van de buurtschappen *Oudleusen*(10x), *Marshoek*(1x), *Emmen*(9x).[28.] Het is duidelijk, dat de Afgescheidenen toen veelal in de buurtschappen *Oudleusen* en *Emmen* kerkten. Daar woonden in zekere mate concentraties van Afgescheidenen, vooral in Emmen (en Marshoek) ten zuidwesten van Dalfsen over de Vecht gelegen. We moeten hierbij opmerken, dat Marshoek, tegen het oude Emmen aan gelegen, officieel nog geen buurtschap werd genoemd. Het was laag gebied, waar in de zomer wat koeien liepen en waar werd gehooid. Vroeger wilde de Vecht het haar omliggende lage land nog wel eens onder water zetten. In de Marshoek woonde o.a. de fam. Kooiker. In hun boerderij zijn in de begintijd verscheidene provinciale vergaderingen gehouden, zoals we al schreven.

Dat de eerste Afgescheidenen vooral uit *Emmen* kwamen, wijst ook het lidmatenboek uit. Het begint met het noemen van 13 Afgescheidenen van het eerste uur, die zich al in december 1835 bij de Afgescheiden kerk hadden gevoegd. Van hen woonden er 7 in Emmen, 4 in Ankum (bij Hofwijk) en 2 in Oudleusen.[29.]

Vanaf 27 november '42 vonden alle doopsbedieningen plaats in Dalfsen:

de Afgescheidenen waren in dat jaar namelijk door de regering erkend en hadden een eigen kerkje gekregen.

In de begintijd keerde de dorpsgeest zich fel en vijandig tegen de Afgescheidenen. Ook Janna van der Werf ondervond dit. Ze durfde zich - aldus ds Kroes - niet meer in Dalfsen te laten zien en waagde ze het toch om enkele vrienden te bezoeken, dan waren het de kinderen, die haar komst gauw aan anderen vertelden. Deze omsingelden dan de woning waar ze op bezoek was en bonsden al scheldende op deuren en ruiten. Op weg en pad was ze al evenmin veilig. Zo hadden de vijanden, toen ze weer bij iemand op bezoek was geweest, het plan gemaakt om haar 's avonds in de Vecht te gooien. Bijtijds werd ze echter gewaarschuwd, zodat ze begeleid door enkele vrienden veilig Hofwijk weer kon bereiken.

Het lag ook helemaal in de lijn, dat de vijandig gezinden probeerden de godsdienstige bijeenkomsten op 'Hofwijk' in de war te schoppen en de bezoekers te molesteren. Eens gebeurde het, dat Janna een kindje van haar broer Harm, Tonia geheten, naar Hofwijk had gedragen, waar het zou worden gedoopt. Deze broer was schipper te Dalfsen en behoorde bij de Afgescheidenen, maar zijn vrouw was zeer vijandig. Enkele vijanden hadden hiervan lucht gekregen en een snood plan beraamd. 's Avonds toen Janna met het kind op haar armen op weg was gegaan om het weer thuis te brengen, overvielen de lafaards deze weerloze vrouw met het kindje, gooiden haar met modder en stenen, en achtervolgden haar, zodat ze in het donker bos een veilig heenkomen moest zoeken. De knecht van Hofwijk een zekere Nijkamp, kwam haar ontzetten. Aldus ds Kroes.[30.] Terloops merken we hier op, dat op 25 mei '36 te Dalfsen (Hofwijk) volgens het doopboek is gedoopt Antonia, dochter van Harm van der Werf en Fennigje (de Graaf).[31.] En met die knecht Nijkamp zal bedoeld zijn Hermen Jan Nijman, de koetsier van Hofwijk.[32.]

Erkenning

Zoals verreweg de meeste Afgescheiden kerken gedaan hadden, had ook de gemeente van Dalfsen een verzoekschrift aan de koning gericht om als kerk 'in de Burger Maatschappij' te worden erkend. Dit rekest was gedateerd Dalfsen 29 augustus 1842 en ondertekend door *40* personen, zowel mannen als vrouwen. Van dit stuk hebben we een fotokopie onder ogen gehad.[33.]

Bij de ondertekenaars komt de naam *Hulst* 5x voor, die van *Van Lenthe* treffen we 4x aan en verder meer dan eenmaal die van *Kuijers* (3x), *Kooiker* (2x), *Brinkman* (2x), *Brouwer* (2x) en *Kolkman* (2x). Ook de naam van de vader van Janna van der Werf, namelijk *Willem Hendrik van der Werf* komen we tegen. Hij is op 3 september '47 overleden, 80 jaar oud, zoon van Hendrik van der Werf en Janna van der Veen. Hij was toen weduwnaar van Tonia Visscher.

Bij K.B. van 11 december 1842 no 100 is de erkenning afgekomen. In de aantekeningen hebben we de namen van de ondertekenaars van het verzoek-

schrift opgenomen, aangevuld met enkele personalia. De voornamen hebben we zoveel mogelijk volledig gemaakt.[34.]

Nu stond ook niets meer het houden van kerkdiensten ‘in het daarvoor ingerigte Locaal’ - zoals het in het verzoekschrift heet - in de weg. De eerste Afgescheiden kerk heeft gestaan in de Emmastraat tegenover het postkantoor.[35.] Het zou echter tot 1844 duren voordat de gemeente een eigen dominee rijk werd.

Omdat de *notulen* van de kerke raad pas beginnen met *juli 1846*, missen we voor de beschrijving van de beginperiode van de Afgescheiden kerk van Dalfsen een belangrijke bron en moeten we ons noodgedwongen behelpen met gegevens, op meer indirecte wijze verkregen. Gelukkig leverde dit nog wel het een en ander op.

De in begin december 1835 door ds Brummelkamp geïnstitueerde gemeente van Dalfsen werd op de Provinciale vergadering van november '37 ingedeeld bij de nieuw gevormde *classis Nieuwleusen*, waartoe kwamen te behoren de gemeenten uit de buurt, namelijk *Nieuwleusen, Rouveen* en *Staphorst*. Toen later in 1847 de Brummelkamp-groep zich aftakte van de hoofd-stroom van de Afgescheidenen, kwam er een wijziging in de samenstelling van de classis. De ‘oude’ classis Nieuwleusen bleef in haar geheel binnen het kerkverband. Uit de kerken die met de besluiten van de algemene synode van Groningen 1846 akkoord gingen, vormden zich in Overijssel 2 classes, in combinatie met kerken uit boven-Gelderland (d.i. Noord-Gelderland), die samen in interprovinciaal verband vergaderden:

1. *classis Staphorst*, weldra aangevuld met Zwolle (na terugkeer) en later nog met Hasselt en Genemuiden ('48), land Vollenhove ('49) en Kampen ('51).
2. *classis Hattem*: Apeldoorn, Hattem, Heerde, Twello.

Na de vereniging met de Brummelkamp-groep in 1853 werd Dalfsen bij de classis Ommen gevoegd.

De eerste dominee Jan J. Schuurman: 1844-'46

Er was dus in 1842 in Dalfsen wel een eigen kerkgebouw gekomen, maar nog geen dominee. Hoe daaraan te komen? De gemeente was te zwak om die alleen op eigen kracht te kunnen betalen. Men probeerde dit probleem op te lossen door samen met het genabuurde Nieuwleusen een predikant te beroepen. In de gemeente waar hij op zondag niet preekte zou dan ‘gezelschap’ gehouden worden, waarin ‘Gods Woord zal gelezen of voorgesteld worden voor hen die door de verre afstand niet naar de openbare prediking kunnen gaan’.[36.]

Inderdaad kregen Dalfsen en Nieuwleusen in de zomer van 1844 samen een dominee. Het was de nog jeugdige *J. Schuurman* (25), bij ds Van Raalte in Ommen opgeleid. Helaas was niet iedereen in Dalfsen blij met zijn komst. Want hij weigerde het in die dagen gewone predikantsgewaad te dragen. Ook leefden er bezwaren tegen zijn prediking (welke dat waren, staat niet

genoemd). De Afgescheidenen waren nu eenmaal lang niet altijd een gemakkelijk volkje!

Sommige gemeenteleden in Dalfsen dreven de kwestie zelfs zo op de spits, dat ze ds Schuurman niet meer als ‘dienaar van Christus’ wilden erkennen en dus hun kinderen niet door hem wensten gedoopt te zien. De nare zaak belandde op de classis. Met veel tact drong deze er bij de kerkeraad van Dalfsen op aan zich verdraagzaam tegenover de bezwaarden op te stellen en adviseerde: Laat dan een dominee, die het ‘gewaad’ wèl draagt, in voorkomende gevallen dopen.

Het ingebrachte bezwaar tegen Schuurmans prediking werd door de classis niet gedeeld. De classisnotulen delen ons mee: ds Schuurman preekt praktikaal ‘aanstonds tot de gewetens der menschen sprekende’. Wat die typering in dit geval precies inhield, is ons niet duidelijk.

Ds Schuurman ergerde er zich aan, dat sommigen van zijn eigen mensen in Dalfsen hem ontliepen en bij ds Van Gijssel in het naburige *Rouveen* kerkten. Deze moest - aldus ds Schuurman - zulke leden niet ‘aanhalen’, maar ‘afwijzen’. Toch raadde de classis ds Schuurman aan geen ergernis te geven en zich te kleden ‘met de gewone klederdragt der Leeraars’.[37.]

Ook de volgende classisvergadering kreeg met opposanten van ds Schuurman in Dalfsen te maken. Een broeder uit de gemeente vroeg of het wel goed was om op de preekstoel iets te brengen, waarmee niet ieder het eens was. Het ging blijkbaar over de kwestie zichtbare-onzichtbare kerk, zonder dat nu duidelijk wordt, waarover het geschil precies ging. De classisnotulen spreken van zichtbaar ‘door belijdenis en wandel’, en onzichtbaar ‘omdat er een zeker getal is voor Gods ogen kenbaar als alleen ware leden van het lichaam van Christus’. Ouderling *Jan Hulst* uit Dalfsen vroeg of hij zijn kind wel kon laten dopen bij ds Schuurman en naar eer en geweten kon antwoorden op de vraag of ‘alhier’ de leer der zaligheid verkondigd werd. De classis was van oordeel, dat het geschil ‘geen fundamenteel leerstuk’ betrof.

In augustus '46 is ds Schuurman naar *Holten* vertrokken. Twee jaar, waarin het niet altijd windstil was geweest, had hij de gemeente van Dalfsen (en Nieuwleusen) gediend. Dat was niet lang.

Allicht is het niet willen dragen van het ambtsgewaad echter een van de oorzaken van zijn kort verblijf in Dalfsen geweest. Er is eens van hem gezegd: ‘Hij sprak vlot en duidelijk, maar was meer mans op het gebied der geschiedenis dan op dat der theologie’.[38.] Zijn opvolger werd student W.H. Frieling, die alleen in Dalfsen zijn taak en plicht had te verrichten.

Ds Willem Hendrik Frieling: 22 juni 1847-'50

Deze 26-jarige boerenzoon uit Noordbarge bij Emmen, was door ds W.A. Kok opgeleid. Op 3 maart '47 - hij was toen nog oefenaar in Hasselt - kreeg hij een beroep uit Dalfsen en is op 22 juni '47 overgekomen. Hoeveel hij verdiende weten we niet; wel kennen we de bijzonderheid dat op kosten van de gemeente turf voor hem van de Dedemsvaart zou worden gehaald.

Op voorstel van de nieuwe dominee werd besloten, dat gekozen kerke-

raadsleden met de synode van Dordrecht 1618/19 ‘vereenigt’ moesten zijn. Deze ietwat vage notitie wijst er wel op, dat hij in zijn opvattingen geen Brummelkampiaan was.

Hij stond nog geen jaar in Dalfsen, toen hij al in Rouveen werd beroepen. Maar de classis weigerde dit beroep goed te keuren.[39.]

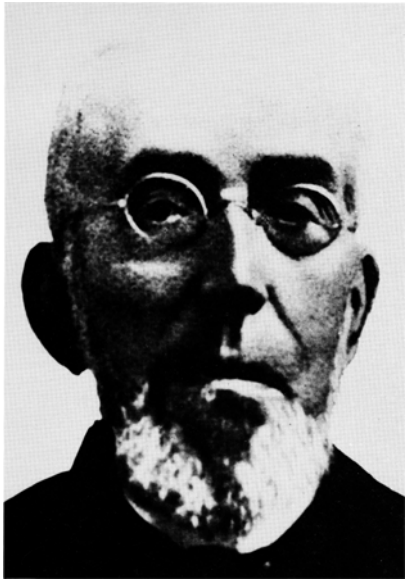

Ds. W.H. Frieling, predikant te Dalfsen van 1847-1850.

Onder Frielings leiding zag de kerkeraad erop toe, dat de gemeenteleden een Christelijke levensstijl bleven handhaven. Jongelui werden vermaand wegens hun gaan naar de kermis en verder een gezin, omdat het zich overgaf aan 'goddeloosheid' door 'spinnemaaltijden' aan te richten. De man wilde wel goed en beloofde tegen deze zonde te zullen strijden, maar de vrouw was onwillig; ze ging ook vaak naar de hervormde kerk. In de kerkeraadsnotulen van andere gemeenten lazen we ook over de strijd tegen de 'spingezelschappen', waar het blijkbaar al te vrolijk kon toegaan.

Toen in 1846 en volgende jaren de emigratie-drift begon te woeden, liet deze ook Dalfsen niet onaangetast. We noemen *Klaas Jan Boer* en zijn vrouw *Jantje Veijer* uit de buurtschap Emmen, die in juli '48 een attestatie aanvroegen voor Noord-Amerika. Maar Boer wilde nu niet verder meebetalen aan de schuld van de kerk. Als de kerk ooit te kort kwam, zou hij vanuit Amerika wel bijspringen(!?)

In december '49 zaten naast ds Frieling in de kerkeraad van Dalfsen: *Derk Buter* uit de buurtschap Millegen[40.], *Jan Hulst* een 'boerenwerker' in Oudleusen[41.], *Jan Veldman*, een boerenknecht[42.], *Jan van Lenthe*, boerenwerker in Oudleusen[43.], *Gerrit Jan Veenebrugge*, arbeider[44.], *Klaas Kuijer* te Emmen, kerkvoogd van 1847-'59. Tenslotte nog *Willem Hoogenkamp*.[45.]

In december '49 kreeg ds Frieling een beroep uit Coevorden. Bij de bespreking daarvan in de kerkeraad verklaarde hij te zullen bedanken, als de gemeente zijn rekeningen aan de dokter betaalde en er 'geen aanwijzing Gods kwam te moeten gaan'.[46.] We vinden de combinatie in deze argumentatie heel merkwaardig. In elk geval, ds Frieling bleef. Enkele maanden later ontving hij een beroep naar *Deventer*. Hij bedankte, maar een tweede beroep naar Deventer meende hij te moeten aannemen. Van zijn kerkeraad kreeg hij de volgende loffelijke attestatie mee:

> De opzieners der Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Gemeente te Dalfsen geven bij deze de getuigenis van ds Frieling, dat hij gezond is in het geloof, godzalig in den wandel, en niets leert of voorstaat, dat strijdt tegen Gods Woord, catechismus, liturgie, formulieren van éénheid, Dordtsche kerkordening; bekennen dat Z. Eerw den tijd van drie jaren hier met veel nut en stichting is werkzaam geweest, tot opbouw van de gemeente, tot uitbreiding van Christus' Koninkrijk, alsmede tot veel stichting en vertroosting voor Gods volk en kinderen, en daar Z. Eerw. nu beroepen is te Deventer, hoe volgaarne wij Z. Eerw. in ons midden wenschen te houden, durven wij Z. Eerw. echter niet binden, en wenschen aan de broeders en zusters toe, dat ze Z. Eerw. achten om zijns werkswille. Wij wenschen voorts alle heil en zegen over Z. Eerw. en de gemeente.
>
> Aldus gedaan in onze vergadering te Dalfsen, den 30 Mei 1850.
> w.g. J. Hulst, ouderling
> D. Buter, ouderling
> Klaas Kuijer, scriba

Jan Hulst had aanvankelijk nog wat tegengesputterd en gevraagd: Gaat dit beroep niet tegen het 10e gebod in: ‘Gij zult niet begeren iets dat van uw naaste is’. Een dominee afpakken van een andere gemeente, in dit geval van Dalfsen? Maar toen hem op de classis werd duidelijk gemaakt, dat dit hier niet opging, berustte Hulst in de beslissing van ds Frieling. Deze achtte zich immers door God geroepen naar Deventer te gaan en het beroep was op wettige wijze tot stand gekomen.

Tijdens de vacature werd in juli '50 in de plaats van Derk Buter - naar Hattem vertrokken - tot ouderling gekozen *Gerrit Jan van der Vegt*, een 39-jarige ‘boeren werker’ uit Lenthe (gem. Dalfsen).[47.] Deze buurtschap - 5 km ten noordwesten van Heino en 8 km ten zuid-zuidwesten van Dalfsen - lag aan weerszijden van wat vroeger de Twentse weg heette. In 1815 is het ten zuiden van deze weg gelegen gedeelte bij de gemeente Heino gevoegd. Het deel dat bij Dalfsen bleef behoren, telde in 1845 toch nog 670 inwoners. Deze buurtschap met haar markte wordt al in een oorkonde van 1133 vermeld.

Ds R.T. Kuiper: 24 november '50 - 16 oktober '53

Met het beroepingswerk verliep alles naar wens. Al de eerste keer was het raak. Via een vrije stemming - de kerkeraad had geen tal gesteld - werd met meerderheid van stemmen gekozen de 24-jarige in Diever (Dr.) geboren kandidaat *Roelof Times Kuiper*. Hij heeft later nog lang in Wildervank (Gr.) gestaan en is in '79 naar Noord-Amerika geëmigreerd.

De jonge ds Kuiper ging nu in Dalfsen het sobere leven van Afgescheiden predikant leiden. Men had voor hem een kachel gehuurd en de huur van de pastorie - *ƒ* 30,-- per jaar - werd aan de eigenaren betaald. De ouderlingen Jan Hulst en Gerrit Jan van der Vegt kregen opdracht ‘eenige meubelen’ voor de pastorie aan te schaffen. Kuiper was toen nog ongetrouwd.[48.] Het volgend jaar werd een kachel voor de pastorie gekocht, die evenals de stoelen en gordijnen eigendom van de kerk bleven. Zijn traktement bedroeg *ƒ* 300,-- per jaar. In '53 kreeg hij er nog *ƒ* 25,-- bij om spek of vlees te kopen.

De personen, die hun aansluiting bij de Afgescheiden gemeente nog niet via ‘een acte van afscheiding’ aan de hervormde kerk hadden bericht, kregen zo'n acte voorgelegd om die vervolgens aan de hervormde kerkeraad op te sturen.

Op zijn prediking en catechisatie-werk mocht de jonge ds Kuiper vrucht zien. We noemen hier eens de namen van de volgende doopleden, die in april '52 belijdenis van hun geloof aflegden; op één na allen meisjes.

Rutger Brinkman (Oudleusen)
Janna Goldsteen (Emmen)
Hermina Goldsteen (Emmen)
Anna Goldsteen (Emmen)
Janna Beldman (Emmen)
Berendina van der Kolk (Emmen)
Beertje Kuiper (Dalfsen; waarschijnlijk een zus van ds Kuiper).

Over de periode van ds Kuiper in Dalfsen valt weinig mee te delen. Nadat

hij een beroep had ontvangen uit *Oenkerk* (Fr.) en later uit *Staphorst*, nam hij in augustus '53 dat naar *Wildervank* (Gr.) aan. Op 16 oktober preekte hij zijn afscheid en vertrok de volgende dag uit het plaatsje aan de Vecht naar zijn nieuwe gemeente in de Groninger veenkoloniën. De kerkeraad moest dus weer op zoek naar een nieuwe herder en leraar. Het viel niet mee. Pas nadat op 4 predikanten tevergeefs een beroep was uitgebracht, van wie op ds Nijenhuis van Westerbork tweemaal, was het tenslotte de 24-jarige proponent H. op 't Holt, die wèl naar Dalfsen wilde komen.

Ds Hermanus op 't Holt: 14 maart 1855 - 19 mei '56

Hij was opgeleid door ds W.A. Kok en J. Bavinck. Op 14 maart '55 is hij door de consulent ds Te Bokkel van Ommen in Dalfsen bevestigd. Het traktement bedroeg *f* 300,-- per jaar, plus vrij wonen en *f* 25,-- voor het 'geslacht'. Ook over zijn ambtsperiode is nauwelijks iets te vertellen, want ze heeft maar ruim één jaar geduurd. Hij vertrok toen naar Veldhausen in Duitsland (graafschap Bentheim).

Ds J.W. Dragt: 10 augustus 1856 - 12 juni '59

Rutger Brinkman uit Oudleusen zou voorlopig voor *f* 1,50 de catechisaties waarnemen, en eenmaal per drie weken voor *f* 1,-- in de kerk een 'voorstel' doen, d.w.z. een publieke catechisatie geven, waarin vragen konden worden gesteld. Hij is een paar jaar later nog dominee op art. 8 geworden.[50.]

Dit keer duurde de vacature maar heel kort, nog geen 3 maanden, want al op 10 augustus '56 deed de 33-jarige ds *Jacob Wiegers Dragt* zijn intree in de gemeente van Dalfsen. Enkele maanden later werd een combinatie met *Nieuwleusen* aangegaan, want deze gemeente was zeer verzwakt door het vertrek van vele leden naar Amerika. Ds Dragt was in juli 1844 getrouwd met *Woltertje Slagter*, die enige weken voor zijn vertrek uit Dalfsen overleed (20 mei '59).

Het notulenboek van de kerkeraad, waaruit we nu hoofdzakelijk hebben geput, eindigt met een verslagje van de vergadering van *6 mei 1857*, waarin alle kerkeraadsleden aanwezig waren. Dat waren ds J.W. Dragt, de ouderlingen *Jan Hulst, Gerrit Jan van der Vegt* en *Jan van Lenthe*, ons allen al bekend. Verder de diakenen *Fredrik Kamphuis*,[51.] een rijksambtenaar, en *Piet Brouwer*,[52.] een boeren werker.

De kerkvoogden waren *Hermannus Braakman*,[53.] wonende te Heino, *Willem Hoogenkamp* uit Oudleusen en *Klaas Kuijers* uit Emmen. Deze laatste heeft in 1866 twee legaten aan de Afgescheiden kerk vermaakt, elk *f* 200,-- groot, het ene bestemd voor de kerk, het andere voor de armen. De kerk aanvaardde de legaten, maar kreeg van de minister van Financiën wel te horen, dat het verzoek om vrijstelling van successierechten werd afgewezen. Bovengenoemde mannen vormden in 1857 dus de 'leiding' van de Afgescheiden kerk van Dalfsen. Verder geven we hier nog door, dat op 29 april van het zojuist genoemde jaar 7 lidmaten waren 'aangenomen', terwijl een zich had 'aangesloten' (Jantien Jans Vosseberg uit Dalfsen zelf). Uit het lid-[49.]

matenboek blijkt, dat die zeven lidmaten waren:

Albert Veldman, wonende Lenthe
Janna Kolkman, wonende Oudleusen
Klaasje Dijk, wonende Millingen
Hendr.Joh. Marsman, wonende Rechteren
Gesina Soeterman, wonende Oudleusen
Jennigje Hoogenkamp, wonende Oudleusen
Hendrikje Dunnewind, wonende Oudleusen

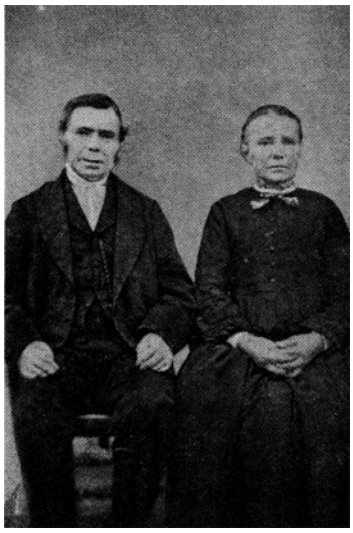

Ds en mw. J.W. Dragt in hun periode te Aduard (Gr.). Van 1856-'59 heeft hij in Dalfsen-Nieuwleusen gestaan.

Het tweede bewaard gebleven notulenboek van de kerkeraad begint met *19 mei 1857*. Al gauw stuiten we op een in onze ogen heel merkwaardige kwestie.

Ds *Frederikus Hulst* die toen in Stedum stond en *Mina Goldsteen* zouden elkaar trouwbeloften hebben gedaan, die volgens zeggen van Mina door Frederikus waren gebroken. Aan zoiets tilde men in die dagen zwaar; want men was van overtuiging, dat bij een verloving het huwelijk al *gesloten* werd en op de trouwdag *voltrokken*.

De kerkeraad zat ermee. Frederikus Hulst was afkomstig uit Oudleusen en had in *Stedum* (Gr.) in 1855 zijn eerste gemeente gevonden. En een dominee behoorde immers het goede voorbeeld te geven!

Zijn broer, ouderling *Jan Hulst* in Dalfsen was - toen deze zaak op een ker-

keraadsvergadering weer aan de orde was gekomen - kwaad weggelopen en had ook gedreigd zijn ambt neer te leggen, als de kerkeraad in deze zaak voor Mina partij koos. Goed, maar dat zo maar dreigend uit de kerkeraad weglopen, kon natuurlijk niet door de beugel en daarover moest hij nu eerst schuld belijden.

Op verzoek van Mina Goldsteen was er een brief naar de kerkeraad van Stedum gegaan, waarin de kwestie uiteen werd gezet. Intussen had ouderling Jan Hulst zijn bedreiging uitgevoerd en was zondag niet op zijn plaats gaan zitten. Hij wilde Mina Goldsteen wel advies geven, maar de kwestie niet als een kerkelijke zaak zien beschouwd, die in de notulen werd opgenomen, tenzij met Gods Woord werd bewezen, dat dit moest.

'Ik kan het zwaard niet opvatten tegen mijnen broeder'.

Maar de kerkeraad was van mening, dat de zaak wel ontvankelijk was. Daarom werd er een commissie benoemd om met Jan Hulst te spreken; vooral om hem te vermanen over de 'trouwelozen' verlating van zijn ambt als ouderling. Uit Stedum was inmiddels een antwoord binnengekomen, waarin de kerkeraad aldaar partij koos voor ds Hulst. Dus een tweede brief naar Stedum. En ouderling Hulst aanzeggen, dat hij, als hij in zijn houding volhardde, afgehouden werd van het Avondmaal.

De zaak 'Jan Hulst' had ook de classis al bereikt. Deze oordeelde, dat Hulst belijdenis moest doen 'van zijn overhaastige drift'. Hij deed het en in de kerkeraadsnotulen staat dan plechtig genoteerd: 'Hij treedt weer toe tot de vergadering'.[54.]

Maar daarmee was de zaak van zijn broer, de dominee in Stedum, met Mina Goldsteen nog niet afgedaan. Trouwens die van Jan Hulst eigenlijk ook nog niet. De kerkeraad van Stedum schreef aan die van Dalfsen van oordeel te zijn ds Hulst 'niet tot schuldbelijdenis te kunnen noodzaken', omdat deze zonder schuld was. Ook de classis Appingedam - waartoe Stedum behoorde - verklaarde ds Hulst voor onschuldig en stuurde de 'stukken ds Hulst' terug. Deze had zich verdedigd met de mededeling, dat zijn door hem afgewezen verloofde hem niet uit liefde wilde hebben, maar om in de pastorie een mooi leven te hebben (!?) Daarom had hij het uitgemaakt om een andere vrouw te kunnen zoeken, wat hem ook was gelukt.[55.]

Vanuit Dalfsen schreef Jan Hulst aan de classis Ommen, dat zijn eigen kerkeraad hem tot een 'leugenaar' had gemaakt. Vooral op zijn eigen dominee was hij boos en liet dat op de hem eigen manier blijken: Hij weigerde voor ds Dragt turf te halen, als deze niet meewerkte aan het uit de weg ruimen van de valse beschuldiging, dat hij (Hulst) een ontrouwe ouderling was geweest.[56.]

Wat is nu de afloop geweest van deze onverkwikkelijke zaak, waarin zowat alle facetten van gekrenkte eigenliefde aanwezig waren? Ds Hulst trouwde in 1858 met Dieuwertje Schuringa. Mina Goldsteen - de versmade bruid - emigreerde in 1860 naar Amerika, ds Dragt nam een tweede beroep naar Aduard (Gr.) aan en preekte in juni '59 zijn afscheid. Kort daarvoor (20 mei '59) had hij zijn vrouw Woltertje Slagter verloren, oud 35 jaar. En Jan

Hulst? Hij bleef gewoon in de kerkeraad. Het zou niet minder dan 4 jaar duren, voordat Dalfsen (in combinatie met Nieuwleusen) weer een eigen dominee kreeg.

Ds Abel Jan Abels: 7 juni 1863 - 6 september '68

Na niet minder dan 9 maal tevergeefs een beroep te hebben uitgebracht o.a. op de vorige predikant van Dalfsen, ds Dragt van Aduard, was het de 10e keer eindelijk raak.

Op 7 juni '63 kon de 44-jarige *ds A.J. Abels*, gekomen van Wilsum (graafschap Bentheim) door ds J.W. te Bokkel van Ommen in Dalfsen worden bevestigd. Hij had toen al 6 gemeenten gediend. En om nog even in de toekomst te kijken: Hij zou 26 jaar in *Dalfsen* staan (tot 1889) en tenslotte nog bijna 7 jaar in *Zuidwolde* (Dr.), waar hij in '97 zijn emeritaat kreeg. Gedurende de laatste jaren van zijn dienst was hij de oudste dienstdoende predikant van de Gereformeerde kerk. Na zijn emeritering ging hij in Dedemsvaart wonen ‘waar hij door zijn ongedwongen eenvoudigheid, hartelijkheid en vrome christenzin vele harten in de gemeente innam’.[57.]

Eindnoten:

1. Boekzaal der geleerde Wereld 1832 I, 105, 106. Wolfert Abraham Roosendaal overleed 24 december 1831. Hij was in 's Hertogenbosch geboren als zoon van Stephanus Roosendaal en Godefrieda Neomagus, en getrouwd met Fenna Hendrina Greven (overlijdensacte Dalfsen 1831 no 107).
2. Idem 1861 II, 483.

2b. Drie en zestig jaren prediker. Gedenkschriften van ds Lammert J. Hulst. We citeren eruit in enigszins aangepaste spelling (Kampen 1913).

3. Deze brief staat opgenomen in G. Keizer, *De Afscheiding van 1834* (Kampen 1934), pag. 147 en is gedateerd Oudleusen 9 juni 1823.
4. Commandant van de wacht bij de dijk, als er een dijkdoorbraak dreigde.
5. Hulst schrijft ten onrechte Wesseling. Bedoeld kan zijn Werse Wesselink, gehuwd met Hendrikje Ekkelenkamp. Hij was in 1830 61 jaar en van beroep onderwijzer der jeugd.
6. Doctoraal-scriptie Theol. Hogeschool Kampen, Oudestraat, 1978. Een fotokopie van de verzamelde brieven en bescheiden van Janna van der Werf is in het bezit van de Theol. Hogeschool te Kampen (Oudestraat). De originelen berusten bij ds G. van Halsema Thzn te Bedum.
7. Eigenlijk hadden we deze studie al in het eerste deel van ons boek over *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* bij het hoofdstuk Zwolle behoren te vermelden.
8. Albert Kooijker is op 6 november 1840 overleden, 58 jaar oud, geboren in Staphorst, echtgenoot van Margjen Kuijers. Zijn vrouw overleed 21 april 1871 te Emmen bij Dalfsen, oud 81 jaar.
9. Gerrit Hoekman overleed, ongehuwd, op 9 januari 1840 in Oudleusen, 50 jaar oud.
10. Op 28 oktober 1831 was de toen 21-jarige boerenknecht Hendrik Jan Bloemers, geboren in de buurtschap Millingen, wonende in die van Gerne, getrouwd met de 29-jarige naaister Janna Velthuis, geboren en wonende in de buurtschap Ankum.
11. We vermelden nog, dat zijn weduwe, de 31-jarige Jentje van der Kolk, op 6 mei 1848 hertrouwde met de 34-jarige landbouwer Peter Kooijker, zoon van Albert Kooijker en Margjen Peters

Kuijers. Jentje van der Kolk was geboren te Ruitenveen (gem. Nieuwleusen) en dochter van Lefert van der Kolk en Engbertje Jans.

12. Vgl. J. Weitkamp in *Van Scheurmakers*... De Afscheiding in Overijssel, 232.
13. Archief Kab. Gouv. Overijssel, no 44.
14. Archief Hervormde Eredienst no 470.
15. Schrijven burgemeester aan Gouverneur 17 september 1836.
16. Ds J.M. Kroes, *De Afscheiding te Dalfsen*. Met historische gegevens van de Geref. Kerk te Dalfsen (1935).

16a. Door vriendelijke bemiddeling van H. Noordhof te Dalfsen hebben we het origineel kunnen raadplegen.

17. Onder eigen vaandel 1935, 281-284.
18. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland II*, 282. Idem, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I*, 168.
19. Acte van Afscheiding. Aan het Hervormd Kerkbestuur te Dalfsen. De ondergetekenden, het ware belang hunner zielen ter harte gaande, geloovende in overeenstemming met onze nu zalige vaders, dat buiten de ware kerk geene zaligheid is, en overtuigd zijnde, dat zij sedert het jaar achttien honderd zestien bij de Hervormden niet meer bestaat door de verwerping van de formulieren van eenheid, den catechismus, zeven en dertig geloofsartikelen en leerregels van Dordrecht, opgesteld tegen de Remonstranten, welke verwerping is geschied door de invoering van het nieuwe onderteekeningsformulier voor aankomende predikanten, waarin het omdat in in zoo ver is veranderd; hebben zich aan de christelijke afgescheidene Kerk, zijnde door Gods zonderlinge bestuuring in achttien honderd vier en dertig, als weleer in vijftien honderd uitgeleid, aangesloten, en daardoor zich van uw kerkgenootschap afgescheiden, waarvan zij u door deze kennis geven met verzoek hunne namen uit uw lidmatenboek uit te doen en hen, wier namen daarin niet staan opgeteekend, daar zij bij u gedoopt zijn, niet langer volgens art. 2 van uw algemeen kerkelijk Reglement te houden tot uw genootschap te behooren, biddende, dat allen tot de voorvaderlijke leer in onze belijdenisschriften uitgedrukt, mogen wederkeeren en willende die heilsleer tegen elken vijandelijken aanval verdedigen.

    J.W. van Lenthe-Veltman
    Gerdina Lanting
    P. Kooiker
    A. Marsman
    D. v.d. Bent
    A. Dellenberend
    H. Hulst
    W. Hogenkamp
    A. v.d. Vegt
    H.J. v.d. Werf
    J. ter Wee
    J. Velthuis
    P. v.d. Veen
    Jannes Kolkman
    Ardina ter Wee
    G. Hulst
    J. ter Wee
    W. Kolkman
    D.J. Puulders
    J. Kolkman
    J. Hoekman
    R. Brinkman
    D. Troosjes
    A. Brinkman
    J. Huizen
    wed. T. v.d. Kolk
    A. Troosjes
    B.D. v.d. Kolk
    M. Troosjes
    G. Hekman
    H. Troosjes

D. Hulst
H.J. Marsman
H. Sluiter
G.H. Marsman
Aaltje Bonthuis
H.D. Marsman
Mergje Sluiter
W.H. Marsman
Geertje Sluiter
J. Marsman
Albert Veltman
G. Linthorst
J. Goldsteen
L.P. Goldsteen
A. Goldsteen

Vgl. ook de kerkeraadsnotulen van de afgescheiden kerk van 9 december 1851

20. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van een doctoraal-scriptie van J. Korf, *Herinneringen van Janna van der Werf*, de dienstmaagd van Hofwijk (Theol. Hogeschool te Kampen, Oudestraat, 1978).
21. In een zijmuur van een later gebouwd koetshuis zit ook een speciale steen, met de woorden: De eerste steen gelegd door E.M. Janssen-Keurschot, April 1882.
22. De volledige titel is: Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde leeraars, of: De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de C. (Groningen, J.H. Bolt, 1833)
23. J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Overijssel I, 138-140.
24. De Theologische Hogeschool te Kampen (Oudestraat) bezit dit exemplaar. Scriptie R.T. Oost, p. 26.
25. R.T. Oost, a.w., 20.
26. We hebben deze bijbel mogen inzien bij B.O. Wolters aan de Dommelerdijk aan huis. Van de kerkeraad hebben we alle mogelijke medewerking gehad bij het bestuderen van de originele bronnen.
27. J. Korf, a.w. 34.
28. Eenmaal Nieuwleusen en eenmaal ‘onder Zwolle’.
29. In Emmen waren dat Albert Kooiker en zijn vrouw Margje Kuijers. Achter de naam van de man staat: ‘Uit de Hervormde kerk uitgegaan bij de stichting der Gemeente in 1835. Ouderling der gemeente van de stichting tot aan zijn dood 6 Nov. 1840’. Verder hun zoon en dochter Pieter Kooiker en Geertje Kooiker. Dan Klaas Kuijers, Stijntje Kuijers en Pieter Brouwer. Uit Ankum kwamen Janna van der Werf, Janna Kolkman, Hendrik Jan Bloemers en zijn vrouw Janna Veldhuis. In Oudleusen woonden Gerrit Hoekman en Jan Kolkman.
30. J.M. Kroes a.w., 18, 19 (enigszins vrij weergegeven).
31. Antonia was geboren 14 mei '36.
32. Op 3 april '23 is Hermen Jan Nijman te Dalfsen getrouwd met de toen 30-jarige dienstmaagd Janna Kolkman, wonende te Ankum.
33. Ze is ons welwillend verstrekt door dr C. Smits te Haren. Het origineel berust in het departement van Eredienst. (Algemeen Rijksarchief Den Haag).
34. Hendrik van Lenthe
    Lambert Brinkman en zijn vrouw Berendina Brinkman
    Pieter van der Veen en vrouw Derkje Peulders
    Hendrikje van Lenthe
    Bernardus Hulst en vrouw Maria Heyink (hij overleed in maart '48 te Oudleusen, 72 jaar oud, van beroep bouwman).
    Jan Hulst en vrouw Elisabeth Likkel
    Jacob Jans Brouwer en vrouw Stijntje Kuijers
    Egbert Vorenkamp en vrouw Berendina Bomhof (in mei '44 naar Meppel vertrokken)
    Klaas Kuijers
    Klaas Boer en vrouw Jantje Veijer
    A. Dellenberend (getrouwd met Aaltje Kippenbroek)

Jennigje Hulst
Jan Veldman en vrouw Geertje van der Kolk
Peter Kooiker (getrouwd met Jentje van der Kolk)
Gerrit Jan Venebrugge
Arend Jan Kuiper (gekomen van Zwolle, getrouwd met Hendrica van Lenthe)
Jannes Kolkman en vrouw Gerritdina Hulst
Jan van Lenthe en vrouw Jennigje Dubbink
Wijcher van der Vegte en vrouw Jennechijn Eppenboer
Gerrit Jan Kolkman en vrouw Janna Eikenaar
Pieter Brouwer (later getrouwd met Janna Goldsteen)
Margje Kuijers (weduwe van Albert Kooiker)
Gerrit Jan Veenders
Willem Hendrik van der Werf
Wed. A.T. de Wint geboren Heinsius (d.i. Johanna Elisabeth Heinsius, winkeliersche, dochter van Frederik Heinsius en Arendje Ophof. Ze is overleden 19 dec. 1867, oud 78 jaar en was geboren in Amsterdam)

35. De Afgescheidenen kerkten ‘in het daartoe gesticht gebouw te Dalfsen, bekend onder Litt. 1 no. 35a.
36. Notulen classis 26 september '43.
37. Idem 20 maart 1845.
38. Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 241.
39. Notulen classis 26 april 1848.
40. Hij was getrouwd met Hendrikje Boer. In mei 1850 is het echtpaar naar Hattem vertrokken.
41. Hij was 28 februari 1839 getrouwd met Elisabeth Likkel.
42. Op 28 november '39 getrouwd met Jennigje Hoekman.
43. Op 15 oktober '41 getrouwd met Jennigje Dubbink, dienstmeid afkomstig uit Den Ham.
44. Overleden 29 mei '57, oud 52 jaar.
45. Willem Hoogenkamp is op 22 augustus '83 in Oudleusen overleden, 76 jaar oud.
46. Notulen kerkeraad 3 december 1849.
47. Hij was op 28 april '40 te Dalfsen getrouwd met de toen 24-jarige boerenwerkster Maria Braakman, wonende te Lenthe (gem. Heino), geboren te Lenthe (gem. Dalfsen). Op 28 februari 1885 is hij te Lenthe (gem. Dalfsen) overleden, 73 jaar oud, landbouwer, zoon van Asje van der Vegt en Zwaantje Schuurink, echtgenoot van Margjen Albers, weduwnaar van Maria Braakman.
48. Hij zou in 1853 trouwen met Stiena J. Koning (overleden 28 juni '77), die hem 7 kinderen schonk) Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers I*, 173).
50. Hij is getrouwd met Berendina van der Kolk, een 30-jarige boerenwerkster, geboren en wonende te Emmen (dochter van Antony van der Kolk en Hermina Selhorst. De bruidegom was een zoon van Lambert Brinkman en Berendina Brinkman.)
51. Hij was getrouwd met Aleida Johanna Brouwer, en is op 30 september 1871 te Dalfsen overleden, 67 jaar oud. Hij wordt gepensionneerd rijksambtenaar genoemd.
52. Pieter Brouwer was op 30 augustus '55 gehuwd met Janna Goldsteen, dochter van Hendrik Goldsteen en Elisabeth Visscher, landbouwers te Emmen. De bruidegom was een zoon van Jacob Jans Brouwer en Stijntje Peters Kuijers. Peter Brouwer is op 28 maart '71 overleden, 51 jaar oud.
53. Bij de instituering van de gemeente Langeslag (Heino) op 25 mei '62 is Hermannus Braakman naar die gemeente overgegaan. Ook Janna Veldman, Jan W. Braakman en Lambert Dijk, wonende te Heino, gingen in mei '62 over naar de nieuwe gemeente in Heino.
49. Notulen kerkeraad 27 mei '51.
54. Notulen kerkeraad 12 november '57.
55. J. Wesseling, De Afscheiding van 1834 in Groningerland II, 116.
56. Notulen kerkeraad 17 maart, 13 mei, 7 september en 18 oktober 1858.
57. Joh. de Haas, a.w. 11.

XII *Nieuwleusen*

Nieuwleusen, ongeveer 8 km ten noorden van Dalfsen in Salland gelegen, heeft haar ontstaan te danken aan de ontginning van de vlakbij gelegen venen. Vóór 1635 was het daar nog een onbebouwde wildernis. Oosterveen heette Nieuwleusen oorspronkelijk.[1.]

Het is ‘thans een aangenaam dorp’, schreef Van der Aa in 1846 in zijn Aardrijkskundig woordenboek. We voegen eraan toe: Dit is het nog steeds.

De helft van de inwoners van deze agrarische gemeente woonde ± 1845 verspreid over het platteland met o.a. de buurtschappen *Ruitenveen* en *De Meele*. Even ten noorden van Nieuwleusen ligt de van oorsprong kleine

agrarische buurtschap *Den Hulst*, die zich na het graven van de Dedemsvaart ontwikkelde tot een streekdorp.

Nieuwleusen en *Den Hulst* zijn later aan elkaar gegroeid tot een soort tweelingdorp, maar sinds 1 januari 1971 wordt nog alleen maar gesproken van de gemeente *Nieuwleusen*. Bij de volkstelling van 1839 telde de burgerlijke gemeente ongeveer 1700 inwoners, als volgt verdeeld:

Nieuwleusen	714
Ruitenveen	439
Ruitenhuizen	120
Den Hulst	340
De Meele	90

Bijna allen waren toen hervormd. Maar 10 jaar later gingen de Afgescheidenen ook meetellen, want in 1850 waren er 1809 hervormden en 104 Afgescheidenen.

We gaan nu de geschiedenis van de Chr. Afgescheiden kerk in Nieuwleusen gedurende de eerste tientallen jaren van haar bestaan behandelen. Gelukkig zijn de kerkeraadsnotulen bewaard gebleven, en voor ons doel valt ook uit de notulen van classis en Provinciale vergadering het een en ander te putten. In elk geval hebben we zo vaste grond onder de voeten.

De notulen van de kerkeraad beginnen met *20 februari 1837*, maar blijkens een aantekening in de 'Handelingen des Kerkeraads' is de gemeente al bijna een jaar eerder - op *18 april 1836* - door ds *Brummelkamp* geïnstitueerd. Dat was op een maandag. De zeer weinige dominees, die met de Afscheiding waren meegegaan, hadden het steeds bijzonder druk. Zondags in de eigen gemeente preken en in de week erop uit gaan, de provincie in, om 's avonds in een of ander dorp, vaak ver weg gelegen, een preekbeurt te vervullen. Heel wat Afgescheiden gemeenten zijn dan ook op een dag in de week 'gesticht'.

Iets uit de beginjaren

In het eind van januari '36 ontving de hervormde predikant van Nieuwleusen een schrijven, waarin 20 mannen, 15 vrouwen en 48 kinderen, in totaal dus 83 zielen zich afscheidden 'niet om onze namen uit het ledematenboek uit te doen, maar van uwe leeringen', zoals het geformuleerd stond.[2] Helaas hebben we dit schrijven nergens kunnen terugvinden, zodat we dus in het onzekere verkeren zowel wat die namen als wat de 'leeringen' van ds *Hendrik Jan Wolterink* betreft. Niet minder dan 49 1/2 jaar heeft Wolterink de hervormde gemeente van Nieuwleusen gediend. Hij was getrouwd met Gezina Coster, die hem 9 kinderen heeft geschonken.[3]

Als kandidaat in 1814 gekomen, is hij in 1863 met emeritaat gegaan. Op 27 september van het laatstgenoemd jaar preekte hij zijn afscheid. Hiervan vonden we in het tijdschrift *Boekzaal der geleerde Wereld* een verslagje, dat we onze lezers niet

willen onthouden: ‘Sedert 5 juni 1814 in ons midden werkzaam, had hij, niet alleen om zijn bijna vijftigjarige Evangeliedienst en

rijpe leeftijd, reden om als afscheidstekst het woord van de apostel der liefde te nemen: En nu kinderkens! blijft in Hem (1 Joh. 2:28), maar meer nog door de vaderlijke en kinderlijke betrekking, die er tussen hem en zijn gemeente bestond.

Na het uitspreken van de zegen, werd door ds W. Wolterink, predikant te Sint Jansland, als zoon, en daarna door ds G. de Koning (van Avereest) de zegenbede over hem uitgestort, terwijl de aanwezigen tenslotte Gods zegen over de grijze Leraar afsmeekten door het zingen van ps 134:3 (Dat 's Heeren zegen op u daal'...)

Verhore God de voor hem uitgestorte gebeden. Verhore hij de door zijn zoon uitgesproken wens, dat hij, wanneer hij eens zoals nu de herdersstaf, ook zijn pelgrimsstaf moet neerleggen, hij dan in Christus kracht vinde, om met dezelfde gerustheid als hij het nu zijn gemeente deed, zijn laatste omgeving en met haar dit leven vaarwel te zeggen'.[4.] Dat moment brak 11 1/2 jaar later aan, op een dag in maart 1875. Hij was toen 84 jaar oud.[5.]

Maar we keren nu terug naar het begin van de Afscheiding in Nieuwleusen. Aan die maandag 18 april '36 - de datum van de instituering van de Afgescheiden gemeente - waren in het dorpsleven al roerige gebeurtenissen voorafgegaan. Want toen de Afgescheidenen zich in de praktijk hadden onttrokken aan de hervormde kerk, hadden ze niet stil gezeten en wekelijks hun godsdienstige samenkomsten gehouden, vaak onder toeloop van veel volk, zowel uit het dorp als uit de naaste omgeving. Dit blijkt uit een missive door burgemeester O.Z. van Sandick aan de Gouverneur gezonden.[6.]

Uit het stuk worden we gewaar welke tegenstrijdige emoties de activiteiten van de Afgescheidenen in het anders zo rustige Nieuwleusen hadden wakker gemaakt.

De burgemeester schrijft dan hoe sedert enige tijd de onwettige samenkomsten van de Afgescheidenen in aantal toenamen. Ze werden soms door enige honderden nieuwsgierigen bezocht, niet alleen uit Nieuwleusen zelf, maar vooral ook uit het naburige *Staphorst* en *Rouveen* afkomstig.

In het begin had hij dit alles maar 'onverhinderd en onopgemerkt' laten passeren, in de hoop dat met wat toegeeflijkheid meer te bereiken viel dan door een streng optreden. Maar daarin had hij zich bedrogen, want in plaats van in aantal af te nemen, waren die ongeoorloofde samenkomsten steeds talrijker geworden en het leek wel of Nieuwleusen bezig was de plaats van ontmoeting 'van die secte' te worden.

Toen hij had vernomen, dat er op woensdag 3 februari bij Gerrit Jan Schoemaker aan huis weer een dergelijke samenkomst zou plaats vinden, had hij besloten er met de veldwachter naar toe te gaan om de vergaderden te wijzen op het ongeoorloofde van hun doen en om tegen de 'voorzitter' (leider) en de bewoner van het huis proces-verbaal op te maken. 's Morgens om 11 uur bij Schoemaker aangekomen, constateerde hij, dat er zich in en buiten het huis maar liefst 1200 à 1400 (!) mensen bevonden. Als *oefenaar* bleek op te treden *Albert Dijk*.

De burgemeester noteerde diens naam en beval de vergaderden weg te

gaan. Zelf wilde hij nu ook vertrekken ‘maar wierd daarin door de menigte verhinderd, welke begon te dringen en met slechte voornemens bezield’ hem onder de voet wilde lopen.

‘Het gevaar ziende waarin ik en de veld wachten, die bereids handgemeen geworden was, verkeerde, trok ik mijn zakpistool en dreigde den eerst nabij zijnde terneder te schieten, zoo men mij geen plaats maakte. Daarop opende zich de kring en ik vertrok verder ongemoeid, niettegenstaande sommigen voornemens waren, ons verder te achtervolgen’.

Ook had de burgemeester nog gehoord, dat er één van de volgende dagen weer een grote samenkomst zou worden gehouden, waarin ook ‘kinderen van die secte’ zouden gedoopt worden. En alsof dat voornemen nog niet brutaal genoeg was, voegde hij er als klap op de vuurpijl bij, gehoord te hebben, dat er binnenkort regelmatig diensten zouden worden belegd om dan - als men zich sterk genoeg voelde - de hervormde kerk te bezetten (!).

Na dit sensationeel gekleurde verhaal vroeg de burgemeester aan de Gouverneur, hoe hij in de gegeven omstandigheden nu verder moest optreden: de samenkomsten tegengaan of ze tolereren?

In het eerste geval zou hij graag militaire assistentie hebben, anders was hij niet bij machte ‘iets bij dergelijke opgewonden menschen uit te werken’.

Van de komst van militairen in Nieuwleusen hebben we niets gelezen (wel in het naburige Staphorst en Rouveen!) en ook niet van een veroordeling van ingezetenen van Nieuwleusen door de rechtbank van eersten aanleg te Zwolle (wel van Staphorst en Rouveen).

Uit de notulen van de hervormde kerkeraad worden we weinig gewaar over de Afscheiding. In een vergadering in maart '37 gehouden, was het pijnlijke punt van de Afscheiding ter sprake gekomen. Ds Wolterink deelde in zijn huisbezoekrapporten mee, dat hij bij één gezin niet geweest was ‘daar de man voorzanger is bij de separatisten en zich had afgescheiden, hoewel dat niet volgens de kerkelijke wet gegaan was’. Hij zal zijn bericht van onttrekking niet officieel schriftelijk hebben meegedeeld. Ds Wolterink en zijn ouderling besloten het betreffende gezin niet te bezoeken, omdat ze daar toch ‘geen goed’ konden doen gezien ‘de geest dier afgescheidenen’.[7.]

In Nieuwleusen bestond in het begin de Afgescheiden kerkeraad uit de beide ouderlingen *Gerrit Jan Schoemaker*[8.] en *Wolter Buit*[9.]. Diakenen waren toen *Gerrit Hendrik Dijk* en *Hendrik van Duren*.[10.] In 1839 kwam ook *Albert de Weerd*[11.] in de kerkeraad en in maart '44 werd *Harm Broek*[12.] als kerkeraadslid bevestigd door ds A.C. van Raalte. Het waren bijna allen boeren.

De belangrijkste man in de kerkeraad van Nieuwleusen is vele jaren lang *Gerrit Jan Schoemaker* geweest. Hij was een ouderling door God met schone gaven gesierd. Zeer vele jaren heeft hij de gemeente als ambtsdrager gediend, wel 33 jaar lang.

Bij hem aan huis, waar het nu Westeinde 96 heet, is in de moeilijke beginperiode verscheidene keren een bijeenkomst van de classis of zelfs van de Pro-

vinciale vergadering gehouden; wat de laatste betreft o.a. die van 18 juni 1838, waarin de droevige breuk met de Kruisgezinden een feit werd.[13.] Op die dag waren - op Scholte na - alle prominenten van de Afscheiding in Nieuwleusen aanwezig, namelijk de predikanten *Hendrik de Cock, Simon van Velzen, Albertus C. van Raalte* en *Anthony Brummelkamp*.

Toen Schoemaker in 1870 voor het eerst niet werd herkozen, was dit voor ds Talen - die toen in Nieuwleusen stond - aanleiding te memoreren, dat Schoemaker vanaf de 'oprichting' in 1836 - op één jaar na - altijd ouderling was geweest. Omdat deze nu moest 'afgaan', verzocht hij hem nog één keer de vergadering met dankgebed te eindigen. Deze voldeed daaraan ontroerd, nadat hij eerst nog had laten zingen vers 5 en 7 uit de Avondzang. Zes jaar later - in februari 1876 - is hij overleden, 80 jaar oud. Volgens zijn overlijdensacte was zijn beroep winkelier; bij zijn huwelijk in 1819 heette hij landbouwer en in de tijd van de Afscheiding werd als zijn beroep wel bakker opgegeven.

De eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering - die van maandag 20 februari 1837 - had Schoemaker geopend met het laten zingen van psalm 133. Het is opvallend, hoe vaak de broeders aan het begin van een vergadering een vers uit deze psalm zongen en aan het slot een gedeelte van de Avondzang. Heel geliefd waren ook enkele verzen uit psalm 25, vooral vers 2 met de beginregels: 'Heer, ai maak mij uwe wegen, door uw Woord en Geest bekend'.

In de beginjaren had de scriba het beslist niet druk met het schrijven van zijn notulen. Want voor het jaar 1836 telden we drie, voor 1837 twee, en voor 1838 slechts een, en voor het jaar 1839 wat meer genotuleerde vergaderingen, namelijk 6. Maar deze zijn alle slechts heel in het kort weergegeven. In 1840 en de direct daarop volgende jaren vloeien de notulen bij tijden wat vaker en scheutiger uit de pen.

Memoreren we nu het belangrijkste uit de notulen van de beginjaren, dan blijkt, dat er wel eens moeilijkheden waren, o.a. met een driftige en voor ons gevoel eigenwijze ouderling. En dat enkele malen de kerkelijke tucht moest worden toegepast, zal niemand, die het leven van de kerk kent, verbazen. Een dominee was er (nog) niet, maar bij zulke gelegenheden riep men de hulp van ds Van Raalte in. Hij was in 1840 in het niet ver weg gelegen Ommen komen wonen, vanwaaruit hij de hele omgeving kon 'bedienen'.

Natuurlijk ging niets boven het bezit van een eigen predikant. Maar dit was voor een zwakke gemeente als Nieuwleusen niet haalbaar. Daarom probeerde men in 1841 samen met Dalfsen een predikant te krijgen. In september '41 kwam in een gecombineerde kerkeraadsvergadering dit punt ter sprake.

Het wilde voorlopig echter niet vlotten met de overkomst van een predikant, al hadden de broeders in Nieuwleusen al wel voor een vaste vergaderplaats gezorgd: men ging kerken in de schuur van een boerderijtje en het voorhuis daarvan kon mooi dienst doen als pastorie. Dat was in de moeilijke beginjaren van de Afscheiding het gebruikelijke patroon: voor de kerkgan-

gers een schuur in orde brengen en de dominee in het voorhuis laten wonen. Alles heel sobertjes dus. Hoe kon het ook anders?

In Nieuwleusen was dit het boerenhuis met schuur, nu genummerd Westeinde 84, ongeveer 2 km ten westen van de viersprong aan de weg naar Ruitenveen. Het zou echter tot 1844 duren voordat de eerste dominee (in combinatie met Dalfsen) in Nieuwleusen arriveerde. Het was *J. Schuurman*, een nog jonge man, 25 jaar oud, bij ds Van Raai te in Ommen opgeleid. Tot 1846 heeft hij Nieuwleusen en Dalfsen gediend; toen is hij vertrokken naar *Holten* (zie hoofdstuk Holten).

Ds J.J. Schuurman: juli 1844 - augustus '46

Omdat de kerkeraadsnotulen over het tijdvak 1844-'50 lang onvindbaar zijn geweest, was er over die periode weinig bekend. Maar gelukkig zijn onlangs deze documenten uit hun donkere schuilhoek te voorschijn gehaald, zodat de geschiedschrijver meer mogelijkheden kreeg om het verleden te doen herleven.

Die notulen beginnen met 30 juli 1844. Even vóór die datum was ds J. Schuurman predikant van Nieuwleusen en Dalfsen geworden. Hij heeft ook de kerkeraadsnotulen opgesteld (moeilijk leesbaar handschrift!).

In de kerkeraad werd hij terzijde gestaan door de ouderlingen *G.J. Schoemaker* en *H. Broek*, en door de diakenen *A. de Weerd, H. van Duren* en *G.H. Dijk*, op Schoemaker na allen werkzaam in de agrarische sector.

In de eerste door ds Schuurman geleide kerkeraadsvergadering werd het hele kerkelijke erf in Nieuwleusen eens overzien en het gemeente-werk beter georganiseerd. Daaraan had het in de voorafgaande jaren namelijk wel eens ontbroken. Besloten werd om de kerkeraadsvergaderingen op ‘vaste’ tijden te houden ‘tot nut voor de gemeente en voor elkander’. En om zo spoedig mogelijk met de huisbezoeken te beginnen.

Een punt dat ook diepgaand besproken werd, was het ‘onderwijs der jeugd’. Dit was dringend nodig, want er waren kinderen van 7 à 8 jaar, die nauwelijks ‘eenige letteren’ konden lezen. En door die ‘onkunde’ was het hun vanzelf onmogelijk de catechisaties te volgen.

Hier moest dus wat aan gedaan worden. Zou een gemeentelid zich niet met die taak willen belasten? Iemand (wiens naam niet wordt genoemd) had dit al eens gedaan, maar hij was er na ‘velerlei harrewarrerijen’ mee opgehouden.

Op de catechisatie zou ds Schuurman het leerboekje van *Hellenbroek* gaan gebruiken. Dat was gemakkelijker ‘in het hoofd te krijgen’ en gaf bovendien een goed en beknopt overzicht van de ‘fundamenteele waarheden des Christendoms’. Wel zou daarbij ook de bijbel ‘aan de hand gehouden worden’.

Tenslotte werd in die eerste kerkeraadsvergadering afgesproken collecte te houden voor de opleidingsschool van ds Van Raai te te Ommen, die bestemd was ‘ter opkweking van Kerkl. dienaren’.[14.]

Toen in het najaar van hetzelfde jaar (1844) deze school fuseerde met die

van ds Brummelkamp in Arnhem en Van Raalte vanuit Ommen naar de Gelderse hoofdstad verhuisde, besloot de kerkeraad van Nieuwleusen aan Van Raalte vóór zijn vertrek een 'liefdegift' van *f* 20,- te geven. Hij kon die dan in ontvangst nemen op de dag dat hij voor het laatst in Nieuwleusen preekte. Maar tegelijk zou men onderzoeken of men het bedrag, gegeven voor het bouwen van het huis van de provinciale leraar Van Raalte weer kon opvragen![15.]

In de Afgescheiden gemeente van Nieuwleusen was het in 1845 niet helemaal rustig. De kerkeraad zat met de vraag: Hoe te handelen met de leden, die op zondag niet in Nieuwleusen zelf, maar elders kerkten? Het werd immers steeds duidelijker, dat ze door een verkeerde geest waren bezield. Want ze stelden zich onder het gehoor van predikanten, die buiten het kerkverband stonden. Uit de kerkeraadsnotulen valt het niet op te maken, maar uit die van de classis worden we gewaar, dat hier gedoeld werd op enige lidmaten 'die gedurig naar *Fijnebuik* gaan,[16.] d.i. naar ds Berend Fijnebuik in Zwolle, een eigenaardig figuur, Zwollenaar van geboorte.

Na een aantal jaren enige hervormde gemeenten als predikant te hebben gediend (het laatst in Hoogeveen), was hij in maart 1842 door de Afgescheiden gemeente te Zwolle beroepen. Hij bedankte echter.

Nog geen 4 maanden later ging hij naar de Afgescheiden gemeente van Schiedam, maar binnen 5 maanden hield hij het daar ook al weer voor gezien! Hij betwijfelde namelijk of deze gemeente wel genoeg oud-gereformeerd was en nam schriftelijk 'ontslag'.

Hij ging weer in Zwolle wonen en werd daar in juni 1844 door de Chr. Afgescheiden gemeente beroepen, zonder vast traktement. Dit beroep kon worden geapprobeerd, omdat hij in Schiedam vanaf de kansel openlijk schuldbelijdenis had gedaan.

Nog maar nauwelijks echter in Zwolle of hij lag al overhoop met zijn collega H.A. de Vos. Deze was tegen het ambtsgewaad gekant en Fijnebuik vertelde ook overal rond, zelfs tegen mensen buiten Zwolle, dat de Vos eigenlijk een 'remonstrant' was. Het liep snel uit op een openlijk conflict. Weer legde ds Fijnebuik zijn ambt neer en brak met de Chr. Afgescheiden kerk van Zwolle. In mei '46 werd hij afgezet wegens laster, trouweloze verlating van de dienst en openbare scheurmaking. Hij bleef in Zwolle voor een eigen groepje preken, tot zijn aanhang was verlopen.[17.]

Naar Noord-Amerika

De jaren 1846 en '47 brachten de toch al kleine gemeente Nieuwleusen nog meer verzwakking van kracht, want toen zijn niet minder dan 4 van de 6 kerkeraadsleden naar Noord-Amerika geëmigreerd, meegetrokken door de emigratie-golf veroorzaakt door de stuwkracht van ds Van Raalte en ds Scholte, die resp. in 1846 en '47 met hun groep een woonplaats in de nog onontgonnen gebieden van de Nieuwe Wereld zochten. Vooral de groep van ds Scholte was groot.

Laten we hier deze kerkeraadsleden van Nieuwleusen eens noemen:

Albert de Weerd met zijn vrouw *Jantje Stolte, Hendrik van Duren* met vrouw *Jantje de Boer* (en zijn vader Gosen van Duren), *Gerrit Hendrik Dijk, Harm Broek* met vrouw *Klaasje Kragt* en 6 kinderen. Het waren allen landbouwers.[18.] En in augustus '46 was de gemeente Nieuwleusen ook nog haar ds Schuurman kwijt geraakt wegens vertrek naar *Holten*. Toen in april '47 Harm Broek, Albert de Weerd en Hendrik van Duren voorgoed uit Nieuwleusen waren weggegaan, werden in hun plaats tot ouderling gekozen *Hendrik Stolte*[19.] en tot diaken *Jan Westerman*[20.] *en Willem Nijkamp*.

Ds Roelof Harm Smit: 19 september 1847 - 24 juli '51

Voor de vervulling van de predikantsvacature had men het oog laten vallen op R.H. Smit ‘die thans zonder gemeente is’. Het was met hem een eigenaardig geval, want toen hij nog geen 9 maanden in de gemeente van *Lippenhuizen* (bij Gorredijk in Friesland) had gestaan was hij uit deze gemeente weggelopen. In de classisnotulen staat te lezen, dat hij op eigen verzoek door de classis Tjalleberd van de gemeente Lippenhuizen was ‘losgemaakt’ en met plannen rondliep om naar Amerika te emigreren. Weliswaar vernietigde de Provinciale vergadering van Friesland een maand later het besluit van de classis, maar wel met de constatering, dat ds Smit zijn gemeente al enige tijd geleden ‘tegen regt en pligt’ had verlaten. Dit was - volgens ds Smit zelf - een gevolg van een ernstig verstoorde verhouding tussen hem en één van zijn ouderlingen. De classis deed al het mogelijke om ds Smit te bewegen ‘om terug te keeren tot de gemeente Lippenhuizen’. En zie, deze liet zich eindelijk door de classisbroeders overreden om via een boetpredikatie zich weer aan de gemeente Lippenhuizen te verbinden.[21.]

Hij was overigens al op 24 mei '47 beroepen in Nieuwleusen op een traktement van - schrik niet - *ƒ* 150,- plus vrij wonen en in de herfst wat aardappelen. De volgende gemeenteleden hadden voor dit doel voor het achter hun naam staande bedrag in guldens ingetekend:

H. Stolte	*ƒ* 4,-
G.J. Schoemaker	*ƒ* 10,-
J. Westerman	*ƒ* 10,-
W. Nijkamp	*ƒ* 2,-
H. Kragt	*ƒ* 10,-
E. Meulenbeld	*ƒ* 15,-
L. van der Kolk	*ƒ* 10,-
G.J. Reuvers	*ƒ* 5,-
D. Berends	*ƒ* 5,-
B. Buijt	*ƒ* 4,-

H. Westerman	*ƒ* 2,-
Jan Gerrits	*ƒ* 2,-
H. Kragt	*ƒ* 3,-
K. Dijk	*ƒ* 5,-
H. Kragt Klaaszn	*ƒ* 2,-
Arend Meelenboer	*ƒ* 3,-
Harm Riemers	*ƒ* 3,-
Hendrik van Dorssen	*ƒ* 2,-
Jan Klein	*ƒ* 1,50
Jan Gerrit Janszn	*ƒ* 1,-
De weduwe A. Seinen	*ƒ* 4,-
Totaal	*ƒ* 103,50

Ds Smit nam het beroep aan, als de classis dit zou goedkeuren. Maar dat deed deze niet! Hij kon immers geen acte van ontslag van zijn vorige gemeente tonen. En dus mocht de bevestiging niet doorgaan. Grote teleurstelling in de gemeente van Nieuwleusen! Hoe moest het nu? De zaak zat

muurvast. Onder leiding van ds F.A. van Gijssel uit Rouveen werd een biduur gehouden. En omdat ds Smit inmiddels in zijn vroegere gemeente Lippenhuizen (Fr.) een boetpredikatie had gehouden - we schreven het al - kwam nu de baan vrij voor zijn bevestiging en intree in Nieuwleusen.

Ds R.H. Smit, van 1847-'51 predikant te Nieuwleusen.

De kerkeraad deed nog de toezegging, dat elk lid van de gemeente naar vermogen zou bijdragen om de bewoners van de pastorie van rogge, boekweit,

gerst, aardappels en turf te voorzien, een betaling in natura dus. En zo is ds Smit op 19 september 1847 in Nieuwleusen bevestigd door ds F.A. van Gijssel, toen nog in Rouveen.

In zijn kerkeraad kreeg hij te maken met de ouderlingen *Gerrit Jan Schoemaker* en *Hendrik Stolte*, en met de diakenen *Jan Westerman* en *Willem Nijkamp*. Hij ging nu zelf de notulen schrijven. In de vacature-tijd die ruim een jaar had geduurd - had ouderling Schoemaker dit gedaan.

Blijkbaar had de komst van ds Smit een impuls aan het kerkelijk leven gegeven, want in februari '48 besloot de kerkeraad om te zien naar een eigen kerkgebouw. Tot nu toe had men altijd bij ouderling Schoemaker aan huis gekerkt. Maar die was sterfelijk en kon ook verhuizen, aldus de notulen. Men bedacht nu het plan: de twee achterkamers van de *pastorie* tot vergadergelegenheid te vertimmeren, daarin stoelen te plaatsen, en er vóór aan de oostkant een kamer bijbouwen, als compensatie voor de ruimte die aan de pastorie onttrokken werd.[22.]

Wanneer we bedenken, dat het zielental van de gemeente van Nieuwleusen toen om de 100 zweefde, dan valt daaruit af te leiden dat men voor de kerkdiensten aan zo'n 40 a 50 stoelen al genoeg had. Ze werden - merkwaardig genoeg - verloot.[23.] Om de kosten van de verbouw zoveel mogelijk te drukken, werden wat vloeren en steenpuin, het overschot van de timmerij verkocht.[24.] Toch bleek de verbouw geen onverdeeld succes te zijn. Verbetering was geboden. Het zat vast op de hoogte van de zolder en de manier van ventilatie. We laten de in de notulen genoemde technische details voor wat ze zijn en geven alleen door dat men koos voor de oplossing: de zolder zo hoog als de 'kattenbalken'.[25.]

Om de kosten van de aangebrachte verbeteringen te kunnen dekken, moest uit de gemeente *f* 100,- worden geleend a 4%. Lievert v.d. Kolk, G.J. Schoemaker, H. Seinen en Jan Kragt stelden elk *f* 25,- ter beschikking.

In het begin van 1850 werd tot ouderling gekozen *E. Zieleman* en tot diaken *Albert Melenboer*.[26.]

Erkenning aanvragen?

In februari '50 kwam een heel netelig punt opnieuw ter sprake. Zou men bij de koning erkenning als officiële gemeente aanvragen of niet? Er waren voor- en tegenstanders. Deze kwestie was immers een van de oorzaken van het ontstaan van de gemeenten der *Kruisgezinder*, die in noord-west Overijssel vrij talrijk zijn geweest. De kerkeraad besloot het toch te doen.

In de notulen[27.] volgen dan echter een paar zinsneden, waaruit duidelijk af te leiden valt, dat het alles heel gevoelig lag.

Wanneer het besluit om erkenning te vragen aan de gemeente werd voorgelegd, dan mochten de kerkeraadsleden hun persoonlijke mening niet kenbaar maken 'ter voorkoming van verwarde denkbeelden onder de gemeente en tot een behoedmiddel voor scheuring'.

In augustus werd het verzoekschrift aan de koning inderdaad getekend, door 17 personen. Maar omdat de inzenders geen reglement hadden voorge-

legd en er dus niet volledig aan de vereisten was voldaan, luidde het antwoord negatief. We hebben verder niets over deze zaak gelezen. Het probleem verdween, toen enkele jaren later (1853) door wetswijziging het aanvragen om ‘toelating’ niet meer verplicht was en kon worden volstaan met alleen de mededeling van het bestaan van de Chr. Afgescheiden gemeente.

In mei 1851 deelde ds Smit mee een beroep naar Noord-Amerika te hebben ontvangen en dat hij voornemens was te gaan, ‘omdat zijn hart voor Noord-Amerika was’. Hij voegde eraan toe, dat hij, toen hij in 1847 in Nieuwleusen was gekomen, van plan was geweest daar maar één jaar te blijven. Maar op advies van ds Van Gijssel - die toen nog in Rouveen stond - had hij voorlopig Nieuwleusen nog maar niet verlaten. Nu echter vond hij de tijd gekomen naar Amerika te vertrekken. Hij zag dit als Gods weg. Op zondag 24 juli '51 preekte hij zijn afscheid. Een niet genoemd aantal gemeenteleden stak met hem de oceaan over.

Zo had de toch al zwakke gemeente Nieuwleusen dus opnieuw een vacature. Deze zou niet minder dan 5 jaar duren! Ds *R.T. Kuiper* van Dalfsen werd consulent en zou o.a. bij het doen van huisbezoek assisteren. Dit was voor hem geen geringe belasting, want hij moest ervoor helemaal uit Dalfsen komen. Daarom besloot de kerkeraad in november het doen van huisbezoek uit te stellen ‘tot de dagen wat langer waren’. Op het platteland heerste 's avonds immers ‘als de maan niet scheen - Egyptische duisternis.

In de kerkeraadsvergadering van begin februari '52 waren aanwezig de ambtsdragers *Gerrit Jan Schoenaker, Klaas Kragt, Albert Melenboer, Arend Melenboer* en de nieuweling *Hendrik van Dorssen*, een boerenknecht, schoonzoon van de zo juist genoemde landbouwer Klaas Kragt.[28.] Een belangrijk deel van de taak van de ouderlingen bestond uit het brengen van huisbezoek. In mei '53 besloot de kerkeraad hiermee te wachten ‘tot de zaaitijd voorbij was’. In het agrarische Nieuwleusen kenden de boeren - en dit was het beroep van nagenoeg alle kerkeraadsleden - hun perioden, waarin het veldwerk al hun tijd en kracht opeiste. Hoewel de kerkelijke gemeente een uitgestrekt gebied besloeg, was het zielental toch maar klein. In 1855 bedroeg dit volgens een opgave in de notulen 108 personen. In 1863 was dit gegroeid tot 130 personen (55 belijdende en 75 doopjeden).[29.]

Inmiddels was in 1856 een *Hendrik Kragt* ouderling geworden. Hij was een van de vele Hendrikken Kragt, die Nieuwleusen toen rijk was. Hij kan een zoon zijn geweest van Harm Kragt, of Koop Kragt of Klaas Kragt. Waarschijnlijk was hij via zijn zuster Klaasje een zwager van Hendrik van Dorssen en dus een zoon van Klaas Kragt.

Ds J.W. Dragt: 1856-'59

In augustus 1856 kwam er door de komst van de 33-jarige ds *J.W. Dragt* een eind aan de al 5 jaar durende vacaturetijd in Nieuwleusen, al was het dan wel zo, dat men in verband met het emigreren van vele leden naar

Noord-Amerika weer een combinatie met Dalfsen had moeten aangaan.

Een nieuweling in de kerkeraad werd in het begin van 1857 *Albert Dijk*, een jonge landbouwer.[30.] Wanneer we de periode van ds Dragt overzien, dan kunnen we weinig opzienbarends melden. Het kerkelijk leven ging rustig zijn gang. Om enige 'sprokkelingen' uit de notulen te geven: Op de vergaderingen van de classis is de gemeente meest vertegenwoordigd door de ouderlingen *G.J. Schoemaker* en *H. Kragt*. Besloten werd 'om van nu voortaan' in de a.s. zomer de jeugd op zondagavond na de kerkdienst te 'onderwijzen'.[31.] In maart '57 heeft J. *Witpaard* de wens te kennen gegeven zich bij de gemeente aan te sluiten. Hem zal gevraagd worden om Paasmaandag een uur voor kerktijd bij de kerkeraad in de pastorie te komen.

Er is een gemeentelid, dat op 'ongeoorloofde wijze' plaggen steekt 'en die uit het veld haalt'. Hij zal erover worden onderhouden.[32.]

In juni '59 doen nog 6 personen belijdenis van hun geloof (de namen worden niet genoemd) en een week later - op zondag 13 juni 1859 - preekt ds J.W. Dragt zijn afscheid wegens vertrek naar *Aduard*. Er zou weer een lange vacature volgen, nl. een van 4 jaar, die in 1863 eindigde met de komst van ds *A.J. Abels* (in combinatie met Dalfsen).

Ds A.J. Abels: 1863-'68

De gemeente van Dalfsen ging ermee akkoord, dat hij om de derde zondag in Nieuwleusen preekte, daar de sacramenten bediende en catechisatie gaf. Ook over de dienstperiode van ds Abels in Nieuwleusen vertellen de notulen ons weinig.

Het bezit van een dominee samen met Dalfsen voldeed op den duur de kerkeraad van Nieuwleusen echter niet. Er kleefden toch teveel bezwaren aan. Toen ds Abels in 1867 een beroep naar *Hijken* (Dr.) had ontvangen, overwoog de kerkeraad in Nieuwleusen dat de gemeente grote behoefte 'aan meerdere prediking' had, want het kerkelijk leven kwijnde. Zou voor dit probleem geen oplossing gevonden kunnen worden? Het voorstel van Nieuwleusen aan Dalfsen om elk 'een halve Leeraar voor het halve traktement te hebben', vond geen genade in de ogen van de kerkeraad van Dalfsen.

De kerkeraad in Nieuwleusen gooide het nu over een andere boeg en besloot de eigen gemeente te polsen over de mogelijkheid om alléén een dominee te beroepen. Op 1 juli 1867 werd op een gemeentevergadering over dit belangrijke punt gesproken. Uit de reacties bleek, dat de leden over het algemeen wel 'gewillig' waren aan de uitvoering van het voorstel mee te werken. Wat het traktement betrof, de gemeente moest natuurlijk een voldoende som geld toezeggen, al mocht voor een deel ook in natura worden betaald (rogge, boekweit en aardappels). Al discussiërende werd 'de begeerte bespeurd om ds A.J. Abels hier geheel te mogen hebben'. De kerkeraad zou hem dit meedelen. Van de kant van de classis was er ook geen bezwaar tegen, dat Nieuwleusen alleen ging beroepen.

Op de kerkeraadsvergadering in januari 1868 werden nu spijkers met kop-

pen geslagen. Aanwezig waren toen de ouderlingen *G.J. Schoemaker, Hendrik Westerman*,[33.] en *Hendrik van Dorssen* met de diakenen *Berend Buit*,[34.] *Jan Stolte* en *Gerrit Melenboer*;[35.] ze waren allen landbouwers volgens hun huwelijksacte.

Dit college stelde een drietal op. Bovenaan prijkte ds *A.J. Abels*, gevolgd door *W. Kapteyn* uit Coevorden en *G. Brunemeijer* uit Den Ham. Op de dag van de stemming bleek ds Abels met algemene (!) stemmen te zijn beroepen. Tot haar grote teleurstelling moest de kerkeraad echter in maart '68 aan de gemeente meedelen, dat ds Abels had bedankt. Nu had Dalfsen hem alleen! (tot 1889 toe, waarna hij naar Zuidwolde (Dr.) ging).

De kerkeraad van Nieuwleusen was al spoedig over haar teleurstelling heen. Nog in dezelfde maand maart (1868) werd het beroepingswerk voortgezet en nu viel in juni de keus op de 53-jarige ds *K.H. Talen* te *Onstwedde*.

Ds K.H. Talen: 1868 - 4 oktober '70

Zijn traktement zou bedragen *ƒ* 300,-, huis en tuin vrij van belasting, plus vrij turf, 44 schepel aardappels en 25 schepel boekweit.

Na de beroepsbrief te hebben ontvangen, kwam ds Talen naar Nieuwleusen om daar met gemeente en kerkeraad kennis te maken. Bij die gelegenheid bracht hij nog enkele ‘stoffelijke’ wensen naar voren: pastorie en kerk zag hij graag wat groter gemaakt en in plaats van aardappels en boekweit had hij liever wat meer geld b.v. door het traktement op te trekken tot *ƒ* 400,-. Een begrijpelijke wens. Want hoe konden hij en zijn vrouw met hun beidjes (kinderen waren er niet) die hele partij aardappels en boekweit consumeren?

De kerkeraad besloot aan zijn verlangen te voldoen. In de kerk (dus in het achtergedeelte van het boerenhuis) zou een kamer worden gebouwd, die dan bij de pastorie werd getrokken, terwijl de kerk werd vergroot.

Het traktement werd nu op *ƒ* 390,-- bepaald met 2 a 3 mud rogge en 1 mud boekweit ‘als het kon’ (de aardappels waren dus verdwenen). Maar nog ging ds Talen niet akkoord. Hij schreef dat hij bezwaar had tegen het ‘onbepaalde’ in de toezegging. Nu goed, zei de kerkeraad, dan maken we ervan *ƒ* 400,--, huis en tuin vrij van belasting, vrij turf met 2 mud rogge en 1 mud boekweit. En nu was het in orde. Ds Talen nam het beroep aan.

Hij had toen al een kleine 20 jaar in Onstwedde gestaan en daar - voor zijn gevoel - met veel vrucht en zegen gewerkt. Ook ging hij er in Nieuwleusen in traktement op achteruit. Maar, schrijft hij in zijn *Mededelingen uit mijne Levensgeschiedenis*: ‘Ik gevoelde medelijden met die gemeente, die zoals het scheen, bijna vreesde om een eigen Leraar te kunnen onderhouden’. En even verder: ‘Uit liefde en belangstelling voor Gods Kerk, heb ik door Gods genade het voorrecht mogen genieten om eerst te zoeken Het Koninkrijk Gods en Zijne gerechtigheid, en zelfs met opofferingen van aardse tijdelijke belangen voor ons uiterlijk bestaan... in gelovig vertrouwen op zijn onfeilbare toezegging en belofte, dat Hij wil en zal zorgen voor het uitwendige tijdelijke bestaan’. Inmiddels was in Nieuwleusen de pastorie voor zijn komst in gereedheid gebracht en op zondag 13 september 1860 kon hij door zijn voor-

ganger ds Abels worden bevestigd, waarna hij 's middags zijn intree deed.[36.]

Zijn indruk geeft ds Talen als volgt in zijn levensherinneringen weer: ‘In vergelijking met onze vorige gemeente kwam ons daar alles onaanzienlijk en zeer “vermeden” voor. De gemeente zelf verkeerde in een kwijnende toestand, waarin weinig en bijna geen moed gevonden werd. Ik mocht dan de Heere bidden, dat Hij door Zijn ondersteunende genade in mijn werk aldaar geloofsmoed, licht, bekwaamheid en kracht mocht geven tot opwekking der gemeente, opdat ze gebouwd en uitgebreid werd’. Hij constateerde nogal ‘onkunde’ in de gemeente, maar ook, dat er toch ‘opwekking’ begon te komen ‘zodat de opkomst des volks des zondags vermeerderde, ook in de Katechizaties’.

Ds Talen was een wijs man. In de kerkeraadsvergadering van 28 oktober '68 liet hij in de notulen opnemen, dat zijn verzoek van juli om enige wijzigingen in de beroepsbrief aan te brengen, geen *eis* was geweest, maar een *verzoek*.

Natuurlijk wilde de kerkeraad haar toezeggingen aan ds Talen gedaan, nakomen. Er werd voor hem een ruime kamer in de kerk gebouwd en de ‘waschkamer voor den Leeraar’ werd vergroot. Maar nu was de kerkruimte verminkt en veel te klein geworden, omdat er zoveel ‘volk’ opkwam, of om het in de taal van de notulen te zeggen: ‘dat door 's Heeren zegen de opkomst van het volk zoo veel is, dat zij met smart moeten opmerken, dat de plaats onzer samenkomst veel te klein en te dompig en ongezond is’, en dus ‘ondoelmatig en ongeschikt’.[37.] Misschien was het maar het beste - aldus de kerkeraad - de kerk los van de pastorie op een aparte plaats te bouwen. Een te benoemen bouwcommissie moest samen met de kerkeraad tot een oplossing voor de problemen komen.

De commissie ging bestaan uit de leden *H. Westerman, G. Melenboer, J. Stolte* en *H. Kragt*. Ze konden aan het werk gaan. Om de zaak financieel rond te krijgen, besloot men - als de burgemeester toestemming gaf - een collecte in de burgerlijke gemeente te houden om zowel bij afgescheidenen als niet-afgescheidenen een bijdrage te vragen voor het bouwen van een nieuwe kerk ‘voor de Chr. Afgesch. Gereformeerden in deze gemeente’.

H. Wesseling[38.] en *B. Buit* zouden langs de huizen gaan en ouderling Schoemaker zou de burgemeester om toestemming vragen. Het is hier niet de plaats om de hele geschiedenis van de kerkbouw tot in de kleinste bijzonderheden te bespreken. Ze staat in de notulen van de kerkeraad gedetailleerd weergegeven. Er is nog verschil van mening geweest over de plaats, waar de nieuwe kerk en pastorie moesten komen. Er waren er die meer voor *‘Oostert’* voelden, anderen meer voor *‘Westert’*. Om kort te gaan:op een stuk land van Arend Melenboer, gekocht voor *ƒ* 350,-, kwamen de nieuwe kerk en pastorie te staan, 150 Nederlandse ellen ten westen van de hervormde kerk. Het is nu de plek Westeinde 9. Aan het transportbedrijf, dat er nu staat, is nog duidelijk te zien, dat het vroeger een kerkgebouw is geweest. De pastorie stond er naast, aan de westkant.

Nadat op 6 oktober ds Talen en zijn vrouw van de oude naar de nieuwe pastorie waren verhuisd is op zondag *10 oktober 1869* de nieuwe kerk in gebruik genomen in aanwezigheid van ‘eene groote schaar toehoorders’. 's Morgens preekte ds Talen over ps 84:1-5 en 's middags over ps 92:14.

In de notulen van de kerkeraad lezen we over dit blijde feit: ‘Met een nederig gevoel van dankbaarheid tot den Heere is er blijdschap in de gemeente, dat de Heere ons zo zigtbaar geholpen heeft in het tot stand brengen van een nieuwe kerk en pastorie, biddende dat de Heere onze gemeente verder zegene in stoffelijke en geestelijke belangen tot haar heil en tot verheerlijking van Zijn grote Naam’. In de Bazuin zou een berichtje worden geplaatst over de ingebruikneming van de nieuwe kerk.

En ds Talen schrijft in zijn levensherinneringen: ‘Zo kon men zien, dat ik daar (in Nieuwleusen) moest wezen en dat de Heere mijn arbeid daar heeft willen zegenen, zij uit de kwijnende staat werd verlost tot bevordering van haar welstand, dat ze reeds nu in staat was om altijd een eigen Leraar te kunnen hebben en houden, zoals na ons ook in 't vervolg heeft plaats gehad...Het volk onderwierp zich gewillig aan de leer en prediking des Woords, en begon onder mijn bediening zich meer te oefenen in de kennis tot meer bevatting van de geestelijke belangen...Waarover ik verblijd was en waar voor de Heere alleen de ere toekomt’. De oude Gerrit Jan Schoemaker, die vanaf het begin van de Afscheiding in Nieuwleusen, op een jaar na, altijd ouderling was geweest, werd in januari 1870 niet herkozen. Hij is in februari 1876 overleden, 80 jaar oud, we schreven het al.

In de notulen van 8 juli 1870 wordt nog aandacht geschonken aan het feit, dat het precies een jaar geleden was, dat door ds Talen de eerste steen voor de nieuwe kerk was gelegd.

Ds Talen zou niet lang meer in Nieuwleusen blijven. Op zondag 2 oktober 1870 preekte hij zijn afscheid wegens vertrek naar *Staphorst*, de geboorteplaats van hem en van zijn vrouw. Een goed jaar later werd zijn opvolger bevestigd, ds *G. Brunemeijer*, overgekomen uit Waardhuizen. Deze had daarvoor al drie gemeenten in Overijssel gediend, nl. Rouveen (1852), Enter (1856) en Den Ham (1861).

Eindnoten:

1. Ds J. ter Steege, *De kerke tot Oosterveen* (Geschiedenis van de hervormde gemeente Nieuwleusen), 9 (Dedemsvaart 1982)
2. Bos III, 174.
3. J. ter Steege, a.w. 22.
4. We hebben de spelling ietwat aangepast en tussen haakjes een enkele verduidelijking gezet.
5. Ds C.J. Boers, toen hervormd predikant in Nieuwleusen, maakte op 21 maart '75 aan de gemeente bekend, dat de oude ds Wolterink was overleden. In de rubriek Kerknieuws van een theologisch tijdschrift vonden we hierover nog het volgende: ‘Hij stierf bij een van zijn kinderen te Zwartsluis aan huis, waar hij het grootste gedeelte van zijn welverdiende rust doorbracht. Met hartelijke deelneming werd de tijding van zijn dood vernomen en onze Leraar wees opzettelijk aan, hoe een zo langdurige werkzaamheid van een Evangeliedienaar in deze gemeente haar leden grote

verantwoordelijkheid oplegde en vruchten voor het Koninkrijk Gods moest opleveren'. (Stemmen voor Waarheid en Vrede 1875, 479).

6. Het schrijven was gedateerd 4 februari 1836 (Bos III 122-123)
7. J. ter Steege, a.w. 26.
8. Gerrit Jan Schoemaker, geboren 20 mei 1795, landbouwer, was op 6 mei 1819 te Nieuwleusen getrouwd met de 19-jarige Hilligje Derks.
9. Wolter Stevens, 'thans genoemd wordende Wolter Buit', 43 jaar, landbouwer, geboren Zwartsluis, is op 11 september 1841 hertrouwd met de 28-jarige Janna ten Kate, geboren te Uelsen, wonende te Nieuwleusen. Eerder was hij getrouwd geweest met Gerritdina Rietberg, daarna met Niesje Nijs.
10. Hendrik van Duren, 28 jaar, landbouwer, was in 1832 getrouwd met de 20-jarige boerendochter Jantje de Boer uit Nieuwleusen.
11. De 24-jarige boerenknecht Albert de Weerd was in december 1824 getrouwd met de veel oudere 'landbouwersche' Jantje Alberts Stolte (36).
12. De 24-jarige landbouwer Harm Broek trouwde in april 1834 met de 20-jarige 'landbouwersche' Klaasjen Kragt, dochter van de overleden landbouwer Hendrik Kragt en Jentje Alberts.
13. Ook werd op 23 september 1837 de eerste Provinciale vergadering en op 26 maart 1838 de eerste classisvergadering bij Gerrit Jan Schoemaker aan huis gehouden.
14. Notulen kerkeraad 30 juli 1844.
15. Idem 18 oktober '44.
16. Notulen classis 22 januari 1846.
17. F.L. Bos, *Kruisdominees*, 53. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I*, 158. (Groningen 1984).
18. Albert de Weerd, Hendrik van Duren en Harm Broek emigreerden in april 1847 (not. kerkeraad 5 april 1847). Albert de Weerd schreef op 11 december 1849 vanuit Holland (Michigan) een uitvoerige brief aan zijn familie in het oude vaderland. Dit schrijven is gepubliceerd in de Weekendbijlage van de Zwolse Courant 16 januari 1982. Het origineel is in bezit van mevrouw Hengeveld te Nieuwleusen.
19. Gehuwd met Jantje Ys.
20. Gehuwd met Grietje Schoemaker.
21. Notulen classis Tjalleberd 12 augustus 1847. We hebben het hele geval uitvoerig beschreven in onze studie *De Afscheiding van 1834 in Friesland III*, 381, 382.
22. Notulen kerkeraad 8 februari 1848.
23. Idem 24 april 1848.
24. Idem 14 maart 1849.
25. De kattebalken vormen de verbinding tussen de hanebalken en de spanten van het dak.
26. Er zijn in die tijd in Nieuwleusen *twee* Alberts Melenboer: In september 1849 was de 22-jarige landbouwer Albert Melenboer, zoon van Hendrik Melenboer en Niesje de Boer, getrouwd met Derkje Schuurman, de 25-jarige dochter van Willem Schuurman en Femmigje Jans 'landlieden'. Bijna 6 jaar later hertrouwde hij na haar overlijden met haar zuster Jantje Schuurman.
    In april 1858 is de 33-jarige landbouwer Albert Melenboer, zoon van Teunis Melenboer en Jantje Seinen getrouwd met de 29-jarige Aaltje Stolte, dochter van Henderik Stolte, landbouwer en Jantje Ys.
27. Notulen kerkeraad februari 1850.
28. In 1852 hertrouwde de toen 31-jarige boerenknecht Hendrik van Dorssen met de 26-jarige Klaasje Kragt, dochter van de landbouwer Klaas Kragt en Hilligje Schoemaker.
29. Notulen kerkeraad 30 juli 1855 en 26 oktober 1863.
30. De 26-jarige Albert Dijk, zoon van Klaas Dijk en Geertje Schoemaker trouwde in 1850 met de 25-jarige Trijntje Meulenbelt, dochter van de landbouwer Evert Meulenbelt en Margje Broek.
31. Notulen kerkeraad 5 maart 1857.
32. Idem 1 juli 1857.
33. In maart 1851 is de 24-jarige landbouwer Hendrik Westerman, zoon van Jan Westerman en Grietje Schoemaker, getrouwd met de 20-jarige dienstmeid Jantje van der Kolk, dochter van Hendrik van der Kolk en Jantje Bouwmeester.
34. In april 1831 trouwde de 26-jarige 'boerenwerker' Berend Buit, geboren in Zwartsluis als zoon van Jan Stevens Buit en Grietje Wolters, met de 22-jarige Geesje Schuurman, dochter van de landbouwer Willem Schuurman en Margje Harms.
35. In 1853 trouwde de 25-jarige landbouwer Gerrit Melenboer, zoon van Teunis Melenboer en Jantje Seinen, met de 23-jarige Trientje Kragt, dochter van Klaas Kragt en Hilligje Schoemaker.

36. Bij de bevestiging preekte ds Abels over Filip. 2:29. Talen deed zijn intree met 1 Kor. 2:1, 2.
37. Notulen kerkeraad 17 december 1868.
38. In januari 1887 overleed te Nieuwleusen Henderikus Wesselink (Wesseling) oud 53 jaar, geboren te Dalfsen, echtgenoot van Geertje ter Haar. Zijn beroep was kuiper.

XIII *De eerste jaren van de gemeente te Dedemsvaart (Avereest)*

Iets uit de voorgeschiedenis

De jonge veenkolonie *Dedemsvaart*, 7 km ten noorden van Ommen gelegen, en behorende tot de burgerlijke gemeente Avereest, is ontstaan in een gebied waar in het begin van de 19e eeuw nog onoverzienbare veenmoerassen lagen. Dit gebied ongeveer begrensd door de rivieren Reest en Vecht en zich uitstrekkend van Den Hulst (bij Nieuwleusen) tot Coevorden, lag er nog volkomen onontgonnen bij. Alleen op de zandhoogten in de buurt van genoemde rivieren, trof men kleine nederzettingen aan. Ongeveer halfweg Ommen-Den Kaat lag de *Ommerschans*, in 1621 daar opgeworpen en ongeregeld met soldaten bezet.

Voor de exploitatie van het veen was het beslist noodzakelijk, dat er in verband met de afvoer van turf en de ontwatering een hoofdvaart met zijtakken kwam. Dit kanaal werd de Dedemsvaart. Op initiatief van baron *J.W. van Dedem* was men in 1809 bij Hasselt aan het Zwarte water met het graven begonnen. In het begin ging het nogal vlot en in 1811 had het kanaal het punt bereikt, waar het veen begon. Dat was ongeveer de plaats waar nu het viaduct van de weg Hoogeveen-Ommen de gedempte Dedemsvaart kruist. Volgens J. Drent - aan wiens publicaties we het bovenstaande hebben ontleend - veranderde de aard van de werkzaamheden nu sterk. Tot nog toe was het - afgezien van de bouw van enkele sluizen en bruggen - slechts graafwerk geweest, waarbij men elke dag ongeveer 30 a 40 meter vorderde, maar nu kwam het *vervenen* aan de orde. En daarvoor waren speciale vaklui nodig. Deze kwamen uit de andere veenkolonies van Groningen en Drenthe, en ook wel van over de grens, uit Westfalen.

De eerste huizen verrezen op de afgeveende grond in de omgeving van de Pol; ook handwerkslieden en neringdoenden vestigden zich daar evenals enkele scheepsbouwers. De vervening ging regelmatig door, ook het bouwen van huizen langs de nieuw gegraven Hoofd vaart en Lange wijk en later ook

langs de Kalkwijk. Tot zover Drent.[1.]

Omstreeks 1840 werd Dedemsvaart al een ‘aangenaam’ dorp genoemd.[2.] Van alle kanten waren veenarbeiders - die hier immers werk konden vinden - komen toestromen. In de zomer bedroeg het aantal inwoners wel 3000, maar 's winters, als de seizoenarbeiders naar hun eigen streek waren teruggekeerd, slonk het tot 2400. Verreweg de meeste bewoners in de veenkolonie waren arbeiders, die hun brood in en met het veen verdienden (turf).

De eerste kerk die in Dedemsvaart werd gebouwd was die van de roomskatholieken (1819). Er werkten in dat gebied toen veel Duitse katholieke seizoenarbeiders. Voor hun kerkdiensten waren de *hervormden* van het opkomende Dedemsvaart voorlopig aangewezen op het (te) ver weg liggend Oud-Avereest. Maar hoe langer de veenkolonie werd hoe meer de hervormden - wat het kerkbezoek en pastorale bearbeiding betreft - van een noodsituatie konden spreken. Weliswaar deed een eenvoudige, met innerlijke ontferming bewogen catechiseermeester *Jan ter Vaart Prins* wat hij kon, maar een steeds groeiende gemeente verzorgen ging ver boven zijn macht. Van beroep was hij veenarbeider, in Hoogeveen geboren. Als de gelegenheid gunstig was, zocht hij vooral op zondag zijn mede-arbeiders in hun hutten op om te evangeliseren. En toen er in 1826 een schooltje kwam, ging hij daarin een zondagsschooltje leiden. Ook gaf hij in een schuur wel ‘godsdienstlessen’, d.w.z. een soort catechisatie. Al zijn werk deed hij belangeloos. Op zijn oude dag is hij voor een schijntje nog een poosje koster geweest.

Deze legendarisch geworden figuur - altijd vrijgezel gebleven - om wiens persoon en werk zich allerlei gekleurde verhalen hebben geweven, is volgens zijn grafsteen 80 jaar geworden. En dat was voor die tijd heel oud.

Stichting hervormde gemeente 1834

Op zondag *23 maart 1834* is de hervormde gemeente in Dedemsvaart geïnstitueerd in een dienst geleid door ds *G.H. van Senden* van Zwolle. Hij bevestigde de ambtsdragers, namelijk 4 ouderlingen en 4 diakenen, terwijl 5 personen als kerkvoogden zouden fungeren. In deze dienst werd tevens het kerkgebouw plechtig in gebruik genomen. Het vaststellen van een datum voor instituering en ingebruikneming was nog niet eens gemakkelijk geweest.

We lazen tenminste het volgende: ‘In aanmerking genomen, dat ten gevolge van de *hooge waterstand* en het *stormachtig weder* de gemeenschap (verbinding) tusschen de Dedemsvaart en vele gemeenten in de classis van Zwolle hoogst moeilijk is geworden, is het niet mogelijk naauwkeurig het tijdstip te bepalen, waarop eene geregelde waarneming der vacerende (vacante) predikantsplaats aan de Dedemsvaart zal kunnen plaats hebben’.

Daarom bepaalde de minister ‘dat de inwijding van het kerkgebouw aan de Dedemsvaart en de verdere geregelde waarneming der vacature aldaar zal plaats hebben’ op een tijdstip door de Gouverneur van Overijssel vast te stel-

len.[3.] En dat is de 23e maart '34 geworden, toen men blijkbaar geen last meer had van een te hoge waterstand en Dedemsvaart voor iedereen uit de omtrek dus min of meer gemakkelijk bereikbaar was geworden. Ruim een maand later is de eerste predikant, *A. Hissink* bevestigd.[4.]

Begin Afgescheiden kerk

We gaan nu letten op het ontstaan van de *Afgescheiden kerk* in Dedemsvaart. Op 25 april 1836 deelde het classicaal bestuur van Zwolle aan de minister mee, dat het van de hervormde kerkeraad van *Dedemsvaart* het volgende bericht over de stand van zaken van het *separatisme* had ontvangen: '...dat voor als nog, geene personen tot ons kerkgenootschap behorende, zich bij den kerkeraad dezer gemeente vervoegd hebben, om openlijk te verklaren zich van de bestaande Hervormde kerk te willen afscheiden; dat er weliswaar eenigen, vooral onder de geringe en slechtste volksklasse, alhier gevonden worden, die zich van den openbaren godsdienst onttrekken en zoogenaamde *oefeningen* bijwonen; doch (dat) derzulker getal in vergelijking der bevolking, zeer gering is, thans niet toeneemt, en waarop over 't geheel, zelfs door sommigen van hun, welke zich in schijn afscheiden, met een verachtelijk medelijden wordt nedergezien op dezulken, die door *openlijke* afscheiding van ons kerkgenootschap hunnen plegtigen eed, bij het doen van belijdenis afgelegd, als 't ware verbreken'.

Toch is kort daarop, nog in hetzelfde jaar (1836) op de *15e mei* in het ruim van een schip de Afgescheiden gemeente van Dedemsvaart geïnstitueerd.[5.] Door wie? Zeer waarschijnlijk door ds *Van Raalte*, die twee dagen later de gemeente in *Den Ham* en weer een dag later die in *Heemse* 'stichtte'.

Het is erg jammer, dat in het archief van de gereformeerde kerk van Dedemsvaart nagenoeg geen gegevens meer over de eerste tientallen jaren zijn te vinden. Wel bevindt zich in het hervormd kerkeraadsarchief nog een officiële acte van Afscheiding. Ze is getekend door 19 personen en in juni '36 door de hervormde kerkeraad voor kennisgeving aangenomen. De acte zelf hebben we in de aantekeningen een plaatsje gegeven en over de ondertekenaars gaan we hier in de tekst iets zeggen.[6.]

Hier volgen nu eerst hun namen:

Jan Schonewille
Jantje Harms
Jan Wolter Giethoorn
Jantien Alberts Kluikje
Jan Roelof Smit
Aaltje Roelofs
Saapke Lubbers Krol
Annigje Arents Salomon
Wiechertje Geerts Oelen
Hendrik ten Kate
Egberdina Spiekenbelt
Hendrik Prins
Jan Harmens Otter

Jan Krol
Hendrik Krol
Harm Jonker
Hendrik Jan Prins
Hein van Haeringen
Klaas Last

Allen kwamen uit veengebieden elders in Nederland.
Op een uitzondering na (Schonewille) waren ze allen werkzaam in het veen

als veenarbeiders(sters). Alleen van Haeringen was veenbaas. Behalve Schonewille woonden ze allen in *hutten*. Jan Schonewille en diens vrouw Jantje Harms (Pol) staan bovenaan in de reeks handtekeningen. Dit zou erop kunnen wijzen, dat zij bij de Afscheiding in Dedemsvaart de initiatiefnemers zijn geweest. Ze waren ongeveer 10 jaar eerder (1825) in de veenkolonie komen wonen. Hij was afkomstig uit Hoogeveen en zijn beroep (kramer) bracht mee, dat hij veel met andere mensen omging. In hoeverre hij nog contacten had met Hoogeveen - waar de Afscheiding een grote omvang had gekregen - is niet duidelijk.[7.]

Een man die met zijn gezin en nageslacht middellijkerwijze veel voor de gereformeerde kerk van Dedemsvaart heeft betekend, is *Hein van Haeringen* geweest (Heinbaas). In 1829 had hij zich met zijn vrouw Klaasje Stolk en toen 5 kinderen gevestigd in de nog onontgonnen, onherbergzame veengebieden van Ambt Hardenberg even ten oosten van Dedemsvaart. Met zijn vakkennis en grote werkkracht heeft hij zich maatschappelijk weten op te werken tot een invloedrijke figuur.[8.]

En om tenslotte nog enkele namen van ondertekenaars met elkaar te verbinden: *Jan Harmens Otter* was de man van *Saapkje Lubbers Krol. Hendrik Prins*, in 1807 in Zuidwolde (Dr.) geboren was getrouwd met Annichje Welmers (haar naam staat niet bij de ondertekenaars).

Zowel *Hendrik Prins* als *Jan Wolters Giethoorn* komen we in 1837 een enkele maal als afgevaardigde van Dedemsvaart tegen op een vergadering van de classis Ommen. Als oefenaar is dan werkzaam *Frederik Drok*, die nog op de november-classis van 1838 de gemeente van Dedemsvaart vertegenwoordigt.

Het was de laatste maal, dat Dedemsvaart aan de vergadering van een Overijsselse classis meedeed. Op de Provinciale vergadering van 18 juni 1838, waarin Schouwenberg van Zwolle zijn ‘afscheuringsverklaring’ voorlas en er dus een scheuring in de Afgescheiden kerken van Overijssel ontstond - het begin van de zg. Kruisgemeenten - was Dedemsvaart niet meer aanwezig. De gemeente bleek zich in 1839 bij het kerkverband in Drenthe te hebben aangesloten. Had ze genoeg van de twisten in Overijssel? Of was ze georiënteerd op Zuidwolde en Hoogeveen, waar heel wat leden vandaan kwamen? Wie zal het zeggen?

Toen na de hereniging met de Brummelkamp-groep in 1853 Overijssel herverdeeld zou worden in 3 nieuwe classes, nl. die van *Zwolle, Ommen* en *Holten*, was aan Dedemsvaart gevraagd zich weer bij ‘onze provincie’ te voegen. Dat is niet gebeurd. Blijkbaar vond Dedemsvaart het in Drenthe zo goed, dat het nog in 1892 deel uitmaakte van het ressort van de classis Hoogeveen (eerder van de classis Ruinerwold). Die kerkverbandelijke verhuizing van Overijssel naar Drenthe is dan ook de oorzaak, dat we de verdere behandeling van de Afgescheiden kerk van Dedemsvaart overlaten aan de geschiedschrijver, die de Afscheiding van 1834 in Drenthe voor zijn rekening zal nemen. Slechts enkele momenten uit de periode tot ongeveer 1860 willen we hier nog memoreren:

In de eerste plaats het feit, dat de gemeente bij K.B. van *10 juli 1842* no 49 door de regering 'erkend' werd. Men zou kerken 'in het daartoe gesticht gebouw staande en gelegen aan de Lange Jagt, boven aan de Dedemsvaart, op een gedeelte van het perceel, bij het kadaster bekend sectie D no. 177'. Het eenvoudige gebouwtje stond ongeveer op de plaats van de gereformeerde kerk aan de Langewijk.

Het verzoekschrift was gedateerd 'Dedemsvaart onder Avereest den 23 December 1841' en ondertekend door niet minder dan 72 personen.[9.] Die 72 soms moeilijk leesbare handtekeningen geven ons de namen van een groot aantal van hen, die toen lid waren van de Afgescheiden gemeente van Dedemsvaart.

In hetzelfde jaar, dat de erkenning afkwam, kon de gemeente het kleine kerkje in gebruik nemen. En in 1843 kreeg ze haar eerste dominee, *Roelof Harms Bosch*, die op 9 februari '48 overleed, 47 jaar oud.[10.]

In de vacature is tweemaal ds W.A. Kok van Hoogeveen beroepen, die beide keren bedankte. Op een 4-tal was ook geplaatst ds H.J. Wind van Leens (Gr.), wiens 'brievenboek' bewaard is gebleven. Daaruit weten we, dat W.A. Kok, de consulent van Dedemsvaart, het beroep graag naar ds Wind zag gaan: 'gij hebt bij u in de gemeente toch nog al wat strijd'. En in datzelfde schrijven typeerde hij de gemeente van Dedemsvaart als een 'al tamelijk grote gemeente met veel opkomst', die nog steeds groeide. Het 'is kostwinnig volk, met uw natuur wel wat overeenkomende'. Ook waren de mensen 'vrijgevig'.[11.] Maar ds Wind kreeg het beroep naar *Dedemsvaart* niet; wel dat naar *Hallum* (Fr.), waar hij is gestorven voordat hij nog zijn intree had gedaan. Ds Bosch werd opgevolgd door ds D. Thijs (1848-'60). Het zielental van de gemeente bleef maar toenemen, zo sterk zelfs dat het kerkje al spoedig te klein werd. In 1853 werd het vernieuwd en vergroot. Over de ingebruikneming daarvan vonden we het volgende berichtje in het kerkelijk weekblad De Stem.[12.] Het is onbekend en te interessant om het hier niet over te nemen:

> 'Overijssel. Dedemsvaart 28 september - De 25e dezer was voor onze gemeente een verblijdende dag, daar wij ons nieuwe kerkgebouw nu mochten binnentreden, dat met een daarvoor gepaste rede werd ingewijd door ds D. Thijs uit Jes 66:2: 'Want mijn hand heeft al deze dingen gemaakt, en al deze dingen zijn geweest, spreekt de Heere; maar op dezen zal ik zien, op de arme en verslagene van geest, en die voor mijn woord beeft'.

Wij werden daarin herinnerd aan de weldaden des Heeren, zo kenbaar aan deze gemeente getoond. In 1842 een kerk stichtende met weinig leden, werkte de Heere zo mee en bekroonde zo de eenvoudige middelen der genade en deed het zuivere woord zo door velen begeren en zoeken, dat het kerkgebouw niet meer toereikend was voor de menigte die er naar toe vloeide.

Hierop werd in een volgend jaar dit bedehuis wel (met) de helft vergroot. Toen de kerk al weer te klein werd, is er een galerij bij gebouwd. Maar dat hielp maar heel weinig en het 'was sinds lang ons innig verlangen, dat er een weg gebaand werd om een nieuw en ruimer Godshuis te krijgen, opdat

de opbouw van 's Heeren koninkrijk niet verhinderd werd en evenmin de zaligheid der zielen, welke de Heere middellijk door het Woord en de verkondiging daarvan meedeelt'. Na lang wachten werd dat verlangen dan eindelijk vervuld.[13.]

We besluiten ons hoofdstuk over Dedemsvaart met het weergeven van een verslag[14.] van de ingebruikneming van de eerste Christelijke school in Dedemsvaart. Ze stond in het begin vóór de kerk.

> 'Dedemsvaart, 3 februari (1860) - Heden werd het de Chr. Afgesch. Geref. gemeente door Gods genade vergund haar nieuw schoolgebouw in te wijden. Een grote schare van ouders, vrienden en 120 schoolkinderen hadden zich naar het kerkgebouw begeven, omdat de school de saamgevloeide gemeente niet kon bevatten. Onze zeer geachte leraar ds *Thijs* opende deze plechtigheid met gebed en had tot grondslag van zijn rede Spr.22:6 ("Leer de jongen de eerste beginselen naar de eis zijns wegs; als hij ook oud zal geworden zijn, zal hij daarvan niet afwijken"), waarbij hij bijzonder over het karakter van een Christelijke school handelde en dat afgewisseld werd door het zingen van ps 68:10, ps 34:6, 7 en ps 72:11. Daarna werd het woord aan de onderwijzer *W. van Veen* gegeven, die na vooraf met de grote vergadering om 's Heeren ondersteuning en Geest gebeden te hebben, op een zeer aangenaam en innemende wijze eerst tot de kinderen, daarna tot de ouders en vervolgens tot de heren oprichters en bestuurders van deze school sprak over de geschonken feestdag, over de oorzaken van die feestelijke vreugde, en waartoe al het geschonkene onder Gods zegen mocht leiden; dat werd weer afgewisseld met het zingen van ps 105:1, 2, ps 25:2, ps 66:7 en ps 134:3. Nadat de onderwijzer om de dagelijkse gebeden der gemeente voor zich verzocht had, werd deze plechtigheid met dankzegging en het zingen van ps 78:3 besloten. Daarop werd de jeugd met een tractatie verblijd. Hoogst aangenaam was voor de vergaderde menigte de vererende tegenwoordigheid van de burgemeester en enige leden van de gemeenteraad, die door leraar en onderwijzer uit naam van de feestvierenden daarvoor dank werden gezegd.
>
> Met de zoete overtuiging dat uit Nazareth iets goeds kan voortkomen, en dat Sions God hier grote dingen had gedaan, mochten velen huiswaarts keren.
> Namens de kerkeraad,
> ds Thijs, pres.
> J. Oostenbrink, scriba'.

Nog iets over de Kruisgemeente te Avereest

In 1811 was onder de naam *Avereest* een burgerlijke gemeente ingesteld, waarvan het gemeentehuis nu in Dedemsvaart staat. Ze omvat hoofdzakelijk de dorpen *Oud-Avereest* (inderdaad heel oud), *Balkbrug* en *Dedemsvaart*. Balkbrug ligt waar

de Dedemsvaart en de weg Hoogeveen-Ommen elkaar snijden. Het was daar alles
de Dedemsvaart wat de klok sloeg, want voor

de latere veenkolonie Dedemsvaart en trouwens voor de ontsluiting van het hele gebied is deze vaart van beslissende betekenis geweest. Nu is ze grotendeels gedempt, omdat ze de moderne scheepvaart niet meer aankon en het gemotoriseerde wegverkeer haar taak overnam.

In Avereest (Dedemsvaart) heeft van 1861-'69 een Kruisgemeente bestaan. De notulen van de Kruisgezinde classis Overijssel en die van de Algemene vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis wijzen dit duidelijk uit.

In deze Kruisgemeente *Avereest* nam *H. Kooiker* een vooraanstaande plaats in. Verscheidene malen vertegenwoordigde hij deze gemeente zowel op de classis Overijssel als op de Algemene vergadering; op de classis voor het eerst op 6 maart '61 en idem op de Algemene vergadering van half mei 1861 te Zwolle. *Harm Kooiker* is op 18 januari '85 op 82-jarige leeftijd overleden 'in huis staande Avereest, wijk D no 36' d.i. ongeveer waar het nu Moerheimstraat 154 is, dus aan de zuidoostkant van Dedemsvaart.

Ook noteerden we, dat in maart 1867 *D. Wetstra* (Westra?) en *J. Krikke* voor 'Dedemsvaart' aanwezig waren op de vergadering van de Kruisgezinde classis Overijssel.

Een eigen dominee bezat de kleine Kruisgemeente van Avereest niet en heeft ze ook nooit gekregen. Dit was trouwens in de gemeente niets bijzonders. Van de 9 lidkerken van de classis Overijssel waren in 1862 maar 3 een dominee rijk. De classis bepaalde dan ook dat herderloze gemeenten zoveel mogelijk in de week moesten geholpen worden. In de regel zat er dus op zondag niets anders op dan dat een ouderling een preek las of dat er een *oefenaar* voorging. In juni 1862 meldde zich op de Algemene vergadering te Gouda *Harm Welfing* (niet Welfring), 'lidmaat van de gemeente te *Avereest*' om volgens art. 8 K.O. te worden geëxamineerd. Nadat hij over een tekst hem 'aan het slot der vorige zitting opgegeven een korte rede had gehouden', kreeg hij het advies zich nog vooral toe te leggen 'op meerdere vorming en ontwikkeling'. Hij verdwijnt dan weer uit het gezicht. Later vinden we hem terug als oefenaar (evangelist) in Friesland. In augustus 1877 vroeg de kerkeraad van Duurswoude, die wel kans zag een evangelist, maar geen predikant te betalen, Welfing, voorganger in de gemeente *Lippenhuizen*, naar Duurswoude over te komen. Hij bedankte echter.[15.]

In Hasselt was een bekende oefenaar *Klaas Smit* in mei 1851 Kruisgezind geworden. In mei '58 werd hij officieel toegelaten als *catechiseermeester*; later kreeg hij ruzie met de Kruisgezinden en ging in *Avereest* wonen. Maar in 1863 was er op de classis van de Kruisgezinden een schrijven binnengekomen van *K. Smit* 'thans wonende te Avereest', waarin hij schuld beleed 'wegens vroeger gehouden gedrag'. Hij had eerder 'willekeurig zijn lidmaatschap opgezegd en had van enige leeraren gesproken zoo het niet behoorde. Z. Ed had reeds voor de kerkeraad schriftelijk schuldbelijdenis te *Avereest* gedaan, doet het met genoemde brief voor de klasse vergadering. De vergadering neemt er genoegen in, waarvan hem kennis zal gegeven worden'. Aldus de notulen. Zijn bevoegdheid om als catechiseermeester 'het Woord

Gods tot stichting te spreken', kreeg hij terug. In 1867 is hij naar Amerika geëmigreerd (Grand Rapids).

De Kruisgemeente van Avereest is waarschijnlijk in 1869 meegegaan met de toen tot stand gekomen vereniging van Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden.

Eindnoten:

1. J. Drent - Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest, 53 e.v. (1978). Idem - De belangrijkste feiten uit de geschiedenis van de Hervormde kerk Dedemsvaart (gestencild, 1967).
2. Van der Aa - Aardijkskundig Woordenboek.
3. Ingek. stukken archief classis Zwolle. Schr. minister aan classicaal bestuur van Zwolle, 30 januari 1834.
4. In zijn boek 'Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest' (1978) heeft J. Drent uitvoerig over stichting en inwijding van de hervormde kerk geschreven.
5. J. van Haeringen Kzn - Een bloeiende wildernis. Feestrede ter herdenking van het 100-jarig bestaan van de Dedemsvaart, 57 (Dedemsvaart 1909). De datum ontlenen we aan Honderdvijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland (jubileumuitgave 1984).
6. 'Aan het Bestuur van het Hervormd Kerkgenootschap te Dedemsvaart.
   De ondergeteekenden geven aan Ulieden vrijwillig en duidelijk te kennen dat zij volgens art. 32 der Christ. Geref. Gel. Belijdenis verwerpen alle menschelijke vonden en alle wetten, ingevoerd om God te dienen, en door dezelve de conscientiën te binden en te dwingen, in wat manier het ook moge zijn, en daarom ook uw bestuur, vonden en wetten, sedert 1816 buiten toestemming der Gereformeerde kerk ingevoerd,
   dat zij zich volgens art. 28 en 29 van voorn. Gel. Belijdenis van uw kerkgenootschap afscheiden, en zich vereenigen met de Gemeente, welke volgens hare uitdrukkelijke verklaring (blijkens de handelingen der Synode, door derzelver opzieners gehouden den 2 den Maart 1836 en volgende dagen) in leer, tucht en dienst vasthoudt aan de Formulieren van eenigheid der Christelijke Gereformeerde kerk in Nederland, de Geloofsbelijdenis, Catechismus en Leerregels der Synode gehouden te Dordrecht in 1618 en 1619 wenschende met die Gemeente den hals te buigen onder het juk Jezu Christi, het eenige hoofd zijner uitverkorene Gemeente'.
   In 'Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest' van Drent staat de acte wat onnauwkeurig weergegeven. En in de lijst van ondertekenaars moet het zijn Hendrik Krol (niet Knol).
7. J. Gerrits - De Afscheiding in Dedemsvaart in 1836. Een kleine studie van de godsdienstige en sociaal-ekonomische achtergronden van de Afscheiding, 36 (gestencilde scriptie 1973).
8. J. Drent - a.w. 172-175.
9. Invent. Herv. Eredienst no 628 (20 juni 1842 no 5) Alg. R.A. Den Haag. Via dr C. Smits te Haren kregen we de beschikking over een fotokopie.
10. Hij was een zoon van Harm Hendricus Bos en Zwaantje Arends en getrouwd met Jannigje Berend Smit.
11. Schr. van ds W.A. Kok aan ds H.J. Wind te Leens d.d. 24 februari 1848.
12. De Stem 22 oktober 1853. We hebben spelling en stijl wat gemoderniseerd.
13. Voor de verdere geschiedenis van het kerkgebouw verwijzen we naar het al vaker genoemd werk van J. Drent, 122.
14. De Bazuin 17 februari 1860. Vgl. J. Drent - a.w. 143.
15. Friesch Kerkblad 1 oktober 1937.

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Aduard.

De namen, vermeld in de Aantekeningen na elk hoofdstuk, zijn *niet* opgenomen in dit register.

A

Aanstoot, H.J., 110, 113, 114, 128,
Abbink, B., 170
Abbink, D., 67, 162
Abbink, H., 183
Abbink, J., 170-172 182, 183
Abels, A.J., 301, 315-317
Acontius, Jac., 258
Agteresch, Dn., 12
Agteresch, D.J., 15, 16, 19, 20, 25, 28, 31, 40, 123
Ainsworth, Th., 9
Albers, A., 79
Alberst, J., 84
Alberts, Fr., 249
Alberts, J., 90
Alen, Hd., 189-191
Andel, J. van, 146
Anspach, J.A., 71
Apeldoorn, A. van, 67, 68
Apeldoorn, Adr. W. van, 90, 92
Apeldoorn, H.[a] Joh.[a] van, 85
Arends, Magd., 43
Arends, Mar., 43
Assies, D., 280

B

Baan, Js., 124
Baan, J.Jzn., 119, 120, 125
Baan, Mt., 119, 121, 124
Bähler, Chr.D.L., 45, 220, 238
Bähler, L.H., 45
Bähler, P.B., 41, 45-54, 100-102, 140, 141, 144, 168
Bakker, ds., 246, 248, 249
Bakker, Hd.Lb.C.E., 245

Baron, D., 24
Bartels, G., 269
Bartels, Hd., 272
Bartels, J., 246-252
Batterink, Alb., 188, 200, 206
Bavinck, J., 68, 135, 137, 298
Beek, N. van, 77
Bekius, Fr., 72
Bekkink, Hd.[a], 107
Bekman, wed. A., 222, 223
Beldman, J.[a], 297
Beldman, Js., 108, 114
Belmonte, H., 45
Bennink, Dn., 188
Benthem Reddingius, G., 289
Berends, D., 311
Berkel, J., 11
Best, Corn. de, 178-181
Beugelink, J., 78-81
Beuzeman, J., 85
Bieleveld, B., 90
Blankvoort, W., 196
Blikman Kikkert, D., 202, 203
Bloemendaal, Gd., 269
Bloemendaal, J., 264
Bloemendaal, J.W., 269
Bloemdendal, Zw., 272
Bloemers, Hd.J., 282-284
Boer, Kl.J., 296
Boer, J. de, 311
Boers, Alb., 89
Boers, Mn., 249-251
Boezeman, Hd.[a], 188
Bokkel, J.W. te(n), 50, 68, 178, 214-217, 239, 272-274, 298, 301
Bolks, Fn., 192
Bolks, Gz., 192
Bolks, G.J., 206
Bolks, Hd., 38
Bolks, Herm., 187, 188
Bolks, S., 18-23, 26-31, 34-38, 40, 41, 45, 59, 122, 123, 124, 132, 210, 211, 213, 234, 258, 280
Bomhoff, Hd.[a], 145
Booi, Booi Hendriks, 84
Booy, Pt., 96
Booijs (Booi), Hd., 85
Borkent, E., 107
Borkent, G.[a], 107
Borkent, H., 52

Borkent, Hd.J., 143, 146
Borkent, Hermen, 176
Borstius, Jac., 23, 99, 273
Bos, J.H. ten, 131
Bosch, J., 20

Bosch, Jan, 187, 188, 191, 192, 200, 228
Bosch, Lb., 219, 220
Bosch, M.H.J., 83, 85
Bosch, Rl.Hm., 324
Bosch, J. ten, 67
Bosch, J.H. ten, 133, 137, 139, 140, 143, 146
Bosch, K. v.d., 89
Bosch, W.H. v.d., 113, 145-147, 167
Bosman, W., 107
Bossink, H., 68
Bosveld, H., 96
Bottinga, J., 119
Bouwhuis, br., 215
Bouwman, H.U., 221, 233
Bouwmeester, J.C., 10
Bovenkamp, J.H. v.d., 67
Bovenkamp, T. v.d., 103
Braake, Mn. ter, 147
Braakman, Hm., 298
Bramer, Fr., 153, 155-160, 162, 163, 236
Bramer, G., 153, 216
Bramer, Hd.[a]Fn., 161
Bramer, Hdn.[a], 153
Breitsma, E., 93, 94
Breukelaar, D., 102, 214, 236
Breukelman, F., 243
Breukelman, G., 224, 233
Bril, D., 222
Bril, G.J., 222, 227
Bril, J., 224
Brilman, J.Hd., 125-128, 145, 167
Brink, J. ten, 174, 176, 177, 182
Brink, Marg. ten, 175
Brinke, A. ten, 269
Brinke, B. ten, 146
Brinke, D. ten, 139, 143, 146
Brinke, G. ten, 133
Brinke, Hd. ten, 269, 272
Brinke, J. ten, 131
Brinke, J.H. ten, 133-135, 142
Brinke, W. ten, 146
Brinkhuis, Hd., 191, 223
Brinkhuis, R., 191, 192
Brinkman, R., 297, 298
Broek, Hm., 307, 309, 311
Broek, Joh. v.d., 127

Broek Roelofs, J.H., 247
Broeze, Fr.J., 143, 146
Broeze, Hd.[a], 137
Brouwer, G.J., 261
Brouwer, P., 298
Brummelkamp, A., 35, 41, 42, 51, 67, 113, 121, 122, 134, 135, 146, 178, 186, 187, 209, 212, 214-216, 222-224, 237, 239, 254-255, 260, 265-267, 270, 283-285, 293, 305, 308, 310, 323
Brummelkamp, B., 146
Brummelkamp, Joh.[a], 146
Brummen, M. van, 176
Brunemeijer, Cath., 274
Brunemeijer, G., 42, 44, 49, 65, 135, 137-144, 162, 272-274, 316, 318
Brunemeijer-Nihaus, J., 274
Buddingh, H.J., 237
Buit, W., 307
Buitenhuis, Jn., 84
Bulens, J.F., 102
Bussemaker, Js., 85
Buter, D., 296, 297
Buter, J., 83, 84, 95, 96
Buijt (Buit), B., 311, 316, 317

C

Campbell, burg., 52
Capadose, A., 45
Captein, Joh.[a], 154
Cazemier, O.S., 286
Chalmers, Th., 43
Chantepie de la Saussaye, D., 105
Clercq, W. de, 46
Cloux, A.P.A. du, 99
Cock, Hel. de, 67, 178
Cock, Hd. de, 74, 77, 99, 118, 121, 207, 248, 271, 274, 285, 289, 290, 308
Coelingh, W., 135-137, 146
Coes, Jeun., 154
Coldewey, S.H., 220
Companje, J., 153
Companje, Jenn., 153, 234, 242
Coninck Liefsting, Joh[s]., 10
Cortel, A., 192
Costa, I. da, 45, 255
Coster, Gez.[a], 305
Croes, A.A. de, 182

D

Dangremond, E.A., 20, 187, 188, 192, 206, 208
Dankerman, A., 206
Datheen, Pt., 290
Dedem, baron J.W. van, 320
Denekamp, Abr., 82
Denekamp, Herm., 76, 81, 82, 84, 87, 90, 92, 96, 97
Diephuis, J., 67, 129
Dikkers, H.[a], 108
Dikkers, burg. J.H., 187, 188, 190, 193
Doezeman, Hd., 221

Doorn, W., 63, 65, 103, 181, 182
Dorssen, Hd. van, 311, 314, 316
Dragt, J.W., 298, 300, 301, 314, 315
Drent, J., 320
Dries, R. op den, 28
Dries, W. op den, 272
Drok, Fr., 323
Dubbink, E.J., 250
Dunnewind, Egb., 189, 221-231, 236, 239, 240, 253
Dunnewind, Hdje., 299
Dunnewind, J., 202
Dunnewind, Mt., 227, 233, 234
Duren, Gs. van, 311
Duren, Hd. van, 307, 309, 311
Dijk, Alb. (oefenaar), 280, 306
Dijk, Alb., 315
Dijk, G.Hd., 307, 309, 311
Dijk, K., 311
Dijk, Klaasje, 299
Dijk, J. van, 163
Dijkema, Alb., 208
Dijkstra, L., 50, 274

E

Edelijn, Hd., 224
Eerde, J.A. van, 269, 270
Egeling, Lc., 254, 255
Egeling, Lucr.S., 45
Eising, R., 50
Ekkelkamp, fam., 108
Elburg, E.A. van, 188, 189, 199, 200
Elburg, Mar. van, 188, 208
Elfring, G.J., 96
Elf(e)rink, J., 84, 87
Elskamp, wed., 120
Emmerik, Fr.Joh. van, 107, 108
Engelberts, N.J., 126, 175, 176
Engels, burg. G., 152
Ensink, A., 85
Ermel, G. van, 84
Ernesti, prof., 73
Esendam, G.J., 131
Eshuis, H., 157

Eskes, M., 214, 216
Eskes, P.H., 74-76, 85, 87, 89, 90, 91
Esselink, A.M., 214, 215
Evers, A., 131, 132, 154
Evers, H.H., 173
Evers, Zw., 154, 157, 159, 161, 162
Everts, A., 210
Everts, Ber., 279
Ezink, J., 131, 132

F

Faas, A., 90
Faber, N.W.[a] C.[a], 186
Fedder, Hm., 269
Flesch, Sal.M., 209
Flier, A., 78
Flierman (Vlierman), J., 248, 250, 251, 253
Fokkema, Fr., 72
Fransen, meester, 63, 66
Fransen, wed., 63
Frieling, W.Hd., 91-94, 294-297
Frikkers, Hd.[a], 147
Fijnebuik, B., 87, 310

G

Gaay, R.J.P. de, 288
Gallois, Hd., 151, 152
Gallois, Joh., 152
Geels, H., 132
Geels, J.Hd., 132, 139
Geerlings, G., 224
Gelderen, J. van, 8
Gerrits, J., 311
Getkate, D., 133, 134, 137, 139, 140, 143, 146
Getkate, W., 131 147, 148
Gezelle Meerburg, G.F., 239, 255
Gierveld, Hd., 52
Gierveld, J.Hd., 52
Giesbert, H., 171
Giethoorn, J.W., 322, 323
Gildemeester, H., 46
Gispen, W.H.Sr., 68

Goldsteen, A.[a], 297
Goldsteen, Hm.[a], 297
Goldsteen, (Mina), 299, 300
Goldsteen, J.[a], 297
Goorhuis, Cath., 175
Goorman, L., 104, 105
Goris, R., 270
Gortworst, E., 90
Gort worst, Hd., 90
Graaf, Fn. de, 284, 292
Graansma, J., 67, 171, 172
Graven, Hm., 107
Grebel, Joh.Hd., 85, 87, 92, 96, 98
Grendelman, J., 206
Groen van Prinsterer, G., 260
Groote, Geert, 70
Grootenhuis, Bern., 201
Gijssel, F.A. van, 294, 312-314

H

Haan, Joh. de, 183
Haan, T.F. de, 94, 97, 213
Haar, B. ter, 71
Haar, Joh.J. ter, 71
Haeringen, H. van, 322,

323
Haersolte, Al.Hd.Ad.Car. van, 270
Hagedoorn, D., 85
Hagedoorn, Joh.[a], 152
Hageman, Fr.J., 206
Hagen, W.E., 146
Haitjema, Th.L., 286
Hakkert, G.[a], 107
Halsema, C.[a]W.[a] van, 10
Halsema, W.D. van, 10
Hammink, J., 67, 168
Hannink (Hennink), Ev., 223, 225, 240
Harink, R., 77, 78
Harms, J., 322
Harte, arch. van, 91
Hartgerink, A., 208
Hartgerink, D., 23, 40, 139, 143, 146, 167
Hartgerink, J.[a], 146
Hartgerink, J.W., 145, 167
Hartgerink, W.[a], 145, 167
Hartogh, G.M. den, 285
Harwig, burg., 249-251
Hassink, Joh.[a], 183
Hassink (Assink?), M., 78
Hattink, Hd.J., 117, 118
Hattink, W., 118
Haverkate, J.W., 154, 155, 174, 182, 183
Heersing, Wilh.[a], 52
Heersink, G., 247
Heetbrink, J.H., 145, 167
Hegius, Alex., 70
Hein, A.B., 220
Hekman, Hd., 268
Hekman, J., 247
Hekman, W., 247, 250, 253
Helderman, D.J., 105
Hemstede, Hd., 191, 206
Hendriks, G.J., 102
Hengelaar, G., 247
Hensen, oud., 183
Herbers, J.W., 156
Heres, diaken, 241
Hesselink, Jenn., 206
Hessels, J., 214
Heukels, W., 80

Heuvers, Herm.[a], 261
Heijink, Mar., 280
Hietland, G., 110
Hilberink, Lc., 222, 223, 225, 226
Hissink, A., 322
Hissink, Anna, 96
Hobbes, Hd., 170-172, 182
Hoekje, G.J., 52, 53
Hoekman, G.J., 279, 282-285
Hof, B., 157, 159, 161
Hoff, Bern., 161
Hoff, Magd., 161
Hofman, G., 107
Hofsink, J., 233
Hofstede de Groot, Pt., 33
Hogenakker, diaken, 76, 82
Hogendorp, G.K. van, 146
Hogewind, Joh.[a], 202
Hoksbergen, D., 78
Holman, H., 123
Holt, Herm. op 't, 298
Holtvoort, Hd., 196
Hommers, G.J., 132, 133
Hommers, Hd., 119, 120
Hoogenakker, G.J., 87-89
Hoogenkamp, Jenn., 299
Hoogenkamp., W., 296, 298
Horsman, E., 196
Horsman, J., 206
Horst, A., 94
Horst, G. ter, 120
Horst, J. ter, 67
Horst, Js. ter, 175
Horstjan, J., 269
Houte(n), Jac. van, 61-64, 66-68, 171
Houten, Mt.J. van, 89
Hubers, Joh.[a], 206
Hugenholtz, P.A.C., 72
Huisjes, J., 268
Huiske(n)s, J.G., 207
Hulsman, Hd., 12, 52
Hulst, Bern., 280
Hulst, Fr., 298, 299
Hulst, J., 293-300
Hulst, L.J., 278-283
Hummel, H. van, 85
Hutman, E., 206
Hutterd, G.J., 38

I

Immink, Gerh.Hd., 118, 130, 131
Immink, G.J., 10, 11, 13, 28, 38

J

Jacobs., Chr.W., 61, 166-168
Jans, T., 188
Jansen, H.E., 85
Jansen, Jk., 96, 107
Jansen, Jan, 269
Jansen, Jn., 85
Jansen, Jenn., 224
Jansen, Kath., 96
Jansen, Mt., 222, 232
Jansen Schoonhoven, T.J., 220
Janssen, C., 288
Janssen, M.E., 288
Janszn., J.G., 311
Japink, Hd.[a], 107
Jaspers, Jn., 199, 206
Jentink, G., 222, 225, 230
Jonge, W.P. de, 128, 147, 148, 178, 180-182
Jongeling, Cath.M., 85

Jonker, Hm., 322
Jonkman, E., 153
Jonkman, Js.Joh.[a], 153

K

Kalvenhaar, Jn., 52
Kamp, H., 174-176, 182
Kamp, Joh.[a], 175
Kampherbeek, B., 193, 195
Kamphuis, E., 202
Kamphuis, Fr., 298
Kamphuis, wed. H., 254
Kapteyn, W., 316
Karkemeijer, G.Hd., 109, 115
Karkemeijer, Hd.[a]M., 109
Karkemeijer, J.W., 109
Karreman, Sam., 240
Kate, Hd. ten, 322
Katerman, G.J., 52
Katerman, J.G., 52
Kattelaar, J., 131
Keizer, G., 269
Keizer, Hd., 269
Kemp, Joh. v.d., 183
Kempers, Jn., 131
Kerkdijk, H., 114
Kerssies, N.G., 247
Keur, Pt., 290
Keurst, E. ter, 147, 148
Keurst, H. ter, 131
Keurst, J. ter, 133, 137, 139, 143, 146
Keus, G., 157, 159, 161
Keykes, H., 68
Kiek in 't Veld, Ev., 19
Kikkert, D. Blikman, 202, 203
Kippers, G.J., 119, 123, 124, 140
Klaassen, G.J., 12, 14, 250-254
Klein, J., 311
Kleinendorst, H., 98
Kleinendorst, K., 97
Kleinjan, D.J., 187, 188, 200, 206, 228
Kleinnijenhuis, J., 273

Kleinteeslink, J.[a], 107
Kleij, W. v.d., 55, 58, 63, 64, 114, 168, 177, 179-181
Klinkert, D., 184
Kluikje, Jt.A., 322
Klumpers, Joh.[a], 170
Klunder, A.Jc., 222
Knoef, H., 125
Knol, H.H., 84
Koersen, A., 40
Kok, F.A., 22, 77, 209
Kok, Hd., 13
Kok, Hm., 240
Kok, J., 77, 78
Kok, Mn., 13, 19, 41
Kok, W.A., 89, 135, 137, 154, 209, 213, 298, 324
Kolk, Ber.[a] v.d., 297
Kolk, J. v.d. 281
Kolk, L. v.d., 311, 313
Kolkert, Joh.[a], 143
Kolkert, J.H., 84, 92, 96
Kolkert, W.Jc., 96
Kolkman, Egb., 223, 225, 228-231
Kolkman, Hd.[a], 283
Kolkman, J., 281-283
Kolkman, J.[a], 269, 299
Koning, G. de, 306
Konijnenbelt, J., 52
Konijnenbelt, M., 192
Kooiker, Alb., 209, 282-285, 291
Kooiker, G., 252
Kooiker, Hm., 326
Kooiker, Jenn., 269
Kooiker, Pt., 282
Koppelman, Ber.[a], 19
Koppelman, D., 272
Koppelman, R., 269
Korf, J., 282
Koster, Fr.[a], 153
Krabshuis, Abr. 156, 157
Kraft, J.M., 146
Kragt, H., 311, 314, 317
Kragt, H.Klzn., 311, 314, 315
Kragt, J., 313
Kragt, Kl., 311, 314
Kragt, Kp., 314
Kramer, Pt., 226
Krikke, J., 326
Kristen, M., 175, 176

Kroes, J.M., 285-288, 292
Kroeze, Egb.Marg.[a], 178
Krol, Hd., 322
Krol, J., 322
Krol, Sk.Lb., 322, 323
Kruimelaar, G., 107
Kruimelaar, Janna, 107
Kruimelaar, Jenn., 107
Kruisweg, Chr., 80
Kruithof, evang., 177
Kruijter, C.J. de, 8
Kuik, Hd. van, 279
Kuik, Hd.[a] van, 279
Kuile, Hd. ter, 173
Kuiper, B., 297
Kuiper, J.J., 274-275
Kuiper, R.T., 286, 297, 314
Kuijer(s), Kl., 296, 298

L

Lamberink, H., 227
Lamberts, J., 80
Lammerink, Hd.J., 250
Landeweerd, Geertrui, 108
Landeweerd, G.J., 107, 110, 113, 114
Landeweerd, Hd., 107
Landeweerd, Hd.[a], 106, 107
Landeweerd, J., 109
Landeweerd, J.A., 114
Landeweerd, T., 107
Lankheet, Hd.J., 12-16, 19-21, 24, 38, 40, 123

Lazonder, E., 130
Lasonder (Lazonder), W., 67, 174, 176
Last, G., 84
Last, Kl., 322
Leemans, H., 162
Leeuwen, W. van, 157, 210, 237-241
Lenters, Hk., 233
Lenthe, Br. van, 280
Lenthe, J. van, 296, 298
Lenthe-Kolkman, wed. Hd.[a] van, 280, 283
Leuyerink, Alb., 170
Leuyerink, Hd.[a], 170
Leuyerink (Luyerink), Jan, 170, 174, 183
Leuyerink, Jansjen, 170
Liefde, J. de, 88, 89
Licht, D., 96
Liefsting, Fk., 10
Liefsting, Marr., 10
Lievaart, G., 7
Ligtenberg, G.H., 127, 128
Ligtenberg, J., 119
Linde, A. v.d., 37, 38
List, B.J. ter, 170
Littink, J.H., 80
Lodensteyn, J. van, 257, 258
Lorraine Holling, J.A. de, 119
Lubber(t)s, Hd., 131-133
Lubbers, J., 133
Lubbers, Jan Sr., 12
Lubbers, Mar., 131
Lubbers, W., 261
Luister, Jn. v.d., 35, 211
Luit, Chr. van, 52
Lunenberg, M., 84
Luijerink, Gez., 174

M

Maatman, J., 19, 26
Makkinga, Jc., 192
Mane(n)schijn, E., 107, 109-112
Mane(n)schijn, Gr.[a], 107
Mane(n)schijn, Hd.[a], 107

Mane(n)schijn, Jenn., 107
Mane(n)schijn, Tn., 107
Mans, Elis., 202
Marsman, Hd.Joh., 299
Masman, A., 269
Masman, Gtd., 269
Mechelen, J.B. van, 115
Me(e)lenboer, Alb., 311, 313, 314
Me(e)lenboer, Ar., 314, 317
Me(e)lenboer, G., 316, 317
Meister, D.J., 145, 167
Meister, J., 143
Mensink, Gd., 81
Mensink, H., 12, 26
Mensink, J., 19
Mensink, Mn., 209
Mensink, Soph., 191
Menzel, Joh.[a].M.Wilh.[a], 254
Meuleman, J.H., 246-250
Meulen, C. v.d., 18, 35
Meulen, T. v.d., 247
Meulenbeld, E., 311
Meulink, J., 148
Meijer, G., 263, 268, 270
Meijer, G.Hd., 40
Meijer, Jn., 270
Meijer, J.B., 273
Meijer Brouwer, L., 289
Meijerink, D.[a], 223, 225
Meijerink, E., 196
Meijerink, Hd., 279
Meijerink, Hendrikjen, 223
Meijerink, Herm., 279
Meijroos, organist, 246
Michmershuizen, Lb., 85
Michmershuizen, Ph.W., 85
Middel, H.H., 95-98
Middel, Isr., 95
Middendorp, Fr., 273
Moddejonge, Fr., 263, 272
Moddejonge, Hd., 222, 225
Moen, Benj. de, 254
Moen, C.G. de, 24, 28, 38, 42, 50, 51, 60, 134, 161, 203, 209, 252, 254-272
Moen, Chr.[a]Joh.[a] de, 202, 255
Moen, Hd.[a]Chr.[a] de, 272
Mokkelencate, Gtr., 120
Molhuysen, Ph.C., 71, 76
Mollink, F., 19
Moorrees, B., 238, 261

Morsink, (Morsink), G.J., 104, 105
Mouw, A.H., 220
Muis, A., 90
Mulder, G., 270, 272
Muller, Fr., 108
Muller, Jn.[a], 109
Muller, J.G.P., 104
Munster, Ges. Elis. van, 186

N

Nes, G.J. van, 133, 137
Nes, Hd. van, 139
Nes, Hd.J. van, 147
Never (Nevenel?), Hd., 269
Niehaus, Joh.[a], 144
Nies, B., 77, 78
Nieuwenhuis, A., 124
Nieuwenhuis, Js., 170
Nilant, burg. L., 88
Ningbers, Mt., 191
Nijenhuis (Nijhuis), G., 26, 40
Nijkamp, Mn., 112, 113
Nijkamp, W., 311, 313

Nijkerk, G.J., 41
Nijland, Alb., 253
Nijland, B.J., 147, 148
Nijland, G., 131
Nijland, Gr(adus), 147
Nijland, Joh., 68, 161-163, 178, 180, 181
Nijland, W., 139, 148
Nijman, Hm.J., 292
Nijmeijer, R., 243

O

Oelen, W.G., 322
Oggel, P.J., 210, 211
Ohman, G., 175, 176, 182
Oldemeijer, Hd., 240
Olevianus, C., 228
Ommen, C.T. van, 77, 80
Ooldebekkink, W.[a], 107
Ooms, D., 147
Ooms, G., 147
Oost, R.T., 282
Oostenbrink, J., 325
Ossink, G., 172
Otten, A., 118
Otten, W., 108
Otter, J.Hm., 322, 323
Otter, G. den, 8
Ouëndag, M., 162

P

Panchaud, Ed., 49
Pakkert, J., 105
Pastink, G., 10
Penning, F.M., 93
Pereboom, J., 68, 161, 162
Pereboom, M., 157
Pereboom, Mal., 157
Petersen, J.F., 242, 243
Plaggemars, Hm., 269

Plaggemars, Hd., 230
Plaggemars, Hd.J., 269, 272
Plaggemars, J., 12, 13, 19, 81, 123
Plaggemars, Ld., 272
Plaggenmarsch, H., 243
Plasman, D., 222, 225, 240
Ploer, J., 269
Plug, J., 126
Pluimers, fam., 53
Pluimers, H., 147
Poelarends, H., 221
Pol, Jantje H., 323
Polman, R.M., 67
Poorte, H.M., 131, 132
Poorte, Mn., 132
Poorten, fam., 51
Postma, D., 267, 286
Prins, Hd., 322
Prins, Hd.J., 322, 323
Pyffers (Pijffers), A., 12, 14, 15

R

Raalte, Alb. van, 201, 291
Raalte, A.C. van, 13-16, 18, 20-22, 35, 36, 65, 80, 119-122, 131, 153, 154, 162, 163, 188, 190-196, 198-215, 220, 224-237, 239, 246-248, 250-257, 259-261, 270, 285, 290, 291, 293 307-310, 322
Raalte, Alb.[a]Chr.[a] van, 202
Raalte, Benj. van, 202
Raalte, Chr.Cath. van, 202, 203
Raalte, D.Bl.K. van, 202
Raalte, Joh.[a]B. van, 202
Raalte, Joh.[a]M.W. van, 201
Raalte, P.J.A. van, 202
Raidt, G.J., 105
Rechteren Limburg, A.F. van, 151
Reefhuis, D., 273
Reefman, T., 52
Reen, Tj. van, 186, 187, 198
Rees, H. van, 259
Resink, S.Ch., 222, 223
Reuvers, G.J., 311
Revius, Jac., 70
Richterink, J., 222, 225
Ridderinkhof, G., 288
Ridderinkhof, Joh., 277, 283, 284, 286-291

Ridderinkhof, M.Elis., 288
Riemens, J., 121, 122
Riemers, Hm., 311
Riemsdijk, A. van, 221
Riemsma, F.M., 119
Rientjes, J., 64
Riet, Joh.[a] ter, 175
Riet, Gr. v.d., 124
Riet, H. v.d., 120, 124
Riphagen, Tob., 176
Roelofs, A., 322
Roelofs, G., 23
Roelofs, Mn., 28
Rohaan, A.J., 147
Rohaan, J.Hd., 132
Romenij, H.J. 221
Roosendaal, W.A.J., 278
Roozenbeek, W., 8, 73
Rörik, Hd.Hm., 105
Roskam, Gerh., 175
Roskam-Kristen, wed. M., 176
Rouwendal, Tn., 88, 89
Ruiter, zend, de, 63
Rulleman, J.C., 266
Rusius, Al., 174
Rijndorp, Hd.J. van, 71

S

Salomon, ann.ar., 322
Salomonson, industr., 63
Sames, Ch.H., 46, 48, 49
Sames, M., 48, 52

Sandick, O.Z. van, 306
Sandink, Mn., 192
Schaap, oud., 257
Schaap, oef. P.J., 119
Scheer, R.Lb. v.d., 207
Scheffer, W., 173
Schepers, G., 206
Schepers, Gt., 234
Schepers, Gez.W.[a], 176
Schepers, J., 187, 188, 192, 206, 228
Scheps, L.M.A., 67, 68
Scherphof, B., 103
Schilder, K., 247
Schiphof, diaken, 96
Schoemaker, G.J., 306-309, 311, 313, 315, 316, 318
Schoemaker, J., 22
Scholte, H.P., 22, 36, 48, 74, 202, 210, 232, 239, 253, 255, 263, 265, 308, 310
Scholten, B., 226, 227
Scholten, G.J., 143
Scholten, H., 126
Scholten (genoemd Logter), Hd., 52
Scholten, Hd.[a], 95
Schonewille, J., 322, 323
Schoppink, Alb., 268
Schouwenberg, A., 77, 78, 281
Schrader, J.A., 221
Schreurs, Hd.[a], 147
Schrotenboer, Gerh., 222, 225, 227, 230, 234
Schrotenboer, Gerrit, 222, 223
Schrotenboer, Joh., 222
Schrotenboer, J.Hs., 234
Schrotenboer, Mn., 226
Schuitemaker, G., 131
Schuitemaker, J., 142
Schuppert, G.J., 107
Schuppert, Jn., 107
Schuppert, R., 107
Schuppert, Tn., 106, 107
Schuring, Rk., 208
Schuringa, Dw., 300
Schut, Cath., 82
Schuur, K.J. v.d., 236
Schuurman, Hd.W., 98
Schuurman, J.A., 98
Schuurman, J.J., 40, 49, 51, 53, 65, 98-100, 109, 110, 111, 135, 159, 162, 211, 236, 293, 294, 309

Schuurman, Magd., 98
Seelenhorst, Joh.[a]Fred.[a], 52
Seinen, Alb., 191
Seinen, wed. A., 311
Seinen, H., 313
Senden, G.H. van, 321
Siemerink, F., 172
Sieverink, W.[a], 152
Slaat, G.J., 261
Slager, J., 68
Slagter, W., 298, 300
Slobben, J., 90
Slot, Zw., 222, 225, 230
Slotboom, A., 24
Slotman, A., 24
Sluis, H. v.d., 77, 78
Smit, Alex.Chr., 120
Smit, E., 90
Smit, G.J., 168
Smit, Hd.[a], 153
Smit, burg. H.J., 188, 193, 198, 205
Smit, Jc., 90
Smit, J.H., 208
Smit, J.R., 322
Smit, K., 94
Smit, Kl. (oef.), 326, 327
Smit, R.Hm., 311-314
Smit-ten Vree, W.[a], 120
Smith, oud. G.J., 67
Smitt, W.W., 12, 77, 121, 122, 282
Snel, G.H., 284
Snel, W., 243
Soepenberg, Mn., 269
Soeterman, Ges.[a], 299
Spanjer, G., 191
Spannenberg, Hd., 96
Speek, Joh.[a], M., 78
Spiekenbelt, Egb., 322
Spijker, D. van, 77
Spijkerman, Fred.[a], 84
Stam, Hd.[a], 109
Stam, J.W., 68, 110, 113, 114
Staman, D.J., 64
Staman, F., 38, 41, 51, 53
Staman, G., 52
Steen, Jn., 269
Steen, J.Hd., 251-254, 268
Stegeman, G., 82

Stegeman, J., 223, 240
Stegeman, M., 226
Stegeman-Dunnewind, Hd.e, 223
Stenvert, A.J., 85
Stilwagt, G., 85
Stiphout, C.J., 100, 101
Stoeten, J., 223
Stoevenbelt, G., 85
Stoevenbelt, Jannes, 85
Stoevenbelt, Johs., 92
Stokvis, G., 8
Stolk, Kl., 323
Stolte, Hd., 311, 313
Stolte, J., 311, 316, 317
Stooter, Cath., 78
Straaten, Hd. van, 192
Struik, D., 107
Strunk, Egb., 88
Sijpkens, S., 48, 93

T

Talen, K.H., 308, 316-318
Talsma, Jc., 87
Teeselink, Hd., 13, 15, 19, 40, 41, 81
Terborch, Ger., 70
Teunis, E., 98
Thijs, D., 242, 273,

324, 325
Tiddy, W. Pascoe, 46
Timmerman, B., 19, 28, 40, 123
Timmerman, Hm., 192, 204
Timmerman, Hd., 226, 227, 233, 243
Timmerman, Hk., 234
Toekers, J., 191
Toersen, J., 154
Ton, A. de, 77-81, 84
Tooren, Al. ten, 207
Tooren, D.W. ten, 193, 194
Tooren, Engb. ten, 192-194, 196, 207
Tooren, J. ten, 192
Toorn, G. ten, 191
Top, H., 30, 31
Trieper, A.Suz., 186
Tusveld, G., 191

U

Uitterdijk, T.H., 91
Uterink (Uulderink?), J., 84
Uulderink, G.J., 247

V

Vaart Prins, J. ter, 321
Valk, B.J., 269
Vaupel, Herm., 84
Veen, W. van, 325
Veen, oef. van der, 11
Veen, Hd. v.d., 192
Veen, Jn. v.d., 292
Veenebrugge, G.J., 296
Veeneklaassen Slot, J.Hd., 124
Veenhuizen, A.B., 211-213
Veenhuizen, A.H., 93-95, 109, 211, 236
Veenstra, B., 178, 179
Veenstra, IJ.J., 20, 21, 188, 208, 209
Vegt, G.J. v.d., 297, 298
Vegte, H.M. v.d., 126

Veldhuis, G.Hd., 40
Veldhuis, L, 283
Veldman, Alb., 299
Veldman, J., 296
Vellekoop, B., 114, 115
Velten, G., 8
Veltman, A., 279
Veltman, Jenn., 191
Velzen, S. van, 22, 97, 154, 239, 255, 266-268, 270, 271, 308
Venema, Frouwe (de Cock-Venema), 271
Venema, G.J., 261
Veneman, Fn., 269
Vennekaten (Venekate), Hd., 84
Verloren, Reest, 278, 284
Verschuiling, diaken, 96
Verschuiling, R., 96
Verwijs, A., 71, 72
Veurink, D., 222
Veurink, Gerh., 222, 223, 225, 226
Veurink, Hd., 222, 223, 225-227
Veurink, Lc., 226
Veurink, Zw., 170
Veijer, J., 296
Visscher, Kath., 191
Visscher, T., 284
Vlierman, G., 107
Vlierman, Hd.[a], 107
Vlies, J. v.d., 172
Volkerink, G., 247, 248, 249, 251, 252, 268
Voortman, O., 118, 119, 121, 124, 131, 156
Vos, J.H., 98
Vos, H.A. de, 29, 238, 267, 310
Voss, Ag.S. van, 255, 270
Voss, J.Chr. van, 264
Vosseberg, Jt.J., 298
Vree, W.[a] ten, 120
Vries, A. de, 194, 195, 206
Vries, B.J. de, 193
Vries, H. de, 20-22, 124, 153-159, 162, 210, 231, 234-236, 242, 243, 259
Vries, Kl.[a] de, 154
Vijgeboom, J.W., 119

W

Waal, Ap.G. de, 94, 211
Wagemaker, P., 95

Wal, D. v.d., 85
Wal, J. v.d., 61, 63, 67
Wal, J.W. v.d., 80
Warmelink, G., 191
Warmelink, M., 199
Waterink, D.J., 223, 224, 225, 230, 231
Waterink, Jenn., 223, 225
Wechstapel, G., 114
Weel, G.J. ter, 120
Weenink, H., 50, 55-58, 113, 114, 145, 167
Weenink, M., 58
Weenink-Liesveld, Adr.[a], 58
Weerd, Alb. de, 307, 309, 311
Weerd, S. de, 264
Weerds, Ev., 175, 177
Weghorst, G., 269
Weghorst, Hd.J., 12, 15, 19
Wegkamp, brs, 168
Weisink, Fr.[a], 147
Welfing, Hm., 125, 135
Welink, Gd.[a], 222
Welleweerd, J.H., 222-225, 243
Werf, Ant.[a] v.d., 292
Werf, Hm. v.d., 283, 292
Werf, Hd. v.d., 292

Werf, Hd.J. v.d., 284, 285
Werf, Jn.[a] v.d., 282-287, 289-292
Werf, W.H., de, 284, 292
Wermink, J., 206
Wesseling, H., 317
Wesselink, G.J., 224
Wesselink, oef. W., 280, 282, 284
Westerman, H., 311, 316, 317
Westerman, J., 311, 313
Westrik, Tm., 159-162
Wetstra, D., 326
(Westra)
Wieldraaijer, B., 26
Wilde, J. de, 147
Wildeboer, Je., 208, 209
Wildeboer, Kl.Mar., 84, 121, 122, 131, 207-209
Willemsen, A., 96
Willemsen, Joh.[a], 96
Wilms, Wilh.[a], 230
Wind, H.J., 324
Wineke, Hd., 219-222
Wissink, G., 175
Wissink, K.G., 85, 91, 259
Wit, P.R. de, 84, 122, 207-209, 232-234
Witpaard, J., 315
Witte, Joh. de, 157
Witteveen, H.W., 61, 63
Witzand, B., 167, 168
Woertink, Alb., 199, 206, 250
Woertink, wed. Hd., 187, 188, 191, 199
Wolff, J. de, 175
Wolterink, Hd.J., 305, 307
Wolterszn, W., 70
Wor, J.S., 76
Wormser, Andr., 52, 67
Wormser, Cath., 147
Wormser, Hd., 9, 11, 12, 15-20, 22-24, 29-32, 34, 35, 40-45, 48, 52, 55, 57-60, 63-66, 69, 98, 121, 123, 135, 141, 144, 166, 168, 212, 260, 265
Wormser, Johs., 52
Wormser, Joh.A., 15, 16, 18, 42
Wormser, Kath., 52
Wormser, Magd., 51, 53, 98, 109
Wijckof, ds., 39
Wijgmans, Cath. (Ridderinkhof-Wijgmans) 288, 289

Y

Ypma, M.A., 36

Z

Zandink, G., 191
Zandkamp, H., 206
Zanten (v. 't Sant), E. van, 85
Zieleman, E., 313
Zwiers, Aaltjen, 107
Zwiers, diaken A., 68
Zwiers, D., 107
Zwiers, Hd., 107
Zwol(l), H. van, 84, 85
Zwol(l), J. van, 85